Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

SRI AUROBINDO LIBRARY
PONDICHERRY, INDIA

Fumigated AUG 1993

But thought nor word can seize eternal truth

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu-Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

THE WORKS

OF

Sri Sankaracharya

SRI

VANI VILAS

EDITION.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

THE WORKS OF

SRI SANKARACHARYA.

VOLUME

13

SRI VANI VILAS PRESS

SRIRANGAM

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

TO

HIS HOLINESS SRI JAGADGURU

SRI SACHCHIDANANDA SIVABHINAVA

NRISIMHA BHARATI SWAMI

WHO ADORNS THE THRONE OF THE SRINGERI MUTT

AS THE WORTHY REPRESENTATIVE OF THE

GREAT SANKARACHARYA

AND

THAN WHOM IT IS IMPOSSIBLE

TO COME ACROSS A HOLIER PERSONAGE,

A TRUER MAHATMA, A NOBLER SAINT

AND A MORE RIGOROUS ASCETIC.

THIS EDITION IS MOST RESPECTFULLY INSCRIBED

AS A TOKEN OF UNBOUNDED ADMIRATION

BY THE HUMBLEST OF ALL HIS DISCIPLES

T. K. BALASUBRAHMANYAM.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नानाजन्मसु संचितेन तपसा पूतेन चित्तात्मना
मित्रेण प्रतिबोधितेन कुतुकात्सर्वाः कृतीः शांकरीः ।
संमुद्य प्रथमं जगद्गुरुपदे भक्त्या मयाद्यार्पिताः
स्वीकृत्योपहृतिं करोतु गुरुराड् धन्यं तथेमं जनम् ॥

श्रीमच्छंकरदेशिकेन्द्ररचितान्सर्वान्प्रबन्धान्मुदा
तत्प्रीत्यै परिशोध्य पुस्तकचयैः संमुद्य साकं बुधैः ।
तच्छात्रप्रवरालिमध्यविलसच्छ्रीदेशिकेन्द्रेषु ता-
न्कृत्वाद्योपहृतिं सभक्तिविनयं नूनं कृतार्थोऽस्म्यहम् ॥

सौम्याब्दमाघार्जुनपक्षराजत्सूर्याङ्कतिथ्याश्रितसोमवारे ।
श्रीशंकरार्यप्रतिमाप्रतिष्ठाकाले मयैषोपहृतिर्व्यधायि ॥

श्रीशंकरकृतिमाला गुरुवरतुष्ट्यै समर्पिता मोदात् ।
बालाद्रिमपदभाजा सुब्रह्मण्येन भक्तिनम्रेण ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CONTENTS.

	PAGE.
VISHNUSAHASRANAMA BHASHYA.	1
SANATSUJATIYA BHASHYA . .	
Chapter 1. . . .	171
Chapter 2. . . .	235
Chapter 3. . . .	271
Chapter 4. . . .	287

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ विषयाः ॥

पृष्ठम्

विष्णुसहस्रनामभाष्यम् १

सनत्सुजातीयभाष्यम्

अध्यायः १. ... ... १७१

अध्यायः २. ... ... २३५

अध्यायः ३. ... ... २७१

अध्यायः ४. ... ... २८७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

Sahasranama

and

Sanatsujatiya

Bhashyas

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

विष्णुसहस्रनामभाष्यम्

सनत्सुजातीयभाष्यम्

च

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

पृष्ठम्

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

भीष्माचार्यं प्रति युधिष्ठिरेण कृताः षट् प्रश्नाः ... १

भीष्माचार्येणोक्तं तदुत्तरम् ... ४

नामसहस्रम् ... ३३

सहस्रनामश्रवणादिफलम् ... १६०

सनत्सुजातीयम्

प्रथमोऽध्यायः १७१

धृतराष्ट्रकृतो मृत्युसदसद्भावप्रश्नः ... १७६

सनत्सुजातेन दर्शितं तदुत्तरम् ... १७७

मृत्योरभावे मतभेदः ... १७७

मृत्युस्वरूपम् ... १७८

प्रमादस्य मृत्युस्वरूपत्वम् ... १७८

प्रमादस्य संसारहेतुत्वम् ... १७८

केषांचिदभिमतं यमस्य मृत्युरूपत्वम् ... १८१

प्रमादस्य रागादिकार्यद्वारेण बन्धहेतुत्वम् ... १९२

S. M. B. 0

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

ज्ञानिनो मृत्युभयाभावः ... २०१

पुण्यलोकसाधनत्वेनाम्नातानां विद्वदनुष्ठेयत्वात्कर्मणां शङ्का धृतराष्ट्रस्य ... २०२

तेषामविद्वद्विषयत्वेनोत्तरं सनत्सुजातस्य ... २०३

ईश्वरस्य जगत्सर्गादौ नियोजकप्रयोजनादिप्रश्नः ... २०५

तत्रोत्तरम् ... २०६

धर्माधर्मयोः कस्येतरप्रतिघातकत्वमिति प्रश्नः ... २१८

तत्रोत्तरम् ... २१८

धर्मस्याधिकारिभेदेन स्वर्गादिफलसाधनत्वं ज्ञानसाधनत्वं च ... २२१

ज्ञानिचर्या २२३

मानमौनयोर्विभिन्नफलकत्वम् ... २३२

शमादीनां ब्रह्मलक्ष्मप्रवेशद्वारता ... २३४

द्वितीयोऽध्यायः **२३५**

मौनविषयकप्रश्नोत्तरे ... २३७

वेदाध्यायिनोऽपि क्रियमाणपापैर्लेपावश्यिकत्वम् ... २३९

वेदानां पापालेपकत्वाभावे नैरर्थक्याक्षेपः, तत्परिहारश्च ... २४०

विद्वदविद्वदपेक्षया कर्मणां फलवैषम्यम् ... २४५

निष्कल्मषस्य तपसः केवलत्वम् ... २४६

तपसः कल्मषाणि क्रोधादयो द्वादश ... २४७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नृशंससप्तकम् ... २५०

तपोगुणा ज्ञानादयो द्वादश ... २५१

अनृतादयोऽष्टादश दमदोषाः ... २५२

अष्टादश मददोषाः ... २५३

त्यागषट्कम् ... २५४

अप्रमादस्याष्टौ गुणाः ... २५५

सर्वस्य इन्द्रियार्थवैमुख्यस्य च प्राधान्यम् ... २५६

पञ्चवेदिचतुर्वेदित्रिवेदिद्विवेद्येकवेद्यनृक्षु सत्यभूतब्रह्मविदः श्रेष्ठत्वम् ... २५८

तृतीयोऽध्यायः **२७१**

ब्रह्मविद्याया ब्रह्मचर्येणैव लभ्यता ... २७३

ब्रह्मचर्यविवरणम् ... २७५

ब्रह्मणो ज्ञानैकप्राप्यत्वम् ... २८२

ब्रह्मस्वरूपम् ... २८३

चतुर्थोऽध्यायः **२८७**

पूर्वाध्यायान्ते प्रक्रान्तं ब्रह्मणो योगिदृश्यं रूपम् ... २८९

तादृशं ब्रह्म पश्यतः अमृतत्वम् ... ३०७

तादृशब्रह्मविषये स्वपरानुभवप्रदर्शनम् ... ३०८

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

॥ श्रीः ॥

शांकरभाष्यस्थानां विशेषविषयाणामनुक्रमणिका ॥

---*---

विष्णुसहस्रनामभाष्यम्

पृष्ठम्

ध्यानस्तुतिनमस्कारेषु क्रमेण मानसवाचिककायिकेष्वर्चनेषु स्तुतिलक्षणस्यार्चनस्य सर्वधर्माभ्यधिकत्वम्... ६

विष्णोः परमपवित्रत्वस्य प्रमाणैः समर्थनम् ... ६

देवस्य विष्णोरेकत्वसमर्थनम् ... ९

सिद्धरूपेऽप्यात्मनि वेदस्य प्रामाण्यम्, रागस्यैव प्रवर्तकत्वं च ... ५१

अन्यपराणामपि मन्त्रार्थवादानां प्रामाण्यम् ... ५१

आत्मज्ञानस्य श्रद्धेयता ... ५३

सहस्रनामजपानुरूपं मानसस्नानम् ... ५४

गुणक्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तकानामपि शब्दानां परमपुरुषाभिधायकत्वम् ... ५७

आदित्यादिशब्दानां प्रसिद्धार्थपराणामपि विष्णुस्तुतित्वम् ... ५७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विष्ण्वादिशब्दानां श्रीपतिमाधवादिशब्दानां च पौनरुक्त्यपरिहारः ... ५८
सहस्रनामसु दृष्टस्य लिङ्गत्रयस्योपपत्तिः ... ५८
विश्वशब्दस्य प्रणवपरत्वम्, तेन ब्रह्माभिधानफलं च... ५९
हिंसादिरहितस्य वैष्णवस्य विष्णुस्तुतिनमस्कारादावधिकारः ... ६३
स्तुतिनमस्कारादेः श्रद्धापूर्वकमनुष्ठेयत्वम् ... ६४
आत्मानं विष्णुं ध्यायतः स्तुतिनमस्कारादावधिकारः, वासुदेवनिन्दाप्रवृत्तावतिदेशे वा निषेधः ... ६४
श्रद्धाभक्त्यपुरस्कृतस्यापि विष्णुनामसंकीर्तनस्य दुरितहरत्वम् ... ६६
स्मरणध्यानयोर्नामसंकीर्तनेऽन्तर्भावः ... ६६
विष्णुनामसंकीर्तनस्य सम्यग्ज्ञानहेतुत्वे श्रुतिः ... ६७
पुरुषोत्तमशब्दे षष्ठीसमासोपपत्तिः ... ७१
जपकर्मणो ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वम् ... १६३
शूद्रस्य श्रवणमात्रेऽधिकारः ... १६४

सनत्सुजातीयभाष्यम्

संग्रहेण वेदान्तमर्यादाप्रदर्शनम् ... १७३
ब्रह्मत्रैवर्णिकाधिकारिकत्वम् ... १७४
ज्ञानाज्ञानयोरेव साक्षाद्बन्धमोक्षहेतुत्वम् ... १८१
कर्मानुष्ठाने अधिकारिनिर्णयः ... १८३

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

योगानुष्ठाने अधिकारी, योगानुष्ठानप्रकारश्च ... १८८
सगुणब्रह्मोपासकस्यापुनरावृत्तिः ... २०३
जीवपरैक्ये आक्षेपपरिहाराः ... २०५
मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासाधिकारः ... २१३
वेदशब्दार्थः ... २५९

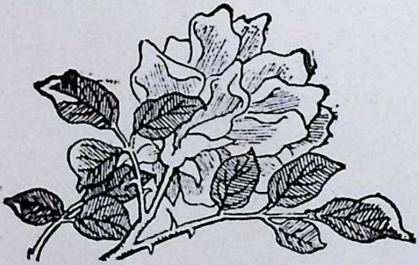

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

॥ श्रीः ॥

विष्णुसहस्रनामभाष्यम्

श्रीमच्छंकरभगवत्पादैः

विरचितम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन

भाष्येण सहितम् ।

सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ।
नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥

कृष्णद्वैपायनं व्यासं सर्वभूतहिते रतम् ।
वेदाब्जभास्करं वन्दे शमादिनिलयं मुनिम् ॥ २ ॥

सहस्रमूर्तेः पुरुषोत्तमस्य सहस्रनेत्राननपादबाहोः ।
सहस्रनाम्नां स्तवनं प्रशस्तं निरुच्यते जन्मजरादिशान्त्यै ॥ ३ ॥

श्रीवैशम्पायन उवाच—

श्रुत्वा धर्मानशेषेण
पावनानि च सर्वशः ।

S. M. B. 1

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

युधिष्ठिरः शांतनवं
पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥

श्रीवैशम्पायनः जनमेजयं प्रत्युवाच—– धर्मान् अभ्युददयनिःश्रेयसोत्पत्तिहेतुभूतान् चोदनालक्षणान् अशेषेण कार्त्स्न्येन पावनानि पापक्षयकराणि धर्मरहस्यानि च सर्वशः सर्वैः प्रकारैः श्रुत्वा युधिष्ठिरो धर्मपुत्रः शांतनवं शंतनुपुत्रं भीष्मं सकलपुरुषार्थसाधनं सुखसंपाद्यम् अल्पप्रयासम् अनल्पफलम् अनुक्तमिति कृत्वा पुनः भूय एव अभ्यभाषत प्रश्नं कृतवान् ॥

युधिष्ठिर उवाच—

किमेकं दैवतं लोके
किं वाप्येकं परायणम् ।
स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः
प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ २ ॥

किमेकं दैवतं देव इत्यर्थः, स्वार्थे तद्धितप्रत्ययविधानात्, लोके लोकनहेतुभूते समस्तविद्यास्थाने उक्तमिति प्रथमः प्रश्नः । किं वाप्येकं परायणं तस्मिन् लोके एकं परायणं च किम्?

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

परम् अयनं प्राप्तव्यं स्थानं परायणम् । यदाज्ञया प्रवर्तन्ते सर्वे; यस्मिन्नधिगते हृदयग्रन्थिर्भिद्यते, 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति श्रुतेः; यस्य विज्ञानमात्रेण आनन्दलक्षणो मोक्षः प्राप्यते; यद्विद्वान्न बिभेति कुतश्चन; यत्प्रविष्टस्य न विद्यते पुनर्भवः; यस्य च वेदनात्तदेव भवति, 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः; यद्विहायापरः पन्थाः नृणां नास्ति, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेः; तदुक्तम् एकं परायणम् । लोके तत्किम् इति द्वितीयः प्रश्नः । कं कतमं देवं स्तुवन्तः गुणकीर्तनं कुर्वन्तः, कं कतमं देवम् अर्चन्तः बाह्यमाभ्यन्तरं वा अर्चनं बहुविधं कुर्वन्तः मानवाः मनुसुताः शुभं कल्याणं स्वर्गापवर्गादि फलं प्राप्नुयुः लभेरन् इति पुनः प्रश्नद्वयम् ॥

को धर्मः सर्वधर्माणां
भवतः परमो मतः ।
किं जपन्मुच्यते जन्तु-
र्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ३ ॥

को धर्मः पूर्वोक्तलक्षणः सर्वधर्माणां सर्वेषां धर्माणां

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मध्ये भवतः परमः प्रकृष्टो धर्मः मतः अभिप्रेतः इति पञ्चमः प्रश्नः। किं जप्यं जपन् उच्चोपांशुमानसलक्षणं जपं कुर्वन् जन्तुः जननधर्मा। अनेन जन्तुशब्देन जपार्चनस्तवनादिषु यथायोग्यं सर्वप्राणिनामधिकारं सूचयति। जन्मसंसारबन्धनात् जन्म अज्ञानविजृम्भितानामविद्याकार्याणाम् उपलक्षणम्, संसारः अविद्या, ताभ्यां जन्मसंसाराभ्यां यत् बन्धनं तस्मात् मुच्यते मुक्तो भवति इति षष्ठः प्रश्नः। मुच्यते जन्मसंसारबन्धनात् इति इदमुपलक्षणम् इतरेषां फलानामपि। एतद्ग्रहणं तु मोक्षस्य प्राधान्यख्यापनार्थम् ॥

षट् प्रश्नाः कथिताः। तेषु पाश्चात्योऽनन्तरो जप्यविषयः षष्ठः प्रश्नः अनेन श्लोकेन परिह्रियते—

श्रीभीष्म उवाच—

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम्।
स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥

सर्वेषां बहिरन्तःशत्रूणां भयहेतुः भीष्मः मोक्षधर्मादीनां प्रवक्ता सर्वज्ञः ॥

जगत् जङ्गमाजङ्गमात्मकम् तस्य प्रभुः स्वामी तम्, देवदेवं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

देवानां ब्रह्मादीनां देवम्, अनन्तं देशतः कालतः वस्तुतश्चापरिच्छिन्नम्, पुरुषोत्तमं क्षराक्षराभ्यां कार्यकारणाभ्यामुत्कृष्टम्, नामसहस्रेण नाम्नां सहस्रेण स्तुवन् गुणसंकीर्तनं कुर्वन् सततोत्थितः निरन्तरमुद्युक्तः पुरुषः— पुरे शयनाद्वा पूर्णत्वाद्वा पुरुषः— 'सर्वदुःखातिगो भवेत्' इति सर्वत्र संबध्यते ॥

उत्तरेण श्लोकेन चतुर्थः प्रश्नः परिह्रियते—

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५ ॥

तमेव चार्चयन् बाह्यम् अभ्यर्चनं कुर्वन् नित्यं सर्वेषु कालेषु भक्तिः भजनं तात्पर्यं तया भक्त्या पुरुषम् अव्ययं विनाशविक्रियारहितम्, तमेव च ध्यायन् आभ्यन्तरार्चनं कुर्वन्, स्तुवन्, पूर्वोक्तरीत्या भक्त्या नमस्यंश्च नमस्कारं कुर्वन्,—पूजाशेषभूतमुभयं स्तुतिनमस्कारलक्षणम्—यजमानः पूजकः फलभोक्ता । अथवा, अर्चयन्नित्यनेनोभयविधमर्चनमुच्यते । ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्चेत्यनेन मानसं वाचिकं कायिकं चोच्यते ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तृतीयं प्रश्नं परिहरति त्रिभिरुत्तरैः पादैः—

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥

अनादिनिधनं षड्भावविकारशून्यम्, विष्णुं व्यापकम्, सर्वस्य लोक्यत इति लोकः दृश्यवर्गो लोकः तस्य नियन्तृणां ब्रह्मादीनामपि ईश्वरत्वात् सर्वलोकमहेश्वरम्, लोकं दृश्यवर्गं स्वाभाविकेन बोधेन साक्षात्पश्यतीति लोकाध्यक्षः, तं नित्यं निरन्तरं स्तुवन्, सर्वदुःखातिगो भवेत् इति त्रयाणां साधारणं फलवचनम्। सर्वाण्याध्यात्मिकादीनि दुःखान्यतीत्य गच्छतीति सर्वदुःखातिगः भवेत् स्यात् ॥

पुनरपि तमेव स्तुत्यं विशिनष्टि—

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्यं ब्रह्मणे स्रष्ट्रे ब्राह्मणाय तपसे श्रुतये वा हितम्, सर्वान् धर्मान् जानातीति सर्वधर्मज्ञः तम्, लोकानां प्राणिनां कीर्तयो यशांसि ताः स्वशक्त्यनुप्रवेशेन वर्धयतीति तम्, लोकैर्नाथ्यते याच्यते लोकानुपतपति आशास्ते लोकानामीष्टे

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति वा लोकनाथः तम्, महत् ब्रह्म—विश्वोत्कर्षेण वर्तमानत्वात्, भूतं परमार्थसत्यम्, सर्वभूतभवोद्भवं सर्वभूतानां भवः संसारः यत्सकाशादुद्भवति तम् ॥

पञ्चमं प्रश्नं परिहरति—

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ॥ ८ ॥

सर्वेषां चोदनालक्षणानां धर्माणाम् एषः वक्ष्यमाणो धर्मः अधिकतमः इति मे मम मतः अभिप्रेतः, यद्भक्त्या तात्पर्येण पुण्डरीकाक्षं हृदयपुण्डरीके प्रकाशमानं वासुदेवं स्तवैः गुणसंकीर्तनलक्षणैः स्तुतिभिः सदा अर्चेत् सत्कारपूर्वकमर्चनं करोति नरः मनुष्यः इति यत् एष धर्मः इति संबन्धः ॥

अस्य स्तुतिलक्षणस्यार्चनस्य आधिक्ये किं कारणम्? उच्यते— हिंसादिपुरुषान्तरद्रव्यान्तरदेशकालादिनियमानपेक्षत्वम् आधिक्ये कारणम् । 'ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम्' इति विष्णुपुराणवचनात् । 'जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते'

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति मनुवचनात् । 'जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते । अहिंसया च भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते' इति महाभारते । 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' इति भगवद्वचनम् । एतत्सर्वमभिप्रेत्य 'एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः' इत्युक्तम् ॥

द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते--

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ९ ॥

परमं प्रकृष्टं महत् बृहत् तेजः चैतन्यलक्षणं सर्वावभासकम्, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' इत्यादिश्रुतेः; 'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादिस्मृतेश्च । परमं तपः तपति आज्ञापयतीति तपः । 'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे सर्वनियन्तृत्वं श्रूयते । 'भीषास्माद्वातः पवते' इत्यादि तैत्तिरीयके । तपति ईष्टे इति वा तपः । तस्यैश्वर्यमनवच्छिन्नमिति महत्त्वम्, 'एष सर्वेश्वरः' इत्यादिश्रुतेः । परमं सत्यादिलक्षणं परं ब्रह्म महनीयतया महत् । परमं प्रकृष्टं पुनरावृत्तिशङ्कावर्जितम् । परायणं परम् अयनं परायणम् । परमग्रहणात् सर्वत्र

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

अपरं तेजः आदित्यादिकं व्यावर्त्यते । सर्वत्र यो देवः इति विशेष्यते— यो देवः परमं तेजः परमं तपः परमं ब्रह्म परमं परायणम्, स एकः सर्वभूतानां परायणमिति वाक्यार्थः ॥

प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह—

पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥

पवित्राणां पावनानां तीर्थादीनां पवित्रम् । परमस्तु पुमान् ध्यातो दृष्टः कीर्तितः स्तुतः संपूजितः स्मृतः प्रणतः पाप्मनः सर्वानुन्मूलयतीति परमं पवित्रम् । संसारबन्धहेतुभूतं पुण्यापुण्यात्मकं कर्म तत्कारणं च अज्ञानं सर्वं नाशयति स्वयाथात्म्यज्ञानेनेति वा पवित्राणां पवित्रम् ॥

रूपमारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् ।
ददाति ध्यायतो नित्यमपवर्गप्रदो हरिः ॥

चिन्त्यमानः समस्तानां क्लेशानां हानिदो हि यः ।
समुत्सृज्याखिलं चिन्त्यं सोऽच्युतः किं न चिन्त्यते ॥

ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।
प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति वै श्रुतिः ॥

संसारसर्पसंदष्टनष्टचेष्टैकभेषजम् ।
कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नरः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अतिपातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।
भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥

हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः ।
ओमित्येवं सदा विप्राः पठत ध्यात केशवम् ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ।

यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् ।
मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥

अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ।
पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥

ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।
अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीर्तनात् ।
तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥

यस्मिन्नयस्तमातिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने
विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः
किं चित्रं तदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते ॥

शमायालं जलं वह्नेस्तमसो भास्करोदयः ।
शान्तिः कलौ ह्यघौघस्य नामसंकीर्तनं हरेः ॥

हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥

स्तुत्वा विष्णुं वासुदेवं विपापो जायते नरः ।
विष्णोः संपूजनान्नित्यं सर्वपापं प्रणश्यति ॥

सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ।
येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनं हरिः ॥

नित्यं संचिन्तयेद्देवं योगयुक्तो जनार्दनम् ।
सास्य मन्ये परा रक्षा को हिनस्त्यच्युताश्रयम् ॥

गङ्गास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु ।
यत्पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्धरौ ॥

मुहूर्तमपि यो ध्यायेन्नारायणमनामयम् ।
सोऽपि सिद्धिमवप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ।

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥

कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ।
प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्यत्रानुसंस्मृते ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सकृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैः कृतम् ।
पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः ॥

यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ।
तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥

एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते ।
दस्युभिर्मुषितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम् ॥

जनार्दनं भूतपतिं जगद्गुरुं
स्मरन्मनुष्यः सततं महामुने ।
दुःखानि सर्वाण्यपहन्ति साधय-
त्यशेषकार्याणि च यान्यभीप्सते ॥

एवमेकाग्रचित्तः सन्संस्मरन्मधुसूदनम् ।
जन्ममृत्युजराग्राहं संसाराब्धिं तरिष्यति ॥

कलावत्रापि दोषाढ्ये विषयासक्तमानसः ।
कृत्वापि सकलं पापं गोविन्दं संस्मरञ्शुचिः ॥

वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ।
तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥

लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रभाव-
मीषत्प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णुमीशम् ।
जन्मान्तरप्रलयकल्पसहस्रजात-
माशु प्रणाशमुपयाति नरस्य पापम् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एकोऽपि कृष्णे सुकृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥

अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥

शाठ्येनापि नमस्कारः प्रयुक्तश्चक्रपाणये ।
संसारमूलबन्धानामुद्वेजनकरो हि सः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवचनेभ्यः ।

मङ्गलानां च मङ्गलं मङ्गलं सुखं तत्साधनं तज्ज्ञापकं च, तेषामपि परमानन्दलक्षणं परं मङ्गलमिति मङ्गलानां च मङ्गलम् । दैवतं देवतानां च देवानां देवः, द्योतनादिभिः समुत्कर्षेण वर्तमानत्वात् । भूतानां यः अव्ययः व्ययरहितः पिता जनकः यो देवः, सः एकं दैवतं लोके इति वाक्यार्थः ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तꣳ ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

इति श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि ।

'सेयं देवतैक्षत' 'एकमेवाद्वितीयम्' इति च्छान्दोग्ये ॥

ननु कथम् एको देवः, जीवपरयोर्भेदात्? न; 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः' इत्यादिश्रुतिभ्योऽविकृतस्य परस्य बुद्धितद्वृत्तिसाक्षित्वेन प्रवेशश्रवणादभेदः ॥

प्रविष्टानामितरेतरभेदात् परात्मैकत्वं कथमिति चेत्, न; 'एको देवो बहुधा संनिविष्टः' 'एकः सन्बहुधा विचारः' 'त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः' इत्येकस्यैव बहुधा प्रवेशश्रवणात् प्रविष्टानां परस्य च न भेदः । 'हिरण्यगर्भः' इत्यष्टौ मन्त्राः 'कस्मै देवाय' इत्यत्र एकारलोपेन एकदेवत्वप्रतिपादकाः तैत्तिरीयके ।

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभून्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षु-
र्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥

इति कठवल्लीषु ।

'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदेकं सन्न व्यभवत्' 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि बृहदारण्यके । 'अनेजदेकं मनसो जवीयः ....तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः'

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इतीशावास्ये । 'सर्वेषां भूतानामान्तरः पुरुषः सम आत्मेति विद्यात्' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन' 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति' 'एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति' 'एको विममे त्रिभिरित्पदेभिः' 'एको दाधार भुवनानि विश्वा' 'एक एवाग्निर्बहुधा समिद्धः' इति ऋग्वेदे । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इतिच्छान्दोग्ये ।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

इति भगवद्गीतासु ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः ।
ओमित्येवं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवम् ॥

आश्चर्यं खलु देवानामेकस्त्वं पुरुषोत्तम ।
धन्यश्चासि महाबाहो लोके नान्योऽस्ति कश्चन ॥

इति हरिवंशे ।

मनुना चोक्तम्—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ इति ॥

सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ।
स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः ॥

तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचि-
त्क्वचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम् ।
विज्ञानमेकं निजकर्मभेदा-
द्विभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम् ॥

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोक-
मशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् ।
एकः सदैकः परमः परेशः
स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥

यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः ।
तदा हि को भवान्सोऽहमित्येतद्विफलं वचः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ।
भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन्पृथक्पृथक् ॥

एकः समस्तं यदिहास्ति किंचि-
त्तदच्युतो नास्तिं परं ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत-
दात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ।
इतीरितस्तेन स राजवर्य-
स्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ॥

सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान्परमेश्वरः स एकः ।
इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते व्रज तान्विहाय दूरात् ॥

यदाह वसुधा सर्वं सत्यमेतद्दिवौकसः ।
अहं भवो भवन्तश्च सर्वं नारायणात्मकम् ॥

विभूतयस्तु यास्तस्य तासामेव परस्परम् ।
आधिक्यन्यूनता बाध्यबाधकत्वेन वर्तते ॥

भवानहं च विश्वात्मन्नेक एव हि कारणम् ।
जगतोऽस्य जगत्यर्थे भेदेनावां व्यवस्थितौ ॥

त्वया यदभयं दत्तं तद्दत्तमभयं मया ।
मत्तोऽविभिन्नमात्मानं द्रष्टुमर्हसि शंकर ॥

सोऽहं स त्वं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् ।
अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदृष्टयः ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विष्णोरन्यं तु पश्यन्ति ये मां ब्रह्माणमेव वा ।
कुतर्कमतयो मूढाः पच्यन्ते नरकेष्वधः ॥
ये च मूढा दुरात्मानो भिन्नं पश्यन्ति मां हरेः ।
ब्रह्माणं च ततस्तस्मात् ब्रह्महत्यासमं त्वघम् ॥

इति भविष्यत्पुराणे श्रीमहेश्वरवचनम् ।

आदिस्त्वं सर्वभूतानां मध्यमन्तस्तथा भवान् ।
त्वत्तः समभवद्विश्वं त्वयि सर्वं प्रलीयते ॥
अहं त्वं सर्वगो देव त्वमेवाहं जनार्दन ।
आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पते ॥
नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च ।
तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा ॥
त्वदुपासा जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते ।
यश्च त्वां द्वेष्टि भो देव स मां द्वेष्टि न संशयः ॥
त्वद्विस्तारो यतो देव ह्यहं भूतपतिस्ततः ।
न तदस्ति विना देव यत्ते विरहितं क्वचित् ॥
यदासीद्वर्तते यच्च यच्च भावि जगत्पते ।
सर्वं त्वमेव देवेश विना किंचित्त्वया न हि ॥

इति हरिवंशे कैलासयात्रायां महेश्वरवचनम् ।

अपि च— 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च'

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

आत्मेत्येवं शास्त्रोक्तलक्षणः परमात्मा प्रतिपत्तव्यः । तथा हि परमात्मप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैवैनमभ्युपगच्छन्ति—'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' इति । तथान्येऽपि— 'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह' । 'स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः' 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति' 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म' 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' इत्येवमादयः आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः । ग्राहयन्ति च बोधयन्ति चात्मत्वेनेश्वरं वेदान्तवाक्यानि— 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इत्येवमादीनि ॥

ननु प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यति— तदयुक्तम्, गौणत्वप्रसङ्गात्, वाक्यवैरूप्याच्च । यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते सकृदेव तत्र वचनं भवति । यथा— 'मनो ब्रह्म' 'आदित्यो ब्रह्म' इति । इह पुनः 'त्वमहमस्मि अहं वै त्वमसि' इत्याह । अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः । भेददृष्ट्यपवादाच्च । तथा हि— 'अथ योऽन्यां

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति' 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य' 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इत्येवमाद्या भूयसी श्रुतिर्भेददृष्टिमपवदति । तथा 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इति श्रुतिः । तथा स्मृतिरपि 'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि' क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः । 'सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्' इति अद्वैतात्मज्ञानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तं भगवतापि । तस्मादात्मन्येवेश्वरे मनो दधीत ॥

'आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा स्थितः' इति च ।
'अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥' इति च ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अविद्योपाधिपक्षेऽपि प्रमाणवादः समस्ति—

एक एव महानात्मा सोऽहंकारोऽभिधीयते ।
स जीवः सोऽन्तरात्मेति गीयते तत्त्वचिन्तकैः ॥

तथा श्रीविष्णुपुराणे—

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागोऽज्ञानकल्पितः ।
क्षये तस्यात्मपरयोर्विभागोऽभाग एव हि ॥ इति ।

विष्णुधर्मे—

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
नान्ये मलिनतां यान्ति दूरस्थाः कुत्रचित्क्वचित् ॥

तथा द्वन्द्वैरनेकैस्तु जीवे च मलिने कृते ।
एकस्मिन्नापरे जीवा मलिनाः सन्ति कुत्रचित् ॥ इति ।

ब्रह्मयाज्ञवल्क्ये—

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकेषु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥

'क्षरात्मानावीशते देव एकः' इति श्वेताश्वतरे । छान्दोग्ये—'स एकधा भवति' इत्यादि । 'स तत्र पर्येति' 'स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते'

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'परो विकृत एवात्मा स्वात्मायं जीवः' इति श्रुतेः । 'स एष इह प्रविष्टः' इति बृहदारण्यकश्रुतिः । 'आत्मेत्येवोपासीत' इति । 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वम्' इत्यादि । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' इत्यादि । 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादि । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते,' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति । 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति ।

निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात्स्फुलिङ्गकाः ।
सकाशादात्मनस्तद्वत्प्रभवन्ति जगन्ति हि ॥
योगयाज्ञवल्क्ये ।

अजः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते । इति ब्राह्मे ।
सर्पवद्रज्जुखण्डस्तु निशायां वेश्ममध्यगः ।
एको हि चन्द्रो द्वौ व्योम्नि तिमिराहतचक्षुषः ॥
आभाति परमात्मा च सर्वोपाधिषु संस्थितः ।
नित्योदितः स्वयंज्योतिः सर्वगः पुरुषः परः ॥
अहंकाराविवेकेन कर्ताहमिति मन्यते । इति ।

'एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना' इति । 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति ।

स्वमायया स्वमात्मानं मोहयन्द्वैतमायया ।
गुणाहतं स्वमात्मानं लभते च स्वयं हरिः ॥ इति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'उत्क्रामन्तं स्थितं वापि' इति। 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' इति। 'अव्यक्तादिविशेषान्तमविद्यालक्षणं स्मृतम्' 'आसीदिदं तमोभूतम्' इति।

'वाचारम्भणम्' इत्यादि। 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् तत्केन कं जिघ्रेत्' 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥'

'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यत्' इत्यादि। 'भेदोऽयमज्ञाननिबन्धनः' इति। 'नेह नानास्ति किंचन'। 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति। 'विश्वतश्चक्षुः' इत्यादि। 'यो योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः' इति च। 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इत्यादि। 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते' 'देवात्मशक्तिं विदधे' इति। 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इत्यादि। 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे'।

मनोविजृम्भितं चैतद्यत्किंचित्सचराचरम्।
मनसो ह्यात्मनीभावे द्वैताभावात्तदाप्नुयात्॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

यद्यद्द्वैतं प्रपञ्चस्य तन्निवर्त्यं हि चेतसा ।
मनोवृत्तिमयं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥
यथा स्वप्ने द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ।
तथा जाग्रद्द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ॥

इत्यादि गौडपादे ।

तर्केणापि प्रपञ्चस्य मनोमात्रत्वमिष्यताम् ।
दृश्यत्वात्सर्वभूतानां स्वप्नादिविषयो यथा ॥

'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति च । 'ज्ञाते त्वात्मनि नास्त्येतत् कार्यकारणतात्मनः' इति च । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इति । 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति च ।

विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत् ।
द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥

सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत्य समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥

सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥

'तत्त्वमसि' "अहं ब्रह्मास्मि' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'तरति शोकमात्मवित्' इति । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलौकिकेभ्यश्च ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सिद्धेऽर्थेऽपि वेदस्य प्रामाण्यमेष्टव्यम्—'स्वपक्षसाधनैरकार्यमर्थजातमाह चेत् । तथा परोऽपि वेद चेच्छ्रुतिः परात्मदृङ् न किम् ।' इत्यभियुक्तैरुक्तम् । अन्यान्वितस्वार्थे पदानां सामर्थ्यं न कार्यान्वितस्वार्थे, तथा सत्यर्थवादानामनन्वयप्रसङ्गात् अन्वयबुद्धेः स्तुतित्वात् । न हि भवति 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इति । रागस्यैव प्रवर्तकत्वम्, न नियोगस्य । तथा च श्रुतिः—'अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुषः इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म तदभिसंपद्यते' । तथा च स्मृतिरपि—'अकामतः क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कस्यचित् । यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ।' इति । 'काम एष क्रोध एषः' इति । अन्यपराणामपि मन्त्रार्थवादानां प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम् । तेषामप्रामाण्यकथनेन उरगत्वं गतवान्नहुषः । तत्कथम् ?—

ऋषयस्तु परिश्रान्ता वाह्यमाना दुरात्मना ।
देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥
पप्रच्छुः संशयं ते तु नहुषं पापचेतसम् ।
य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ॥
एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ।
नहुषो नेति तानाह सहसा मूढचेतनः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

ऋषय ऊचुः—

अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं च विजिघृक्षसि ।
प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥

अगस्त्य उवाच—

ततो विवदमानः सन् ऋषिभिः सह पार्थिवः ।
अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥
तेनाभूद्धतचेताः सन्निःश्रीकश्च शचीपते ।
ततस्तमहमुद्विग्नमवोचं भयपीडितम् ॥
यस्मात्पूर्वैः कृतं मार्गं महर्षिभिरनुष्ठितम् ।
अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥
यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ।
वाहान्कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥
त्वं स्वपापपरिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीपते ।
दश वर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महीम् ॥
विचरिष्यसि तीर्णश्च पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं नाम तव वंशसमुद्भवम् ॥

इति श्रीमहाभारते ।

अतः श्रद्धेयमात्मज्ञानम्—'अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ' इति श्रीभ-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

गवद्वचनात् । ऐतरेयके च 'एष पन्था एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं तस्मान्न प्रमाद्येत्तन्नातीयान्न ह्यत्यायन्पूर्वे येऽत्यायंस्ते पराबभूवुः' । तदुक्तमृषिणा— 'प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे । बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आविवेश' इति ।

'प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजाः तिस्रोऽत्यायमीयुस्तानीमानि वयांसि वङ्गा वगधाश्चेरपादाः' इति श्रुतम् । वङ्गा वनगाः वृक्षाः । वगधाः ओषधयश्च । इरपादा उरःपादाः सर्पादयः । तथा च ईशावास्ये अविद्वन्निन्दार्थो मन्त्रः— 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः' इति । 'असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इति तैत्तिरीये । तथा शकुन्तलोपाख्याने— 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥' इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

सहस्रनामजपस्य अनुरूपं मानसस्नानमुच्यते—

यस्मिन्देवाश्च वेदाश्च पवित्रं कृत्स्नमेकताम् ।
व्रजेत्तन्मानसं तीर्थं तत्र स्नात्वामृतो भवेत् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

ज्ञानह्रदे ध्यानजले रागद्वेषमलापहे ।
यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ।
सरस्वती रजोरूपा तमोरूपा कलिन्दजा ।
सत्त्वरूपा च गङ्गा च न यान्ति ब्रह्म निर्गुणम् ॥

आत्मा नदी संयमतोयपूर्णा
सत्यह्रदा शीलतटा दयोर्मिः ।
तत्रावगाहं कुरु पाण्डुपुत्र
न वारिणा शुध्यति चान्तरात्मा ॥ इति महाभारते ।

'मानसं स्नानं विष्णुचिन्तनम्' इति विष्णुस्मृतौ ।
जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥
इति मानवं वचनम् ।

जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते ।
अहिंसया च भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते ॥ इति ।
'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि ।' इति श्रीगीतासु ।
'अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः' इत्यादि ।
यदेकं दैवतं प्रस्तुतं तस्योपलक्षणम् उच्यते—

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यतः यस्मात् सर्वाणि भूतानि भवन्ति उद्भवन्ति आदि-युगागमे। यस्मिंश्च प्रलयं विनाशं यान्ति पुनः भूयः एव इत्यवधारणार्थः; नान्यस्मिन्नित्यर्थः। युगक्षये महाप्रलये। चकारात् मध्येऽपि यस्मिन् तिष्ठन्ति, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः ॥

तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते।
विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥१२॥

तस्य एवंलक्षणलक्षितस्य एकस्य दैवतस्य लोकप्रधानस्य लोकनहेतुभिः विद्यास्थानैः प्रतिपाद्यमानस्य जगन्नाथस्य जगतां नाथः स्वामी मायाशबलः परमात्मा निर्लेपश्च तस्य भूपते महीपाल, विष्णोः व्यापनशीलस्य नामसहस्रं नाम्नां सहस्रं पापं भयं चापहन्तीति पापभयापहं त्वं मे मम मत्तः शृणु एकाग्रमना भूत्वा अवधारय ॥

एकस्यैव समस्तस्य ब्रह्मणो द्विजसत्तम।
नाम्नां सहस्रं लोकानामुपकारकरं शृणु ॥
निमित्तशक्तयो नाम्नां भेदिन्यस्तदुदीरणात्।
विभिन्नान्येव साध्यन्ते फलानि द्विजसत्तम ॥
यच्छक्ति नाम यत्तस्य तत्तस्मिन्नेव वस्तुनि।
साधकं पुरुषव्याघ्र सौम्यक्रूरेषु वस्तुषु ॥ इति विष्णुधर्मे।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

यद्यपि परस्य ब्रह्मणः षष्ठीगुणक्रियाजातिरूढीनां शब्दप्रवृत्तिहेतुभूतानां निमित्तशक्तीनां चासंभवः, तथापि सगुणे ब्रह्मणि सविकारे च सर्वात्मकत्वात् तेषां शब्दप्रवृत्तिहेतूनां संभवात् सर्वे शब्दाः परस्मिन् पुंसि प्रवर्तन्ते ॥

तत्र—

यानि नामानि गौणानि
विख्यातानि महात्मनः ।
ऋषिभिः परिगीतानि
तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३ ॥

यानि नामानि गौणानि गुणसंबन्धीनि गुणयोगात् प्रवृत्तानि तेषु च यानि विख्यातानि प्रसिद्धानि ऋषिभिः मन्त्रैः तद्दर्शिभिश्च परिगीतानि परितः समन्ततः परमेश्वराख्यानेषु तत्र तत्र गीतानि । महांश्चासावात्मा चेति महात्मा—'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते' इति वचनात् । अयमेव महानात्मेति महात्मा । तस्याचिन्त्यप्रभावस्य तानि वक्ष्यामि भूतये पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धये पुरुषार्थचतुष्टयार्थिनामिति ॥

अत्र नामसहस्रे आदित्यादिशब्दानाम् अर्थान्तरे प्रसि-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

द्धानां आदित्याद्यर्थानां तद्विभूतित्वेन तदभेदात् तस्यैव स्तुतिरिति प्रसिद्धार्थग्रहणेऽपि तत्स्तुतित्वम् ।

भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् ।
आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा स्थितः ॥

ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।
नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥

इति विष्णुपुराणे ।

'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्यारभ्य 'एकांशेन स्थितो जगत्' इतिपर्यन्तं गीतासु । 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्' इत्यादिश्रुतिश्च । विष्ण्वादिशब्दानां पुनरुक्तानामपि वृत्तिभेदेनार्थभेदात् न पौनरुक्त्यम् । 'श्रीपतिर्माधवः' इत्यादीनां वृत्त्येकत्वेऽपि शब्दभेदान्न पौनरुक्त्यम् । अर्थैकत्वेऽपि न पौनरुक्त्यं दोषाय, 'नाम्नां सहस्रस्य किमेकं दैवतम्' इति पृष्टेः एकदेवताविषयत्वात् ॥

यत्र पुंलिङ्गशब्दप्रयोगः, तत्र विष्णुर्विशेष्यः; यत्र स्त्रीलिङ्गशब्दः तत्र देवता विशेष्यते; यत्र नपुंसकलिङ्गशब्दः तत्र ब्रह्मेति विशेष्यते ॥

'यतः सर्वाणि भूतानि' इत्यारभ्य जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणस्य ब्रह्मण एकदेवतात्वेनाभिहितत्वादादावुभयविधं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ब्रह्म विश्वशब्देनोच्यते—

विश्वं विष्णुर्वषट्कारो
भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
भूतकृद्भूतभृद्भावो
भूतात्मा भूतभावनः ॥ १४ ॥

विश्वस्य जगतः कारणत्वेन विश्वम् इत्युच्यते ब्रह्म । आदौ तु विश्वमिति कार्यभूतविश्वशब्देन कारणग्रहणं कार्यभूतविरिञ्च्यादिनामभिरपि उपपन्ना स्तुतिर्विष्णोः इति दर्शयितुम् । यद्वा, परस्मात् पुरुषात् न भिन्नमिदं विश्वं परमार्थतः तेन विश्वमित्यभिधीयते ब्रह्म, 'ब्रह्मैवेदं विश्वम्' 'पुरुष एवेदं विश्वम्' 'विश्वमेवेदम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तद्भिन्नं न किंचित् परमार्थतः सदस्ति । अथवा, विशतीति विश्वं ब्रह्म, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः । किंच, संहृतौ विशन्ति विश्वानि भूतानि अस्मिन्निति विश्वं ब्रह्म, 'यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति श्रुतेः । तथा हि— सकलं जगत्कार्यभूतमेष विशति, अत्र अखिलं विश्वं विशतीत्युभयथापि विश्वं ब्रह्म इति, श्रुतेः । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्यारभ्य 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि । ओमित्येतत् । एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्' इति काठके । 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इत्युपक्रम्य 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' इति प्रश्नोपनिषदि । 'ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम्' इति यजुर्वेदारण्यके । 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा । ओंकार एवेदं सर्वम् ।' इति च्छान्दोग्ये । 'ओमित्येतदक्षरम्' इत्युपक्रम्य ।

Gaudapādak. I.26.

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।
अपूर्वोऽनन्तरो बाह्यो न परः प्रणवोऽव्ययः ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिः मध्यमन्तस्तथैव च ।
एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥

प्रणवं ह्रीश्वरं विन्द्यात्सर्वस्य हृदये स्थितम् ।
सर्वव्यापिनमोंकारं ज्ञात्वा धीरो न शोचति ॥

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।
ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ इति ।

'ओं तद्ब्रह्म । ओं तद्वायुः । ओं तदात्मा । ओं तत्स-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

त्यम्' इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यः ।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥

....................गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥

आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता ।
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ॥

ओंकारः स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत । विकथां चान्यां कृत्वा एवं लौकिक्या वाचा व्यावर्तते ब्रह्म'। 'प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः । वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत्' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च विश्वशब्देन ओंकारोऽभिधीयते । वाच्यवाचकयोरत्यन्तभेदाभावात् विश्वमित्योंकार एव ब्रह्मेत्यर्थः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति । एतदुक्तं भवति— यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्म तज्जत्वात् तल्लत्वात् तद-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

नत्वाच्च ।° न च सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः संभवन्ति । 'तस्माच्छान्त उपासीत' इति श्रुतेः,

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

निर्गुणः परमात्मात्र देहे व्याप्य व्यवस्थितः ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥

यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् ।
क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं हनुमानिव सागरम् ॥

बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः ।
शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणाम् ।
एते भिन्नदृशां दैत्या विकल्पाः कथिता मया ॥

कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ।
विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत् ॥

द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ।
समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्यूयं तथा वयम् ॥

तथा यत्नं करिष्यामो यथा प्राप्स्याम निर्वृतिम् ।
सर्वत्र दैत्याः समतामुपेताः समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

न मन्त्रादिकृतस्तात न च नैसर्गिको मम ।
प्रभाव एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो हृदि ॥

अन्येषां यो न पापानि चिन्तयत्यात्मनो यथा ।
तस्य पापागमस्तात हेत्वभावान्न विद्यते ॥

कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः ।
तद्बीजं जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम् ॥

सोऽहं न पापमिच्छामि न करोमि वदामि वा ।
चिन्तयन्सर्वभूतस्थमात्मन्यपि च केशवम् ॥

शारीरं मानसं वाग्जं दैवं भूतभवं तथा ।
सर्वत्र समचित्तस्य तस्य मे जायते कुतः ॥

एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ।
कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम् ॥

साम चोपप्रदानं च भेददण्डौ तथापरौ ।
उपायाः कथिता ह्येते मित्रादीनां च साधने ॥

तानेवाहं न पश्यामि मित्रादींस्तात मा क्रुधः ।
साध्याभावे महाबाहो साधनैः किं प्रयोजनम् ॥

सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥

जडानामविवेकानामशूराणामपि प्रभो ।
भाग्यभोग्यानि राज्यानि सन्त्यनीतिमतामपि ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तस्माद्यतेत पुण्येषु य इच्छेन्महतीं श्रियम् ।
यतितव्यं समत्वेन निर्वाणमपि चेच्छता ॥

देवा मनुष्याः पशवः पक्षिवृक्षसरीसृपाः ।
रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम् ॥

एतद्विजानता सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णुर्यतोऽयं विश्वरूपधृक ॥

एवं ज्ञाते स भगवाननादिः परमेश्वरः ।
प्रसीदत्यच्युतो यस्मिन्प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

इत्यादिवचनैश्च हिंसादिरहितेन स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यमिति दर्शयितुं विश्वशब्देन ब्रह्माभिधीयत इति वा ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ इति ।

न चलति निजवर्णधर्मतो यः
समम‍तिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।
न हरति न च हन्ति किंचिदुच्चैः
सितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥

विमलमतिरमत्सरः प्रशान्तः
शुभचरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो
वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥

वसति हृदि सनातने च तस्मि-
न्भवति पुमाञ्जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
क्षितिरसमतिरम्यमात्मनोऽन्तः
कथयति चारुतयैव सालपोतः ॥

सकलमिदमहं च वासुदेवः
परमपुमान्परमेश्वरः स एकः ।
इति मतिरचला भवत्यनन्ते
हृदयंगते व्रज तान्विहाय दूरात् ॥

यमनियमविधूतकल्मषाणा-
मनुदिनमच्युतसक्तमानसानाम् ।
अपगतमदमानमत्सराणां
व्रज भट दूरतरेण मानवानाम् ॥

इत्यादिवचनैर्वैष्णवलक्षणस्य एवंप्रकारत्वाच्च हिंसादिरहितेन विष्णोः स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यमिति । 'श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयादेयम्' 'श्रद्धयाग्निः समिध्यते' इति श्रुतेः,

मश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमव्रत-
मदक्षिणं यज्ञमनृत्विजा हुतम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हवि-
भागाः षडेते तव दैत्यसत्तम ॥

पुण्यं मद्द्वेषिणां यच्च मद्भक्तद्वेषिणां तथा ।
क्रयविक्रयसक्तानां पुण्यं यच्चाग्निहोत्रिणाम् ॥

अश्रद्धया च यद्दानं यजतां ददतां तथा ।
तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च श्रद्धया स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यम्, नाश्रद्धया । 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति भगवद्वचनात् स्तुतिनमस्कारादिकं कर्मासात्त्विकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं संपादितं भवति । आत्मानं विष्णुं ध्यात्वा स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यम् ।

नाविष्णुः कीर्तयेद्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमर्चयेत् ।
नाविष्णुः संस्मरेद्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमाप्नुयात् ॥

इति महाभारते कर्मकाण्डे ।

सर्वाण्येतानि नामानि परस्य ब्रह्मणोऽनघ ।
एवमेतानि नामानि देवदेवस्य कीर्तयेत् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यं यं काममभिध्यायेत्तं तमाप्नोत्यसंशयम् ।
सर्वान्कामानवाप्नोति समाराध्य जगद्गुरुम् ॥
तन्मयत्वेन गोविन्दमित्येतद्दाल्भ्य नान्यथा ।
तन्मयो वाञ्छितान्कामान्पदमाप्नोति मानवः ॥
इति विष्णुधर्मे ।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥
इति भगवद्गीतासु ।

अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो
नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् ।
ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो
भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ति ॥ इति विष्णुपुराणे ।

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

'तस्माद्ब्रह्मैवाचार्यरूपेणावतिष्ठते' इति व्यासस्मृतेः ।
वरं हुतवहज्वालापुञ्जस्यान्तर्व्यवस्थितिः ।
न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥

इति कात्यायनवचनात् यत्र देशे वासुदेवनिन्दा तत्र वासो न कर्तव्यः । एतदुक्तं भवति—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रवर्णात् हरौ गुरौ च परा भक्तिः कार्येति ॥

अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ।
पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीर्तनात् ।
तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥

कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ।
प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्यत्रानुसंस्मृते ॥

सकृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैः कृतम् ।
पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः ॥

सेयं वदनवल्मीकवासिनी रसनोरगी ।
या न गोविन्द गोविन्द गोविन्देति प्रभाषते ॥

पापवल्ली मुखे तस्य जिह्वारूपेण तिष्ठति ।
या न वक्ति दिवारात्रौ गुणान्गोविन्दसंभवान् ॥

सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥

एकोऽपि कृष्णे सुकृतः प्रणामो
दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥

इत्यादिवचनैः श्रद्धाभक्त्योरभावेऽपि नामसंकीर्तनं समस्तं दुरितं नाशयतीत्युक्तम् । किमुत श्रद्धादिपूर्वकं सहस्रनाम-संकीर्तनं नाशयतीति ।

'मनसा वा अग्रे संकल्पयत्यथ वाचा व्याहरति', 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति' इति श्रुतिभ्यां स्मरणं ध्यानं च नामसंकीर्तनेऽन्तर्भूतम् ।

यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने
विघ्नो यत्र निवेशिते च मनसि ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।
मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः
किं चित्रं यदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते ॥
इति विष्णुपुराणे श्रीपराशरेणोपसंहृतम् ।

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥
इति महाभारतान्ते भगवता श्रीवेदव्यासेनोपसंहृतम् ।

हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः ।
ओमित्येवं सदा विप्राः पठत ध्यात केशवम् ॥

इति हरिवंशे कैलासयात्रायां हरिरेको ध्यातव्य इत्युक्तं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

itized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

श्रीमहेश्वरेणापि । एतत्सर्वमभिप्रेत्य 'एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः' इत्याधिक्यमुक्तम् । 'किमेकं दैवतम्' इत्यारभ्य 'किं जपन्मुच्यते जन्तुः' इति षट्प्रश्नेषु 'यतः सर्वाणि' इति प्रश्नोत्तराभ्यां यद्ब्रह्मोक्तं तद्विश्वशब्देनोच्यत इति व्याख्यातं **विश्वम्** । तत्किमित्याकाङ्क्षायामाह— विष्णुः इति । तथा च ऋग्वेदे— 'आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे' इत्यादिवाक्यैर्विष्णोः नामसंकीर्तनेन सम्यग्ज्ञानप्राप्तिर्विहिता । वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः । विषेर्व्याप्त्यभिधायिनो नुक्प्रत्ययान्तस्य रूपम् । देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य इत्यर्थः । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इत्यादिश्रुतेः । विशतेर्वा नुक्प्रत्ययस्य रूपं विष्णुरिति ।

यस्माद्विष्टमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।
तस्माद्विष्णुरिति ख्यातो विशेर्धातोः प्रवेशनात् ॥

इति विष्णुपुराणे ।

व्याप्ते मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका स्थिता ।
क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः ॥

इति महाभारते ।

यदुद्देशेनाध्वरे वषट्क्रियते सः **वषट्कारः** । यस्मिन्

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

यज्ञे वा वषट्क्रिया, 'यज्ञो वै विष्णुः'. इति श्रुतेः । येन वषट्कारादिमन्त्रात्मना वा देवान् प्रीणयति स वषट्कारः । देवता वा, 'प्रजापतिश्च वषट्कारश्च' इति श्रुतेः । 'चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु' इत्यादिस्मृतेश्च । **भूतभव्यभवत्प्रभुः** भूतं भव्यं भवच्चेति भूतभव्यभवन्ति तेषां प्रभुः । कालभेदमनादृत्य सन्मात्रप्रतियोगिकमैश्वर्यं तस्येति प्रभुत्वम् । रजोगुणं समाश्रित्य विरिञ्चिरूपेण भूतानि करोतीति **भूतकृत्** ; तमोगुणमास्थाय स रुद्रात्मना भूतानि कृन्तति कृणोति हिनस्तीति **भूतकृत्** । सत्त्वगुणमधिष्ठाय भूतानि बिभर्ति पालयति धारयति पोषयतीति वा **भूतभृत्** । प्रपञ्चरूपेण भवतीति, केवलं भवतीत्येव वा **भावः** । भवनं भावः सत्तात्मको वा । **भूतात्मा** भूतानामात्मा अन्तर्यामी, 'एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः' इति श्रुतेः । भूतानि भावयति जनयति वर्धयतीति वा **भूतभावनः** ॥

भूतकृदित्यादिभिः गुणतन्त्रत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते—

पूतात्मा परमात्मा च
मुक्तानां परमा गतिः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अव्ययः पुरुषः साक्षी
क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ १५ ॥

पूत आत्मा यस्य सः **पूतात्मा**, 'केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुतेः। गुणोपरागः स्वेच्छातः पुरुषस्येति कल्प्यते। परमश्चासावात्मा चेति **परमात्मा** कार्यकारणविलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः। मुक्तानां परमा प्रकृष्टा गतिर्गन्तव्या देवता पुनरावृत्त्यसंभवात्तद्गतस्येति **मुक्तानां परमा गतिः**; 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इति भगवद्वचनम्। नास्य व्ययो विनाशो विकारो वा विद्यत इति **अव्ययः**, 'अजरोऽमरोऽव्ययः' इति श्रुतेः। पुरं शरीरं तस्मिन् शेते इति **पुरुषः**। 'नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम्। व्याप्य शेते महात्मा यस्तस्मात्पुरुष उच्यते' इति महाभारते। यद्वा, अस्तेर्व्यत्यस्ताक्षरयोगात् आसीत्पुरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा व्युत्पादितः **पुरुषः**, 'पूर्वमेवाहमिहासमिति, तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्' इति श्रुतेः। अथवा पुरुषु उत्कर्षशालिषु सीदतीति, पुरूणि फलानि सनोति ददातीति वा, पूरूणि भुवनानि संहारसमये स्यति अन्तं करोतीति वा पूरणात्सदनाद्वा **पुरुषः**। 'पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः' इति पञ्चमवेदे। साक्षादव्यवधानेन

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्वरूपबोधेन ईक्षते पश्यति सर्वमिति **साक्षी** । 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति पाणिनिवचनादिनिप्रत्ययः । क्षेत्रं शरीरं जानातीति **क्षेत्रज्ञः**; 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति भगवद्वचनात् । 'क्षेत्राख्यानि शरीराणि तेषां चैव यथासुखम् । तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते' इति ब्रह्मपुराणे । स एव न क्षरतीति **अक्षरः** परमात्मा । अश्नोतेर्वा सरप्रत्ययान्तस्य रूपमक्षर इति । एवकारात् क्षेत्रज्ञाक्षरयोरभेदः परमार्थतः, 'तत्त्वमसि' इति श्रुतेः । चकाराद्व्यावहारिको भेदश्च, प्रसिद्धेरप्रमाणत्वात् ॥

योगो योगविदां नेता
प्रधानपुरुषेश्वरः ।
नारसिंहवपुः श्रीमा-
न्केशवः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥

'ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वाणि निगृह्य मनसा सह । एकत्वभावना योगः क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः' तदवाप्यतया **योगः** इति योगविदो विदुः । योगं विदन्ति विचारयन्ति, जानन्ति, लभन्त इति वा योगविदः । तेषां नेता ज्ञानिनां योगक्षेमवहनादि-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नेति **योगविदां नेता**, 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्' इति भगवद्वचनात्। प्रधानं प्रकृतिर्माया; पुरुषो जीवः; तयोरीश्वरः **प्रधानपुरुषेश्वरः**। नरस्य सिंहस्य चावयवा यस्मिन् लक्ष्यन्ते तद्वपुर्यस्य सः **नारसिंहवपुः**। यस्य वक्षसि नित्यं वसति श्रीः सः **श्रीमान्**। अभिरूपाः केशाः यस्य सः **केशवः**। 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति वप्रत्ययः प्रशंसायाम्। यद्वा, कश्च अश्च ईशश्च त्रिमूर्तयः केशाः ते यद्वशे वर्तन्ते सः **केशवः**। केशिवधाद्वा **केशवः**। 'यस्मात्त्वयैष दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन। तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके ख्यातिं गमिष्यसि' इति विष्णुपुराणे श्रीकृष्णं प्रति नारदवचनम्। पृषोदरादित्वाच्छब्दसाधुत्वकल्पना। पुरुषाणामुत्तमः **पुरुषोत्तमः**। अत्र 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति, जात्याद्यनपेक्षया समर्थत्वात्। यत्र पुनः जातिगुणक्रियापेक्षया पृथक्क्रिया तत्रासमर्थत्वान्निषेधः प्रवर्तते; यथा—मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः, गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमा, अध्वगानां धावन् शीघ्रतम इति। अथवा पञ्चमीसमासः। तथा च भगवद्वचनम्—'यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' इति॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

सर्वः शर्वः शिवः स्थाणु-
भूतादिर्निधिरव्ययः ।
संभवो भावनो भर्ता
प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ १७ ॥

'असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् । सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात् सर्वमेनं प्रचक्षते' इति भगवद्व्यासवचनात् **सर्वः**। शृणाति संहारसमये संहरति संहारयति सकलाः प्रजाः इति **शर्वः** । निस्त्रैगुण्यतया शुद्धत्वात् **शिवः** । 'स ब्रह्मा स शिवः' इत्यभेदोपदेशात् शिवादिनामभिः हरिरेव स्तूयते । स्थिरत्वात् **स्थाणुः** । भूतानामादिकारणत्वात् **भूतादिः** । प्रलयकाले अस्मिन् सर्वं निधीयते इति **निधिः** । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः । स एव निधिर्विशेष्यते— **अव्ययः** अनश्वरो निधिरित्यर्थः । स्वेच्छया समीचीनं भवनमस्येति **संभवः**, 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' इति भगवद्वचनात् । 'अथ दुष्टविनाशाय साधूनां रक्षणाय च । स्वेच्छया संभवाम्येवं गर्भदुःखविवर्जितः' इति च । सर्वेषां भोक्तॄणां फलानि भावयतीति **भावनः** । सर्वफलदातृत्वम् 'फलमत उपपत्तेः' इत्यत्र उपपादितम् । प्रपञ्चस्याधि-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ष्ठानत्वेन भरणात् **भर्ता**। प्रकर्षेण महाभूतानि अस्माज्जायन्त इति **प्रभवः**; प्रकृष्टो भवो जन्मास्येति वा। सर्वासु क्रियासु सामर्थ्यातिशयात् **प्रभुः**। निरुपाधिकमैश्वर्यमस्येति **ईश्वरः**, 'एष सर्वेश्वरः' इति श्रुतेः॥

स्वयंभूः शंभुरादित्यः
पुष्कराक्षो महास्वनः।
अनादिनिधनो धाता
विधाता धातुरुत्तमः॥ १८॥

स्वयमेव भवतीति **स्वयंभूः**। 'स एव स्वयमुद्बभौ' इति मानवं वचनम्। सर्वेषामुपरि भवति, स्वयं भवतीति वा स्वयंभूः। येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति तदुभयात्मना स्वयमेव भवतीति वा, 'परिभूः स्वयंभूः' इति मन्त्रवर्णात्। अथवा, **स्वयंभूः** परमेश्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति न परतन्त्रः, 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' इति मन्त्रवर्णात्। शं सुखं भक्तानां भावयतीति **शंभुः**। आदित्यमण्डलान्तःस्थो हिरण्मयः पुरुषः **आदित्यः**। द्वादशादित्येषु विष्णुर्वा, 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्युक्तः। अदितेरखण्डिताया मह्या अयं पतिरिति वा, 'इयं वा अदितिः'

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

'महीं देवीं विष्णुपत्नीम्' इति श्रुतेः। यथा आदित्य एक एवानेकेषु जलभाजनेषु अनेकवत्प्रतिभासते, एवमनेकेषु शरीरेषु एक एव आत्मा अनेकवत्प्रतिभासत इति आदित्यसाधर्म्याद्वा **आदित्यः** । पुष्करेणोपमिते अक्षिणी यस्येति **पुष्कराक्षः** । महान्पूजितः स्वनो नादो वा श्रुतिलक्षणो यस्य सः **महास्वनः** । 'सन्महत्' इत्यादिना समासे कृते 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इत्यादिना आत्त्वम् । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः' इति श्रुतेः । आदिर्जन्म; निधनं विनाशः; तद्द्वयं यस्य न विद्यते सः **अनादिनिधनः** । अनन्तादिरूपेण विश्वं बिभर्तीति **धाता** । कर्मणां तत्फलानां च कर्ता **विधाता**; अनन्तादीनामपि धारकत्वाद्विशेषेण दधातीति वा । **धातुरुत्तमः** इति नामैकं सविशेषणं सामानाधिकरण्येन; धातुर्विरिञ्चादुत्कृष्ट इति वा वैयधिकरण्येन; नामद्वयं वा; सर्वधातुभ्यः पृथिव्यादिभ्यः उत्कृष्टश्चिद्धातुरित्यर्थः । कार्यकारणप्रपञ्चधारणाच्चिदेव **धातुः** । **उत्तमः** सर्वेषामुद्गतानाम् अतिशयेनोद्गतत्वादुत्तमः ॥

अप्रमेयो हृषीकेशः
पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा
स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ १९ ॥

शब्दादिरहितत्वान्न प्रत्यक्षगम्यः । नाप्यनुमानगम्यः, तद्व्याप्तलिङ्गाभावात् । नाप्युपमानसिद्धः, निर्भागत्वेन सादृश्याभावात् । नाप्यर्थापत्तिग्राह्यः, तद्विनानुपपद्यमानस्यासंभवात् । नाप्यभावगोचरः, भावरूपत्वात्, अभावसाक्षित्वाच्च । नापि शास्त्रप्रमाणवेद्यः, प्रमाणजन्यातिशयाभावात् । यद्येवम्, शास्त्रयोनित्वं कथम्? उच्यते— प्रमाणादिसाक्षित्वेन प्रकाशस्वरूपस्य प्रमाणाविषयत्वेऽपि अध्यस्तातद्रूपनिवर्तकत्वेन शास्त्रप्रमाणकत्वमिति **अप्रमेयः**, साक्षिरूपत्वात् । हृषीकाणि इन्द्रियाणि; तेषामीशः क्षेत्रज्ञरूपभाक् । यद्वा, इन्द्रियाणि यस्य वशे वर्तन्ते स परमात्मा **हृषीकेशः** । यस्य वा सूर्यरूपस्य चन्द्ररूपस्य च जगत्प्रीतिकरा हृष्टाः केशा रश्मयः सः हृषीकेशः, 'सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्' इति श्रुतेः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । यथोक्तं मोक्षधर्मे—

सूर्याचन्द्रमसौ शश्वदंशुभिः केशसंज्ञितैः ।
बोधयन्स्वापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् ॥
बोधनात्स्वापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ।
अग्नीषोमकृतैरेवं कर्मभिः पाण्डुनन्दन ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः । इति ।

सर्वजगत्कारणं पद्मं नाभौ यस्य सः **पद्मनाभः**, 'अजस्य नाभावध्येकमर्पितम्' इति श्रुतेः । अमराणां प्रभुः **अमरप्रभुः** । विश्वं कर्म क्रिया यस्य सः **विश्वकर्मा** । क्रियते इति जगत् कर्म विश्वं कर्म यस्येति वा विचित्रनिर्माणशक्तिमत्त्वाद्वा **विश्वकर्मा**; त्वष्ट्रा सादृश्याद्वा । मननात् **मनुः** । 'नान्योऽतोऽस्ति मन्ता' इति श्रुतेः । मन्त्रो वा, प्रजापतिर्वा **मनुः** । संहारसमये सर्वभूततनूकरणत्वात् **त्वष्टा** । त्वक्षतेस्तनूकरणार्थात् तृच्प्रत्ययः । अतिशयेन स्थूलः **स्थविष्ठः** । पुराणः स्थविरः 'त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम' इति बह्वृचाः; वयोवचनो वा । स्थिरत्वात् ध्रुवः । **स्थविरो ध्रुव** इत्येकं नाम सविशेषणम् ॥

अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो
लोहिताक्षः प्रतर्दनः ।
प्रभूतास्त्रिककुब्धाम
पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ २० ॥

कर्मेन्द्रियैः न गृह्यत इति **अग्राह्यः**, 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । शश्वत् सर्वेषु

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

कालेषु भवतीति **शाश्वतः**, 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' इति श्रुतेः । सच्चिदानन्दात्मकः **कृष्णः**, 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः' इति व्यासवचनात्; कृष्णवर्णात्मकत्वाद्वा, 'कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मात्कृष्णोऽहमर्जुन' इति महाभारते । लोहिते अक्षिणी यस्येति **लोहिताक्षः**, 'स मा वृषभो लोहिताक्षः' इति श्रुतेः । प्रलये भूतानि प्रतर्दयति हिनस्तीति **प्रतर्दनः** । ज्ञानैश्वर्यादिगुणैः संपन्नः **प्रभूतः** । ऊर्ध्वाधोमध्यभेदेन तिसृणां ककुभामपि धामेति **त्रिककुब्धाम** इत्येकं नाम । येन पुनाति यो वा पुनाति ऋषिर्देवता वा तत् **पवित्रम्** । 'पुवः संज्ञायाम्' 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' इति पाणिनिस्मरणात् इत्रप्रत्ययः । 'अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसंततिम् । स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः' इति विष्णुपुराणवचनात्, कल्याणरूपत्वाद्वा मङ्गलम् । परं सर्वभूतेभ्यः उत्कृष्टं ब्रह्म । **मङ्गलं परम्** इत्येकमिदं नाम सविशेषणम् ॥

ईशानः प्राणदः प्राणो
ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

हिरण्यगर्भो भूगर्भो
माधवो मधुसूदनः ॥ २१ ॥

सर्वभूतनियन्तृत्वात् **ईशानः** । प्राणान् ददाति चेष्टयतीति **प्राणदः**, 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्' इति श्रुतेः । यद्वा, प्राणान् कालात्मना द्यति खण्डयतीति, प्राणान् दापयति शोधयतीति वा, प्राणान् दाति लुनातीति वा, **प्राणदः** । प्राणितीति **प्राणः** क्षेत्रज्ञः परमात्मा वा, 'प्राणस्य प्राणम्' इति श्रुतेः मुख्यप्राणो वा । वृद्धतमो **ज्येष्ठः** 'ज्य च' इत्यधिकारे 'वृद्धस्य च' इति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशविधानात् । प्रशस्यतमः **श्रेष्ठः**, 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशविधानात् । 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' इति श्रुतेः मुख्यप्राणो वा, 'श्रेष्ठश्च' इत्यधिकरणसिद्धत्वात् । सर्वकारणत्वाद्वा **ज्येष्ठः** । सर्वातिशयत्वाद्वा **श्रेष्ठः** । ईश्वरत्वेन सर्वासां प्रजानां पतिः **प्रजापतिः** । हिरण्मयाण्डान्तर्वर्तित्वात् **हिरण्यगर्भो** ब्रह्मा विरिञ्चिः तदात्मा, 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इति श्रुतेः । भूः गर्भे यस्य सः **भूगर्भः** । मायाः श्रियाः धवः पतिः **माधवः** ; मधुविद्यावबोध्यत्वाद्वा । 'मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम्' इति व्यास-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

वचनाद्वा माधवः । मधुनामानमसुरं सूदितवानिति **मधुसूदनः** ।

> कर्णमिश्रोद्भवं चापि मधुनाममहासुरम् ।
> ब्रह्मणोपचितिं कुर्वञ्जघान पुरुषोत्तमः ॥
> तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः ।
> मधुसूदन इत्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनम् ॥

इति महाभारते ॥

ईश्वरो विक्रमी धन्वी
मेधावी विक्रमः क्रमः ।
अनुत्तमो दुराधर्षः
कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥ २२ ॥

सर्वशक्तिमत्तया **ईश्वरः** । विक्रमः शौर्यम्, तद्योगात् **विक्रमी** । धनुरस्यास्तीति **धन्वी** । व्रीह्यादित्वात् इनिः । 'रामः शस्त्रभृतामहम्' इति भगवद्वचनम् । मेधा बहुग्रन्थधारणसामर्थ्यम्, सा यस्यास्ति सः **मेधावी** । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । विचक्रमे जगद्विश्वं तेन **विक्रमः**; विना गरुडेन पक्षिणा क्रमाद्वा । क्रमणात्, क्रमहेतुत्वाद्वा **क्रमः**, 'क्रान्ते विष्णुम्' इति मनुवचनात् । अवि-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

द्यमानः उत्तमो यस्मात् सः **अनुत्तमः** । 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्' इति श्रुतेः, 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इति स्मृतेश्च । दैत्यादिभिः धर्षयितुं न शक्यत इति **दुराधर्षः** । प्राणिनां पुण्यापुण्यात्मकं कर्म कृतं जानातीति **कृतज्ञः** । पत्रपुष्पाद्यल्पमपि प्रयच्छतां मोक्षं ददातीति वा । पुरुषप्रयत्नः **कृतिः**, क्रिया वा; सर्वात्मत्वात्तदाधारतया वा लक्ष्यते कृत्येति वा **कृतिः** । स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात् **आत्मवान्** । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इति श्रुतेः ॥

सुरेशः शरणं शर्म
विश्वरेताः प्रजाभवः ।
अहः संवत्सरो व्यालः
प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ २३ ॥

सुराणां देवानामीशः **सुरेशः** । सूपपदो वा राधातुः शोभनदातृणाम् ईशः **सुरेशः** । आर्तानामार्तिहरणत्वात् **शरणम्** । परमानन्दरूपत्वात् **शर्म** । विश्वस्य कारणत्वात् **विश्वरेताः** । सर्वाः प्रजा यत्सकाशादुद्भवन्ति स **प्रजाभवः** । प्रकाशरूपत्वात् **अहः** । कालात्मना स्थितो विष्णुः **संवत्स-**

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

रः इत्युक्तः। व्यालवद्ग्रहीतुमशक्यत्वात् व्यालः। प्रतीतिः प्रज्ञा **प्रत्ययः**, 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति श्रुतेः। सर्वाणि दर्शनात्मकानि अक्षीणि यस्य सः **सर्वदर्शनः**। सर्वात्मकत्वात् 'विश्वतश्चक्षुः' 'विश्वाक्षम्' इति श्रुतेः॥

अजः सर्वेश्वरः सिद्धः
सिद्धिः सर्वादिरच्युतः।
वृषाकपिरमेयात्मा
सर्वयोगविनिःसृतः॥ २४॥

न जायत इति **अजः**, 'न जातो न जनिष्यते' इति श्रुतेः। 'न हि जातो न जायेय न जनिष्ये कदाचन। क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः' इति महाभारते। सर्वेषामीश्वराणामीश्वरः **सर्वेश्वरः**, 'एष सर्वेश्वरः' इति श्रुतेः। नित्यनिष्पन्नरूपत्वात् **सिद्धः**। सर्ववस्तुषु संविद्रूपत्वात्, निरतिशयरूपत्वाद्वा **सिद्धिः**। स्वर्गादीनां विनाशित्वादफलत्वम्। सर्वभूतानामादिकारणत्वात् **सर्वादिः**। स्वरूपसामर्थ्यात् न च्युतो न च्यवते न च्यविष्यते इति **अच्युतः**, 'शाश्वतꣳ शिवमच्युतम्' इति श्रुतेः। तथा

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

च भगवद्वचनम्— 'यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा' इति ॥

इति नाम्नां प्रथमं शतं विवृतम् ॥

वर्षणात् सर्वकामाणां धर्मो वृषः; कात् तोयात् भूमिमपादिति कपिर्वराहः; वृषरूपत्वात्कपिरूपत्वाच्च **वृषाकपिः** । 'कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते । तस्माद्वृषाकपिं प्राह काश्यपो मां प्रजापतिः' इति महाभारते । इयानिति मातुं परिच्छेत्तुं न शक्यते आत्मा अस्येति **अमेयात्मा** । सर्वसंबन्धविनिर्गतः **सर्वयोगविनिःसृतः**, 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति श्रुतेः । नानाशास्त्रोक्ताद्योगादपगतत्वाद्वा ॥

वसुर्वसुमनाः सत्यः
समात्मासंमितः समः ।
अमोघः पुण्डरीकाक्षो
वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ २५ ॥

वसन्ति सर्वभूतानि अत्र, तेषु अयमपि वसतीति वा **वसुः**; 'वसूनां पावकश्चास्मि' इत्युक्तो वा **वसुः** । वसुशब्देन धनवाचिना प्राशस्त्यं लक्ष्यते । प्रशस्तं मनो

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

यस्य सः **वसुमनाः**। रागद्वेषादिभिः क्लेशैर्मदादिभिरुपक्लेशैश्च यतो न कलुषितं चित्तं ततस्तन्मनः प्रशस्तम्। अवितथरूपत्वात्परमात्मा **सत्यः**, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः। मूर्तामूर्तात्मकत्वाद्वा, 'सच्च त्यच्चाभवत्' इति श्रुतेः। सदिति प्राणः, तीत्यन्नम्, यमिति दिवाकरः, तेन प्राणान्नादित्यरूपाद्वा **सत्यः**, 'सदिति प्राणास्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्यः' इति श्रुतेः। सत्सु साधुत्वाद्वा **सत्यः**। सम आत्मा मनो यस्य रागद्वेषादिभिरदूषितः सः **समात्मा**। सर्वभूतेषु सम एक आत्मा वा, 'सम आत्मेति विद्यात्' इति श्रुतेः। सर्वैरप्यर्थजातैः परिच्छिन्नो मितः; सर्वैरपरिच्छिन्नोऽमित इति **असंमितः**; सर्वकालेषु सर्वविकाररहितत्वात् **समः**; मया लक्ष्म्या सह वर्तत इति वा **समः**। पूजितः स्तुतः संस्मृतो वा सर्वफलं ददाति न वृथा करोतीति **अमोघः**। अवितथसंकल्पाद्वा, 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति श्रुतेः। हृदयस्थं पुण्डरीकमश्नुते व्याप्नोति तत्रोपलक्षित इति **पुण्डरीकाक्षः**, 'यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम्' इति श्रुतेः; पुण्डरीकाकारे उभे अक्षिणी अस्येति वा। धर्मलक्षणं कर्मास्येति **वृषकर्मा**। धर्मार्थमाकृतिः शरीरं यस्य सः **वृषाकृतिः**। 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' इति भगवद्वचनात्॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

रुद्रो बहुशिरा बभ्रु-
र्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।
अमृतः शाश्वतस्थाणु-
र्वरारोहो महातपाः ॥ २६ ॥

संहारकाले प्रजाः संहरन् रोदयतीति **रुद्रः** । रुदं राति ददातीति वा, रुर्दुःखं दुःखकारणं वा, द्रावयतीति वा **रुद्रः** । रोदनाद्द्रावणाद्वापि रुद्र इत्युच्यते, 'रुर्दुःखं दुःखहेतुं वा विद्रावयति स प्रभुः । रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणम्' इति लिङ्गपुराणवचनात् । बहूनि शिरांसि यस्येति **बहुशिराः**, 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इति मन्त्रवर्णात् । बिभर्ति लोकानिति **बभ्रुः** । विश्वस्य कारणत्वात् **विश्वयोनिः** । शुचीनि श्रवांसि नामानि श्रवणीयान्यस्येति **शुचिश्रवाः** । न विद्यते मृतं मरणमस्येति **अमृतः**, 'अजरोऽमरः' इति श्रुतेः । शाश्वतश्चासौ स्थाणुश्चेति **शाश्वतस्थाणुः** । वर आरोहोऽङ्कोऽस्येति **वरारोहः** । वरमारोहणं यस्मिन्निति वा, आरूढानां पुनरावृत्त्यसंभवात्, 'न च पुनरावर्तते' इति श्रुतेः, 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते' इति स्मृतेश्च । महत्सृज्यविषयं तपो ज्ञानमस्येति **महातपाः**, 'यस्य ज्ञानमयं तपः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

इति श्रुतेः । ऐश्वर्यं प्रतापो वा तपो महदस्येति वा **महा-तपाः** ॥

सर्वगः सर्वविद्भानु-
र्विष्वक्सेनो जनार्दनः ।
वेदो वेदविदव्यङ्गो
वेदाङ्गो वेदवित्कविः ॥ २७ ॥

सर्वत्र गच्छतीति **सर्वगः**, कारणत्वेन व्याप्तत्वात् सर्वत्र । सर्वं वेत्ति विन्दतीति वा सर्ववित्; भातीति भानुः, 'तमेव भान्तमनु भाति सर्वम्' इति श्रुतेः । 'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादिस्मृतेश्च; सर्वविच्चासौ भानुश्चेति **सर्वविद्भानुः** । विष्वगञ्चति पलायते दैत्यसेना यस्य रणोद्योगमात्रेणेति **विष्वक्सेनः** । जनान् दुर्जनानर्दयति हिनस्ति, नरकादीन्गमयतीति वा **जनार्दनः**; जनैः पुरुषार्थमभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं याच्यते इति **जनार्दनः** । वेदयतीति **वेदः**, 'तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' इति भगवद्वचनात् । यथावत् वेदार्थं वेत्तीति वेदवित्, 'वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्' इति भगवद्वचनात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सर्वे वेदाः सर्वविद्याः सशास्त्राः
सर्वे यज्ञाः सर्व इज्याश्च कृष्णः ।
विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये
तेषां राजन्सर्वयज्ञाः समाप्ताः ॥

इति महाभारते ।

अव्यङ्गः ज्ञानादिभिः परिपूर्णोऽविकल उच्यते; व्यङ्गो व्यक्तिर्न विद्यत इति वा **अव्यङ्गः**, 'अव्यक्तोऽयम्' इति भगवद्वचनात् । वेदा अङ्गभूता यस्य सः **वेदाङ्गः** । वेदान्विन्त्ते विचारयतीति **वेदवित्** । क्रान्तदर्शी **कविः** सर्वदृक्, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेः, 'कविर्मनीषी' इत्यादिमन्त्रवर्णात् ॥

लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो
धर्माध्यक्षः कृताकृतः ।
चतुरात्मा चतुर्व्यूह-
श्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ २८ ॥

लोकानध्यक्षयतीति **लोकाध्यक्षः** सर्वेषां लोकानां प्राधान्येनोपद्रष्टा । लोकपालादिसुराणामध्यक्षः **सुराध्यक्षः** । धर्माधर्मौ साक्षादीक्षतेऽनुरूपं फलं दातुं तस्मात् **धर्माध्यक्षः** । कृतश्च कार्यरूपेण अकृतश्च कारणरूपेणेति **कृताकृतः** ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

सर्गादिषु पृथग्विभूतयश्चतस्रः आत्मनः यस्य सः चतु-रात्मा ।

ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः ।
विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥
विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज ।
स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ॥
रुद्रः कालोऽन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः ।
चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः ॥

इति वैष्णवपुराणे ।

'व्यूह्यात्मानं चतुर्धा वै वासुदेवादिमूर्तिभिः । सृष्ट्या-दीन्प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जनार्दनः' इति व्यासवचनात् **चतुर्व्यूहः** । दंष्ट्राश्चतस्रो यस्येति **चतुर्दंष्ट्रः** नृसिंहविग्रहः । सादृश्याद्वा शृङ्गं दंष्ट्रेत्युच्यते, 'चत्वारि शृङ्गा' इति श्रुतेः । चत्वारो भुजा अस्येति **चतुर्भुजः** ॥

भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता
सहिष्णुर्जगदादिजः ।
अनघो विजयो जेता
विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्रकाशैकरसत्वात् **भ्राजिष्णुः**। भोज्यरूपतया प्रकृतिर्माया **भोजनम्** इत्युच्यते । पुरुषरूपेण तां भङ्क्ते इति **भोक्ता** । हिरण्याक्षादीन् सहते अभिभवतीति **सहिष्णुः** । हिरण्यगर्भरूपेण जगदादावुत्पद्यते स्वयमिति **जगदादिजः** । अघं न विद्यतेऽस्येति **अनघः**, 'अपहतपाप्मा' इति श्रुतेः । विजयते ज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिभिर्गुणैः विश्वमिति **विजयः** । यतोऽतिशेते सर्वभूतानि स्वभावतः अतः **जेता** । विश्वं योनिरस्येति, विश्वश्चासौ योनिश्चेति वा **विश्वयोनिः** । पुनः पुनः शरीरेषु वसति क्षेत्रज्ञरूपेणेति **पुनर्वसुः** ॥

उपेन्द्रो वामनः प्रांशु-
रमोघः शुचिरूर्जितः ।
अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो
धृतात्मा नियमो यमः ॥ ३० ॥

इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वेनेति **उपेन्द्रः**, यद्वा, उपरि इन्द्रः **उपेन्द्रः** । 'ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति भुवि देवताः' इति हरिवंशे । बलिं वामनरूपेण याचितवानिति **वामनः** । संभजनीय इति वा, 'मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते' इति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

मन्त्रवर्णात् । स एव जगत्रयं क्रममाणः प्रांशुरभूदिति **प्रांशुः** । 'तोये तु पतिते हस्ते वामनोऽभूदवामनः । सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः ॥ भूः पादौ द्यौः शिरश्चास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी' इत्यादि विश्वरूपं दर्शयित्वा 'तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे । नभः प्रक्रममाणस्य नाभ्यां तौ समवस्थितौ ॥ दिवमाक्रममाणस्य जानुमूले व्यवस्थितौ ।' इति प्रांशुत्वं दर्शितं हरिवंशे । न मोघं चेष्टितं यस्य सः **अमोघः** । स्मरतां स्तुवताम् अर्चयतां च पावनत्वात् **शुचिः** । 'अस्पर्शश्च महाञ्शुचिः' इति मन्त्रवर्णात् । बलप्रकर्षशालित्वात् **ऊर्जितः** । अतीत्येन्द्रं स्थितो ज्ञानैश्वर्यादिभिः स्वभावसिद्धैरिति **अतीन्द्रः** । सर्वेषां प्रतिसंहारात् **संग्रहः** । सृज्यरूपतया, सर्गहेतुत्वाद्वा **सर्गः** । एकरूपेण जन्मादिरहिततया धृत आत्मा येन सः **धृतात्मा** । स्वेषु स्वेष्वधिकारेषु प्रजा नियमयतीति **नियमः** । अन्तर्यच्छतीति **यमः** ॥

वेद्यो वैद्यः सदायोगी
वीरहा माधवो मधुः ।
अतीन्द्रियो महामायो
महोत्साहो महाबलः ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

निःश्रेयसार्थिभिः वेदनार्हत्वात् **वेद्यः** । सर्वविद्यानां वेदितृत्वात् **वैद्यः** । सदा आविर्भूतस्वरूपत्वात् **सदायोगी** । धर्मत्राणाय वीरान् असुरान् हन्तीति **वीरहा** । मायाः विद्यायाः पतिः **माधवः** । 'मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् । तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः' इति हरिवंशे । यथा मधु परां प्रीतिमुत्पादयति अयमपि तथेति **मधुः** । 'अशब्दमस्पर्शम्' इति श्रुतेः शब्दादिरहितत्वात् इन्द्रियाणामविषय इति **अतीन्द्रियः** । मायाविनामपि मायाकारित्वात् **महामायः**, 'मम माया दुरत्यया' इति भगवद्वचनात् । जगदुत्पत्तिस्थितिलयार्थमुद्युक्तत्वात् **महोत्साहः** । बलिनामपि बलवत्त्वात् **महाबलः** ॥

महाबुद्धिर्महावीर्यो
महाशक्तिर्महाद्युतिः ।
अनिर्देश्यवपुः श्रीमा-
नमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥ ३२ ॥

बुद्धिमतामपि बुद्धिमत्त्वात् **महाबुद्धिः** । महदुत्पत्तिकारणमविद्यालक्षणं वीर्यमस्येति **महावीर्यः** । महती शक्तिः सामर्थ्यमस्येति **महाशक्तिः** । महती द्युतिर्बाह्याभ्यन्तरा चास्ये-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

ति **महाद्युतिः**; 'स्वयं ज्योतिः' इति श्रुतेः, 'ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यादेश्च । इदं तदिति निर्देष्टुं यन्न शक्यते परस्मै स्वसंवेद्यत्वात् तत् अनिर्देश्यं वपुरस्येति **अनिर्देश्यवपुः** । ऐश्वर्यलक्षणा समग्रा श्रीर्यस्य सः **श्रीमान्** । सर्वैः प्राणिभिरमेया बुद्धिरात्मा यस्य सः **अमेयात्मा** । महान्तमद्रिं मन्दरं गोवर्धनं च अमृतमथने गोरक्षणे च धृतवानिति **महाद्रिधृक्** ॥

महेष्वासो महीभर्ता
श्रीनिवासः सतां गतिः ।
अनिरुद्धः सुरानन्दो
गोविन्दो गोविदां पतिः ॥ ३३ ॥

महानिष्वास इषुक्षेपो यस्य सः **महेष्वासः** । एकार्णवाप्लुतां देवीं महीं बभारेति **महीभर्ता** । यस्य वक्षस्यनपायिनी श्रीर्वसति सः **श्रीनिवासः** । सतां वैदिकानां साधूनां पुरुषार्थसाधनहेतुः **सतां गतिः** । न केनापि प्रादुर्भावेषु निरुद्ध इति **अनिरुद्धः** । सुरानानन्दयतीति **सुरानन्दः** । 'नष्टां वै धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहागताम् । गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुतः' इति मोक्षधर्मवचनात् **गो-**

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

विन्दः । 'अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः । गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम्' इति । 'गौरेषा तु तथा वाणी तां च विन्दयते भवान् । गोविन्दस्तु ततो देव मुनिभिः कथ्यते भवान्' इति च हरिवंशे । गौर्वाणी, तां विन्दतीति गोविदः, तेषां पतिर्विशेषेणेति **गोविदां पतिः** ॥

मरीचिर्दमनो हंसः
सुपर्णो भुजगोत्तमः ।
हिरण्यनाभः सुतपाः
पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥

तेजस्विनामपि तेजस्त्वात् **मरीचिः**, 'तेजस्तेजस्विनामहम्' इति भगवद्वचनात् । स्वाधिकारात्प्रमाद्यतीः प्रजा दमयितुं शीलं यस्य वैवस्वतादिरूपेण इति **दमनः** । अहं स इति तादात्म्यभाविनः संसारभयं हन्तीति **हंसः** । पृषोदरादित्वाच्छब्दसाधुत्वम् । हन्ति गच्छति सर्वशरीरेष्विति वा, 'हꣳसः शुचिषत्' इति मन्त्रवर्णात् । शोभनपर्णत्वात् **सुपर्णः**, 'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्रवर्णात् । भुजेन गच्छतामुत्तमो **भुजगोत्तमः** । हिरण्यमिव कल्याणी नाभिरस्येति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

हिरण्यनाभः; हितरमणीयनाभित्वाद्वा । बदरिकाश्रमे नर-नारायणरूपेण शोभनं तपश्चरतीति **सुतपाः** । 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः' इति स्मृतेः पद्ममिव सुवर्तुला नाभिरस्येति, हृदयपद्मस्य नाभौ मध्ये प्रकाशनाद्वा **पद्मनाभः** । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । प्रजानां पतिः पिता **प्रजापतिः** ॥

अमृत्युः सर्वदृक्सिंहः
संधाता संधिमान्स्थिरः ।
अजो दुर्मर्षणः शास्ता
विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥ ३८ ॥

मृत्युर्विनाशस्तद्धेतुर्वा अस्य न विद्यते इति **अमृत्युः** । प्राणिनां कृताकृतं सर्वं पश्यति स्वाभाविकेन बोधेनेति **सर्वदृक्** । हिनस्तीति **सिंहः** । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥

इति नाम्नां द्वितीयं शतं विवृतम् ॥

कर्मफलैः पुरुषान् संधत्त इति **संधाता** । फलभोक्ता च स एवेति **संधिमान्** । सदैकरूपत्वात् **स्थिरः** । अजति गच्छति क्षिपति इति वा **अजः** । मर्षितुं सोढुं दानवादि-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भिर्न शक्यते इति **दुर्मर्षणः** । श्रुतिस्मृत्यादिभिः सर्वेषामनुशिष्टिं करोतीति **शास्ता** । विशेषेण श्रुतः सत्यज्ञानादिलक्षणः आत्मा अतो **विश्रुतात्मा** । सुरारीणां निहन्तृत्वात् **सुरारिहा** ॥

गुरुर्गुरुतमो धाम
सत्यः सत्यपराक्रमः ।
निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी
वाचस्पतिरुदारधीः ॥ ३६ ॥

समस्तविद्यानामुपदेष्टृत्वात् , सर्वेषां जनकत्वाद्वा **गुरुः** । विरिञ्चयादीनामपि ब्रह्मविद्यासंप्रदायकत्वात् **गुरुतमः**, 'यो ब्रह्माणम्' इति मन्त्रवर्णात् । **धाम** ज्योतिः, 'नारयणपरो ज्योतिः' इति मन्त्रवर्णात् । सर्वकामाणामास्पदत्वाद्वा **धाम**, 'परमं ब्रह्म परं धाम' इति श्रुतेः । सत्यवचनधर्मरूपत्वात् **सत्यः**, 'तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति' इति श्रुतेः ; सत्यस्य सत्यमिति वा, 'प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम्' इति श्रुतेः । सत्यः अवितथः पराक्रमो यस्य सः **सत्यपराक्रमः** । निमीलिते यतो नेत्रे योगनिद्रारतस्य अतो **निमिषः** । नित्यप्रबुद्धस्वरूपत्वात् **अनिमिषः**; मत्स्यरूपतया वा आत्मरूपतया

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

वा **अनिमिषः**। भूततन्मात्ररूपां वैजयन्त्याख्यां स्रजं नित्यं बिभर्तीति **स्रग्वी**। वाचो विद्यायाः पतिः वाचस्पतिः; सर्वार्थविषया धीर्बुद्धिरस्य इति उदारधीः; **वाचस्पतिरुदारधीः** इत्येकं नाम ॥

अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमा-
न्न्यायो नेता समीरणः ।
सहस्रमूर्धा विश्वात्मा
सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७ ॥

अग्रं प्रकृष्टं पदं नयति मुमुक्षून् इति **अग्रणीः**। भूतग्रामस्य नेतृत्वात् **ग्रामणीः**। श्रीः कान्तिः सर्वातिशयिता अस्येति **श्रीमान्**। प्रमाणानुग्राहकोऽभेदकारकस्तर्को **न्यायः**। जगद्यन्त्रनिर्वाहको **नेता**। श्वसनरूपेण भूतानि चेष्टयतीति **समीरणः**। सहस्राणि मूर्धानोऽस्येति **सहस्रमूर्धा**। विश्वस्यात्मा **विश्वात्मा**। सहस्राण्यक्षीणि यस्य सः **सहस्राक्षः**। सहस्राणि पादा अस्येति **सहस्रपात्**। 'सहस्रशीर्षा पुरुषः। सहस्राक्षः सहस्रपात्' इति श्रुतेः ॥

आवर्तनो निवृत्तात्मा
संवृतः संप्रमर्दनः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

अहःसंवर्तको वह्नि-
रनिलो धरणीधरः ॥ ३८ ॥

आवर्तयितुं संचारचक्रं शीलमस्येति **आवर्तनः** । संसारबन्धान्निवृत्त आत्मा स्वरूपमस्येति **निवृत्तात्मा** । आच्छादिकया अविद्यया संवृतत्वात् **संवृतः** । सम्यक् प्रमर्दयति रुद्रकालाद्याभिः विभूतिभिरिति **संप्रमर्दनः** । सम्यगह्नां प्रवर्तनात् सूर्यः **अहःसंवर्तकः** । वहनात् **वह्निः** । अनिलयः अनिलः, अनादित्वात् **अनिलः**; अनादानाद्वा, अननाद्वा अनिलः । शेषरूपेण वराहरूपेण च धरणीं धत्त इति **धरणीधरः** ॥

सुप्रसादः प्रसन्नात्मा
विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः ।
सत्कर्ता सत्कृतः साधु-
र्जह्नुर्नारायणो नरः ॥ ३९ ॥

शोभनः प्रसादो यस्य अपकारवतामपि शिशुपालादीनां मोक्षप्रदातृत्वादिति **सुप्रसादः** । रजस्तमोभ्यामकलुषित आत्मा अन्तःकरणमस्येति **प्रसन्नात्मा**; यद्वा, प्रसन्नस्वभावः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

कारुणिक इत्यर्थः; अवाप्तसर्वकामत्वाद्वा। विश्वं धृष्णोतीति **विश्वधृक्**। ञि धृषा प्रागल्भ्ये। विश्वं भुङ्क्ते भुनक्ति पालयतीति वा **विश्वभुक्**। हिरण्यगर्भादिरूपेण विविधं भवतीति **विभुः**, 'नित्यं विभुम्' इति मन्त्रवर्णात्। सत्करोति पूजयतीति **सत्कर्ता**। पूजितैरपि पूजितः **सत्कृतः**। न्यायप्रवृत्ततया **साधुः**; साधयतीति वा; साध्यभेदानुपादानात् साध्यमात्रसाधको वा। जनान् संहारसमये अपह्नुते अपनयतीति **जह्नुः**; जहात्यविदुषोऽभक्तान् अपनयति परमिति वा। नर आत्मा, ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि कार्याणि तानि कार्याणि अयं कारणात्मना व्याप्नोति; अतश्च तान्ययनमस्येति **नारायणः**, 'यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति मन्त्रवर्णात्।

नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः॥

इति महाभारते।

नाराणां जीवानामयनत्वात् प्रलये इति वा, 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति श्रुतेः। 'नाराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः' इति ब्रह्मवैवर्तात्, 'आपो नारा इति प्रोक्ता

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तस्मान्नारायणः स्मृतः ' इति मनुवचनाद्वा **नारायणः** ।

नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यः
संसारघोरविषसंहरणाय मन्त्रः ।
शृण्वन्तु भव्यमतयो यतयोऽस्तरागा
उच्चैस्तरामुपदिशाम्यहमूर्ध्वबाहुः ॥

इति श्रीनारसिंहपुराणे ।

नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः ।

इति व्यासवचनम् ॥

असंख्येयोऽप्रमेयात्मा
विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ।
सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः
सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ ४० ॥

यस्मिन् संख्यानामरूपभेदादिः न विद्यत इति **असंख्येयः** । अप्रमेय आत्मा स्वरूपमस्येति **अप्रमेयात्मा** । अतिशेते सर्वम् अतो **विशिष्टः** । शिष्टं शासनं करोतीति **शिष्टकृत्** ; शिष्टान् करोति पालयतीति वा । सामान्यवचनो धातुर्विशेषवचनो दृष्टः कुरु काष्ठानीत्याहरणे यथा, तद्वदिति वा शि-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

ष्टकृत्। निरञ्जनः शुचिः। सिद्धो निर्वृत्त अर्थ्यमानोऽर्थोऽस्येति सिद्धार्थः, 'सत्यकामः' इति श्रुतेः। सिद्धो निष्पन्नः संकल्पोऽस्येति सिद्धसंकल्पः, 'सत्यसंकल्पः' इति श्रुतेः। सिद्धिं फलं कर्तृभ्यः स्वाधिकारानुरूपतो ददातीति सिद्धिदः। सिद्धेः साधकत्वात् सिद्धिसाधनः॥

वृषाही वृषभो विष्णु-
र्वृषपर्वा वृषोदरः।
वर्धनो वर्धमानश्च
विविक्तः श्रुतिसागरः॥ ४१॥

वृषो धर्मः पुण्यम्, तदेव अहः द्वादशाहादिः क्रतुः वृषाहः; सोऽस्यास्तीति वृषाही। वृषाह इत्यत्र 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः समासान्तः। वर्षत्येष भक्तेभ्यः कामानिति वृषभः। विष्णुः 'विष्णुर्विक्रमणात्' इति व्यासेनोक्तेः। वृषरूपाणि सोपानपर्वाणि आहुः परं धामारुरुक्षोः इत्यतो वृषपर्वा। प्रजाः वर्षतीव उदरमस्येति वृषोदरः। वर्धयतीति वर्धनः। प्रपञ्चरूपेण वर्धत इति वर्धमानः। इत्थं वर्धमानोऽपि पृथगेव तिष्ठतीति विविक्तः। श्रुतयः सागरे इव अत्र निधीयन्ते इति श्रुतिसागरः॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

**सुभुजो दुर्धरो वाग्ग्मी
महेन्द्रो वसुदो वसुः ।
नैकरूपो बृहद्रूपः
शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ ४२ ॥**

शोभना भुजाः जगद्रक्षाकरा अस्येति **सुभुजः** । पृथिव्यादीन्यपि लोकधारकाण्यन्यैः धारयितुमशक्यानि धारयन् न केनचिद्धारयितुं शक्यत इति **दुर्धरः** ; दुःखेन ध्यानसमये मुमुक्षुभिः हृदये धार्यत इति वा **दुर्धरः** । यतो निःसृता ब्रह्ममयी वाक् तस्मात् **वाग्ग्मी** । महांश्चासाविन्द्रश्चेति **महेन्द्रः**, ईश्वराणामपीश्वरः । वसु धनं ददातीति **वसुदः**, 'अन्नादो वसुदानः' इति श्रुतेः । दीयमानं तद्वस्वपि स एवेति **वसुः**; आच्छादयत्यात्मनः स्वरूपं माययेति वा **वसुः**; अन्तरिक्षे एव वसति नान्यत्रेति असाधारणेन वसनेन वायुर्वा **वसुः**, 'वसुरन्तरिक्षसत्' इति श्रुतेः । एकं रूपमस्य न विद्यत इति **नैकरूपः**, 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेः, 'ज्योतींषि विष्णुः' इत्यादिस्मृतेश्च । बृहत् महत् वराहादिरूपम् अस्येति **बृहद्रूपः** । शिपयः पशवः, तेषु विशति प्रतितिष्ठति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

यज्ञरूपेणेति **शिपिविष्टः**, 'यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति' इति श्रुतेः । शिपयो रश्मयः, तेषु निविष्ट इति वा ।

शैत्याच्छयनयोगाच्च शीति वारि प्रचक्षते ।
तत्पानाद्रक्षणाच्चैव शिपयो रश्मयो मताः ॥
तेषु प्रवेशाद्विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यते ।

सर्वेषां प्रकाशनशीलत्वात् **प्रकाशनः** ॥

ओजस्तेजोद्युतिधरः
प्रकाशात्मा प्रतापनः ।
ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्र-
श्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥

ओजः प्राणबलम्, तेजः शौर्यादयो गुणाः, द्युतिः दीप्तिः, ताः धारयतीति **ओजस्तेजोद्युतिधरः** । अथवा, **ओजः तेजः** इति नामद्वयम्, 'बलं बलवतां चाहं तेजस्तेजस्विनामहम्' इति भगवद्वचनात् । द्युतिं ज्ञानलक्षणां दीप्तिं धारयतीति **द्युतिधरः** । प्रकाशस्वरूपः आत्मा यस्य सः **प्रकाशात्मा** । सवित्रादिविभूतिभिः विश्वं प्रतापयतीति **प्रतापनः** ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

धर्मज्ञानवैराग्यादिभिः उपेतत्वात् **ऋद्धः** । स्पष्टम् उदात्तम् ओंकारलक्षणम् अक्षरम् अस्येति **स्पष्टाक्षरः** । ऋग्यजुःसामलक्षणो **मन्त्रः** ; मन्त्रबोध्यत्वाद्वा **मन्त्रः** । संसारतापतिग्मांशुतापतापितचेतसां चन्द्रांशुरिवाह्लादकत्वात् **चन्द्रांशुः** । भास्करद्युतिसाधर्म्यात् **भास्करद्युतिः** ॥

अमृतांशूद्भवो भानुः
शशबिन्दुः सुरेश्वरः ।
औषधं जगतः सेतुः
सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४ ॥

मथ्यमाने पयोनिधौ अमृतांशोश्चन्द्रस्य उद्भवो यस्मात् सः **अमृतांशूद्भवः** । भातीति **भानुः**, 'तमेव भान्तम्' इत्यादिश्रुतेः । शश इव बिन्दुर्लाञ्छनमस्येति शशबिन्दुः चन्द्रः तद्वत्प्रजाः पुष्णातीति **शशबिन्दुः**, 'पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः' इति भगवद्वचनात् । सुराणां देवानां शोभनदातॄणां च ईश्वरः **सुरेश्वरः** । संसाररोगभेषजत्वात् **औषधम्** । जगतां समुत्तारणहेतुत्वात् असंभेदकारणत्वाद्वा सेतुवत् वर्णाश्रमादीनां जगतः सेतुः, 'एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' इति श्रुतेः । सत्या अवि-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

तथा धर्माः ज्ञानादयो गुणाः पराक्रमश्च यस्य सः **सत्य-धर्मपराक्रमः** ॥

भूतभव्यभवन्नाथः
पवनः पावनोऽनलः ।
कामहा कामकृत्कान्तः
कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ४९ ॥

भूतभव्यभवतां भूतग्रामाणां नाथः, तैर्याच्यते तानुपतपति तेषामीष्टे शास्तीति वा **भूतभव्यभवन्नाथः** । पवत इति **पवनः**, 'पवनः पवतामस्मि' इति भगवद्वचनात् । पावयतीति **पावनः**, 'भीषास्माद्वातः पवते' इति श्रुतेः । अनान् प्राणान् आत्मत्वेन लातीति जीवः **अनलः**; णलतेर्गन्धवाचिनो नञ्पूर्वाद्वा, 'अगन्धमरसम्' इति श्रुतेः; न अलं पर्याप्तमस्य विद्यत इति वा । कामान् हन्ति मुमुक्षूणां भक्तानां हिंसकानां चेति **कामहा** । सात्त्विकानां कामान् करोतीति **कामकृत्**; कामस्य प्रद्युम्नस्य जनकत्वाद्वा । अभिरूपतमः **कान्तः** । काम्यते पुरुषार्थाभिकाङ्क्षिभिरिति **कामः** । भक्तेभ्यः कामान् प्रकर्षेण ददातीति **कामप्रदः** । प्रकर्षेण भवनात् **प्रभुः** ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

युगादिकृद्युगावर्तो
नैकमायो महाशनः ।
अदृश्यो व्यक्तरूपश्च
सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ४६ ॥

युगादेः कालभेदस्य कर्तृत्वात् **युगादिकृत्**; युगानामादिमारम्भं करोति इति वा ॥

इति नाम्नां तृतीयं शतं विवृतम् ॥

युगानि कृतादीन्यावर्तयति कालात्मनेति **युगावर्तः** । एका माया न विद्यते बह्वीर्माया वहतीति **नैकमायः** । 'नलोपो नञः' इति नकारलोपो न भवति, ञकारानुबन्धरहितस्यापि नकारस्य प्रतिषेधवाचिनो विद्यमानत्वात् । कल्पान्ते सर्वग्रसनात् महदशनमस्येति **महाशनः** । सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यः **अदृश्यः** । स्थूलरूपेण व्यक्तं रूपमस्येति **व्यक्तरूपः**; स्वयं प्रकाशमानत्वात् योगिनां **व्यक्तरूपः** इति वा । सहस्राणि असुराणां युद्धे जयतीति **सहस्रजित्** । सर्वभूतानि युद्धक्रीडादिषु सर्वत्राचिन्त्यशक्तितया जयतीति **अनन्तजित्** ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

इष्टोऽविशिष्टः शिष्टेष्टः
शिखण्डी नहुषो वृषः ।
क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता
विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ४७ ॥

परमानन्दात्मकत्वेन प्रियः **इष्टः**; यज्ञेन पूजित इति वा **इष्टः** । सर्वेषामन्तर्यामित्वेन **अविशिष्टः** । शिष्टानां विदुषामिष्टः **शिष्टेष्टः**; शिष्टा इष्टा अस्येति वा, 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति भगवद्वचनात्; शिष्टैरिष्टः पूजित इति वा **शिष्टेष्टः** । शिखण्डः कलापोऽलंकारोऽस्येति **शिखण्डी** गोपवेषधरः । यतो नह्यति भूतानि मायया अतो **नहुषः** । कामानां वर्षणात् **वृषः** धर्मः । 'वृषो हि भगवान्धर्मः स्मृतो लोकेषु भारत । नैघण्टुकपदाख्यानैर्विद्धि मां वृष इत्युत' इति महाभारते । साधूनां क्रोधं हन्तीति **क्रोधहा** । असाधुषु क्रोधं करोतीति **क्रोधकृत्** । क्रियत इति कर्म जगत्, तस्य **कर्ता**, 'एतेषां पुरुषाणां यः कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्यः' इति श्रुतेः । क्रोधकृतां दैत्यादीनां कर्ता च्छेदक इत्येकं वा नाम । विश्वेषामालम्बनत्वेन, विश्वे बाहवोऽस्येति वा **विश्वबाहुः**, 'विश्वतो-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

बाहुः' इति श्रुतेः । महीं पूजां धरणीं वा धरति इति **महीधरः** ॥

अच्युतः प्रथितः प्राणः
प्राणदो वासवानुजः ।
अपां निधिरधिष्ठान-
मप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८ ॥

षड्भावविकारशून्यत्वात् **अच्युतः**, 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' इति श्रुतेः । जगदुत्पत्त्यादिकर्मभिः प्रख्यातः **प्रथितः** । सूत्रात्मना प्रजाः प्राणयतीति **प्राणः** । 'प्राणो वा अहमस्मि' इति बह्वृचाः । सुराणामसुराणां च प्राणं बलं ददाति द्यति वेति **प्राणदः** । अदित्यां कश्यपाद्वासवस्यानुजो जात इति **वासवानुजः** । आपो यत्र निधीयन्ते सः **अपां निधिः**, 'सरसामस्मि सागरः' इति भगवद्वचनात् । अधितिष्ठन्ति भूतानि उपादानकारणत्वेन ब्रह्म इति **अधिष्ठानम्**, 'मत्स्थानि सर्वभूतानि' इति भगवद्वचनात् । अधिकारिभ्यः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन् न प्रमाद्यतीति **अप्रमत्तः** । स्वे महिम्नि स्थितः **प्रतिष्ठितः**, 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इति श्रुतेः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो
वरदो वायुवाहनः ।
वासुदेवो बृहद्भानु-
रादिदेवः पुरंदरः ॥ ४९ ॥

स्कन्दत्यमृतरूपेण स्रवति वायुरूपेण शोषयतीति वा **स्कन्दः** । स्कन्दं धर्मपथं धारयतीति वा **स्कन्दधरः** । धुरं वहति समस्तभूतजन्मादिलक्षणामिति **धुर्यः** । अभिमतान् वरान् ददातीति, वरं दक्षिणां ददाति यजमानरूपेणेति वा **वरदः**, 'गौर्वै वरः' इति श्रुतेः । वहतः सप्त आवहादीन् वाहयतीति **वायुवाहनः** । वसति वासयत्याच्छादयति सर्वमिति वा वासुः, दीव्यति क्रीडते विजिगीषते व्यवहरति द्योतते सूयते गच्छतीति वा देवः, वासुश्चासौ देवश्चेति **वासुदेवः** ।

छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः ।
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति उद्योगपर्वणि ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।
ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥

सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥

इति च विष्णुपुराणे ।

बृहन्तो भानवो यस्य चन्द्रसूर्यादिगामिनः । तैर्विश्वं भासयति यः सः **बृहद्भानुः** उच्यते । आदिः कारणम्, स चासौ देवश्चेति **आदिदेवः**; द्योतनादिगुणवान्देवः । सुरशत्रूणां पुरदारणात् **पुरंदरः**, 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति पाणिनिना निपातनात् ॥

अशोकस्तारणस्तारः
शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।
अनुकूलः शतावर्तः
पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥

शोकादिषडूर्मिवर्जितः **अशोकः** । संसारसागरात्तारयतीति **तारणः** । गर्भजन्मजरामृत्युलक्षणात् भयात् तारयतीति **तारः** । विक्रमणात् **शूरः** । शूरस्यापत्यं वसुदेवस्य सुतः **शौरिः** । जनानां जन्तूनामीश्वरो **जनेश्वरः** । आत्मत्वेन हि सर्वेषाम् **अनुकूलः** । न हि स्वस्मिन्प्रातिकूल्यं स्वय-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

माचरति। धर्मत्राणाय शतमावर्तनानि प्रादुर्भावा अस्येति **शतावर्तः**; नाडीशते प्राणरूपेण वर्तत इति वा। पद्मं हस्ते विद्यते इति **पद्मी**। पद्मनिभे ईक्षणे दृशावस्येति **पद्मनिभेक्षणः**॥

पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः
पद्मगर्भः शरीरभृत्।
महर्द्धिर्ऋद्धो वृद्धात्मा
महाक्षो गरुडध्वजः॥ ५१॥

पद्मस्य नाभौ मध्ये कर्णिकायां स्थित इति **पद्मनाभः**। अरविन्दसदृशे अक्षिणी अस्येति **अरविन्दाक्षः**। पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये उपास्यत्वात् **पद्मगर्भः**। पोषयन्नन्नरूपेण प्राणरूपेण वा शरीरिणां शरीराणि धारयतीति **शरीरभृत्**; स्वमायया शरीराणि बिभर्तीति वा। महती ऋद्धिर्विभूतिरस्येति **महर्द्धिः**। प्रपञ्चरूपेण वर्धमानत्वात् **ऋद्धः**। वृद्धः पुरातन आत्मा यस्येति **वृद्धात्मा**। महती अक्षिणी महान्त्यक्षीणि वा अस्येति **महाक्षः**। गरुडाङ्कः ध्वजो यस्येति **गरुडध्वजः**॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

अतुलः शरभो भीमः
समयज्ञो हविर्हरिः ।
सर्वलक्षणलक्षण्यो
लक्ष्मीवान्समितिंजयः ॥ ५२ ॥

तुला उपमानमस्य न विद्यते इति अतुलः, 'न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यशः' इति श्रुतेः, 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इति स्मृतेश्च । शराः शरीराणि, शीर्यमाणत्वात्, तेषु प्रत्यगात्मतया भातीति शरभः । बिभेत्यस्मात्सर्वमिति भीमः, 'भीमादयोऽपादाने' इति पाणिनिस्मृतेः । सन्मार्गवर्तिनाम् अभीमः इति वा । सृष्टिस्थितिसंहारसमयवित्, षट् समयान् जानातीति वा समयज्ञः ; सर्वभूतेषु समत्वं यजनमस्येति वा, 'समत्वमाराधनमच्युतस्य' इति प्रह्लादवचनात् । यज्ञेषु हविर्भागं हरतीति हविर्हरिः, 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति भगवद्वचनात् । अथवा, हूयते हविषा असाविति हविः, 'अवध्नन्पुरुषं पशुम्' इति हविष्ट्वं श्रूयते । स्मृतिमात्रेण पापं संसारं वा पुंसां हरतीति, हरितवर्णत्वाद्वा हरिः, 'हराम्यघं च स्मर्तॄणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिर्वेति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

तस्माद्धरिरहं स्मृतः' इति भगवद्वचनात् । सर्वैर्लक्षणैः प्रमाणैः लक्षणं ज्ञानं जायते यत्तद्विनिर्दिष्टं सर्वलक्षणलक्षणम्, तत्र साधुः **सर्वलक्षणलक्षण्यः**, तस्यैव परमार्थत्वात् । लक्ष्मीरस्य वक्षसि नित्यं वसतीति **लक्ष्मीवान्** । समितिं युद्धं जयतीति **समितिंजयः** ॥

विक्षरो रोहितो मार्गो
हेतुर्दामोदरः सहः ।
महीधरो महाभागो
वेगवानमिताशनः ॥ ५३ ॥

विगतः क्षरो नाशो यस्यासौ **विक्षरः** । स्वच्छन्दतया रोहितां मूर्तिं मत्स्यमूर्तिं वा वहन् **रोहितः** । मुमुक्षवः तं देवं मार्गयन्ति इति **मार्गः**; परमानन्दो येन प्राप्यते स **मार्गः** इति वा । उपादानं निमित्तं च कारणं स एवेति **हेतुः** । दमादिसाधनेन उदरः उत्कृष्टा मतिर्या, तया गम्यत इति **दामोदरः** । 'दमाद्दामोदरं विदुः' इति महाभारते । यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा । 'तयोर्मध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तयोदरे । ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबन्धनात्' इति ब्रह्मपुराणे । 'दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरा-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

न्तरे । तेन दामोदरो देवः' इति व्यासवचनाद्वा दामोदरः । सर्वानभिभवति क्षमत इति वा **सहः** । महीं गिरिरूपेण धरति इति **महीधरः** । 'वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च' इति विष्णुपुराणे । स्वेच्छया धारयन्देहं महान्ति उत्कृष्टानि भोजनानि भागजन्यानि भुङ्क्ते इति **महाभागः**; महान् भागः भाग्यमस्यावतारेष्विति वा **महाभागः** । वेगो जवः तद्वान् **वेगवान्**, 'अनेजदेकं मनसो जवीयः' इति श्रुतेः । संहारसमये विश्वमश्नातीति **अमितशनः** ॥

उद्भवः क्षोभणो देवः
श्रीगर्भः परमेश्वरः ।
करणं कारणं कर्ता
विकर्ता गहनो गुहः ॥ ५४ ॥

प्रपञ्चोत्पत्त्युपादानकारणत्वात् **उद्भवः** । उद्गतो भवात् संसारादिति वा । सर्गकाले प्रकृतिं पुरुषं च प्रविश्य क्षोभयामासेति **क्षोभणः** । 'प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास भगवान्सर्गकाले व्ययाव्ययौ' इति विष्णुपुराणे । यतो दीव्यति क्रीडति सर्गादिभिः, विजिगीषते सुरादीन्, व्यवहरति सर्वभूतेषु, आत्मतया द्योतते, स्तूयते

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

स्तुत्यैः, सर्वत्र गच्छति तस्मात् **देवः**, 'एको देवः' इति मन्त्रवर्णात्। श्रीर्विभूतिर्यस्योदरान्तरे जगद्रूपा यस्य गर्भे स्थिता सः **श्रीगर्भः**। परमश्चासौ ईशनशीलश्चेति **परमेश्वरः**, 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्' इति भगवद्वचनात्। जगदुत्पत्तौ साधकतमं **करणम्**। उपादानं निमित्तं च **कारणम्**। **कर्ता** स्वतन्त्रः। विचित्रं भुवनं क्रियत इति **विकर्ता** स एव भगवान्विष्णुः। स्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं वा तस्य ज्ञातुं न शक्यत इति **गहनः**। गूहते संवृणोति स्वरूपादि निजमाययेति **गुहः**॥

व्यवसायो व्यवस्थानः
संस्थानः स्थानदो ध्रुवः।
परर्द्धिः परमस्पष्ट-
स्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः॥ ५५॥

संविन्मात्रस्वरूपत्वात् **व्यवसायः**। अस्मिन् व्यवस्थितिः सर्वस्येति **व्यवस्थानः**; लोकपालाद्यधिकारजरायुजाण्डजोद्भिज्जब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रावान्तरवर्णब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थसंन्यासलक्षणाश्रमतद्धर्मादिकान् विभज्य करोति इति वा **व्यवस्थानः**। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

बहुलग्रहणात् कर्तरि ल्युट् प्रत्ययः । अत्र भूतानां संस्थितिः प्रलयात्मिका, समीचीनं स्थानमस्येति वा **संस्थानः** । ध्रुवादीनां कर्मानुरूपं स्थानं ददातीति **स्थानदः** । अविनाशित्वात् ध्रुवः । परा ऋद्धिर्विभूतिरस्येति **परर्द्धिः** । परा मा शोभा अस्येति परमः, सर्वोत्कृष्टो वा अनन्याधीनसिद्धित्वात्, संविदात्मतया स्पष्टः **परमस्पष्टः** । परमानन्दैकरूपत्वात् **तुष्टः** । सर्वसंपूर्णत्वात् **पुष्टः** । ईक्षणं दर्शनं यस्य शुभं शुभकरं मुमुक्षूणां मोक्षदं भोगार्थिनां भोगदं सर्वसंदेहविच्छेदकारणं पापिनां पावनं हृदयग्रन्थेर्विच्छेदकरं सर्वकर्मणां क्षपणम् अविद्यायाश्च निवर्तकं सः **शुभेक्षणः**, 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिश्रुतेः ॥

रामो विरामो विरतो
मार्गो नेयो नयोऽनयः ।
वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो
धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ ५६ ॥

नित्यानन्दलक्षणेऽस्मिन् योगिनो रमन्त इति **रामः**; 'रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनैतत्परं ब्रह्माभिधीयते' इति पद्मपुराणे; स्वेच्छया

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

रमणीयं वपुर्वहन्वा दाशरथी **रामः** । विरामोऽवसानं प्राणिनामस्मिन्निति **विरामः** । विगतं रतमस्य विषयसेवायामिति **विरतः** । यं विदित्वा अमृतत्वाय कल्पन्ते योगिनो मुमुक्षवः स एव पन्था **मार्गः**, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेः । मार्गेण सम्यग्ज्ञानेन जीवः परमात्मतया नीयत इति **नेयः** । नयतीति **नयः** नेता । मार्गो नेयो नयः इति त्रिरूपः परिकल्प्यते । नास्य नेता विद्यते इति **अनयः** ॥

इति नाम्नां चतुर्थं शतं विवृतम् ॥

विक्रमशालित्वात् **वीरः** । शक्तिमतां विरिञ्च्यादीनामपि शक्तिमत्त्वात् **शक्तिमतां श्रेष्ठः** । सर्वभूतानां धारणात् **धर्मः**, 'अणुरेष धर्मः' इति श्रुतेः ; धर्मैराराध्यत इति वा **धर्मः** । श्रुतयः स्मृतयश्च यस्याज्ञाभूताः स एव सर्वधर्मविदामुत्तमः इति **धर्मविदुत्तमः** ॥

वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः
प्राणदः प्रणवः पृथुः ।
हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो
व्याप्तो वायुरधोक्षजः ॥ ५७ ॥

विविधा कुण्ठा गतेः प्रतिहतिः विकुण्ठा, विकुण्ठायाः कर्तेति **वैकुण्ठः**, जगदारम्भे विश्लिष्टानि भूतानि परस्परं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

संश्लेषयन् तेषां गतिं प्रतिबध्नातीति । 'मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना । वायुश्च तेजसा सार्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम' इति शान्तिपर्वणि । सर्वस्मात्पुरा सदनात्सर्वपापस्य सादनाद्वा **पुरुषः**; 'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुषः' इति श्रुतेः; पुरि शयनाद्वा **पुरुषः**, 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरि शयः' इति श्रुतेः । प्राणिति क्षेत्रज्ञरूपेण प्राणात्मना चेष्टयन्वा **प्राणः** । 'चेष्टां करोति श्वसनस्वरूपी' इति विष्णुपुराणे । खण्डयति प्राणिनां प्राणान् प्रलयादिष्विति **प्राणदः** । प्रणौतीति **प्रणवः**, 'तस्मादोमिति प्रणौति' इति श्रुतेः । प्रणम्यते इति वा **प्रणवः**, 'प्रणमन्तीह यं वेदास्तस्मात्प्रणव उच्यते' इति सनत्कुमारवचनात् । प्रपञ्चरूपेण विस्तृतत्वात् **पृथुः** । हिरण्यगर्भसंभूतिकारणं हिरण्मयमण्डं यद्वीर्यसंभूतम्, तदस्य गर्भ इति **हिरण्यगर्भः** । त्रिदशशत्रून्हन्तीति **शत्रुघ्नः** । कारणत्वेन सर्वकार्याणां व्यापनात् **व्याप्तः** । वाति गन्धं करोतीति **वायुः**, 'पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च' इति भगवद्वचनात् । 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मात् **अधोक्षजः**' इति उद्योगपर्वणि; द्यौरक्षम् पृथिवी चाधः, तयोर्यस्मादजायत मध्ये वैराजरूपेण इति वा **अधोक्षजः**; अधोभूते ह्यक्षगणे प्रत्यग्रूपप्रवाहिते । जायते तस्य वै ज्ञानं तेन **अधोक्षजः** उच्यते ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

ऋतुः सुदर्शनः कालः
परमेष्ठी परिग्रहः ।
उग्रः संवत्सरो दक्षो
विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ५८ ॥

कालात्मना ऋतुशब्देन लक्ष्यत इति **ऋतुः** । शोभनं निर्वाणफलं दर्शनं ज्ञानमस्येति, शुभे दर्शने ईक्षणे पद्मपत्रायते अस्येति, सुखेन दृश्यते भक्तैरिति वा **सुदर्शनः** । कलयति सर्वमिति **कालः**, 'कालः कलयतामहम्' इति भगवद्वचनात् । परमे प्रकृष्टे स्वे महिम्नि हृदयाकाशे स्थातुं शीलमस्येति **परमेष्ठी**, 'परमेष्ठी विभ्राजते' इति मन्त्रवर्णात् । शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात्, परितो ज्ञायते इति वा, पत्रपुष्पादिकं भक्तैरर्पितं परिगृह्णातीति वा **परिग्रहः** । सूर्यादीनामपि भयहेतुत्वात् **उग्रः**, 'भीषोदेति सूर्यः' इति श्रुतेः । संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति **संवत्सरः** । जगद्रूपेण वर्धमानत्वात् सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा **दक्षः** । संसारसागरे क्षुत्पिपासादिषडूर्मिभिस्तरङ्गिते अविद्याद्यैर्महाक्लेशैः मदादिभिरुपक्लेशैश्च वशीकृतानां विश्रान्तिं काङ्क्षमाणानां विश्रामं मोक्षं करोतीति **विश्रामः** । विश्वस्मात् दक्षिणः शक्तः, विश्वेषु कर्मसु दाक्षिण्याद्वा **विश्वदक्षिणः** ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विस्तारः स्थावरस्थाणुः
प्रमाणं बीजमव्ययम् ।
अर्थोऽनर्थो महाकोशो
महाभोगो महाधनः ॥ ५९ ॥

विस्तीर्यन्ते समस्तानि जगन्त्यस्मिन्निति विस्तारः । स्थितिशीलत्वात् स्थावरः; स्थितिशीलानि पृथिव्यादीनि तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थाणुः; स्थावरश्चासौ स्थाणुश्च **स्थावरस्थाणुः** । संविदात्मना **प्रमाणम्** । अन्यथाभावव्यतिरेकेण कारणमिति **बीजमव्ययम्**, सविशेषणमेकं नाम । सुखरूपत्वात्सर्वैरर्थ्यत इति **अर्थः** । न विद्यते प्रयोजनम् आप्तकामत्वात् अस्येति **अनर्थः** । महान्तः कोशा अन्नमयादयः आच्छादका अस्येति **महाकोशः** । महान् भोगः सुखरूपोऽस्येति **महाभोगः** । महत् भोगसाधनलक्षणं धनमस्येति **महाधनः** ॥

अनिर्विण्णः स्थविष्ठोऽभू-
र्धर्मयूपो महामखः ।
नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री
क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ६० ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

आप्तकामत्वात् निर्वेदोऽस्य न विद्यत इति **अनिर्विण्णः**। वैराजरूपेण स्थितः **स्थविष्ठः** 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति श्रुतेः। अजन्मा **अभूः**; अथवा 'भू सत्तायाम्' इत्यस्य संपदादित्वात् क्विप्; मही वा। यूपे पशुवत् तत्समाराधनात्मका धर्माः तत्र बध्यन्त इति **धर्मयूपः**। यस्मिन्नर्पिता मखा यज्ञा निर्वाणलक्षणफलं प्रयच्छन्तो महान्तो जायन्ते सः **महामखः**। 'नक्षत्रतारकैः सार्धं चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः। वायुपाशमयैर्बन्धैर्निबद्धा ध्रुवसंज्ञिते' स ज्योतिषां चक्रं भ्रामयंस्तारामयस्य शिंशुमारस्य पुच्छदेशे व्यवस्थितो ध्रुवः। तस्य शिंशुमारस्य हृदये ज्योतिश्चक्रस्य नेमिवत्प्रवर्तकः स्थितो विष्णुरिति **नक्षत्रनेमिः**; शिंशुमारवर्णने 'विष्णुर्हृदयम्' इति स्वाध्यायब्राह्मणे श्रूयते। चन्द्ररूपेण **नक्षत्री**, 'नक्षत्राणामहं शशी' इति भगवद्वचनात्। समस्तकार्येषु समर्थः **क्षमः**; क्षमत इति वा, 'क्षमया पृथिवीसमः' इति वाल्मीकिवचनात्। सर्वविकारेषु क्षपितेषु स्वात्मनावस्थित इति **क्षामः**। 'क्षायो मः' इति निष्ठातकारस्य मकारादेशः। सृष्ट्याद्यर्थं सम्यगीहते इति **समीहनः**॥

यज्ञ इज्यो महेज्यश्च
क्रतुः सत्रं सतां गतिः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding MoE-IKS Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

सर्वदर्शी विमुक्तात्मा
सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ६१ ॥

सर्वयज्ञस्वरूपत्वात् **यज्ञः**; सर्वेषां देवानां तुष्टिकारको यज्ञाकारेण प्रवर्तत इति वा, 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः। यष्टव्योऽप्ययमेवेति **इज्यः**। 'ये यजन्ति मखैः पुण्यैर्देवतादीन्पितॄनपि। आत्मानमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजन्ति ते' इति हरिवंशे। सर्वासु देवतासु यष्टव्यासु प्रकर्षेण यष्टव्यो मोक्षफलदातृत्वादिति **महेज्यः**। यूपसहितो यज्ञः **क्रतुः**। आसत्युपैतिचोदनालक्षणं **सत्रम्**; सतस्त्रायत इति वा। सतां मुमुक्षूणां नान्या गतिरिति **सतां गतिः**। सर्वेषां प्राणिनां कृताकृतं सर्वं पश्यति स्वाभाविकेन बोधेनेति **सर्वदर्शी**। स्वभावेन विमुक्त आत्मा यस्येति, विमुक्तश्चासावात्मा चेति वा **विमुक्तात्मा**, 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इति श्रुतेः। सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति **सर्वज्ञः**, 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति श्रुतेः। ज्ञानमुत्तममित्येतत्सविशेषणमेकं नाम; ज्ञानं प्रकृष्टमजन्यम् अनवच्छिन्नं सर्वस्य साधकतममिति **ज्ञानमुत्तमं** ब्रह्म, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः॥

सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः
सुघोषः सुखदः सुहृत्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

मनोहरो जितक्रोधो
वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२ ॥

शोभनं व्रतमस्येति **सुव्रतः**। 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते। अभयं सर्वथा तस्मै ददाम्येतद्व्रतं मम' इति श्रीरामायणे रामवचनम्। शोभनं मुखमस्येति **सुमुखः**। 'प्रसन्नवदनं चारु पद्मपत्रायतेक्षणम्' इति श्रीविष्णुपुराणे। वनवाससुमुखत्वाद्वा दाशरथी रामः **सुमुखः**॥

स्वपितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम्।
मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान्॥
इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च॥
वर्षाणि परमप्रीतः स्थास्यामि वचने तव॥
न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुंधराम्।
सर्वलोकातिगस्यैव मनो रामस्य विव्यथे॥

इति रामायणे।

सर्वविद्योपदेशेन वा **सुमुखः**, 'यो ब्रह्माणम्' इत्यादिश्रुतेः। शब्दादिस्थूलकारणरहितत्वात्— शब्दादयो ह्याकाशादीनामुत्तरोत्तरस्थूलत्वकारणानि, तदभावात्— **सूक्ष्मः**, 'सर्वगतं सुसूक्ष्मम्' इति श्रुतेः। शोभनो घोषो वेदात्मकोऽस्येति, मेघगम्भीरघोषत्वाद्वा **सुघोषः**। सद्वृत्तानां सुखं ददाति,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

असद्वृत्तानां सुखं द्यति खण्डयतीति वा **सुखदः** । प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारित्वात् **सुहृत्** । निरतिशयानन्दरूपत्वात् मनो हरतीति **मनोहरः**, 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति' इति श्रुतेः । जितः क्रोधो येन सः **जितक्रोधः**; वेदमर्यादास्थापनार्थं सुरारीन् हन्ति, न तु कोपवशादिति । त्रिदशशत्रून्निघ्नन्वेदमर्यादां स्थापयन् विक्रमशाली बाहुरस्येति **वीरबाहुः** । अधार्मिकान् विदारयतीति **विदारणः** ॥

स्वापनः स्ववशो व्यापी
नैकात्मा नैककर्मकृत् ।
वत्सरो वत्सलो वत्सी
रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ६३ ॥

प्राणिनः स्वीयान् आत्मसंबोधविधुरान् मायया कुर्वन् **स्वापनः** । स्वतन्त्रः **स्ववशः**, जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वात् । आकाशवत्सर्वगतत्वात् **व्यापी**, 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति श्रुतेः; कारणत्वेन सर्वकार्याणां व्यापनाद्वा **व्यापी**। जगदुत्पत्त्यादिषु आविर्भूतनिमित्तशक्तिभिर्विभूतिभिरनेकधा तिष्ठन् **नैकात्मा** । जगदुत्पत्तिसंपत्तिविपत्तिप्रभृतिकर्माणि करोतीति **नैककर्मकृत्** । वसत्यत्राखिलमिति **वत्सरः** । भक्तस्ने-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

हित्वात् **वत्सलः**; 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः। वत्सानां पालनात् **वत्सी**; जगत्पितुस्तस्य वत्सभूताः प्रजा इति वा **वत्सी**। रत्नानि गर्भभूतानि अस्येति समुद्रः **रत्न-गर्भः**। धनानामीश्वरः **धनेश्वरः**॥

धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी
सदसत्क्षरमक्षरम्।
अविज्ञाता सहस्रांशु-
र्विधाता कृतलक्षणः॥ ६४॥

धर्मं गोपयतीति **धर्मगुप्**, 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' इति भगवद्वचनात्। धर्माधर्मविहीनोऽपि धर्ममर्यादास्थापनार्थं धर्ममेव करोतीति **धर्मकृत्**। धर्मान् धारयतीति **धर्मी**। अवितथं परं ब्रह्म **सत्**, 'सदेव सोम्येदम्' इति श्रुतेः। अपरं ब्रह्म **असत्**, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति श्रुतेः। सर्वाणि भूतानि **क्षरम्**। कूटस्थः **अक्षरम्**, 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इति भगवद्वचनात्। आत्मनि कर्तृत्वादिविकल्पविज्ञानं कल्पितमिति तद्वासनावगुण्ठितो जीवो विज्ञाता, तद्विलक्षणो

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विष्णुः **अविज्ञाता** । आदित्यादिगता अंशवोऽस्येत्ययमेव मुख्यः **सहस्रांशुः**, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति श्रुतेः, 'यदादित्यगतं तेजः' इति स्मृतेश्च । विशेषेण शेषदिग्गज-भूधरान् सर्वभूतानां धातॄन् दधातीति **विधाता** । नित्य-निष्पन्नचैतन्यरूपत्वात् **कृतलक्षणः**; कृतानि लक्षणानि शास्त्राण्यनेनेति वा; 'वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात्' इत्यत्रैव वक्ष्यति; सजातीयविजातीयव्यवच्छे-दकं लक्षणं सर्वभावानां कृतमनेनेति वा; आत्मनः श्रीव-त्सलक्षणं वक्षसि तेन कृतमिति वा **कृतलक्षणः** ॥

गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः
सिंहो भूतमहेश्वरः ।
आदिदेवो महादेवो
देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ६५ ॥

गभस्तिचक्रस्य मध्ये सूर्यात्मना स्थित इति **गभस्ति-नेमिः** । सत्त्वं गुणं प्रकाशकं प्राधान्येनाधितिष्ठतीति, सर्वप्रा-णिषु तिष्ठतीति वा **सत्त्वस्थः** । विक्रमशालित्वात्सिंहवत् **सिंहः**; नृशब्दलोपेन 'सत्यभामा भामा' इतिवद्वा **सिंहः** । भू-तानां महानीश्वरः, भूतेन सत्येन स एव परमो महानीश्वर

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

इति वा **भूतमहेश्वरः** । सर्वभूतान्यादीयन्तेऽनेनेति आदिः, आदिश्चासौ देवश्चेति **आदिदेवः** । सर्वान्भावान्परित्यज्य आत्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति महीयते, तस्मादुच्यते **महादेवः** । प्राधान्येन देवानामीशो **देवेशः** । देवान् बिभर्तीति देवभृत् शक्रः, तस्यापि शासितेति **देवभृद्गुरुः**; देवानां भरणात्, सर्वविद्यानां च निगरणाद्वा **देवभृद्गुरुः** ॥

उत्तरो गोपतिर्गोप्ता
ज्ञानगम्यः पुरातनः ।
शरीरभूतभृद्भोक्ता
कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥

जन्मसंसारबन्धनादुत्तरतीति **उत्तरः**; सर्वोत्कृष्ट इति वा, 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः' इति श्रुतेः । गवां पालनाद्गोपवेषधरो **गोपतिः**; गौर्मही, तस्याः पतित्वाद्वा । समस्तभूतानि पालयन् रक्षको जगतः इति **गोप्ता** । न कर्मणा न ज्ञानकर्मभ्यां वा गम्यते, किंतु ज्ञानेन गम्यते इति **ज्ञानगम्यः** । कालेनापरिच्छिन्नत्वात् पुरापि भवतीति **पुरातनः**। शरीरारम्भकभूतानां भरणात् प्राणरूपधरः **शरीरभूतभृत्** । पालकत्वात् **भोक्ता**; परमानन्दसंदोहसंभोगाद्वा **भोक्ता** ॥

इति नाम्नां पञ्चमं शतं विवृतम् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कपिश्चासाविन्द्रश्चेति कपिर्वराहः, वाराहं वपुरास्थितः **कपीन्द्रः**; कपीनां वानराणामिन्द्रः **कपीन्द्रः** राघवो वा। भूरयो बह्व्यः यज्ञदक्षिणाः धर्ममर्यादां दर्शयतो यज्ञं कुर्वतो विद्यन्त इति **भूरिदक्षिणः** ॥

सोमपोऽमृतपः सोमः
पुरुजित्पुरुसत्तमः ।
विनयो जयः सत्यसंधो
दाशार्हः सात्त्वतां पतिः ॥ ६७ ॥

सोमं पिबति सर्वयज्ञेषु यष्टव्यदेवतारूपेणेति **सोमपः**; धर्ममर्यादां दर्शयन्यजमानरूपेण वा **सोमपः**। स्वात्मामृतरसं पिबन् **अमृतपः**; असुरैः ह्रियमाणममृतं रक्षित्वा देवान् पाययित्वा स्वयमप्यपिबदिति वा। सोमरूपेणौषधीः पोषयन् **सोमः**; उमया सहितः शिवो वा। पुरून् बहून् जयतीति **पुरुजित्**। विश्वरूपत्वात् पुरुः, उत्कृष्टत्वात् सत्तमः, पुरुश्चासौ सत्तमश्चेति **पुरुसत्तमः**। विनयं दण्डं करोति दुष्टानामिति **विनयः**। समस्तानि भूतानि जयतीति **जयः**। सत्या संधा संकल्पः अस्येति **सत्यसंधः**, 'सत्यसंकल्पः' इति श्रुतेः। दाशो दानं तमर्हतीति **दाशार्हः**; दशार्हकु-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

लोद्भवाद्वा । सात्त्वतं नाम तन्त्रम्, 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि कृते क्विप्प्रत्यये णिलोपे च कृते पदं सात्त्वत्, तेषां पतिः योगक्षेमकर इति **सात्त्वतां पतिः** ॥

जीवो विनयितासाक्षी
मुकुन्दोऽमितविक्रमः ।
अम्भोनिधिरनन्तात्मा
महोदधिशयोऽन्तकः ॥ ६८ ॥

प्राणान् क्षेत्रज्ञरूपेण धारयन्, **जीवः** उच्यते । विनयित्वं विनयिता, तां च साक्षात्पश्यति प्रजानामिति **विनयितासाक्षी**; अथवा, नयतेर्गतिवाचिनो रूपं **विनयिता**, **असाक्षी** असाक्षाद्द्रष्टा आत्मातिरिक्तं वस्तु न पश्यतीत्यर्थः । मुक्तिं ददातीति **मुकुन्दः** । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । अक्षरसाम्यान्निरुक्तिवचनात् नैरुक्तानां मुकुन्द इति निरुक्तिः । अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्त्रयः पादविक्षेपा अस्य, अमितं विक्रमणं शौर्यमस्येति वा **अमितविक्रमः** । अम्भांसि देवादयोऽस्मिन्निधीयन्त इति **अम्भोनिधिः**, 'तानि वा एतानि चत्वार्यम्भांसि । देवा मनुष्याः पितरोऽसुराः' इति श्रुतेः; सागरो वा, 'सरसामस्मि सागरः' इति भगवद्वच-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

नात् । देशतः कालतः वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वात् **अनन्तात्मा** । संहृत्य सर्वभूतान्येकार्णवं जगत्कृत्वा अधिशेते महोदधिमिति **महोदधिशयः** । अन्तं करोति भूतानामिति **अन्तकः** । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि ण्वुलि अकादेशः ॥

अजो महार्हः स्वाभाव्यो
जितामित्रः प्रमोदनः ।
आनन्दो नन्दनोऽनन्दः
सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ ६९ ॥

आत् विष्णोः अजायत इति कामः **अजः** । महः पूजा तदर्हत्वात् **महार्हः** । स्वभावेनैवाभाव्यो नित्यनिष्पन्नरूपत्वात् इति **स्वाभाव्यः** । जिता अमित्रा अन्तर्वर्तिनो रागद्वेषादयो बाह्याश्च रावणकुम्भकर्णशिशुपालादयः येनासौ **जितामित्रः**, । स्वात्मामृतरसास्वादान्नित्यं प्रमोदते, ध्यायिनां ध्यानमात्रेण प्रमोदं करोतीति वा **प्रमोदनः** । आनन्दः स्वरूपमस्येति **आनन्दः**, 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । नन्दयतीति **नन्दनः** । सर्वाभिरुपपत्तिभिः समृद्धो **नन्दः** । सुखं वैषयिकं नास्य

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

विद्यत इति **अनन्दः**, 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति' इति श्रुतेः । सत्या धर्मज्ञानादयोऽस्येति **सत्यधर्मा** । त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु क्रान्ता यस्य सः **त्रिविक्रमः**, 'त्रीणि पदा विचक्रमे' इति श्रुतेः; त्रयो लोकाः क्रान्ता येनेति वा **त्रिविक्रमः** । 'त्रिरित्येव त्रयो लोकाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः । क्रमते तांस्त्रिधा सर्वांस्त्रिक्रमोऽसि जनार्दन' इति हरिवंशे ॥

महर्षिः कपिलाचार्यः
कृतज्ञो मेदिनीपतिः ।
त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो
महाशृङ्गः कृतान्तकृत् ॥ ७० ॥

महर्षिः कपिलाचार्यः इति सविशेषणमेकं नाम । महांश्चासावृषिश्चेति महर्षिः, कृत्स्नस्य वेदस्य दर्शनात्; अन्ये तु वेदैकदेशदर्शनात् ऋषयः । कपिलश्चासौ सांख्यस्य शुद्धतत्त्वविज्ञानस्याचार्यश्चेति कपिलाचार्यः, 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते' इति व्यासस्मृतेः, 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं महान्तम्' इति श्रुतेश्च, 'सिद्धानां कपिलो मुनिः' इति स्मृतेश्च । कृतं कार्यं जगत्, ज्ञ आत्मा, कृतं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

च तत् ज्ञश्चेति **कृतज्ञः** । मेदिन्याः भूम्याः पतिः **मेदिनीपतिः** । त्रीणि पदान्यस्येति **त्रिपदः**, 'त्रीणि पदा विचक्रमे' इति श्रुतेः । गुणावेशेन संजातास्तिस्रो दशा अवस्था जाग्रदादयः, तासामध्यक्ष इति **त्रिदशाध्यक्षः** । मत्स्यरूपी महति शृङ्गे प्रलयाम्भोधौ नावं बद्ध्वा चिक्रीड इति **महाशृङ्गः** । कृतस्यान्तं संहारं करोतीति, कृतान्तं मृत्युं कृन्ततीति वा **कृतान्तकृत्** ॥

महावराहो गोविन्दः
सुषेणः कनकाङ्गदी ।
गुह्यो गभीरो गहनो
गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७१ ॥

महांश्चासौ वराहश्चेति **महावराहः** । गोभिर्वाणीभिः विन्दते, वेत्ति वेदान्तवाक्यैरिति वा **गोविन्दः** । 'गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः' इति श्रीविष्णुतिलके । शोभना सेना गणात्मिका यस्येति **सुषेणः** । कनकमयान्यङ्गदानि अस्येति **कनकाङ्गदी** । रहस्योपनिषद्वेद्यत्वाद्गुहायां हृदयाकाशे निहित इति वा **गुह्यः** । ज्ञानैश्वर्यबलवीर्यादिभिर्गम्भीरो **गभीरः** । दुष्प्रवेशत्वात् **गहनः**; अवस्थात्रयभावा-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

भावसाक्षित्वात् **गहनो** वा। वाङ्मनसागोचरत्वात् **गुप्तः**, 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते' इति श्रुतेः। मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्। धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तः **चक्रगदाधरः** ॥

वेधाः स्वाङ्गोऽजितः कृष्णो
दृढः संकर्षणोऽच्युतः।
वरुणो वारुणो वृक्षः
पुष्कराक्षो महामनाः ॥ ७२ ॥

विधाता **वेधाः**। पृषोदरादित्वात्साधुत्वम्। स्वयमेव कार्यकरणे अङ्गं सहकारीति **स्वाङ्गः**। न केनाप्यवतारेषु जित इति **अजितः**। **कृष्णः** कृष्णद्वैपायनः, 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम्। को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्' इति विष्णुपुराणवचनात्। स्वरूपसामर्थ्यादेः प्रच्युत्यभावात् **दृढः**। संहारसमये युगपत्प्रजाः संकर्षतीति संकर्षणः, न च्योतति स्वरूपादित्यच्युतः, **संकर्षणोऽच्युतः** इति नामैकं सविशेषणम्। स्वरश्मीनां संवरणात्सायंगतः सूर्यो **वरुणः**, 'इमं मे वरुण श्रुधी हवम्' इति मन्त्रवर्णात्। वरुणस्यापत्यं वसिष्ठोऽगस्त्यो वा **वारुणः**।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वृक्ष इवाचलतया स्थित इति **वृक्षः**, 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः' इति श्रुतेः। व्याप्त्यर्थादक्षतेर्धातोः पुष्करोपपदादण्प्रत्यये **पुष्कराक्षः**; हृदयपुण्डरीके चिन्तितः, स्वरूपेण प्रकाशत इति वा **पुष्कराक्षः**। सृष्टिस्थित्यन्तकर्माणि मनसैव करोतीति **महामनाः**; 'मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः' इति विष्णुपुराणे ॥

भगवान्भगहानन्दी
वनमाली हलायुधः।
आदित्यो ज्योतिरादित्यः
सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ७३ ॥

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा' सोऽस्यास्तीति **भगवान्**। 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति' इति विष्णुपुराणे। ऐश्वर्यादिकं संहारसमये हन्तीति **भगहा**। सुखस्वरूपत्वात् **आनन्दी**; सर्वसंपत्समृद्धत्वात् **आनन्दी** वा। भूततन्मात्ररूपां वैजयन्त्याख्यां वनमालां वहन् **वनमाली**। हलमायुधमस्येति **हलायुधो** बलभद्राकृतिः। अदित्यां कश्यपाद्वामनरूपेण जातः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

आदित्यः । ज्योतिषि सवितृमण्डले स्थितो **ज्योतिरादित्यः** । द्वन्द्वानि शीतोष्णादीनि सहत इति **सहिष्णुः** । गतिश्चासौ सत्तमश्चेति **गतिसत्तमः** ॥

सुधन्वा खण्डपरशु-
र्दारुणो द्रविणप्रदः ।
दिवःस्पृक्सर्वदृग्व्यासो
वाचस्पतिरयोनिजः ॥ ७४ ॥

शोभनमिन्द्रियादिमयं शार्ङ्गं धनुरस्यास्तीति **सुधन्वा** । शत्रूणां खण्डनात् खण्डः परशुरस्य जामदग्न्याकृतेरिति **खण्डपरशुः**; अखण्डः परशुरस्येति वा । सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् **दारुणः** । द्रविणं वाञ्छितं भक्तेभ्यः प्रददातीति **द्रविणप्रदः** । दिवः स्पर्शनात् **दिवःस्पृक्** । सर्वदृशां सर्वज्ञानां विस्तारकृद्व्यासः **सर्वदृग्व्यासः** । अथवा, सर्वा च सा दृक्चेति **सर्वदृक्** सर्वाकारं ज्ञानम्; सर्वस्य दृष्टित्वाद्वा **सर्वदृक्** । ऋग्वेदादिविभागेन चतुर्धा वेदा व्यस्ताः कृताः, आद्यो वेद एकविंशतिधा कृतः, द्वितीयः एकोत्तरशतधा कृतः, सामवेदः सहस्रधा कृतः, अथर्ववेदो नवधा शाखाभेदेन कृतः । एवम् अन्यानि च पुराणानि व्यस्तान्यनेनेति **व्यासः**

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

ब्रह्मा । **वाचस्पतिरयोनिजः** ; वाचः विद्यायाः पतिः वाचस्पतिः, जनन्यां न जायत इति अयोनिजः ; इति सविशेषणमेकं नाम ॥

त्रिसामा सामगः साम
निर्वाणं भेषजं भिषक् ।
संन्यासकृच्छमः शान्तो
निष्ठा शान्तिः परायणम् ॥ ७८ ॥

देवव्रतसमाख्यातैः त्रिभिः सामभिः सामगैः स्तुत इति **त्रिसामा** । साम गायतीति **सामगः**, 'वेदानां सामवेदोऽस्मि' इति भगवद्वचनात् । सामवेदः **साम** । सर्वदुःखोपशमलक्षणं परमानन्दरूपं **निर्वाणम्** । संसाररोगस्यौषधं **भेषजम्** । संसाररोगनिर्मोक्षकारिणीं परां विद्यामुपदिदेश गीतास्विति **भिषक्**, 'भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि' इति श्रुतेः । मोक्षार्थं चतुर्थमाश्रमं कृतवानिति **संन्यासकृत्** । संन्यासिनां प्राधान्येन ज्ञानसाधनं शममाचष्ट इति **शमः**, 'यतीनां प्रशमो धर्मो नियमो वनवासिनाम् । दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम्' इति स्मृतेः । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि पचाद्यचि कृते रूपं शम इति । सर्वभूतानां श-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

मयितेति वा **शमः** । विषयसुखेष्वसङ्गतया **शान्तः**, 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इति श्रुतेः । प्रलये नितरां तत्रैव तिष्ठन्ति भूतानीति **निष्ठा** । समस्ताविद्यानिवृत्तिः **शान्तिः** । सा ब्रह्मैव परमुत्कृष्टमयनं स्थानं पुनरावृत्तिशङ्कारहितमिति **परायणम्** । पुंलिङ्गपक्षे बहुव्रीहिः ॥

शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा
कुमुदः कुवलेशयः ।
गोहितो गोपतिर्गोप्ता
वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ७६ ॥

सुन्दरां तनुं धारयन् **शुभाङ्गः** । रागद्वेषादिनिर्मोक्षलक्षणां शान्तिं ददातीति **शान्तिदः** । सर्गादौ सर्वभूतानि ससर्जेति **स्रष्टा** । कौ भूम्यां मोदत इति **कुमुदः** । कोः क्षितेर्वलनात् संसरणात् कुवलं जलम्, तस्मिन् शेत इति **कुवलेशयः**; 'शयवासवासिष्वकालात्' इति अलुक् सप्तम्याः; कुवलयस्य बदरीफलस्य मध्ये शेते तक्षकः, सोऽपि तस्य विभूतिरिति वा हरिः **कुवलेशयः**; कौ भूम्यां वलते संश्रयते इति सर्पाणामुदरं कुवलम्, तस्मिन् शेषोदरे शेते इति **कुवलेशयः** । गवां वृद्ध्यर्थं गोवर्धनं धृतवानिति गोभ्यो

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

हित: **गोहित:**; गोर्भूमे: भारावतरणेच्छया शरीरग्रहणं कुर्वन्वा **गोहित:**। गोर्भूम्या: पति: **गोपति:**। रक्षको जगत इति **गोप्ता**। स्वमायया स्वमात्मानं संवृणोतीति वा **गोप्ता**। सकलान् कामान् वर्षुके अक्षिणी अस्येति, वृषभो धर्म: स एव वा दृष्टिरस्येति **वृषभाक्ष:**। वृषो धर्म: प्रियो यस्य स: **वृषप्रिय:**; 'वा प्रियस्य' इति पूर्वनिपातविकल्पविधानात् परनिपात:; वृषश्चासौ प्रियश्चेति वा ॥

अनिवर्ती निवृत्तात्मा
संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिव:।
श्रीवत्सवक्षा: श्रीवास:
श्रीपति: श्रीमतां वर: ॥ ७७ ॥

देवासुरसंग्रामान्न निवर्तत इति **अनिवर्ती**; वृषप्रियत्वाद्धर्मान्न निवर्तत इति वा। स्वभावतो विषयेभ्यो निवृत्त आत्मा मन: अस्येति **निवृत्तात्मा**। विस्तृतं जगत् संसारसमये सूक्ष्मरूपेण संक्षिपन् **संक्षेप्ता**। उपात्तस्य परिरक्षणं करोतीति **क्षेमकृत्**। स्वनामस्मृतिमात्रेण पावयन् **शिव:**॥

इति नाम्नां षष्ठं शतं विवृतम् ॥

श्रीवत्ससंज्ञं चिह्नमस्य वक्षसि स्थितमिति **श्रीवत्स-**

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

वक्षाः । अस्य वक्षसि श्रीरनपायिनी वसतीति **श्रीवासः**। अमृतमथने सर्वान् सुरासुरादीन् विहाय श्रीरेनं पतित्वेन वरयामासेति **श्रीपतिः**। श्रीः परा शक्तिः, तस्याः पतिरिति वा, 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति श्रुतेः । ऋग्यजुःसामलक्षणा श्रीर्येषां तेषां सर्वेषां श्रीमतां विरिञ्चयादीनां प्रधानभूतः **श्रीमतां वरः**, 'ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम्' इति श्रुतेः ॥

श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः
श्रीनिधिः श्रीविभावनः ।
श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः
श्रीमाँल्लोकत्रयाश्रयः ॥ ७८ ॥

श्रियं ददाति भक्तानामिति **श्रीदः**। श्रिय ईशः **श्रीशः**। श्रीमत्सु नित्यं वसतीति **श्रीनिवासः**। श्रीशब्देन श्रीमन्तो लक्ष्यन्ते । सर्वशक्तिमये अस्मिन् अखिलाः श्रियो निधीयन्ते इति **श्रीनिधिः**। कर्मानुरूपेण विविधाः श्रियः सर्वभूतानां विभावयतीति **श्रीविभावनः**। सर्वभूतानां जननीं श्रियं वक्षसि वहन् **श्रीधरः**। स्मरतां स्तुवताम् अर्चयतां च भक्तानां श्रियं करोतीति **श्रीकरः**। अनपायिसुखावा-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

त्रिलक्षणं श्रेयः, तच्च परस्यैव रूपमिति **श्रेयः** । श्रियोऽस्य सन्तीति **श्रीमान्** । त्रयाणां लोकानाम् आश्रयत्वात् **लोकत्रयाश्रयः** ॥

स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो
नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ।
विजितात्माविधेयात्मा
सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥ ७९ ॥

शोभने पुण्डरीकाभे अक्षिणी अस्येति **स्वक्षः** । शोभनान्यङ्गानि अस्येति **स्वङ्गः** । एक एव परमानन्द उपाधिभेदाच्छतधा भिद्यत इति **शतानन्दः** 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । परमानन्दविग्रहो **नन्दिः** । ज्योतिर्गणानामीश्वरः **ज्योतिर्गणेश्वरः** । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति श्रुतेः, 'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादिस्मृतेश्च । विजित आत्मा मनः येन सः **विजितात्मा** । न केनापि विधेयः आत्मा स्वरूपमस्येति **अविधेयात्मा** । सती अवितथा कीर्तिरस्येति **सत्कीर्तिः** । करतलामलकवत्सर्वं साक्षात्कृतवतः क्वापि संशयो नास्तीति **छिन्नसंशयः** ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

उदीर्णः सर्वतश्चक्षु-
रनीशः शाश्वतस्थिरः ।
भूशयो भूषणो भूति-
र्विशोकः शोकनाशनः ॥ ८० ॥

सर्वभूतेभ्यः समुद्रिक्तत्वात् **उदीर्णः** । सर्वतः सर्वं स्वचैतन्येन पश्यतीति **सर्वतश्चक्षुः**, 'विश्वतश्चक्षुः' इति श्रुतेः । न विद्यतेऽस्येश इति **अनीशः**, 'न तस्येशे कश्चन' इति श्रुतेः । शश्वद्भवन्नपि न विक्रियां कदाचिदुपैति इति **शाश्वतस्थिरः** इति नामैकम् । लङ्कां प्रति मार्गमन्वेषयन् सागरं प्रति भूमौ शेते इति **भूशयः** । स्वेच्छावतारैः बहुभिः भूमिं भूषयन् **भूषणः** । **भूतिः** भवनं सत्ता, विभूतिर्वा ; सर्वविभूतीनां कारणत्वाद्वा **भूतिः** । विगतः शोकोऽस्य परमानन्दैकरूपत्वादिति **विशोकः** । स्मृतिमात्रेण भक्तानां शोकं नाशयतीति **शोकनाशनः** ॥

अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो
विशुद्धात्मा विशोधनः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

अनिरुद्धोऽप्रतिरथः
प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ८१ ॥

अर्चिष्मन्तो यदीयेनार्चिषा चन्द्रसूर्यादयः, स एव मुख्यः **अर्चिष्मान्** । सर्वलोकार्चितैः विरिञ्चयादिभिरप्यर्चितः इति **अर्चितः** । कुम्भवदस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति **कुम्भः** । गुणत्रयातीततया विशुद्धश्चासावात्मेति **विशुद्धात्मा** । स्मृतिमात्रेण पापानां क्षपणात् **विशोधनः** । चतुर्व्यूहेषु चतुर्थो व्यूहः **अनिरुद्धः**; न निरुध्यते शत्रुभिः कदाचिदिति वा । प्रतिरथः प्रतिपक्षोऽस्य न विद्यत इति **अप्रतिरथः** । प्रकृष्टं द्रविणं द्युम्नमस्येति **प्रद्युम्नः**; चतुर्व्यूहात्मा वा । अमितोऽतुलितो विक्रमोऽस्य इति **अमितविक्रमः**, अहिंसितविक्रमो वा ॥

कालनेमिनिहा वीरः
शौरिः शूरजनेश्वरः ।
त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः
केशवः केशिहा हरिः ॥ ८२ ॥

कालनेमिमसुरं निजघानेति **कालनेमिनिहा** । **वीरः** शूरः । शूरकुलोद्भवत्वात् **शौरिः** । शूरजनानां वासवादीनां

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

शौर्यातिशयेनेष्टे इति **शूरजनेश्वरः** । त्रयाणां लोकानाम् अन्तर्यामितया आत्मेति, त्रयो लोका अस्मात्परमार्थतो न भिद्यन्ते इति वा **त्रिलोकात्मा** । त्रयो लोकाः तदाज्ञप्ताः स्वेषु स्वेषु कर्मसु वर्तन्त इति **त्रिलोकेशः** । केशसंज्ञिताः सूर्यादिसंक्रान्ता अंशवः, तद्वत्तया **केशवः**; 'अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः। सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः' इति महाभारते । ब्रह्मविष्णुशिवाख्याः शक्तयः केशसंज्ञिताः; तद्वत्तया वा **केशवः** । 'त्रयः केशिनः' इति श्रुतेः । 'मत्केशौ वसुधातले' इति केशशब्दः शक्तिपर्यायत्वेन प्रयुक्तः । 'को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवांशसंभूतौ तस्मात्केशवनामवान्' इति हरिवंशे । केशिनामानमसुरं हतवानिति **केशिहा** । सहेतुकं संसारं हरतीति **हरिः** ॥

कामदेवः कामपालः
कामी कान्तः कृतागमः ।
अनिर्देश्यवपुर्विष्णु-
र्वीरोऽनन्तो धनंजयः ॥ ८३ ॥

धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयं वाञ्छद्भिः काम्यत इति कामः;

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स चासौ देवश्चेति **कामदेवः** । कामिनां कामान् पालयतीति **कामपालः** । पूर्णकामस्वभावत्वात् **कामी** । अभिरूपतमं देहं वहन् **कान्तः** । द्विपरार्धान्ते कस्य ब्रह्मणोऽप्यन्तोऽस्मादिति वा **कान्तः** । कृतः आगमः श्रुतिस्मृत्यादिलक्षणो येन सः **कृतागमः**, 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे' इति भगवद्वचनात्, 'वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात्' इत्यत्रैव वक्ष्यति । इदं तदीदृशं वेति निर्देष्टुं यन्न शक्यते गुणाद्यतीतत्वात् तदेव रूपमस्येति **अनिर्देश्यवपुः** । रोदसी व्याप्य कान्तिरभ्यधिका स्थितास्येति **विष्णुः**; 'व्याप्य मे रोदसी नाथ कान्तिरभ्यधिका स्थिता । क्रमणाद्वाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः' इति महाभारते । गत्यादिमत्त्वात् **वीरः**, 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इति धातुपाठात् । व्यापित्वान्नित्यत्वात्सर्वात्मत्वाद्देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नः **अनन्तः**, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः; 'गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किंनरोरगचारणाः । नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमव्ययः' इति विष्णुपुराणवचनाद्वा **अनन्तः** । यद्दिग्विजये प्रभूतं धनमजयत्तेन **धनंजयः** अर्जुनः, 'पाण्डवानां धनंजयः' इति भगवद्वचनात् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा
ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ।
ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी
ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ८४ ॥

'तपो वेदाश्च विप्राश्च ज्ञानं च ब्रह्मसंज्ञितम्' तेभ्यो हितत्वात् **ब्रह्मण्यः** । तपआदीनां कर्तृत्वात् **ब्रह्मकृत्** । ब्रह्मात्मना सर्वं सृजतीति **ब्रह्मा** । बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च सत्यादिलक्षणं **ब्रह्म**, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः ; 'प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम्' इति विष्णुपुराणे । तपआदीनां विवर्धनात् **ब्रह्मविवर्धनः** । वेदं वेदार्थं च यथावद्वेत्तीति **ब्रह्मवित्** । ब्राह्मणात्मना समस्तानां लोकानां प्रवचनं कुर्वन् वेदस्वायमिति **ब्राह्मणः** । ब्रह्मसंज्ञितास्तच्छेषभूता इति **ब्रह्मी** । वेदान् स्वात्मभूतान् जानातीति **ब्रह्मज्ञः** । ब्राह्मणानां प्रियो **ब्राह्मणप्रियः** ; ब्राह्मणाः प्रिया अस्येति वा । 'घ्नन्तं शपन्तं परुषं वदन्तं यो ब्राह्मणं न प्रणमेद्यथार्हम् । स पापकृद्ब्रह्मदवाग्निदग्धो वध्यश्च दण्ड्यश्च न चास्मदीयः' इति भगवद्वचनात् । 'यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः' इति च महाभारते ॥

महाक्रमो महाकर्मा
महातेजा महोरगः ।
महाक्रतुर्महायज्वा
महायज्ञो महाहविः ॥ ८५ ॥

महान्तः क्रमाः पादविक्षेपा अस्येति **महाक्रमः**, 'शं नो विष्णुरुरुक्रमः' इति श्रुतेः । महत् जगदुत्पत्त्यादि कर्मास्येति **महाकर्मा** । यदीयेन तेजसा तेजस्विनो भास्करादयः तत्तेजो महदस्येति **महातेजाः**, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति श्रुतेः, 'यदादित्यगतं तेजः' इति भगवद्वचनाच्च । क्रौर्यशौर्यादिभिर्धर्मैर्महद्भिः समलंकृत इति वा **महातेजाः** । महांश्चासावुरगश्चेति **महोरगः**, 'सर्पाणामस्मि वासुकिः' इति भगवद्वचनात् । महांश्चासौ क्रतुश्चेति **महाक्रतुः**, 'यथाश्वमेधः क्रतुराट्' इति मनुवचनात्; सोऽपि स एवेति स्तुतिः । महांश्चासौ यज्वा चेति लोकसंग्रहार्थं यज्ञान् निर्वर्तयन् **महायज्वा** । महांश्चासौ यज्ञश्चेति **महायज्ञः**, 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' इति भगवद्वचनात् । महच्च तद्धविश्चेति ब्रह्मा-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

त्मनि सर्वं जगत्तदात्मतया हूयत इति **महाहविः**। महाक्रतु-रित्यादयो बहुव्रीहयो वा ॥

स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं
स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ।
पूर्णः पूरयिता पुण्यः
पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ८६ ॥

सर्वैः स्तूयते न स्तोता कस्यचित् इति **स्तव्यः**। अत एव **स्तवप्रियः**। येन स्तूयते तत् **स्तोत्रम्**, गुणसंकीर्तनात्मकं तद्धरिरेवेति। **स्तुतिः** स्तवनक्रिया। **स्तोता** अपि स एव। प्रियो रणः यस्य यतः पञ्च महायुधानि धत्ते सततं लोकरक्षणार्थम् अतो **रणप्रियः**। सकलैः कामैः सकलाभिः शक्तिभिश्च संपन्न इति **पूर्णः**। न केवलं पूर्ण एव; **पूरयिता** च सर्वेषां संपद्भिः। स्मृतिमात्रेण कल्मषाणि क्षपयतीति **पुण्यः**। पुण्या कीर्तिरस्य यतः पुण्यमावहत्यस्य कीर्तिः नृणामिति **पुण्यकीर्तिः**। आन्तरैर्बाह्यैर्व्याधिभिः कर्मजैर्न पीड्यत इति **अनामयः** ॥

मनोजवस्तीर्थकरो
वसुरेता वसुप्रदः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

वसुप्रदो वासुदेवो
वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७ ॥

मनसो वेग इव वेगोऽस्य सर्वगतत्वात् **मनोजवः** । चतुर्दशविद्यानां बाह्यविद्यासमयानां च प्रणेता प्रवक्ता चेति **तीर्थकरः** । हयग्रीवरूपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिञ्चाय सर्गादौ सर्वाः श्रुतीरन्याश्च विद्या उपदिशन् वेदबाह्या विद्याः सुरवैरिणां वञ्चनाय चोपदिदेशेति पौराणिकाः कथयन्ति । वसु सुवर्णं रेतोऽस्येति **वसुरेताः**, 'देवः पूर्वमपः सृष्ट्वा तासु वीर्यमपासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं ब्रह्मणः कारणं परम्' इति व्यासवचनात् । वसु धनं प्रकर्षेण ददाति साक्षाद्धनाध्यक्षोऽयम्, इतरस्तु तत्प्रसादाद्धनाध्यक्ष इति **वसुप्रदः** । वसु प्रकृष्टं मोक्षाख्यं फलं भक्तेभ्यः प्रददातीति द्वितीयो **वसुप्रदः**, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विदः' इति श्रुतेः; सुरारीणां वसूनि प्रकर्षेण खण्डयन् वा **वसुप्रदः** । वसुदेवस्यापत्यं **वासुदेवः** । वसन्ति भूतानि तत्र, तेष्वयमपि वसतीति **वसुः** । अविशेषेण सर्वेषु विषयेषु वसतीति वसु, तादृशं मनोऽस्येति **वसुमनाः** । 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' इति भगवद्वचनात् **हविः** ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता
सद्भूतिः सत्परायणः ।
शूरसेनो यदुश्रेष्ठः
सन्निवासः सुयामुनः ॥ ८८ ॥

'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति श्रुतेः ब्रह्मास्तीति ये विदुस्ते सन्तः, तैः प्राप्यत इति **सद्गतिः**; सती गतिर्बुद्धिः समुत्कृष्टा अस्येति वा **सद्गतिः**। सती कृतिः जगद्रक्षणलक्षणा अस्य यस्मात्तेन **सत्कृतिः**।

इति नाम्नां सप्तमं शतं विवृतम् ॥

सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहिता अनुभूतिः **सत्ता**, 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेः। सन्नेव परमात्मा चिदात्मकः अबाधात् भासमानत्वाच्च **सद्भूतिः**; नान्यः प्रतीतेः बाध्यमानत्वाच्च न सन्नाप्यसत्। श्रौतो यौक्तिको वा बाधः प्रपञ्चस्य विवक्षितः। सतां तत्त्वविदां परं प्रकृष्टमयनमिति **सत्परायणम्**। हनूमत्प्रमुखाः सैनिकाः शौर्यशालिनो यस्यां सेनायाम्, सा शूरसेना यस्य सः **शूरसेनः**। यदूनां प्रधानत्वात् **यदुश्रेष्ठः**। सतां विदुषामाश्रयः **सन्निवासः**। शोभना यामुनाः यमुनासंबन्धिनः देवकीवसुदेवनन्दयशोदाबलभद्र-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

सुभद्रादयः परिवेष्टारोऽस्येति **सुयामुनः**; गोपवेषधरा यामुनाः परिवेष्टारः पद्मासनादयः शोभना अस्येति वा **सुयामुनः** ॥

भूतावासो वासुदेवः
सर्वासुनिलयोऽनलः ।
दर्पहा दर्पदो दृप्तो
दुर्धरोऽथापराजितः ॥ ८९ ॥

भूतान्यत्राभिमुख्येन वसन्तीति **भूतावासः**, 'वसन्ति त्वयि भूतानि भूतावासस्ततो भवान्' इति हरिवंशे। जगदाच्छादयति माययेति वासुः, स एव देव इति **वासुदेवः**; 'छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः' इति भगवद्वचनात्। सर्व एवासवः प्राणा जीवात्मके यस्मिन्नाश्रये निलीयन्ते **सर्वासुनिलयः**। अलं पर्याप्तिः शक्तिसंपदां नास्य विद्यत इति **अनलः**। धर्मविरुद्धे पथि तिष्ठतां दर्पं हन्तीति **दर्पहा**। धर्मवर्त्मनि वर्तमानानां दर्पं ददातीति **दर्पदः**। स्वात्मामृतरसास्वादनात् नित्यप्रमुदितो **दृप्तः**। न शक्या धारणा यस्य प्रणिधानादिषु सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वात्, तथापि तत्प्रसादतः कैश्चिद्दुःखेन धार्यते

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

हृदये जन्मान्तरसहस्रेषु भावनायोगात्, तस्मात् **दुर्धरः**। 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्। अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते' इति भगवद्वचनात्। न आन्तरैः रागादिभिर्बाह्यैरपि दानवादिभिः शत्रुभिः पराजित इति **अपराजितः**॥

विश्वमूर्तिर्महामूर्ति-
र्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान्।
अनेकमूर्तिरव्यक्तः
शतमूर्तिः शताननः॥ ९०॥

विश्वं मूर्तिरस्य सर्वात्मकत्वात् इति **विश्वमूर्तिः**। शेषपर्यङ्कशायिनोऽस्य महती मूर्तिरिति **महामूर्तिः**। दीप्ता ज्ञानमयी मूर्तिः यस्येति, स्वेच्छया गृहीता तैजसी मूर्तिः दीप्ता अस्येति वा **दीप्तमूर्तिः**। कर्मनिबन्धना मूर्तिरस्य न विद्यत इति **अमूर्तिमान्**। अवतारेषु स्वेच्छया लोकानामुपकारिणीः बह्वीर्मूर्तीर्भजत इति **अनेकमूर्तिः**। यद्यप्यनेकमूर्तित्वमस्य, तथाप्ययमीदृश एवेति न व्यज्यत इति **अव्यक्तः**। नानाविकल्पजा मूर्तयः संविदाकृतेः सन्तीति **शतमूर्तिः**। विश्वादिमूर्तित्वं यतः अत एव **शताननः**॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एको नैकः सवः कः किं
यत्तत्पदमनुत्तमम् ।
लोकबन्धुर्लोकनाथो
माधवो भक्तवत्सलः ॥ ९१ ॥

परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदविनिर्मुक्तत्वात् **एकः**, 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेः । मायया बहूरूपत्वात् **नैकः**, 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेः । सोमो यत्राभिषूयते सोऽध्वरः **सवः** । कशब्दः सुखवाचकः, तेन स्तूयत इति **कः**, 'कं ब्रह्म' इति श्रुतेः । सर्वपुरुषार्थरूपत्वाद्ब्रह्मैव विचार्यमिति ब्रह्म **किम्** । यच्छब्देन स्वतःसिद्धवस्तूद्देशवाचिना ब्रह्म निर्दिश्यते इति ब्रह्म **यत्**, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः । तनोतीति ब्रह्म **तत्**, 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति भगवद्वचनात् । पद्यते गम्यते मुमुक्षुभिरिति पदम् । यस्माद्उत्कृष्टं नास्ति तत् अनुत्तमम् । सविशेषणमेकं नाम **पदमनुत्तमम्** इति । आधारभूतेऽस्मिन्सकला लोका बध्यन्त इति लोकानां बन्धुः **लोकबन्धुः** ; लोकानां जनकत्वाज्जनकोपमो बन्धुर्नास्तीति वा, लोकानां बन्धुकृत्यं हिता-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

हितोपदेशं श्रुतिस्मृतिलक्षणं कृतवानिति वा **लोकबन्धुः**। लोकैर्नाथ्यते याच्यते लोकानुपतपति आशास्ते लोकानामीष्टे इति वा **लोकनाथः**। मधुकुले जातत्वात् **माधवः**। भक्तस्नेहवान् **भक्तवत्सलः**।

सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो
वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।
वीरहा विषमः शून्यो
घृताशीरचलश्चलः ॥ ९२ ॥

सुवर्णस्येव वर्णोऽस्येति **सुवर्णवर्णः**, 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्' इति श्रुतेः। हेमेवाङ्गं वपुरस्येति **हेमाङ्गः**, 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति श्रुतेः। वराणि शोभनान्यङ्गान्यस्येति **वराङ्गः**। चन्दनैराह्लादनैरङ्गदैः केयूरैर्भूषित इति **चन्दनाङ्गदी**। धर्मत्राणाय वीरान् असुरमुख्यान् हन्तीति **वीरहा**। समो नास्य विद्यते सर्वविलक्षणत्वादिति **विषमः**, 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इति भगवद्वचनात्। सर्वविशेषरहितत्वात् शून्यवत् **शून्यः**। घृताः विगलिताः आशिषः प्रार्थनाः अस्येति **घृताशीः**। न स्वरूपान्न सामर्थ्यान्न च ज्ञानादिकाद्गुणात्। चलनं विद्यतेऽस्येति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अचलः । वायुरूपेण चलतीति **चलः** ॥

अमानी मानदो मान्यो
लोकस्वामी त्रिलोकधृक् ।
सुमेधा मेधजो धन्यः
सत्यमेधा धराधरः ॥ ९३ ॥

अनात्मवस्तुष्वात्माभिमानो नास्त्यस्य स्वच्छसंवेदनाकृतेरिति **अमानी** । स्वमायया सर्वेषामनात्मस्वात्माभिमानं ददाति, भक्तानां सत्कारं मानं ददातीति, तत्त्वविदामनात्मस्वात्माभिमानं खण्डयतीति वा **मानदः** । सर्वैर्माननीयः पूजनीयः सर्वेश्वरत्वात् इति **मान्यः** । चतुर्दशानां लोकानामीश्वरत्वात् **लोकस्वामी** । त्रीन् लोकान् धारयतीति **त्रिलोकधृक्** । शोभना मेधा प्रज्ञास्येति **सुमेधाः** । 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इति समासान्तोऽसिच् । मेधेऽध्वरे जायत इति **मेधजः** । कृतार्थो **धन्यः** । सत्या अवितथा मेधा अस्येति **सत्यमेधाः** । अंशैरशेषैः शेषाद्यैरशेषां धरां धारयन् **धराधरः** ॥

तेजोवृषो द्युतिधरः
सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो
नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥ ९४ ॥

तेजसामम्भसां सर्वदा आदित्यरूपेण वर्षणात् **तेजोवृषः**। द्युतिमङ्गगतां कान्तिं धारयन् **द्युतिधरः**। सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठः **सर्वशस्त्रभृतां वरः**। भक्तैरुपहृतं पत्रपुष्पादिकं प्रगृह्णातीति **प्रग्रहः**; धावतो विषयारण्ये दुर्दान्तेन्द्रियवाजिनः तत्प्रसादेन रश्मिनेव बध्नातीति वा प्रग्रहवत् **प्रग्रहः**; 'रश्मौ च' इति पाणिनिवचनात् प्रग्रहशब्दस्य साधुत्वम्। स्ववशेन सर्वं निगृह्णातीति **निग्रहः**। विगतमग्रमन्तो विनाशोऽस्येति **व्यग्रः**; भक्तानामभीष्टप्रदानेषु **व्यग्रः** इति वा। चतुःशृङ्गो **नैकशृङ्गः**, 'चत्वारि शृङ्गा' इति मन्त्रवर्णात्। निगदेन मन्त्रेणाग्रे जायते इति निशब्दलोपं कृत्वा **गदाग्रजः**; यद्वा गदो नाम श्रीवासुदेवावरजः; तस्मादग्रे जायत इति **गदाग्रजः**॥

चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहु-
श्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः।
चतुरात्मा चतुर्भाव-
श्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ९५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

चतस्रो मूर्तयो विराट्सूत्राऽव्याकृततुरीयात्मानोऽस्येति **चतुर्मूर्तिः**; सिता रक्ता पीता कृष्णा चेति चतस्रो मूर्तयोऽस्येति वा । चत्वारो बाहवोऽस्येति **चतुर्बाहुः** इति नाम वासुदेवे रूढम् । 'शरीरपुरुषश्छन्दःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुषः' इति बह्वृचोपनिषदुक्ताश्चत्वारः पुरुषा व्यूहा अस्येति **चतुर्व्यूहः** । आश्रमाणां वर्णानां चतुर्णां यथोक्तकारिणां गतिः **चतुर्गतिः** । रागद्वेषादिरहितत्वात् चतुरः आत्मा मनोऽस्येति, मनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्यान्तःकरणचतुष्टयात्मकत्वाद्वा **चतुरात्मा** । धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयं भवत्युत्पद्यते अस्मादिति **चतुर्भावः** । यथावद्वेत्ति चतुर्णां वेदानामर्थमिति **चतुर्वेदवित्** । एकः पादोऽस्येति **एकपात्**; 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः, 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति भगवद्वचनाच्च ॥

समावर्तोऽनिवृत्तात्मा
दुर्जयो दुरतिक्रमः ।
दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो
दुरावासो दुरारिहा ॥ ९६ ॥

संसारचक्रस्य सम्यगावर्तक इति **समावर्तः** । सर्वत्र

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

वर्तमानत्वात् न निवर्तते आत्मा विषयेभ्योऽस्येति **अनिवृत्तात्मा**। जेतुं न शक्यत इति **दुर्जयः**। भयहेतुत्वादस्याज्ञां सूर्यादयो नातिक्रामन्तीति **दुरतिक्रमः**, 'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इति मन्त्रवर्णात्, 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति च। दुर्लभया भक्त्या लभ्यत्वात् **दुर्लभः**, 'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः। नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इति व्यासवचनात्, 'भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' इति भगवद्वचनाच्च। दुःखेन गम्यते ज्ञायत इति **दुर्गमः**। अन्तरायप्रतिहतैर्दुःखादवाप्यत इति **दुर्गः**। दुःखेनावास्यते चित्ते योगिभिः समाधाविति **दुरावासः**। दुरारिणो दानवादयः तान् हन्तीति **दुरारिहा**॥

शुभाङ्गो लोकसारङ्गः
सुतन्तुस्तन्तुवर्धनः।
इन्द्रकर्मा महाकर्मा
कृतकर्मा कृतागमः॥ ९७॥

शोभनैरङ्गैः ध्येयत्वात् **शुभाङ्गः**। लोकानां सारं सारङ्गवत् भृङ्गवद्गृह्णातीति **लोकसारङ्गः**, 'प्रजापतिर्लोकानभ्य-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तपत्' इति श्रुतेः; लोकसारः प्रणवः, तेन प्रतिपत्तव्य इति वा; पृषोदरादित्वात्साधुत्वम्। शोभनस्तन्तुर्विस्तीर्णः प्रपञ्चोऽस्येति **सुतन्तुः** । तमेव तन्तुं वर्धयति च्छेदयतीति वा **तन्तुवर्धनः** । इन्द्रस्य कर्मेव कर्मास्येति **इन्द्रकर्मा**, ऐश्वर्यकर्मेत्यर्थः । महान्ति वियदादीनि भूतानि कर्माणि कार्याण्यस्येति **महाकर्मा** । कृतमेव सर्वं कृतार्थत्वात्, न कर्तव्यं किंचिदपि कर्मास्य विद्यत इति **कृतकर्मा**; धर्मात्मकं कर्म कृतवानिति वा । कृतः वेदात्मक आगमो येनेति **कृतागमः**, 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत्' इत्यादिश्रुतेः ॥

उद्भवः सुन्दरः सुन्दो
रत्ननाभः सुलोचनः ।
अर्को वाजसनः शृङ्गी
जयन्तः सर्वविज्जयी ॥ ९८ ॥

उत्कृष्टं भवं जन्म स्वेच्छया भजति इति, उद्गतमपगतं जन्मास्य सर्वकारणत्वादिति वा **उद्भवः** । विश्वातिशायिसौभाग्यशालित्वात् **सुन्दरः** । सुष्ठु उनत्तीति **सुन्दः**, उदी क्लेदने इत्यस्य धातोः पचाद्यच्; आर्द्रीभावस्य वाचकः करुणाकर इत्यर्थः; पृषोदरादित्वात्पररूपत्वम् । रत्नशब्देन शोभा ल-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

क्ष्यते; रत्नवत्सुन्दरा नाभिरस्येति **रत्ननाभः**। शोभनं लोचनं नयनं ज्ञानं वा अस्येति **सुलोचनः**। ब्रह्मादिभिः पूज्यतमैरपि अर्चनीयत्वात् **अर्कः**। वाजमन्नमर्थिनां सनोति ददातीति **वाजसनः**। प्रलयाम्भसि शृङ्गवन्मत्स्यविशेषरूपः शृङ्गी; मत्वर्थीयोऽतिशायने इनिप्रत्ययः। अरीन् अतिशयेन जयति, जयहेतुर्वा **जयन्तः**। सर्वविषयं ज्ञानमस्येति सर्ववित्; आभ्यन्तरान् रागादीन् बाह्यान् हिरण्याक्षादींश्च दुर्जयान् जेतुं शीलमस्येति जयी; तच्छीलाधिकारे 'जिदृक्षि' इत्यादिपाणिनीयवचनात् इनिप्रत्ययः; सर्वविच्चासौ जयी चेति **सर्वविज्जयी** इत्येकं नाम॥

सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्यः
सर्ववागीश्वरेश्वरः।
महाह्रदो महागर्तो
महाभूतो महानिधिः॥ ९९॥

बिन्दवोऽवयवाः सुवर्णसदृशा अस्येति **सुवर्णबिन्दुः**, 'आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः' इति श्रुतेः; शोभनो वर्णोऽक्षरं बिन्दुश्च यस्मिन्मन्त्रे तन्मन्त्रात्मा वा **सुवर्णबिन्दुः**॥

इति नाम्नामष्टमं शतं विवृतम्॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

रागद्वेषादिभिः शब्दादिविषयैश्च त्रिदशारिभिश्च न क्षोभ्यत इति **अक्षोभ्यः**। सर्वेषां वागीश्वराणां ब्रह्मादीनामपीश्वरः **सर्ववागीश्वरेश्वरः**। अवगाह्य तदानन्दं विश्रम्य सुखमासते योगिन इति महाह्रद इव **महाह्रदः**। गर्तवदस्य माया महती दुरत्ययेति **महागर्तः**, 'मम माया दुरत्यया' इति भगवद्वचनात् ; यद्वा, गर्तशब्दो रथपर्यायो नैरुक्तैरुक्तः, तस्मान्महारथो **महागर्तः** ; महारथत्वमस्य प्रसिद्धं भारतादिषु। कालत्रयानवच्छिन्नस्वरूपत्वात् **महाभूतः**। सर्वभूतानि अस्मिन्निधीयन्ते इति निधिः, महांश्चासौ निधिश्चेति **महानिधिः** ॥

कुमुदः कुन्दरः कुंदः
पर्जन्यः पावनोऽनिलः ।
अमृताशोऽमृतवपुः
सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ १०० ॥

कुं धरणिं भारावतरणं कुर्वन् मोदयतीति **कुमुदः**। मुदिरत्रान्तर्भावितणिजर्थः। कुन्दपुष्पतुल्यानि शुद्धानि फलानि राति ददाति, लात्यादत्ते इति वा **कुन्दरः**, रलयोर्वृत्त्येकत्वस्मरणात् ; 'कुं धरां दारयामास हिरण्याक्षजिघांसया। वाराहं रूपमास्थाय' इति वा **कुन्दरः**। कुन्दोपमसुन्दराङ्गत्वात्

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

स्वच्छतया स्फटिकनिर्मलः **कुन्दः**; कुं पृथ्वीं कश्यपाया-दादिति वा **कुंदः**; 'सर्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान्। तस्मिन्यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः॥ मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुंधराम्' इति हरिवंशे; कुं पृथ्वीं द्यति खण्डयतीति वा **कुंदः**। कुशब्देन पृथ्वीश्वरा लक्ष्यन्ते;

निःक्षत्रियां यश्च चकार मेदिनी-
मनेकशो बाहुवनं तथाच्छिनत्।
यः कार्तवीर्यस्य स भार्गवोत्तमो
ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः॥

इति विष्णुधर्मे।

पर्जन्यवदाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति, सर्वान्कामा-नभिवर्षतीति वा **पर्जन्यः**। स्मृतिमात्रेण पुनातीति **पावनः**। इलति प्रेरणं करोतीति इलः, तद्रहितत्वात् **अनिलः**; इलति स्वपिति इत्यज्ञ इलः, तद्विपरीतः नित्यप्रबुद्धस्वरू-पत्वादिति वा; अथवा निलतेर्गहनार्थात्कप्रत्ययान्ताद्रूपम्; अगहनः **अनिलः**, भक्तेभ्यः सुलभः इति। स्वात्मामृत-मश्नातीति **अमृताशः**। मथितममृतं सुरान् पाययित्वा स्वयं चाश्नातीति वा **अमृताशः**; अमृता अनश्वरफलत्वा-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

दाशा वाञ्छा अस्येति वा । मृतं मरणम्, तद्रहितं वपुरस्येति **अमृतवपुः** । सर्वं जानातीति **सर्वज्ञः** । 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति श्रुतेः । 'सर्वतोक्षिशिरोमुखम्' इति भगवद्वचनात् **सर्वतोमुखः** ॥

सुलभः सुव्रतः सिद्धः
शत्रुजिच्छत्रुतापनः ।
न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थ-
श्चाणूरान्ध्रनिषूदनः ॥ १०१ ॥

पत्रपुष्पफलादिभिः भक्तिमात्रसमर्पितैः सुखेन लभ्यत इति **सुलभः** । 'पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु । भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै कथं न क्रियते प्रयत्नः' इति महाभारते । शोभनं व्रतयति भुङ्क्ते भोजनान्निवर्तत इति वा **सुव्रतः** । अनन्याधीनसिद्धित्वात् **सिद्धः** । सुरशत्रव एवास्य शत्रवः; तान् जयतीति **शत्रुजित्** । सुरशत्रूणां तापनः **शत्रुतापनः** । न्यक् अर्वाक् रोहति सर्वेषामुपरि वर्तत इति **न्यग्रोधः**; पृषोदरादित्वात् हकारस्य धकारादेशः; सर्वाणि भूतानि न्यक्कृत्य निजमायां वृणोति निरुणद्धीति वा । अम्बरादुद्गतः कारणत्वेनेति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

उदुम्बरः; पृषोदरादित्वादेवोकारादेशः; यद्वा, उदुम्बरमन्नाद्यम्; तेन तदात्मना विश्वं पोषयन् **उदुम्बरः**, 'ऊर्ग्वा अन्नाद्यमुदुम्बरम्' इति श्रुतेः; न्यग्रोधोदुम्बर इत्यत्र विसर्गलोपे संधिरार्षः। श्वोऽपि न स्थातेति **अश्वत्थः**। पृषोदरादित्वादेव सकारस्य तकारादेशः; 'ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः' इति श्रुतेः, 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्' इति स्मृतेश्च। चाणूरनामानमन्ध्रं निषूदितवानिति **चाणूरान्ध्रनिषूदनः** ॥

सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः
सप्तैधाः सप्तवाहनः।
अमूर्तिरनघोऽचिन्त्यो
भयकृद्भयनाशनः ॥ १०२ ॥

सहस्राणि अनन्तानि अर्चींषि यस्य सः **सहस्रार्चिः**, 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' इति गीतावचनात्। सप्त जिह्वा अस्य सन्तीति **सप्तजिह्वः**, 'काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः' इति श्रुतेः। सप्त एधांसि दीप्तयोऽस्येति **सप्तैधाः** अग्निः, 'सप्त ते अग्ने स-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

मिधः सप्त जिह्वाः' इति मन्त्रवर्णात् । सप्त अश्वा वाहनान्यस्येति **सप्तवाहनः**; सप्तनामैकोऽश्वो वाहनमस्येति वा, 'एकोऽश्वो वहति सप्तनामा' इति श्रुतेः । मूर्तिर्घनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणम्, 'ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत' इति श्रुतेः; तद्रहित इति **अमूर्तिः**; अथवा, देहसंस्थानलक्षणा मूर्छिताङ्गावयवा मूर्तिः, तद्रहितः इति **अमूर्तिः** । अघं दुःखं पापं चास्य न विद्यते इति **अनघः** । प्रमात्रादिसाक्षित्वेन सर्वप्रमाणागोचरत्वात् **अचिन्त्यः**; अयमीदृश इति विश्वप्रपञ्चविलक्षणत्वेन चिन्तयितुमशक्यत्वात् **अचिन्त्यः** । असन्मार्गवर्तिनां भयं करोति, भक्तानां भयं कृन्तति कृणोतीति वा **भयकृत्** । वर्णाश्रमाचारवतां भयं नाशयतीति **भयनाशनः**; 'वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः' इति पराशरवचनात् ॥

अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो
गुणभृन्निर्गुणो महान् ।
अधृतः स्वधृतः स्वास्यः
प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥ १०३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

सौक्ष्म्यातिशयशालित्वात् **अणुः**, 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः' इति श्रुतेः। बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च ब्रह्म **बृहत्**, 'महतो महीयान्' इति श्रुतेः। 'अस्थूलम्' इत्यादिना द्रव्यत्वप्रतिषेधात् **कृशः**। **स्थूलः** इति उपचर्यते सर्वात्मत्वात्। सत्त्वरजस्तमसां सृष्टिस्थितिलयकर्मस्वधिष्ठातृत्वात् **गुणभृत्**। वस्तुतो गुणाभावात् **निर्गुणः**, 'केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुतेः। शब्दादिगुणरहितत्वात् निरतिशयसूक्ष्मत्वात् नित्यशुद्धसर्वगतत्वादिना च प्रतिबन्धकं धर्मजातं तर्कतोऽपि यतो वक्तुं न शक्यम् अत एव **महान्**। 'अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्छुचिः' इति आपस्तम्बः। पृथिव्यादीनां धारकाणामपि धारकत्वान्न केनचिद्ध्रियत इति **अधृतः**। यद्येवमयं केन धार्यत इत्याशङ्क्याह— स्वेनैव आत्मना धार्यत इति **स्वधृतः**, 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इति श्रुतेः। शोभनं पद्मोदरतलताम्रमभिरूपतममस्यास्यमिति **स्वास्यः**; वेदात्मको महान् शब्दराशिः तस्य मुखान्निर्गतः पुरुषार्थोपदेशार्थमिति वा **स्वास्यः**, 'अस्य महतो भूतस्य' इत्यादिश्रुतेः। अन्यस्य वंशिनो वंशाः पाश्चात्त्याः; अस्य वंशः प्रपञ्चः प्रागेव, न पाश्चात्त्य इति **प्राग्वंशः**। वंशं प्रपञ्चं वर्धयन् छेदयन् वा **वंशवर्धनः**॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भारभृत्कथितो योगी
योगीशः सर्वकामदः ।
आश्रमः श्रमणः क्षामः
सुपर्णो वायुवाहनः ॥ १०४ ॥

अनन्तादिरूपेण भुवो भारं बिभ्रत् **भारभृत्** । वेदादिभिरयमेव परत्वेन कथितः, सर्वैः वेदैः कथित इति वा **कथितः**, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' 'वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ । आदौ मध्ये तथा चान्ते विष्णुः सर्वत्र गीयते' इति श्रुतिस्मृत्यादिवचनेभ्यः; 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्याद्युक्तम्; किं तदध्वनो विष्णोर्व्यापनशीलस्य परमं पदं सतत्त्वमित्याकाङ्क्षायाम् इन्द्रियादिभ्यः सर्वेभ्यः परत्वेन प्रतिपाद्यते 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्यारभ्य, 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्यन्तेन यः कथितः सः **कथितः** । योगो ज्ञानम्, तेनैव गम्यत्वात् **योगी**; योगः समाधिः, स हि स्वात्मनि सर्वदा समाधत्ते स्वमात्मानम्, तेन वा **योगी** । अन्ये योगिनो योगान्तरायैः हन्यन्ते स्वरूपात्प्रमाद्यन्ति; अयं तु तद्रहितत्वात्तेषामीशः **योगीशः** । सर्वान् कामान्

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

सदा ददातीति **सर्वकामदः**, 'फलमत उपपत्तेः' इति व्यासेनाभिहितत्वात्। आश्रमवत् सर्वेषां संसारारण्ये भ्रमतां विश्रमस्थानत्वात् **आश्रमः**। अविवेकिनः सर्वान्संतापयतीति **श्रमणः**। क्षामाः क्षीणाः सर्वाः प्रजाः करोतीति **क्षामः**; 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि पचाद्यचि कृते संपन्नः क्षाम इति। शोभनानि पर्णानि च्छन्दांसि संसारतरुरूपिणोऽस्येति **सुपर्णः**, 'छन्दांसि यस्य पर्णानि' इति भगवद्वचनात्। वायुर्वहति यद्भीत्या भूतानीति सः **वायुवाहनः**, 'भीषास्माद्वातः पवते' इति श्रुतेः॥

धनुर्धरो धनुर्वेदो
दण्डो दमयिता दमः।
अपराजितः सर्वसहो
नियन्ता नियमोऽयमः॥ १०९॥

श्रीमान् रामो महद्धनुर्धारयामासेति **धनुर्धरः**। स एव दाशरथिः धनुर्वेदं वेत्तीति **धनुर्वेदः**। दमनं दमयतां **दण्डः** 'दण्डो दमयतामस्मि' इति भगवद्वचनात्। वैवस्वतनरेन्द्रादिरूपेण प्रजा दमयतीति **दमयिता**। **दमः** दम्येषु दण्डकार्यं फलम्, तच्च स एवेति **दमः**। शत्रुभिः न पराजित

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति **अपराजितः** । सर्वकर्मसु समर्थ इति, सर्वान् शत्रून् सहत इति वा **सर्वसहः** । सर्वान् स्वेषु स्वेषु कृत्येषु व्यवस्थापयतीति **नियन्ता** । न नियमो नियतिस्तस्य विद्यत इति **अनियमः**, सर्वनियन्तुः नियन्त्रन्तराभावात् । नास्य विद्यते यमो मृत्युरिति **अयमः** । अथवा, यमनियमौ योगाङ्गे ; तद्गम्यत्वात्स एव **नियमः यमः** ॥

सत्त्ववान्सात्त्विकः सत्यः
सत्यधर्मपरायणः ।
अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः
प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः ॥ १०६ ॥

शौर्यवीर्यादिकं सत्त्वमस्येति **सत्त्ववान्** । सत्त्वे गुणे प्राधान्येन स्थित इति **सात्त्विकः** । सत्सु साधुत्वात् **सत्यः** । सत्ये यथाभूतार्थकथने धर्मे च चोदनालक्षणे नियत इति **सत्यधर्मपरायणः** । अभिप्रेयते पुरुषार्थकाङ्क्षिभिः, आभिमुख्येन प्रलयेऽस्मिन्प्रैति जगदिति वा **अभिप्रायः** । प्रियाणि इष्टान्यर्हतीति **प्रियार्हः**, 'यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे । तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता' इति स्मरणात् । स्वागतासनप्रशंसार्घ्यपाद्यस्तुतिनमस्कारादिभिः पूजासाधनैः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

पूजनीय इति **अर्हः**। न केवलं प्रियार्ह एव, किंतु स्तुत्यादिभिः भजतां प्रियं करोतीति **प्रियकृत्**। तेषामेव प्रीतिं वर्धयतीति **प्रीतिवर्धनः**॥

विहायसगतिर्ज्योतिः
सुरुचिर्हुतभुग्विभुः।
रविर्विरोचनः सूर्यः
सविता रविलोचनः॥ १०७॥

विहायसं गतिराश्रयोऽस्येति **विहायसगतिः**, विष्णुपदम्, आदित्यो वा। स्वत एव द्योतत इति **ज्योतिः**, 'नारायणः परं ज्योतिः' इति मन्त्रवर्णात्। शोभना रुचिर्दीप्तिरिच्छा वा अस्येति **सुरुचिः**। समस्तदेवतोद्देशेन प्रवृत्तेष्वपि कर्मसु हुतं भुङ्क्ते भुनक्तीति वा **हुतभुक्**। सर्वत्र वर्तमानत्वात्, त्रयाणां लोकानां प्रभुत्वाद्वा **विभुः**। रसानादत्त इति **रविः** आदित्यात्मा। विविधं रोचत इति **विरोचनः**। सूतेः सुवतेर्वा सूर्यशब्दो निपात्यते, 'राजसूयसूर्य' इति पाणिनिवचनात् **सूर्यः**। सर्वस्य जगतः प्रसविता **सविता**; 'रसानां च तथादानाद्रविरित्यभिधीयते। प्रजानां तु प्रसवनात्सवितेति निगद्यते' इति विष्णुधर्मोत्तरे। रविर्लोचनं चक्षुरस्येति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

रविलोचनः, 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति श्रुतेः ॥

अनन्तो हुतभुग्भोक्ता
सुखदो नैकजोऽग्रजः ।
अनिर्विण्णः सदामर्षी
लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ १०८ ॥

नित्यत्वात्सर्वगतत्वात् देशकालपरिच्छेदाभावात् **अनन्तः**; शेषरूपो वा । हुतं भुनक्तीति **हुतभुक्** । प्रकृतिं भोग्याम् अचेतनां भुङ्क्ते इति, जगत्पालयतीति वा **भोक्ता** । भक्तानां सुखं मोक्षलक्षणं ददातीति **सुखदः**; असुखं द्यति खण्डयतीति वा **असुखदः** । धर्मगुप्तये असकृज्जायमानत्वात् **नैकजः** । अग्रे जायत इति **अग्रजः** हिरण्यगर्भः, 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इत्यादिश्रुतेः । अवाप्तसर्वकामत्वादप्राप्तिहेत्वभावान्निर्वेदोऽस्य नास्तीति **अनिर्विण्णः** । सतः साधून् आभिमुख्येन मृष्यते क्षमत इति **सदामर्षी** । तमनाधारमाधारमधिष्ठाय त्रयो लोकास्तिष्ठन्ति इति **लोकाधिष्ठानं** ब्रह्म । अद्भुतत्वात् **अद्भुतः**, 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इति श्रुतेः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्' इति भगवद्वचनाच्च । स्वरूपशक्तिव्यापारकार्यैः अद्भुतत्वाद्वा **अद्भुतः** ॥

सनात्सनातनतमः
कपिलः कपिरप्ययः ।
स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति
स्वस्तिभुक्स्वस्तिदक्षिणः ॥ १०९ ॥

सनात् इति निपातः चिरार्थवचनः । कालश्च परस्यैव विकल्पना कापि । 'परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज । व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथापरम्' इति विष्णुपुराणे । सर्वकारणत्वात् विरिञ्च्यादीनामपि सनातनानामतिशयेन सनातनत्वात् **सनातनतमः** । बडबानलस्य कपिलो वर्ण इति तद्रूपी **कपिलः** । कं जलं रश्मिभिः पिबन् **कपिः** सूर्यः; **कपिः** वराहो वा, 'कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च' इति वचनात् । प्रलये अस्मिन्नपियन्ति जगन्तीति **अप्ययः** ।

इति नाम्नां नवमं शतं विवृतम् ॥

भक्तानां स्वस्ति मङ्गलं ददातीति **स्वस्तिदः** । तदेव करोतीति **स्वस्तिकृत्** । मङ्गलस्वरूपमात्मीयं परमानन्दल-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

क्षणं **स्वस्ति** । तदेव भुङ्क्त इति **स्वस्तिभुक्** ; भक्तानां मङ्गलं स्वस्ति भुनक्तीति वा **स्वस्तिभुक्** । स्वस्तिरूपेण दक्षते वर्धते, स्वस्ति दातुं समर्थ इति वा **स्वस्तिदक्षिणः** । अथवा, दक्षिणशब्द आशुकारिणि वर्तते; शीघ्रं स्वस्ति दातुम् अयमेव समर्थ इति, यस्य स्मरणादेव सिध्यन्ति सर्वसिद्धयः, 'स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥ स्मरणादेव कृष्णस्य पापसंघातपञ्जरम् । शतधा भेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा' इत्यादिवचनेभ्यः ॥

अरौद्रः कुण्डली चक्री
विक्रम्यूर्जितशासनः ।
शब्दातिगः शब्दसहः
शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ११० ॥

कर्म रौद्रम्, रागश्च रौद्रः, कोपश्च रौद्रः; यस्य रौद्रत्रयं नास्ति अवाप्तसर्वकामत्वेन रागद्वेषादेरभावात् **अरौद्रः** । शेषरूपभाक् **कुण्डली** सहस्रांशुमण्डलोपमकुण्डलधारणाद्वा ; यद्वा, सांख्ययोगात्मके कुण्डले मकराकारे अस्य स्त इति कुण्डली । समस्तलोकरक्षार्थं मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

धत्त इति **चक्री**, 'चलस्वरूपमत्यन्तं जवेनान्तरितानिलम् । चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितम्' इति विष्णुपुराणवचनात् । विक्रमः पादविक्षेपः, शौर्यं वा; द्वयं चाशेषपुरुषेभ्यो विलक्षणमस्येति **विक्रमी** । श्रुतिस्मृतिलक्षणमूर्जितं शासनमस्येति **ऊर्जितशासनः** 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः' इति भगवद्वचनात् । शब्दप्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामसंभवात् शब्देन वक्तुमशक्यत्वात् **शब्दातिगः**, 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' 'न शब्दगोचरे यस्य योगिध्येयं परं पदम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । सर्वे वेदाः तात्पर्येण तमेव वदन्तीति **शब्दसहः**; 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतेः 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति स्मृतेश्च । तापत्रयाभितप्तानां विश्रामस्थानत्वात् **शिशिरः** । संसारिणामात्मा शर्वरीव शर्वरी; ज्ञानिनां पुनः संसारः शर्वरी; तामुभयेषां करोतीति **शर्वरीकरः**, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इति भगवद्वचनात् ॥

अक्रूरः पेशलो दक्षो
दक्षिणः क्षमिणां वरः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विद्वत्तमो वीतभयः
पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ १११ ॥

क्रौर्यं नाम मनोधर्मः प्रकोपजः आन्तरः संतापः साभिनिवेशः; अवाप्तसमस्तकामत्वात्कामाभावादेव कोपाभावः; तस्मात्क्रौर्यमस्य नास्तीति **अक्रूरः**। कर्मणा मनसा वाचा वपुषा च शोभनत्वात् **पेशलः**। प्रवृद्धः शक्तः शीघ्रकारी च दक्षः, त्रयं चैतत् परस्मिन्नियतमिति **दक्षः**। दक्षिणशब्दस्यापि दक्ष एवार्थः, पुनरुक्तिदोषो नास्ति, शब्दभेदात्; अथवा, दक्षते गच्छति, हिनस्तीति वा **दक्षिणः**, 'दक्ष गतिहिंसनयोः' इति धातुपाठात्। क्षमावतां योगिनां च पृथिव्यादीनां भारधारकाणां च श्रेष्ठ इति **क्षमिणां वरः**। 'क्षमया पृथिवीसमः' इति वाल्मीकिवचनात्; ब्रह्माण्डमखिलं वहन् पृथिवीव भारेण नार्दित इति पृथिव्या अपि वरो वा; क्षमिणः शक्ताः; अयं तु सर्वशक्तिमत्त्वात्सकलाः क्रियाः कर्तुं क्षमत इति वा **क्षमिणां वरः**। निरस्तातिशयं ज्ञानं सर्वदा सर्वगोचरमस्यास्ति नेतरेषामिति **विद्वत्तमः**। वीतं विगतं भयं सांसारिकं संसारलक्षणं वा अस्येति **वीतभयः**, सर्वेश्वरत्वान्नित्यमुक्तत्वाच्च। पुण्यं पुण्यकरं श्रवणं कीर्तनं चास्येति **पुण्यश्रवणकीर्तनः**, 'य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

परिकीर्तयेत् । नाशुभं प्राप्नुयात्किंचित्सोऽमुत्रेह च मानवः' इति श्रवणादिफलवचनात् ॥

उत्तारणो दुष्कृतिहा
पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ।
वीरहा रक्षणः सन्तो
जीवनः पर्यवस्थितः ॥ ११२ ॥

संसारसागरादुत्तारयतीति **उत्तारणः** । दुष्कृतीः पापसंज्ञिताः हन्तीति **दुष्कृतिहा**, पापकारिणस्तान्हन्तीति वा **दुष्कृतिहा** । स्मरणादि कुर्वतां सर्वेषां पुण्यं करोतीति, सर्वेषां श्रुतिस्मृतिलक्षणया वाचा पुण्यमाचष्ट इति वा **पुण्यः** । भाविनोऽनर्थस्य सूचकान् दुःस्वप्नान् नाशयति ध्यातः स्तुतः कीर्तितः पूजितश्चेति **दुःस्वप्ननाशनः** । विविधाः संसारिणां गतीः मुक्तिप्रदानेन हन्तीति **वीरहा** । सत्त्वं गुणमधिष्ठाय जगत्रयं रक्षन् **रक्षणः**; नन्द्यादित्वाकर्तरि ल्युः । सन्मार्गवर्तिनः सन्तः; तद्रूपेण विद्याविनयवृद्धये स एव वर्तत इति **सन्तः** । सर्वाः प्रजाः प्राणरूपेण जीवयन् **जीवनः** । परितः सर्वतो विश्वं व्याप्यावस्थित इति **पर्यवस्थितः** ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अनन्तरूपोऽनन्तश्री-
र्जितमन्युर्भयापहः ।
चतुरश्रो गभीरात्मा
विदिशो व्यादिशो दिशः ॥ ११३ ॥

अनन्तानि रूपाण्यस्य विश्वप्रपञ्चरूपेण स्थितस्येति **अनन्तरूपः** । अनन्ता अपरिमिता श्रीः परशक्तिरस्येति **अनन्तश्रीः**, 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति श्रुतेः । मन्युः क्रोधो जितो येन सः **जितमन्युः** । भयं संसारजं पुंसामपघ्नन् **भयापहः** । न्यायसमवेतः **चतुरश्रः**, पुंसां कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छतीति । आत्मा स्वरूपं चित्तं वा गभीरं परिच्छेत्तुमशक्यमस्येति **गभीरात्मा** । विविधानि फलानि अधिकारिभ्यो विशेषेण दिशतीति **विदिशः** । विविधामाज्ञां शक्रादीनां कुर्वन् **व्यादिशः** । समस्तानां कर्मणां फलानि दिशन् वेदात्मना **दिशः** ॥

अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः
सुवीरो रुचिराङ्गदः ।
जननो जनजन्मादि-
र्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ११४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

आदिः कारणमस्य न विद्यत इति **अनादिः**, सर्वकारणत्वात् । भूराधारः, भुवः सर्वभूताश्रयत्वेन प्रसिद्धाया भूम्याः, भुवोऽपि भूरिति **भूर्भुवः** । अथवा, न केवलमसौ भूः भुवः, लक्ष्मीः शोभा चेति **भुवो लक्ष्मीः** । अथवा, **भूः** भूलोकः; **भुवः** भुवर्लोकः; **लक्ष्मीः** आत्मविद्या, 'आत्मविद्या च देवि त्वम्' इति श्रीस्तुतौ । भूम्यन्तरिक्षयोः शोभेति वा **भूर्भुवो लक्ष्मीः** । शोभना विविधा ईरा गतयो यस्य सः **सुवीरः** ; शोभनं विविधम् ईर्ते इति वा **सुवीरः** । रुचिरे कल्याणे अङ्गदे अस्येति **रुचिराङ्गदः** । जन्तून् जनयन् **जननः** ; ल्युड्विधौ बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट् प्रत्ययः प्रयोगवचनादिवत् । जनस्य जनिमतो जन्म उद्भवः तस्यादिः मूलकारणमिति **जनजन्मादिः** । भयहेतुत्वात् **भीमः**, 'भीमादयोऽपादाने' इति निपातनात्, 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति श्रुतेः । असुरादीनां भयहेतुः पराक्रमोऽस्यावतारेष्विति **भीमपराक्रमः** ॥

आधारनिलयोऽधाता
पुष्पहासः प्रजागरः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः
प्राणदः प्रणवः पणः ॥ ११९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पृथिव्यादीनां पञ्चभूतानामाधाराणामाधारत्वात् **आधारनिलयः** । स्वात्मना धृतस्यास्यान्यो धाता नास्तीति **अधाता**; 'नद्यृतश्च' इति 'समासान्तविधिरनित्यः' इति कप्प्रत्ययाभावः । संहारसमये सर्वाः प्रजाः धयति पिबतीति वा **धाता**; धेट् पाने, इति धातुः । मुकुलात्मना स्थितानां पुष्पाणां हासवत् प्रपञ्चरूपेण विकासोऽस्येति **पुष्पहासः** । नित्यप्रबुद्धस्वरूपत्वात् प्रकर्षेण जागर्तीति **प्रजागरः** । सर्वेषामुपरि तिष्ठन् **ऊर्ध्वगः** । सतां कर्माणि सत्पथाः; तानाचरत्येष इति **सत्पथाचारः** । मृतान् परिक्षित्प्रभृतीन् जीवयन् **प्राणदः** । प्रणवो नाम परमात्मनो वाचक ओंकारः; तद्भेदोपचारेणायं **प्रणवः** । पणतिर्व्यवहारार्थः; तं कुर्वन् **पणः**, 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' इति श्रुतेः; पुण्यानि सर्वाणि कर्माणि पणं संगृह्याधिकारिभ्यः तत्फलं प्रयच्छतीति वा लक्षणया **पणः** ॥

प्रमाणं प्राणनिलयः
प्राणभृत्प्राणजीवनः ।
तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा
जन्ममृत्युजरातिगः ॥ ११६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

प्रमितिः संवित्स्वयंप्रभा **प्रमाणम्**, 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति श्रुतेः। 'ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः। तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम्' इति विष्णुपुराणे। प्राणा इन्द्रियाणि यत्र जीवे निलीयन्ते तत्परतन्त्रत्वात्, देहस्य धारकाः प्राणापानादयो वा तस्मिन्निलीयन्ते, प्राणितीति प्राणो जीवः परे पुंसि निलीयत इति वा प्राणान् जीवांश्च संहरन्निति वा **प्राणनिलयः**। पोषयन्नन्नरूपेण प्राणान् **प्राणभृत्** प्राणिनो जीवयन् प्राणाख्यैः पवनैः **प्राणजीवनः**, 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' इति मन्त्रवर्णात्। **तत्त्वं** तथ्यममृतं सत्यं परमार्थः सतत्त्वमित्येते एकार्थवाचिनः परमार्थसतो ब्रह्मणो वाचकाः शब्दाः। तत्त्वं स्वरूपं यथावद्वेत्तीति **तत्त्ववित्**। एकश्चासावात्मा चेति **एकात्मा**, 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इति श्रुतेः, 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह। यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते' इति स्मृतेश्च। 'जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति' इति षड्भावविकारानतीत्य गच्छतीति **जन्ममृत्युजरातिगः**, 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति मन्त्रवर्णात्॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः
सविता प्रपितामहः ।
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा
यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥ ११७ ॥

भूर्भुवःस्वःसमाख्यानि त्रीणि व्याहृतिरूपाणि शुक्राणि त्रयीसाराणि बह्वृचा आहुः; तैर्होमादिना जगत्त्रयं तरति, प्लवते वेति **भूर्भुवःस्वस्तरुः** 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति मनुवचनात्; अथवा, भूर्भुवःस्वःसमाख्यंलोकत्रयसंसारवृक्षः **भूर्भुवःस्वस्तरुः**; भूर्भुवःस्वराख्यं लोकत्रयं वृक्षवद्व्याप्य तिष्ठतीति वा **भूर्भुवःस्वस्तरुः** । संसारसागरं तारयन् **तारः**; प्रणवो वा । सर्वस्य लोकस्य जनक इति **सविता** । पितामहस्य ब्रह्मणोऽपि पितेति **प्रपितामहः** । संगन्ता **यज्ञः**, यज्ञानां पाता, स्वामी वा **यज्ञपतिः**, 'अयं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति भगवद्वचनात् । यजमानात्मना तिष्ठन् **यज्वा** । यज्ञा अङ्गान्यस्येति वराहमूर्तिः **यज्ञाङ्गः**;

वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुखः ।
अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ।
आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् ॥

धर्मसत्यमयः श्रीमान्क्रमविक्रमसत्क्रियः ।
प्रायश्चित्तनखो घोरः पशुजानुर्महाभुजः ॥

उद्गात्रन्त्रो होमलिङ्गः फलबीजमहौषधिः ।
बाह्यान्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणितः ॥

वेदीस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् ।
प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरर्चितः ॥

दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् ।
उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः ॥

नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।
छायापत्नीसहायो वै मेरुशृङ्ग इवोच्छ्रितः ॥

इति हरिवंशे ।

फलहेतुभूतान्यज्ञान् वाहयतीति **यज्ञवाहनः** ॥

यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी
यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ।
यज्ञान्तकृद्यज्ञगुह्य-
मन्नमन्नाद एव च ॥ ११८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यज्ञं बिभर्ति पातीति वा **यज्ञभृत्** । जगदादौ तदन्ते च यज्ञं करोति, कृन्ततीति वा **यज्ञकृत्** । यज्ञानां तत्समाराधनात्मनां शेषीति **यज्ञी** । यज्ञं भुङ्क्ते, भुनक्तीति वा **यज्ञभुक्** । यज्ञाः साधनं तत्प्राप्ताविति **यज्ञसाधनः** । यज्ञस्यान्तं फलप्राप्तिं कुर्वन् **यज्ञान्तकृत्**; वैष्णवीऋक्शंसनेन पूर्णाहुत्या पूर्णं कृत्वा यज्ञसमाप्तिं करोतीति वा **यज्ञान्तकृत्** । यज्ञानां गुह्यं ज्ञानयज्ञः, फलाभिसंधिरहितो वा यज्ञः; तदभेदोपचारात् ब्रह्म **यज्ञगुह्यम्** । अन्यते अत्ति च भूतानीति **अन्नम्** । अन्नमत्तीति **अन्नादः** । सर्वं जगदन्नादिरूपेण भोक्तृभोग्यात्मकमेवेति दर्शयितुमेवकारः; च-शब्दः सर्वनाम्नामेकस्मिन्परस्मिन्पुंसि समुच्चित्य वृत्तिं दर्शयितुम ॥

आत्मयोनिः स्वयंजातो
वैखानः सामगायनः ।
देवकीनन्दनः स्रष्टा
क्षितीशः पापनाशनः ॥ ११९ ॥

आत्मैव योनिरुपादानकारणं नान्यदिति **आत्मयोनिः** । निमित्तकारणमपि स एवेति दर्शयितुं **स्वयंजातः** इति; 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' इत्यत्र स्थापितमुभ-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

यकारणत्वं हरेः। विशेषेण खननात् **वैखानः**; धरणीं विशेषेण खनित्वा पातालवासिनं हिरण्याक्षं वाराहं रूपमास्थाय जघानेति पुराणे प्रसिद्धम्। सामानि गायतीति **सामगायनः**। देवक्याः सुतो **देवकीनन्दनः**। 'ज्योतींषि शुक्राणि च यानि लोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयी च। त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पञ्च सर्वे देवा दवकीपुत्र एव' इति महाभारते। **स्रष्टा** सर्वलोकस्य। क्षितेर्भूमेरीशः **क्षितीशः** दशरथात्मजः। कीर्तितः पूजितो ध्यातः स्मृतः पापराशिं नाशयन् **पापनाशनः**; 'पक्षोपवासाद्यत्पापं पुरुषस्य प्रणश्यति। प्राणायामशतेनैव तत्पापं नश्यते नृणाम्॥ प्राणायामसहस्रेण यत्पापं नश्यते नृणाम्। क्षणमात्रेण तत्पापं हरेर्ध्यानात्प्रणश्यति' इति वृद्धशातातपे॥

शङ्खभृन्नन्दकी चक्री
शार्ङ्गधन्वा गदाधरः।
रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः
सर्वप्रहरणायुधः।
सर्वप्रहरणायुधों नमः॥ १२०॥

पाञ्चजन्याख्यं भूताद्यहंकारात्मकं शङ्खं बिभ्रत् शङ्ख-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भृत् । विद्यामयो नन्दकाख्योऽसिरस्येति **नन्दकी** । मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रमस्यास्तीति, संसारचक्रमस्याज्ञया परिवर्तत इति वा **चक्री** । इन्द्रियाद्यहंकारात्मकं शार्ङ्गं नाम धनुरस्यास्तीति **शार्ङ्गधन्वा** । 'धनुषश्च' इति अनङ् समासान्तः । बुद्धितत्त्वात्मिकां कौमोदकीं नाम गदां वहन् **गदाधरः** । रथाङ्गं चक्रमस्य पाणौ स्थितमिति **रथाङ्गपाणिः** । अत एव अशक्यक्षोभणः इति **अक्षोभ्यः** । केवलम् एतावन्त्यायुधान्यस्येति न नियम्यते, अपि तु सर्वाण्येव प्रहरणान्यायुधान्यस्येति **सर्वप्रहरणायुधः**, आयुधत्वेनाप्रसिद्धान्यपि करजादीन्यस्यायुधानि भवन्तीति । अन्ते सर्वप्रहरणायुध इति वचनं सत्यसंकल्पत्वेन सर्वेश्वरत्वं दर्शयितुम्, 'एष सर्वेश्वरः' इति श्रुतेः । द्विर्वचनं समाप्तिं द्योतयति । ॐकारश्च मङ्गलार्थः, ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ' इति वचनात् । अन्ते 'नमः' इत्युक्त्या परिचरणं कृतवान्, 'भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम' इति मन्त्रवर्णात् । 'धन्यं तदेव लग्नं तन्नक्षत्रं तदेव पुण्यमहः । करणस्य च सा सिद्धिर्यत्र हरिः प्राङ् नमस्क्रियते' इति च । प्रागित्युपलक्षणम्, अन्तेऽपि नमस्कारस्य शिष्टैराचरणात् । नमस्कार-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

फलं प्रागेव दर्शितम्—

एकोऽपि कृष्णे सुकृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥

अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥

लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रभाव-
मीषत्प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णुमीशम् ।
जन्मान्तरप्रलयकल्पसहस्रजात-
माशु प्रशान्तिमुपयाति नरस्य पापम् ॥ इति ॥

इति नाम्नां दशमं शतं विवृतम् ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।
नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥

इतीदम् इत्यनेन नामसहस्रन्यूनानतिरिक्तमुक्तमिति दर्शयति दिव्यानामप्राकृतानां नाम्नां सहस्रं प्रकीर्तितमिति वदता प्रकारान्तरेणापि संख्योपपत्तिर्दर्शिता । प्रक्रमे 'किं जपन्मुच्यते जन्तुः' इति जपशब्दोपादानात् कीर्तयेत् इत्यनेनापि त्रिविधजपो लक्ष्यते । उच्चोपांशुमानसलक्षणस्त्रिविधो जपः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचित्सोऽमुत्रेह च मानवः ॥

य इदं शृणुयात् इत्यादिः स्पष्टार्थः । परलोकप्राप्तस्यापि ययातिनहुषादिवदशुभप्राप्त्यभावं सूचयितुम् अमुत्र इत्युक्तम् ॥

वेदान्तगो ब्राह्मणः स्या-
त्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यो धनसमृद्धः स्या-
च्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १२३ ॥

वेदान्तानामुपनिषदामर्थं ब्रह्म गच्छत्यवगच्छतीति वेदान्तगः । 'किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात्' इति वचनात् जपकर्मणा साक्षान्मुक्तिशङ्कायां कर्मणां साक्षान्मुक्तिहेतुत्वं नास्ति, ज्ञानेनैव मोक्ष इति दर्शयितुं वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् इत्युक्तम् । कर्मणां त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारेण मोक्षहेतुत्वम्,

कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।
कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ॥

नित्यं ज्ञानं समासाद्य नरो बन्धात्प्रमुच्यते ।
धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ।
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्ययैव विमुच्यते ॥
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ।
यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ॥
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥
तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते । इति ॥
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' 'येन केन च यजेतापि वा दर्विहोमेनानुपहतमना एव भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । ज्ञानादेव मोक्षो भवति, 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते तेन मुच्यते' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'तरति शोकमात्मवित्' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' 'तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः' 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति' 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः' 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इत्यादिश्रुतिभ्यः । शूद्रः सुखमवाप्नुयात् श्रवणेनैव, न तु जपयज्ञेन, 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' इति श्रुतेः । 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः' इति महाभारते श्रवणमनुज्ञायते । 'सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रयोनिः' इति हरिवंशे । यः शूद्रः शृणुयात् स सुखमवाप्नुयात् इति व्यवहितेन संबन्धः ; त्रैवर्णिकानां कीर्तयेदित्यनेन ॥

धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्म-
मर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।
कामानवाप्नुयात्कामी
प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाम् ॥ १२४ ॥

चक्षुरादीनामात्मयुक्तेन मनसाधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेष्वानुकूल्यात् प्रवृत्तिः कामः । प्रजायत इति प्रजा संततिः ॥

भक्तिमानित्यादिना भक्तिमतः शुचेः सततमेवमुद्युक्तस्यैकाग्रचित्तस्य श्रद्धालोः विशिष्टाधिकारिणः फलविशेषं दर्शयति—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः ।
सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥

यशः प्राप्नोति विपुलं याति प्राधान्यमेव च ।
अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥

न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति ।
भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः ॥

रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः ॥

दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥

वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥

न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ।
जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नैवोपजायते ॥१३१॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इमं स्तवमधीयानः
श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
युज्येतात्मसुखक्षान्ति-
श्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः ॥ १३२ ॥

श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । भक्तिः भजनं तात्पर्यम् । आत्मनः सुखम् आत्मसुखम् । तेन च क्षान्त्यादिभिश्च युज्यते ॥

नक्रोधो न च मात्सर्यं
नलोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां
भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३३ ॥

नक्रोधः नलोभः नाशुभा मतिः इति ञकारानुबन्धरहितेन नकारेण समस्तं पदत्रयम्; क्रोधादयो न भवन्ति, मात्सर्यं च न भवतीत्यर्थः ॥

द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ।
वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥१३४॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥ १३५॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥

सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्पते ।
आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥१३७॥

ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ।
जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारयणोद्भवम् ॥ १३८ ॥

योगो ज्ञानं तथा सांख्यं
विद्याः शिल्पादिकर्म च ।
वेदाः शास्त्राणि विज्ञान-
मेतत्सर्वं जनार्दनात् ॥ १३९ ॥

एको विष्णुर्महद्भूतं
पृथग्भूतान्यनेकशः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

त्रीँल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा
भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥ १४० ॥

'द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा' इत्यादिना स्तुत्यस्य वासुदेवस्य माहात्म्यकथनेनोक्तानां फलानां प्राप्तिवचनं यथार्थकथनं नार्थवाद इति दर्शयति । 'सर्वागमानामाचारः' इत्यनेनावान्तरवाक्येन सर्वधर्माणामाचारवत एवाधिकार इति दर्शयति ॥

इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।
पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥

इमं स्तवम् इत्यादिना सहस्रशाखाज्ञानेन सर्वज्ञेन भगवता कृष्णद्वैपायनेन साक्षान्नारायणेन कृतमिति सर्वैरेव अर्थिभिः सादरं पठितव्यं सर्वफलसिद्ध्य इति दर्शयति ॥

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥

इति श्रीमहाभारते आनुशासनिके भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे
विष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्रं नाम
एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

'विश्वेश्वरम्' इत्यादिना विश्वेश्वरोपासनादेवं स्तोतारस्ते धन्याः कृतार्थाः कृतकृत्या इति दर्शयति ।

प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया ।
तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ॥

इति व्यासवचनम् ॥

सहस्रनामसंबन्धिव्याख्या सर्वसुखावहा ।
श्रुतिस्मृतिन्यायमूला रचिता हरिपादयोः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रभाष्यम्
संपूर्णम् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ सनत्सुजातीयभाष्यम् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादैः

विरचितम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

सनत्सुजातीयभाष्ये

प्रथमोऽध्यायः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ सनत्सुजातीयम् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन भाष्येण सहितम् ।

नमः पुंसे पुराणाय पूर्णानन्दाय विष्णवे ।
निरस्तनिखिलध्वान्ततेजसे विश्वहेतवे ॥

नम आचार्येभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यः ॥

सनत्सुजातीयविवरणं संक्षेपतो ब्रह्मजिज्ञासूनां सुखावबोधायारभ्यते ॥

स्वतश्चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मस्वरूपोऽप्यात्मा स्वाश्रयया स्वविषयया अविद्यया स्वानुभवगम्यया साभासया स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मभावात्प्रच्युतः अनात्मनि देहादावात्मभावमापन्नः अप्राप्ताशे-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

षपुरुषार्थः प्राप्ताशेषानर्थः अविद्याकर्मपरिकल्पितैरेव साधनैरिष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहृतिं चाकाङ्क्षन् लौकिकवैदिकसाधनैरनुष्ठितैरपि परमपुरुषार्थं मोक्षाख्यमलभमानो मकरादिभिरिव रागद्वेषादिभिरितस्तत आकृष्यमाणः सुरनरतिर्यगादिप्रभेदभिन्नासु नानायोनिषु परिवर्तमानो मुह्यमानः संसरन् कथंचित्पुण्यवशाद्वेदोदितेन ईश्वरार्थकर्मानुष्ठानेनापगतरागादिमलः अनित्यादिदोषदर्शनेनोत्पन्नेहामुत्रफलभोगविरागः वेदान्तेभ्यः प्रतीयमानं ब्रह्मात्मभावं बुभुत्सुः वेदोदितशमदमादिसाधनसंपन्नः ब्रह्मविदमाचार्यमुपेत्य आचार्यानुसारेण वेदान्तश्रवणादिना 'अहं ब्रह्मास्मि' इति ब्रह्मात्मतत्त्वमवगम्य निवृत्ताज्ञानतत्कार्यः ब्रह्मरूपोऽवतिष्ठत इतीयं वेदान्तानां मर्यादा। एतत्सर्वं क्रमेण दर्शयिष्यति भगवान् सनत्सुजातः॥

धृतराष्ट्रः शोकमोहाभितप्तः 'तरति शोकमात्मवित्' इति वेदान्तवादमुपश्रुत्य ब्रह्मविद्यया विना शोकापनयनमशक्यं मन्वानः 'अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते। तन्मे शुश्रूषवे ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे' इति विदुरायोक्तवान्। स च श्रुतवाक्योऽपि परमकारुणिकः सर्वज्ञः सन् ब्रह्मविद्यां विशिष्टाधिकारिविषयां मन्वानः 'शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे' इति शूद्रयोनिजत्वादौपनिषदब्रह्मात्म-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्त्वज्ञाने नाहमधिकृत इत्युक्त्वा कथमेनं ब्रह्मविद्यया परमे पदे परमात्मनि पूर्णानन्दे स्वाराज्ये स्थापयिष्यामीति मन्वानः छान्दोग्योपनिषत्प्रसिद्धमितिहासं स्मृत्वा नान्योऽस्मादस्मै भूमानं तमसः परं परमात्मानं दर्शयितुं शक्नुयादिति मत्वा तमेव भगवन्तं सनत्सुजातं योगबलेनाहूय प्रत्युत्थानादिभिर्भगवन्तं पूजयित्वा 'भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे। यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि ॥ श्रुत्वायं यं मनुष्येन्द्रः सर्वदुःखातिगो भवेत्। लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ तथैव च जरान्तकौ ॥ विषहेत मदोन्मादौ क्षुत्पिपासे भयाभये । अरतिं चैव तन्द्रीं च कामक्रोधौ क्षयोदयौ' इति भगवन्, येनासौ सकलसंसारकारणधर्माधर्मविवर्जितः सुखदुःखातिगो मुक्तो भवेत् तमस्मै धृतराष्ट्राय वक्तुमर्हसीत्युक्तवान्—

वैशम्पायन उवाच—

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा
पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १ ॥

ततः एतद्वाक्यसमनन्तरं विदुरेण सनत्सुजातं प्रति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS MoE Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

ईरितम् उक्तं यत् वाक्यं तत् संपूज्य संमान्य सनत्सुजातं सनदिति सनातनं ब्रह्मोच्यते हिरण्यगर्भाख्यम्, तस्मात्सनातनात् ब्रह्मणो मानसात् ज्ञानवैराग्यादिसमन्वितः सुष्ठु जात इति सनत्सुजातः इत्युक्तो भगवान् सनत्कुमारः; तं रहिते रहसि प्राकृतजनवर्जिते देशे महात्मा महाबुद्धिः पप्रच्छ पृष्टवान् बुद्धिं परमाम् उत्तमां पूर्णानन्दाद्वितीयविषयाम्। किमर्थम्? बुभूषन् भवितुमिच्छन्, ब्रह्मविद्यया अपहतमात्मानं लब्धुमिच्छन्नित्यर्थः ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

सनत्सुजात यदिदं शृणोमि
मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम्।
देवासुरा आचरन्ब्रह्मचर्य-
ममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥ २ ॥

हे सनत्सुजात, यत् मृत्युर्हि नास्तीति शिष्यान्प्रति उपदिष्टमिति विदुरः प्राह, देवासुराः पुनः अमृत्यवे मृत्योरभावाय अमृतत्वप्राप्तये ब्रह्मचर्यमाचरन् इन्द्रविरोचनादयः गुरौ वासं कृतवन्तः। श्रूयते च च्छान्दोग्ये— 'तद्धोभये देवा असुरा अनुबुबुधिरे' इत्याद्यारभ्य 'तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ब्रह्मचर्यमूषतुः' इत्यन्तेनेन्द्रविरोचनयोः प्रजापतौ ब्रह्मचर्यचरणम् 'एकशतं ह वै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास' इति च। यदि मृत्युर्नास्तीति तव पक्षः, कथं तर्हि देवासुराणाममृत्यवे ब्रह्मचर्यचरणम्; तत् तयोर्मृत्युसद्भावासद्भावपक्षयोः कतरन्नु सत्यम्, यत्सत्यं तद्वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥

श्रीसनत्सुजात उवाच—

अमृत्युः कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।
शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान् सनत्सुजातः— केचित् पुनरविद्याधिरूढाः परमार्थतो मृत्युसद्भावं मन्यमानाः वेदोक्तेन कर्मणा अमृत्युः अमृतत्वं भवतीति मत्वा अमृत्यवे अमृतत्वप्राप्तये वेदोक्तं कर्माचरन्ति; तथा अन्ये विषयविषान्धाः विषयव्यतिरेकेण निर्विषयं मोक्षममन्यमानाः कर्मणैव अमृत्युम् अमरणत्वं देवादिभावं वर्णयन्ति; तत्रैव च रागिगीतं श्लोकमुदाहरन्ति— 'अपि बृन्दावने शून्ये सृगालत्वं स इच्छतु । न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम' इति । तथैव च परमात्मव्यतिरेकेण द्वितीयमपश्यन्तो ज्ञानकर्मभ्याममृतत्वं वर्णयन्ति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

अपरे पुनरद्वितीयात्मदर्शिनः आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयमपश्यन्तो मृत्युर्नास्तीति वर्णयन्ति हे राजन्; यथा एतत्पक्षयोरविरोधः संभवति, तथा ब्रुवतो मे मम वाक्यं शृणु मा विशङ्किथाः मयोक्तेऽर्थे शङ्कां मा कृथाः ॥

कथम्?—

उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते
मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४ ॥

ये पूर्वोक्ते मृत्योरस्तित्वनास्तित्वे ते उभे हे क्षत्रिय, आद्यप्रवृत्ते य आदिसर्गस्तमारभ्य प्रवृत्ते । अथवा, क्षत्रियाद्य क्षत्रियप्रधान, प्रवृत्ते वर्तमाने । कथं पुनरुभयोः परस्परविरुद्धयोः अस्तित्वनास्तित्वयोः सत्यत्वमिति? तत्राह— मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् इति । भवेदयं विरोधः अस्तित्वनास्तित्वयोः, यदि परमार्थरूपो मृत्युः स्यात् । कस्तर्हि मृत्युः? यो मोहो मिथ्याज्ञानम् अनात्मन्यात्माभिमानः, स मृत्युः केषांचित् कवीनां मतः; अहं तु न तथा मृत्युं ब्रवीमि । कथं तर्हि? प्रमादं वै मृत्युम् अहं ब्रवीमि । प्रमादः प्रच्युतिः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्वाभाविकब्रह्मभावात् । तं प्रमादं मिथ्याज्ञानस्यापि कारणम् आत्मानवधारणमात्माज्ञानं मृत्युं जननमरणादिसर्वानर्थबीजम् अहं ब्रवीमि । तथा सदाप्रमादं स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थानम् अमृतत्वं ब्रवीमि । तथा च श्रुतिः स्वरूपावस्थानमेव मोक्षपदं दर्शयति— 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति । तथा अनुगीतासु स्पष्टमाह— 'एको यज्ञो नास्ति ततो द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि । यस्मिन्निष्ट्वा सर्वमिदं ग्रसित्वा स्वरूपसंस्थाश्च भवन्ति मर्त्याः' इति । यत एवं स्वरूपावस्थानलक्षणो मोक्षः, अत एव चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वादेव न कर्मसाध्यममृतत्वम्; नापि समुच्चिताभ्यां ज्ञानकर्मभ्यामिति 'अमृत्युः कर्मणा केचित्' इत्येतदनुपपन्नमेवेत्युक्तं भवति । वक्ष्यति चास्य पक्षस्य स्वयमेव निराकरणम्— 'कर्मोदये कर्मफलानुरागात्तत्रानुयान्ति न तरन्ति मृत्युम् । ज्ञानेन विद्वांस्तेजोऽभ्येति नित्यं न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्थाः' इति ॥

कथमेतदवगम्यते 'प्रमादो मृत्युरप्रमादोऽमृतत्वम्' इति? तत्राह—

प्रमादाद्वा असुराः पराभवन्नप्रमादाद्ब्रह्मभूताः सुराश्च ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तू-
न्नाप्यस्य रूपमुपलभ्यते हि ॥ ५ ॥

प्रमादात् स्वाभाविकब्रह्मभावप्रच्यवनात् अनात्मनि देहादावात्मभावात् असुराः विरोचनप्रभृतयः पराभवन् पराभूताः। तथा च श्रुतिः—'अनुपलभ्यात्मानम्' इत्यारभ्य 'देवा वा असुरा वा ते पराभविष्यन्ति' इत्यन्तेन। तथा अप्रमादात् स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना अवस्थानात् ब्रह्मभूताः सुराश्च इन्द्रादयः। तथा च श्रुतिः—'तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्त्र तेषां सर्वे लोका आप्ताः सर्वे च कामाः' इत्यादिना। अथवा, असुषु प्राणेषु इन्द्रियेष्वेव रमन्त इत्यसुराः अनात्मविदो वैषयिकाः प्राणिनोऽसुराः। ते स्वाभाविकब्रह्मभावमतिक्रम्य अनात्मानि देहादावात्मभावमापन्नाः पराभवन् तिर्यगादियोनिमापन्नाः। तथा च बह्वृचब्राह्मणोपनिषत्—'तस्मान्न प्रमाद्येत्तन्नातीयान्न ह्यत्यायन्पूर्वे येऽत्यायंस्ते पराबभूवुः' इत्यारभ्य 'या वै ता इमाः प्रजास्तिस्रोऽत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वङ्गावगधाश्चेरपादाः' इति। तथा स्वस्मिन्नात्मन्येव रमन्ति इत्यात्मविदः सुराः। तथा चोक्तम्—'आत्मन्येव रतिर्येषां स्वस्मिन्ब्रह्मणि चाचले। ते सुरा इति विख्याताः सूरयश्च सुरा

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मताः' इति । ते अप्रमादात् स्वाभाविकब्रह्मात्मना अवस्थानात् ब्रह्मभूताः निवृत्तमिथ्याज्ञानतत्कार्याः ब्रह्मैव संवृत्ता इत्यर्थः ॥

नन्वन्य एव सर्वजन्तूनामुपसंहारको मृत्युः प्रसिद्धः, कथमुच्यते 'प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि' इति? तत्राह—न वै मृत्युरिति । न वै मृत्युर्व्याघ्र इव अत्ति भक्षयति प्राणिनः । यदि भक्षयेत् व्याघ्रस्येव अस्य रूपमुपलभ्येत; न च उपलभ्यते । तस्मान्नास्त्येव मृत्युः ॥

ननूपलभ्यते सावित्र्युपाख्याने—'अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्' इति । कथमुच्यते नास्य रूपमुपलभ्यत इति? तत्राह—

यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहु-
रात्मावासममृतं ब्रह्मचर्यम् ।
पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः
शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥

सत्यमुपलभ्यते; तथापि नासौ साक्षान्मृत्युः । कस्तर्हि? यः प्रमादाख्यो मृत्युः अज्ञानं स एव, साक्षाद्विनाशहेतुत्वात् । तथा अज्ञानस्य विनाशहेतुत्वं श्रूयते 'न चेदिहावेदीन्महती

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

विनाष्टिः' इति। बृहदारण्यके प्रमादाख्यस्याज्ञानस्य साक्षान्मृत्युत्वं दर्शितम्—'मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतम्' इति। यस्मात्प्रमाद एव साक्षात्सर्वानर्थबीजम्, तस्मान्न प्रमाद्येत चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मभावेनावतिष्ठेत इत्यर्थः। तथा चाज्ञानस्य बन्धहेतुत्वं विज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तं भगवता—'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' इति। यस्मात्प्रमाद एव मृत्युः अप्रमादोऽमृतत्वम्, अत एव न कर्मसाध्यं नापि कर्मप्राप्यम्; नित्यसिद्धत्वात्, नित्यप्राप्तत्वाच्च। तथा च श्रुतिः—'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्। तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन' इति। तथा—'तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं दर्शितम्। तथा—'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा। ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' इति। वक्ष्यति च भगवान् ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वम्—'अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन' इति, 'एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः' इति च। तथा च मोक्षधर्मे—'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः' इति । 'ज्ञानं विशिष्टं न तथा हि यज्ञा ज्ञानेन दुर्गं तरते न यज्ञैः' इति च । तथा च ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं मन्यमानः सर्वकर्मपरित्यागमाह भगवान् वेदाचार्यो मनुः—'यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाप्य द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्' इति । तथाह भगवान्परमेश्वरः—'ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदम् । तस्माद्भवद्भिर्विमलं ज्ञानं कैवल्यसाधनम् ॥ विज्ञातव्यं प्रयत्नेन श्रोतव्यं दृश्यमेव च । एकः सर्वत्रगो ह्यात्मा केवलश्चितिमात्रकः ॥ आनन्दो निर्मलो नित्यः स्यादेतत्सांख्यदर्शनम् । एतदेव परं ज्ञानमेतन्मोक्षोऽनुगीयते ॥ एतत्कैवल्यममलं ब्रह्मभावश्च वर्णितः । आश्रित्यैतत्परं तत्त्वं तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छन्ति मां महात्मानो यतयो वीतमत्सराः' इति । ननु एवं चेत्तर्हि कर्माणि नानुष्ठेयानि ? न नानुष्ठेयानि, किंतु ज्ञानिना अननुष्ठेयान्येव । तथा चाह भगवान्वासुदेवः— 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते' इति । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे कावषेयाः— 'किमद्य नश्चाध्ययनेन कार्यं किमर्थवन्तश्च मखैर्यजामः । प्राणं हि वाप्यनले जोहवीमः प्राणानले जुहवीमीति वाचम्' इति । तथा

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

च बह्वृचब्राह्मणोपनिषत्— 'किमर्थं वयमध्येष्यामहे' इति। तथा च बृहदारण्यके विदुषः कर्मसंन्यासं दर्शयति— 'एतद्ध स्म वैतत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति। तथा लैङ्गे— 'ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः। नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्' इति। तथा च आथर्वणी श्रुतिः— 'नैताद्विद्वानृषिणा विधेये न रुन्ध्यते विधिना शब्दकारः' इति। केन तर्ह्यनुष्ठेयानि? अज्ञानिना आरुरुक्षुणा सर्वकर्माणि सर्वदा अनुष्ठेयानि; न ज्ञानिना। तथा चाह भगवान्— 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ। ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' इति च। तथा चाह भगवान्सत्यवतीसुतः— 'द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः। प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च व्यवस्थितः' इति॥

नन्वेवमारुरुक्षूणामपि कर्माणि नानुष्ठेयानि, कर्मणां बन्धहेतुत्वात्। तथा चोक्तम्— 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

च विमुच्यते' इति । सत्यम्, तथापि ईश्वरार्थतया फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानानि न बन्धहेतूनि । तथा चोक्तं भगवता—'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर' इति । किमर्थं तर्हि तेषामनुष्ठानम्? सत्त्वशुद्ध्यर्थमिति ब्रूमः । तथा चोक्तं भगवता—'कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये' इति, 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्' इति, 'गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते' इति च । तथा च—'कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इति । ननु कर्मणामपि मोक्षहेतुत्वं श्रूयते— 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह' इति 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इति च । तथा च मनुः—'तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरे उभे' इति । नैतत्, पूर्वापराननुसंधाननिबन्धनोऽयं भ्रमः । तथा हि—'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह' इत्युक्त्वा 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति विद्याविद्ययोर्भिन्नविषयत्वेन समुच्चयाभावः श्रुत्यैव दर्शितः । इममेवार्थं स्पष्टयन् भगवान्मनुः— 'तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरे उभे'

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

इत्युक्ते समुच्चयाशङ्का मा भूदिति 'तपसा कल्मषं हन्ति विद्यामृतमश्नुते' इति तपसो नित्यनैमित्तिकलक्षणस्य कर्मणः अन्तःकरणशुद्धावेव विनियोगं दर्शितवान्। तथा 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' इति सर्वस्य तावन्मात्रत्वमुक्त्वा तदात्मभूतस्य सर्वस्य तावन्मात्रत्वं पश्यतस्तद्दर्शनेनैव कृतार्थस्य साध्यान्तरमपश्यतः 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः' इति त्यागेनैवात्मपरिपालनमुक्त्वा अतदात्मवेदिनः केन तर्हि आत्मपरिपालनमित्याशङ्क्याह— 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे' इति। एवंभूते त्वयि नरमात्राभिमानिन्यज्ञे अविद्यानिमित्तोत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशाभावात् कुर्वन्नेव सदा यावज्जीवं कर्म जिजीविषेदित्यज्ञस्य नरमात्राभिमानिनः शुद्ध्यर्थं यावज्जीवं कर्माणि दर्शयति। अत एभिरपि वाक्यैः शुद्धिसाधनत्वमेवावगम्यते, न मोक्षसाधनत्वम्। यदप्युक्तम्— 'तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च' इति च-शब्दात्समुच्चयोऽवगम्यते इति— तदपि प्रसिद्धश्रुतिविनियोगानुसारेणैव योजयितव्यम्। तथा च अनुगीतासु स्पष्टमाह भगवान् कर्मणां शुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वम्— 'नित्यनैमित्तिकैः शुद्धैः फलसङ्गविवर्जितैः। सत्त्वशुद्धिमवाप्याथ योगारूढो भविष्यति ॥ योगारूढस्ततो

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ गुरुभक्त्या च धृत्या च धर्मभक्त्या श्रुतेन च । विष्णुभक्त्या च सततं ज्ञानमुत्पद्यतेऽमलम् ॥ तस्माद्धर्मपरो भूत्वा वेदास्तिक्यसमन्वितः । कुर्वन्वै नित्यकर्माणि यथाशक्ति स बुद्धिमान् ॥ फलानि पर आसाद्य वासुदेवे परात्मनि । शुद्धसत्त्वो भवत्येव योगारूढश्च जायते' इति । वक्ष्यति च भगवान् सनत्सुजातः शुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वम्— 'तदर्थमुक्तं तपसैव कर्मणा ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् । पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविदीपितात्मा' 'ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान्' इति । ननु कथं सत्त्वशुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वम् ? विनापि सत्त्वशुद्धिं ज्ञानेनैव मोक्षः सिध्यत्येव । सत्यम् । ज्ञानेनैव मोक्षः सिध्यति; किंतु तदेव ज्ञानं सत्त्वशुद्धिं विना नोत्पद्यत इति वयं ब्रूमः । तथा चोक्तम्— 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति । तथा—'अनेकजन्मसंसारचिते पापसमुच्चये । नाक्षीणे जायते पुंसां गोविन्दाभिमुखी मतिः ॥ जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इति । तथा चोक्तं भगवता— 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् । तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्मा-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

द्योगी भवार्जुन' इति । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इति । तथा चाह याज्ञवल्क्यः— 'तथाविपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः' इति । यस्मात् विशुद्धसत्त्वस्यैव नित्यानित्यविवेकद्वारेण मोक्षसाधनज्ञाननिष्पत्तिः, तस्मात्सत्त्वशुद्ध्यर्थं सर्वेश्वरमुद्दिश्य सर्वाणि वाङ्मनःकायलक्षणानि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि समाचरेत् यावद्विशुद्धसत्त्व इहामुत्रफलभोगविरागो योगारूढो भवति । तथा चाह भगवान्— 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते' इति, 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' इति । तस्य लक्षणमुक्तम्— 'यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते । सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते' इति । यस्तु पुनरेवं यज्ञदानादिना विशुद्धसत्त्व इहामुत्रफलभोगविरागो योगारूढो भवति, तस्य शम एव कारणं न कर्म । तथा चोक्तम्— 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' इति । यस्माद्योगारूढस्य शम एव कारणं न कर्म, तस्माच्छमदमादिसाधनसंपन्नः श्रवणादिसमन्वितः 'योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः । निराशीर्यतचित्ता-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

त्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥' कथं तर्हि योगानुष्ठानम्? शृणु— समे देशे शर्करावह्निवालुकाशब्दजलाशयादिवर्जिते मनोनुकूले शुचौ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरं स्थिरमासनं प्रतिष्ठाप्य, तत्रोपविश्यासनं स्वस्तिकं पद्मासनं वा लब्ध्वा, समं कायशिरोग्रीवं धारयन्, विश्वादीन् क्रमेण कार्यकारणविनिर्मुक्ते पूर्णात्मनि उपसंहृत्य, पूर्णात्मना स्थित्वा, ध्यायेत्पुरिशयं देवं पूर्णानन्दं निरञ्जनम् अपूर्वमनपरं ब्रह्म नेति नेत्यादिलक्षणम् अशनायाद्यसंस्पृष्टमनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थितं परमात्मानमोमिति । तथा चोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे कावषेयगीतासु— 'तस्माद्विमोक्षाय कुरु प्रयत्नं दुःखाद्विमुक्तो भवितासि येन । ॐ ब्रह्म शून्यं परमं प्रधानमानन्दमात्रं प्रणवं जुषस्व' इति । एवं युञ्जन् सदात्मानं परमात्मत्वेन यदा साक्षाज्जानाति, तदा निरस्ताज्ञानतत्कार्यो वीतशोकः कृतकृत्यो भवति । तथा च बृहदारण्यके— 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत्' इति । तथा च ईशावास्ये— 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति । तथा च कठवल्लीषु— 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्या-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

त्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' 'निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति। 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, न बिभेति कुतश्चन' इति। 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे'। तथा चाह भगवान्— 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते। तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि' 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' इति। तथा च कावषेयगीतासु— 'आत्मनः शोकसंतीर्णो न बिभेति कुतश्चन। मृत्योः सकाशान्मरणादथवान्यकृताद्भयात्॥ न जायते न म्रियते न वध्यो न च घातकः। न बद्धो बद्धकारी वा न मुक्तो न च मोक्षदः॥ पुरुषः परमात्मायं यत्ततोऽन्यदसच्च तत्। अज्ञानपाशे निर्भिन्ने च्छिन्ने महति संशये॥ शुभाशुभे च संकीर्णे दग्धे बीजे च जन्मनाम्। प्रयाति परमानन्दं तद्विष्णोः परमं पदम्' इति। तथा चाह भगवान्मनुः— 'सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम्। तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः' 'एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः। प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा' इति। यस्मात्तद्विज्ञानादेव परमपुरुषार्थप्राप्तिः, तस्मात्तमेव च परमात्मानं पूर्णानन्दमात्मत्वेन जानीयात्

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'अहमस्मि' इति; न किंचिदन्यच्चिन्तयेत्। तथा च श्रुतिः— 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः। नानुध्यायाद्बहूञ्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्' इति। 'तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ' इति। 'एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किंचित्' इति। तथा च भगवान्वासुदेवः— 'संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः। मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः॥ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया। आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत्' इति। एवं प्रसङ्गात्सर्वशास्त्रार्थः संक्षेपतः प्रदर्शितः॥

अथेदानीं प्रकृतमनुसरामः— यस्मात्प्रमाद एव सर्वानर्थबीजं तस्मात्प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि, न यमम्। यमं तु पुनः एके विषयविषान्धाः अविद्यारूढाः स्वात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं पश्यन्तो मृत्युम् अतो मयोक्तान्मृत्योः प्रमादाख्यात् अन्यं मृत्य्वन्तरं वैवस्वतम् आहुः आत्मावासम् आत्मनि बुद्धौ वसतीत्यात्मावासः तम्। तथा चाह मनुः— 'यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः। तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून्गमः' इति। अमृतम् अमरणधर्माणं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि स्वात्मभूते रममाणं ब्रह्मनिष्ठमित्यर्थः। श्रूयते

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

कठवल्लीषु— 'कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति' इति। किंच, पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः। कथमनुशास्ति? शिवः सुखप्रदः शिवानां पुण्यकर्मणाम्, अशिवः असुखप्रदः अशिवानां पापकर्मणाम् ॥

एवं तावत् 'प्रमादं वै मृत्युम्' इति मृत्योः स्वरूपं निर्धारितम्। अथेदानीं तस्यैव कार्यात्मनावस्थानं दर्शयति—

आस्यादेष निःसरते नराणां
क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः।
अहंगतेनैव चरन्विमार्गा-
न्न चात्मनो योगमुपैति किंचित् ॥ ७ ॥

यः प्रमादाख्यः अज्ञानमृत्युः स प्रथममास्यात्मना परिणमते। आस्यः अभिमानात्मकोऽहंकारः। तथा चोक्तम्—'सर्वार्थाक्षेपसंयोगादसुधातुसमन्वयात्। आस्य इत्युच्यते घोरो ह्यहंकारो गुणो महान्' इति। एवमहंकारात्मना स्थित्वा ततोऽहंकारात् निःसरते निर्गच्छति कामात्मना। ततः कामः स्वविषये प्रवर्तमानः प्रतिहतः क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च भवति। ततः अहंगतेन अहंरूपमापन्नेनाहंकाराद्यात्मना अवस्थितेनाज्ञानेन तदात्मभावमापन्नः 'ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कृशोऽहं स्थूलोऽहम् अमुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता' इत्येवमात्मको रागद्वेषादिसमन्वितः चरन् विमार्गान् श्रौतस्मार्तविपरीतमार्गान् न चात्मनः परमात्मनो योगं समाधिलक्षणम् उपैति किंचिदपि । अथवा, अविद्याकामकर्माणि संसारस्य प्रयोजकभूतानि । पूर्वत्र मोहो मृत्युः संमतो यः इत्यनेनाग्रहणान्यथाग्रहणात्मिका अविद्योक्ता; उत्तरत्र कर्मोदये इति कर्म वक्ष्यति । अथेदानीं कामोऽभिधीयते— अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन संसारे प्राणिन इत्यास्यः कामः । अथवा, आस्यवदास्यं सर्वजग्धृत्वात् । तथा चोक्तं भगवता— 'काम एष क्रोध एषः' इति । एष मृत्युरास्यात्मना कामात्मना स्थित्वा ततः क्रोधात्मना परिणमते । उक्तं च— 'कामात्क्रोधोऽभिजायते' इति । ततः अहंगतेन अहंकारमापन्नेनाज्ञानेन अहंकारममकारफलकारूढेन चिदाभासेन चरन्विमार्गान्न चात्मनो योगमुपैति किंचित् ॥

किंच—

ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना
इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ।
ततस्तं देवा अनु परिप्लवन्ते
अतो मृत्युं मरणादभ्युपैति ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

तेन अहंकारादिरूपेण परिणताज्ञानेन ते मोहिताः देहादिष्वात्मभावमापादिताः तद्वशे अहंकाराद्यात्मना परिणतप्रमादाख्यमृत्युवशे वर्तमाना इतः अस्मात् प्रेता धूमादिमार्गेण गत्वा तत्र परलोके यावत्संपातमुषित्वा पुनः आकाशवायुवृष्टिसस्यान्नशुक्लशोणितादिक्रमेण देहग्रहणाय पतन्ति निपतन्ति। श्रूयते च— 'तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इति। ततः अनन्तरं पुनः देहग्रहणावस्थायां तं देवा इन्द्रियाणि अनुसृत्य कर्माणि परि समन्तात् प्लवन्ते समन्ततः परिवर्तन्त इत्यर्थः। अतः अस्मात्कारणादिन्द्रियगुणानुसरणात् मृत्युं मरणं याति। ततो मरणात् जन्मान्तरम् अभ्युपैति ततो मृत्युम्। एवं जननमरणप्रबन्धाधिरूढो न कदाचिद्विमुच्यत इत्यर्थः। आत्माज्ञाननिमित्तत्वात्संसारस्य यावत् परमात्मानमात्मत्वेन साक्षान्न विजानाति तावदयं तापत्रयाभिभूतो मकरादिभिरिव रागादिभिरितस्ततः समाकृष्यमाणः मोमुह्यमानः संसरन्नवतिष्ठत इत्यर्थः॥

एवं तावदविद्याकामयोः बन्धहेतुत्वमभिहितम्। अथेदानीं कर्मणां बन्धहेतुत्वमाह—

कर्मोदये कर्मफलानुरागा-
स्तत्रानुयान्ति न तरन्ति मृत्युम्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सदर्थयोगानवगमात्समन्ता-
त्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ॥ ९ ॥

अमृत्युः कर्मणा केचित् इति कर्मणा अमृतत्वं भवतीति यन्मतान्तरमुपन्यस्तम्, तन्निराकरोति— न केवलं कर्मणा अमृतत्वं भवति, अपि तु कर्मोदये कर्मणामुत्पत्तौ कर्मफलानुरागाः सन्तः तत्र तस्मिन्कर्मफले अनुयान्ति । यस्मात्तत्रैवानुयान्ति, अतो न तरन्ति मृत्युं पुनः पुनः जननमरणात्मके संसारे परिवर्तन्त इत्यर्थः । कस्मात्पुनः कर्मोदये कर्मफलानुरागाः तत्रैव परिवर्तन्ते ? सदर्थयोगानवगमात् सदर्थेन योगः सदर्थयोगः परमात्मना योगः तस्य सदर्थयोगस्य एकत्वस्य अनवगमात् स्वात्मनश्चिदानन्दाद्वितीयब्रह्मभावानवगमादित्यर्थः । समन्तात् समन्ततः प्रवर्तते भोगयोगेन विषयरसबुद्धया देही । यथा ह्यन्धो निम्नोन्नतकण्टकस्थलादिषु परिभ्रमति एवमसावपि विवेकहीनः सर्वत्र विषयसुखाकाङ्क्षया परिभ्रमति ॥

किंच—

तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
मिथ्यार्थयोगेऽस्य गतिर्हि नित्या ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा
स्मरन्नुपास्ते विषयान्समन्तात् ॥

यद्रागाभिभूतस्य इन्द्रियाणां विषयेषु वर्तनं तत् महामोहनम् । एतदुक्तं भवति—यस्य विषयेषु अवास्तवबुद्धिः तस्येन्द्रियाणि विषयेषु न प्रवर्तन्ते । तस्य विषयेषु प्रवृत्त्यभावात् प्रत्यगात्मन्येव प्रवृत्तिः, ततश्च मोहननिवृत्तिः । यस्य विषयेषु वास्तवबुद्धिः तस्येन्द्रियाणां पराग्भूतेषु विषयेषु प्रवृत्तत्वात् न स इमं सदद्वितीयं प्रत्यग्भूतं परमात्मानमात्मत्वेन साक्षाज्जानाति । तथा चोक्तम्—'स्त्रीपिण्डसंपर्ककलुषीकृतचेतसो विषयविषान्धा ब्रह्म न जानन्ति' इति । ततश्च महामोहनं पुनः पुनः विषयेषु प्रवृत्तिः । तथा चाह भगवान्मनुः—'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते' इति । ततश्च मिथ्यार्थैरविद्यापरिकल्पितैः शब्दादिविषयैः योगो भवति; तस्मिन् मिथ्यार्थयोगे अस्य देहिनो गतिः संसारगतिः नित्या नियता । प्रसिद्धं ह्येतत्— स्वात्मभूतं परमात्मानमनवगम्य विषयेषु प्रवर्तमानाः पराग्भूतास्तिर्यगादियोनिं प्राप्नुवन्तीति । तथा च बह्वृचब्राह्मणोपनिषत्— 'या वै ता इमाः प्रजास्ति-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्रोऽत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वङ्गावगधाश्चेरपादाः' इति। वक्ष्यति च— 'कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति' इति। कस्मात्पुनः मिथ्यार्थयोगेऽस्य गतिर्हि निन्द्या इति? तत्राह— मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा इति। मिथ्याभूतविषयसंयोगेन अभिहतान्तरात्मा अभिहतस्वाभाविकब्रह्मात्मभावः स्मरन् स्त्र्यादिविषयान् तानेव उपास्ते, न परमात्मानं समन्तात् समन्ततः ॥

ततः किमिति चेत् तत्र यद्भवति तत् शृणु—

> अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनं
> कामक्रोधौ गृह्य चैनं तु पश्चात्।
> एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति
> धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ ११ ॥

अभिध्या विषयाभिध्यानं प्रथमं हन्ति विनाशयति स्वरूपात्प्रच्युतिं करोति। ततो विषयध्यानाभिहतम् एनं विषयसंनिधौ शीघ्रं प्रगृह्य कामश्च हन्ति, ततः कामाभिहतमेनं प्रगृह्य क्रोधश्च हन्ति। तत एते अभिध्यादयः तानभिध्याकामक्रोधवशं गतान् बालान् विवेकहीनान्मूढान् मृत्यवे प्रापयन्ति प्रक्षिपन्ति। श्रूयते च कठवल्लीषु— 'पराचः कामाननुयन्ति बाला-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

स्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते' इति । धीरास्तु पुनः धैर्येण विषयान् जित्वा परमात्मानमात्मत्वेनावगम्य तरन्ति मृत्युम् । श्रूयते च— 'निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति ॥

कथं पुनर्धीरास्तु धैर्येण विषयान् जित्वा मृत्युं तरन्तीत्याह—

योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्या-
दनाचारेणाप्रतिबुध्यमानः ।
स वै मृत्युं मृत्युरिवात्ति भूत्वा
ह्येवं विद्वान्योऽभिहन्तीह कामान् ॥

योऽभिध्यायन् अनित्याशुचिदुःखानुविद्धतया चिन्तयन् उत्पतिष्णून् उत्पत्योत्पत्य पतन्तीत्युत्पतनशीला उत्पतिष्णवो विषयाः तान् निहन्यात् परित्यजेत् अनाचारेण अनादरेण औदासीन्येनामेध्यदर्शन इव अप्रतिबुध्यमानः पुनरचिन्तयन् स वै पुरुषो मृत्योरपि मृत्युर्भूत्वा मृत्युरिवात्ति मृत्युम् । उक्तं च— 'विषयप्रतिसंहारं यः करोति विवेकतः । मृत्योर्मृत्युरिति ख्यातः स विद्वानात्मवित्कविः' इति ॥

एवमनित्यादिरूपेण विद्वाननादरादिना अभिहन्ति कामान् । यस्तु पुनरनादरादिना नाभिहन्ति स किं करोतीत्याह—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ॥

यस्तु पुनर्विषयाभिध्यानेन कामानुसारी भवति स कामाननु विनश्यति कामविषये नष्टे कामाननु कामैः सह विनश्यति, अनित्याः कामगुणाः प्रतिक्षणं विनाशान्विताः, तद्वत्कामी विशीर्णो भवति । यस्तु पुनर्विषयदोषदर्शनेन कामान्परित्यजति स कामान्व्युदस्य परित्यज्य धुनुते विवेकबुद्ध्या ध्वंसयति यत्किंचित् इह जन्मनि जन्मान्तरे वा उपार्जितं रजः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म ॥

कथं पुनरस्य देहस्य काम्यमानस्य हेयत्वमित्याशङ्क्याह—

देहोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।
गृध्यन्त एव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥

यः अयं भूतानां देहो दृश्यते सः अप्रकाशः तमोऽचिद्घनः केवलं नरकः श्लेष्मासृक्पूयाक्रिमिविण्मूत्रपरिपूर्णत्वात् । तत्राह भगवान्मनुः— 'अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशोणितवेष्टितम् । चर्मापिनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् । रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत्' इति । एवमत्यन्तबीभत्सितमपि स्त्र्यादिदेहं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

कमनीयबुद्ध्या गृध्यन्तः अभिकाङ्क्षन्त एव धावन्ति अनुधावन्ति। गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः यथा अन्धाः कूपादिकं विवेक्तुमशक्ताः कूपादिषून्मुखाः पतन्ति एवं स्त्र्यादिकमभिकाङ्क्षन्तो विषयविषान्धाः उन्मुखाः नरकेष्वेव पतन्तीत्यर्थः ॥

य एवं गृध्यन्त एव धावन्ति तेषां देहो निरर्थक इत्याह—

अमन्यमानः क्षत्रिय कश्चिदन्यं
नाधीयते तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।
क्रोधाल्लोभान्मोहभयान्तरात्मा
स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ १८ ॥

यः स्त्र्यादिकमभिकाङ्क्षन् अनुधावति स विषयविषान्धः तद्व्यतिरिक्तं स्वात्मभूतं परमात्मानम् अमन्यमानः अप्रतिबुध्यमानः नाधीयते तद्विषयमध्यात्मशास्त्रं नाधिगच्छति। तस्य अस्य विषयविषान्धस्य षडङ्गवेदविदुषोऽपि देहस्तृणनिर्मितो व्याघ्र इव निरर्थको भवति। तथा चाह भगवान्वसिष्ठः— 'चतुर्वेद्यपि यो विप्रः सूक्ष्मं ब्रह्म न विन्दति। वेदभारभराक्रान्तः स वै ब्राह्मणगर्दभः' इति। न केवलं देहो निरर्थकः, य एवंभूतः स एव तस्य मृत्युरित्याह— क्रोधाल्लोभान्मोह-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भयान्तरात्मा इति। क्रोधलोभाभ्यां हेतुभ्यां मोहभयसमन्वितः अन्तरात्मा त्वच्छरीरे य एष तवात्मा दृश्यते स एव तव मृत्युः । यस्तु पुनः अजितेन्द्रियः क्रोधलोभादिसमन्वितो विषयेषु प्रवर्तते स एव तस्य मृत्युः विनाशहेतुत्वात् । उक्तं च— 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः' इति ॥

केन तर्ह्युपायेन मृत्योर्विनाश इत्याह—

एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः ।
विनश्यते विषये यस्य मृत्यु-
र्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १६ ॥

एवं क्रोधादिरूपेण जायमानं प्रमादाख्यं मृत्युं जननमरणादिसर्वानर्थबीजं विदित्वा क्रोधादीन् भूतदाहीयान् दोषान् परित्यज्य अक्रोधादीन् संपाद्य ज्ञानेन चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः । तथा च श्रुतिः— 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, न बिभेति कुतश्चन' इति । कस्मात्पुनर्ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योरिति ? तत्राह— विनश्यते तस्य ज्ञानिनो विषये गोचरे परमात्मानि साक्षात्क्रियमाणे प्रमादाख्योऽज्ञानमृत्युः । यथा मृत्योः विषयं संसारमागतो मृत्युना

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

अभिभूतो नष्टो भवति मर्त्यः एवमात्मवेदिनो विषयमागतो-ऽज्ञानमृत्युर्नष्टो भवति। उक्तं च नाममहोदधौ— 'ज्ञानसंस्थानसद्भावो ज्ञानाग्निर्ज्ञानवज्रभृत्। मृत्युहन्तेति विख्यातः स वीरो वीतमत्सरः' इति॥

एवं तावत् 'कर्मोदये' इत्यादिना कर्मणां बन्धहेतुत्वमुक्त्वा 'ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः' इति ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमभिहितम्। तत्र चोदयति धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

यानेवाहुरिज्यया साधुलोका-
न्द्विजातीनां पुण्यतमान्सनातनान्।
तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा
एतद्विद्वान्नोति कथं नु कर्म॥ १७॥

ननु कथं कर्मणां बन्धहेतुत्वम्? यावता यानेवाहुरिज्यया ज्योतिष्टोमादिना साधुलोकान् साधुभिः धार्मिकैरारूढान् पुण्यतमान् पवित्रान् सनातनान्। तेषां ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकानां परार्थं परमपुरुषार्थत्वं कथयन्ति इह अस्मिन् संसारमण्डले वेदाः। एतत् लोकानां परमपुरुषार्थत्वं विद्वान् कथं नु साधनं कर्म नैति नानुतिष्ठति। अथवा, एतत्

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकानां साधनभूतं कर्म विद्वान् ब्रह्मवित् कथं नैति न गच्छति ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

एवं ह्यविद्वान्परियाति तत्र
तथार्थजातं च वदन्ति वेदाः ।
स नेहायाति परं परात्मा
प्रयाति मार्गेण निहन्त्यमार्गान् ॥१८॥

सत्यम् एवं ब्रह्मलोकादिसाध्यं सुखं मन्यमानो विषयविषान्धो ह्यविद्वान् परियाति तत्र तस्मिन् ब्रह्मलोकादिसाधनभूते कर्मणि न विद्वान्; अविद्यादिदोषदर्शनात् । तथा च बृहदारण्यके— 'अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः' इति । तथा अर्थजातं प्रयोजनजातं च तस्यैव अविदुषो वदन्ति वेदाः । यस्मादविदुष एव वदन्ति न विदुषः, तस्मात् नेह सः विद्वान् ब्रह्मलोकाद्यनित्यसुखे तत्साधने वा कर्मणि आयाति प्रवर्तते । किं तर्हि करोति? परमात्मानमात्मत्वेनावगम्य परात्मा सन् ब्रह्मैव सन् परं प्रयाति । मार्गेण निहन्ति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

च अमार्गान् संसारहेतुभूतानात्मनो विरुद्धमार्गान् धर्माधर्मोपासनारूपान् । अथवा, 'एवं हि विद्वान्परियाति तत्र' इति पाठे सगुणं ब्रह्म विद्वान् तत्र ब्रह्मलोकादावुपासनफलं परियाति प्राप्नोति । तथा अर्थजातं च अस्य वदन्ति वेदाः । कीदृशं वदन्ति ? स नेहायाति स विद्वानिह आस्मिन् लोके कर्मिवन्नायाति न जायते, किंतु ब्रह्मोपासनया अमार्गान् विरुद्धमार्गान् निहन्ति । एवं तत्र गत्वा संसारहेतूनमार्गान्निहत्य परात्मा सन् कालेन परं ब्रह्म प्रयातीत्यर्थः ॥

एवं तावत्प्रमादाख्यस्याज्ञानस्य मृत्युत्वम् अप्रमादस्य स्वरूपावस्थानलक्षणस्यामृतत्वम् 'प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि' इत्यादिना दर्शयित्वा 'आस्यादेष निःसरते' इत्यादिना 'स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः' इत्यन्तेन तस्यैव कार्यात्मना परिणतस्य सर्वानर्थहेतुत्वं दर्शयित्वा, कथमस्य मृत्योर्विनाश इत्याशङ्क्य, 'एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः' इत्यात्मज्ञानेन मृत्युविनाशं दर्शयित्वा, 'यानेवाहुरिज्यया' इत्यादिना ब्रह्मलोकादेः पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य, 'एवं ह्यविद्वान्' इत्यादिना तेषामविद्यावद्विषयत्वेनापुरुषार्थत्वमुक्त्वा, 'परं परात्मा प्रयाति मार्गेण' इति ज्ञानमार्गेण मोक्षः उपदिष्टः । तत्र 'परं परात्मा प्रयाति' इति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

जीवपरयोरेकत्वमुक्तम् । तदसहमानश्चोदयति धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं पुराणं
स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ।
किं वास्य कार्यमथवासुखं च
तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ॥ १९ ॥

ननु यदि स एव सत्यादिलक्षणः परमात्मा क्रमेणाकाशादि धरित्र्यन्तं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविश्यान्नमयाद्यात्मना अवस्थितः संसरति चेत्, कोऽसौ तं सत्यादिलक्षणं पुराणमजं संसारे नियुङ्क्ते प्रेरयति । किमन्येन, स्वयमेवेति चेत्, किं वास्य नानायोनिषु वर्तमानस्य कार्यं प्रयोजनम्? अथवा, नानायोनिष्वप्रवर्तमानस्य तूष्णींभूतस्य स्वे महिम्नि व्यवस्थितस्य संसारानुप्रवेशे असुखम् अनर्थजातं वा किं भवति? हे विद्वन्, मे ब्रूहि सर्वं यथावत् । तथा च ब्रह्मविदामेकः पुण्डरीको भगवान्याज्ञवल्क्यः तत एव सर्वस्य सृष्टिमुक्त्वा तस्यैव जीवत्वमभ्युपगम्य—'यद्येवं स कथं ब्रह्म पापयोनिषु जायते । स ईश्वरः कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते' इति । 'कोऽसौ नियुङ्क्ते' इत्यनेन भगवतोक्तमेव ब्रह्मजीववादपक्षे वावदूकचोद्यं स्पष्टमुक्तवान् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

दोषो महानत्र विभेदयोगे
ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ।
तथास्य नाधिक्यमपैति किंचि-
दनादियोगेन भवन्ति पुंसः ॥ २० ॥

यद्येवं चोदयत एषोऽभिप्रायः—नियोज्यनियोजकत्वादिभेददर्शनादेकस्य कूटस्थस्य तदसंभवात् भेदेन भवितव्यमिति। तत्र यदि ब्रह्मण एव नानात्वमभ्युपगम्यते, तदा अत्र अस्मिन् विभेदयोगे ब्रह्मणो नानात्वयोगे दोषो महान्; को दोषः? अद्वैतिनो ह्यतथ्यवादिनोऽवैदिका भवेयुः, वेदहृदयं परमार्थमद्वैतं च बाध्यं स्यात्। किंच—नानारूपेण परिणतत्वादनित्यत्वादिदोषः, अस्थूलादिवाक्यविरोधश्च प्रसज्येत।

अथोच्यते—ब्रह्मणो नानात्वं नास्माभिरभ्युपगम्यते, अपि तु जीवपरयोर्भेदोऽभ्युपगम्यते इति। तत्रापि महान् दोषो विनाशः प्राप्नोति। श्रूयते च, 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' 'अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति' 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इति । अथवा, जीवपरयोर्भेदेऽभ्युपगम्यमाने 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'य आत्मा सर्वान्तरः' 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' 'अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'एष त आत्मा सर्वान्तरः' इति 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' इति 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्मेति' इत्येवमादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणविरुद्धभाषितत्वादवैदिकत्वं नाम महान्दोषो भवति । कथं तर्हि त्वत्पक्षे जीवेश्वरादिव्यवहारभेदः? कथं वा तेषां नित्यत्वमिति? तत्राह— 'अनादियोगेन भवन्ति नित्याः' इति । अनादिरविद्याख्या माया । तथा चोक्तं भगवता— 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इति । 'इयं हि साक्षाज्जगतो योनिरेका सर्वात्मिका सर्वनियामिका च । माहेश्वरी शक्तिरनादिसिद्धा व्योमाभिधाना दिवि राजतीव' इति च । तद्योगेन अनादिमायायोगेन भवन्ति जीवादयो नित्याः, अद्वितीयस्यापि

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

परमात्मनो मायया बहुरूपत्वमुपपद्यत एवेत्यर्थः। श्रूयते च एकस्य मायया बहुरूपत्वम्— 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति' 'एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति' 'एको देवो बहुधा निविष्टः' 'एकः सन् बहुधा विचारः' 'त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः' 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति। तथा च मोक्षधर्मे— 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इति। तथा च याज्ञवल्क्यः— 'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्। तथात्मैकोऽप्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान्' इति। तथा च कावषेयगीतासु— 'एकश्च सूर्यो बहुधा जलाधारेषु दृश्यते। आभाति परमात्मापि सर्वोपाधिषु संस्थितः॥ ब्रह्म सर्वशरीरेषु बाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितम्। आकाशमिव कुम्भेषु बुद्धिगम्यो न चान्यथा' इति। तथा चाह परमेश्वरः—'नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः। एकः सन्भिद्यते शक्त्या मायया सर्वभावतः' इति। यस्मादेकस्यैव मायया बहुरूपत्वम्, तस्मात्स एव कारणात्मा परमेश्वरः कार्यात्मानं जीवात्मानं नियुङ्क्ते कृतप्रयत्नापेक्षः सन्मायया, न परमार्थतः संसरति संसारयति वा। तथा चोक्तं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कावषेयगीतासु— 'न जायते न म्रियते न वध्यो न च घातकः । न बद्धो बन्धकारी वा न मुक्तो न च मोक्षदः ॥ पुरुषः परमात्मा तु यत्ततोऽन्यदसच्च तत्' इति । तथा चाह भगवान्परमेश्वरः— 'अहं प्रशास्ता सर्वस्य मायातीतस्वभावतः । न चाप्ययं संसरति न च संसारयेत्प्रभुः' इति । किंच, मायानिमित्तभेदेऽभ्युपगम्यमाने अस्य परमात्मनः कार्यकारणात्मना अवस्थितस्यापि आधिक्यं स्वरूपाधिक्यं नापैति किंचित् किंचिदपि, मायात्मकत्वात्संसारस्य पूर्ववत्कूटस्थ एव भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् अनादियोगेन अनाद्यविद्यायोगेन भवन्ति पुंसः पुमांसो जीवाः बहवो भवन्ति । अथवा, पुंसः पुरुषस्य पूर्णस्य परमात्मनो या माया अनादिसिद्धा तद्योगेन बहवो भवन्ति । तथा चैतत्सर्वमनुगीतासु स्पष्टमाह—

अज्ञानगुणरूपेण तत्त्वरूपेण च स्थितम् ।
ममत्वे यदि संसारो नोच्छिद्येत कथंचन ॥
अविद्याशक्तिसंपन्नः सर्वयोनिषु वर्तते ।
तत्त्याज्यं सर्वविदुषां मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥
तन्नाशेन महानात्मा राजते नात्र संशयः ।
अहंकारस्य विजये ह्यात्मा सिद्धो भविष्यति ॥
सिद्धे चात्मनि निर्दुःखी पूर्वबोधो भविष्यति ।
र्णबोधं परानन्दमनन्तं लोकभावनम् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

भजत्यव्यभिचारेण परमात्मानमच्युतम् ।
तद्भक्तस्तत्प्रसादेन ज्ञानानलसमन्वितः ॥
अखिलं कर्म दग्ध्वान्यैर्विष्णवाख्यममृतं शुभम् ।
प्राप्नोति सर्वसिद्धार्थमिति वेदानुशासनम् ॥ इति ।

तथाहि भगवान्परमगुरुः पराशरः आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वं दर्शयति—

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।
तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥
ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् ।
ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥

ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसा-
वशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः ।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदा-
ञ्जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥

यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्व-
कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।
तदा हि संकल्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्य-
पर्यन्तहीनं सततैकरूपम् ।
यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो
न तत्तथा तस्य कुतो हि तत्त्वम् ॥

मही घटत्वं घटतः कपालिका
कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः ।
जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयै-
रालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥

तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचि-
त्क्वचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम् ।
विज्ञानमेकं निजकर्मभेद-
विभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम् ॥

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषदोषादिनिरस्तसङ्गम् ।
एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥

सद्भाव एष भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतत्तु यत्संव्यवहारभूतमत्रापि चोक्तं भुवनाश्रयं ते ॥

परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतां मम ।
एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥

जन्मवृद्ध्यादिरहितो ह्यात्मा सर्वगतोऽव्ययः ।
परज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः ॥

न योगवान्न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि तत् ॥

विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ।
तदेतदुपदिष्टं ते संक्षेपेण महामते ॥

परमार्थसारभूतं यत्तदद्वैतमशेषतः ।
सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ॥
भ्रान्तिदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन्पृथक्कृतः ॥

एकः समस्तं यदिहास्ति किंचि-
त्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत-
दात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ।
स चापि जातिस्मरणाप्तबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप ॥

ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।
नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥

विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोर्विश्वमिदं जगत् ।
द्रष्टव्यमात्मनस्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

तद्भावभावमापन्नस्तदासौ परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते ।
ज्ञानात्मकमिदं सर्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥
विद्याविद्ये च मैत्रेय ज्ञानमेवोपधारय ॥ इति ।

तथा चैतत्सर्वं स्पष्टमाह भगवान् सनत्सुजातः ब्रह्माण्डपुराणे कावषेयगीताप्रसङ्गे— 'वेदान्पठध्वं विधिवद्व्रतानि कृत्वा विवाहं च मखैर्यजध्वम् । उत्पाद्य पुत्रान्वयसो विरामे देहं त्यजध्वं नियतास्तपोभिः' इति । 'किमद्य नश्चाध्ययनेन कार्यं किमर्थवन्तश्च मखैर्यजामः । प्राणं हि वाप्यनले जोहवीमः प्राणानले जोहवीमीति वाचम्' इति कृतकृत्यत्वेन यज्ञाद्यनुष्ठानेन आत्मनः प्रयोजनाभावं दर्शयित्वा 'स्वर्गात्तु वेश्यागृहसंनिवेशात्पुण्यक्षयान्ते पतनं स्यादवश्यम् । मनुष्यलोके विजरा विदुःखम्....' इति यज्ञादिसाध्यस्य लोकस्यानित्यत्वादिदोषदुष्टत्वेन हेयत्वं दर्शयित्वा यजुर्वेदोपनिषदि 'सत्यं परं परम्' इत्यारभ्य सत्यादीनां माहात्म्यं दर्शयित्वा 'न्यासः' इत्यारभ्य 'तानि वा एतान्यवराणि तपाꣳसि न्यास एवात्यरेचयत्' इत्यन्तेन नित्यसिद्धनिरतिशयानन्दब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य तत्साधनत्वेन अपरादनित्यफलसाधनाद्यज्ञादेः सर्वस्मादुत्कृष्टत्वं संन्यासस्योक्तं तत्रैव श्रूयते— 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं नि-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

हितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति । तथा च बृहदारण्यके सर्वकर्मसंन्यासं दर्शयति— 'एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रेषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति । तथा च भगवान्वासुदेवः सर्वकर्मसंन्यासं दर्शयति—'निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः । सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इति । तथा चानुगीतासु कर्मणि प्रयोजनाभावं दर्शयति भगवान्— 'नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी । यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिन्तयन्' इति । 'प्रवृत्ति-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

लक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान्' इति । तथा च शान्तिपर्वणि शुकं प्रत्युपदिष्टवान्भगवान्व्यासः— 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ एषा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयम् । एषा पूर्वतरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः ॥ प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमम् । तद्भावानेवमभ्यस्य वर्ततां श्रूयतां तथा' इति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासं दर्शयति भगवान्नारदः— संन्यस्य सर्वकर्माणि संन्यस्य विपुलं तपः । संन्यस्य विविधा विद्याः सर्वं संन्यस्य चैव हि ॥ शक्यं त्वेकेन मुक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः । पिण्डमात्रमुपाश्रित्य चरितुं सर्वतोदिशम् ॥ हित्वा गुणमयं पाशं कर्म हित्वा शुभाशुभम् । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा एवं भवति निर्गुणः ॥ परिग्रहं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रियः । अशोकस्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयम्' इति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासिन एव ज्ञाने अधिकारः नेतरस्येत्याह भगवान्बृहस्पतिः— 'प्रसृतैरिन्द्रियैर्दुःखी तैरेव नियतः सुखी । रागवान्प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानमाप्नुयात्' इति । तथा चाश्वमेधिके ब्रह्मणा सम्यगुक्तं मुनीन्प्रति सर्वाश्रमिणां सर्वकर्मसंन्यासे अधिकार इति— 'गृहस्थो ब्रह्म-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

चारी वा वानप्रस्थोऽथ वा पुनः। य इच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत्' इति। 'एतत्तु ब्राह्मणं वृत्तमाहुरेकपदं सुखम्। एषा गतिर्विरक्तानामेष धर्मः सनातनः' इति। यस्मादेवं तस्माद्विविदुषोर्मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः॥

एवं तावदेकस्यैव परमात्मनोऽनादिमायायोगेन बहुरूपत्वमुक्तम्। इदानीं यदीश्वरस्य जगत्कारणत्वं तदपि मायोपाधिकमित्याह—

यदेतदद्धा भगवान्स नित्यं
विकारयोगेन करोति विश्वम्।
तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्ये
तदर्थयोगे च भवन्ति वेदाः॥ २१॥

यदेतत् अद्धा परमार्थभूतो भगवान् ऐश्वर्यादिसमन्वितः सः परमेश्वरो नित्यं विकारयोगेन ईक्षणादिपूर्वकं विश्वं करोति इति तत्सर्वं तथा तच्छक्तिः परमात्मनः शक्तिः मायैव करोति न परमात्मा अपूर्वादिलक्षणः इति स्म मन्ये। न स्वतः चिदानन्दाद्वितीयस्य कारणत्वम्, किंतु मायावेशवशादित्यर्थः। किं तर्ह्यस्य तथाभूतशक्तियोगे प्रमाणमिति चेत्,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्राह—तदर्थयोगे तस्य परमात्मनो जगदुपादानभूतमायार्थयोगे च भवन्ति वेदाः । तस्य मायासद्भावे वेदाः प्रमाणं भवन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' 'मायिनं तु महेश्वरम्' 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति । तथा चाह भगवान्वासुदेवः—'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्' इति । तथा च— 'माया तवेयमज्ञातपदार्थानतिमोहिनी । अनात्मन्यात्मविज्ञानं यया मूढोऽधिरोहति ॥ इयमस्य जगद्धातुर्माया कृष्णस्य गह्वरी । धार्यधारकभावेन यया संपीडितं जगत् ॥ अहो स्म दुस्तरा विष्णोर्मायेयमतिगह्वरी । यया मोहितचित्तस्तु न वेत्ति परमेश्वरम्' इति ॥

एवं तावत् 'प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि' इत्यादिना मृत्योः स्वरूपं तस्य कार्यात्मनावस्थानं तन्निमित्तं चानेकानर्थं दर्शयित्वा केन तर्ह्यस्य विनाश इत्याशङ्क्य 'एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः' इत्यादिना आत्मज्ञानादेवाभयप्राप्तिं दर्शितां श्रुत्वा प्रासङ्गिके चोद्यद्वये परिहृते, कर्मस्वरूपविज्ञानाय प्राह धृतराष्ट्रः—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

धृतराष्ट्र उवाच—

यस्माद्धर्मानाचरन्तीह केचि-
त्तथाधर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।
धर्मः पापेन प्रतिहन्यते वा
उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ २२॥

यस्माद्धर्मान् अग्निहोत्रादीन् आचरन्ति इह लोके केचित् । तथा अधर्मानिहाचरन्ति । किं तेषां धर्मः पापेन प्रतिहन्यते वा? उताहो स्वित् धर्मः प्रतिहन्ति पापम्? अथवा तुल्यबलत्वेनान्यतरेण अन्यतरस्यापि नाशः? इति ॥

अविदुष उभयोरनुभव एव, नान्यतरेणान्यतरस्य नाशः । विदुषः पुनरुभयोरपि ज्ञानाग्निना नाश इत्युत्तरमाह—

सनत्सुजात उवाच—

तस्मिन्स्थितो वाप्युभयं हि नित्यं
ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धम् ।
अथान्यथा पुण्यमुपैति देही
तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ॥ २३ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान् सनत्सुजातः—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तास्मिन् पुण्यापुण्यात्मके कर्माणि स्थितोऽपि कुर्वन्नपि उभयं पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म नित्यं नियमेन विद्वान् ज्ञानेन प्रतिहन्ति विनाशयति । कथमेतदवगम्यते ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्तीति ? तत्राह— सिद्धं प्रसिद्धं ह्येतच्छ्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु । तथा च श्रुतिः— 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिः ; 'यथा पुष्कर-पलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्य-ते ' इति ; ' तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते ' इति 'तथा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति । 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्' इति । 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते-ऽर्जुन' इति । अथान्यथा ज्ञानविहीनश्चेत् पुण्यमुपैति देही तथागतं पापमुपैति तत्फलं चोपभुङ्क्ते । कथमेतदवगम्यत इति चेत्, तत्राह— सिद्धं प्रसिद्धं ह्येतदपि श्रुतिस्मृतीति-हासपुराणादिषु । तथा च श्रुतिः— 'इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे सुकृतेन भूत्वेमं लोकं पुनरेवाविशन्ति ' इति । 'अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ' इति ॥ तथैव वासुदेवः— 'त्रैविद्या माम्' इति, 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्' इति च ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jaig

किमविदुषः अनुभव एवोभयोः, उतान्यतरेणान्यतरनाश इति, तत्राह—

गत्वोभयं कर्मणा भुज्यतेऽस्थिरं
शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ।
धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वा-
न्धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि ॥ २४ ॥

गत्वा परलोकं प्राप्य उभयं पुण्यापुण्यसाध्यं फलं पुण्यापुण्यलक्षणेन कर्मणा भुज्यते अस्थिरम् । श्रूयते च बृहदारण्यके– 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोके जुहोति' इति । 'अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति' इति च्छान्दोग्ये। स चापि सोऽपि विद्वान् कर्मणा धर्मेण पापं प्रणुदति विनाशयति इह लोके विद्वान् वक्ष्यमाणलक्षणो विनियोगज्ञ ईश्वरार्थं कर्मानुतिष्ठन् । तथा च वक्ष्यति—'तदर्थमुक्तं तप एतादिज्या ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् । पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविदीपितात्मा ।। ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वानथान्यथा स्वर्गफलानुकाङ्क्षी । अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्वममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम्' इति । 'येषां धर्मे च विस्पर्धा न तद्विज्ञानसाधनम् । येषां धर्मे न

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

च स्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम्' इति । यश्चैवं विनियोगज्ञ ईश्वरार्थं कर्मानुतिष्ठति, तस्य विदुषो धर्मः पापात् बलीयान् इति विद्धि विजानीहि । तस्य पुनः केवलकर्मिणो न बलीयान्; तस्योभयोरनुभव एव नान्यतरेणान्यतरस्य विनाशः ॥

केषां तर्हि स्वर्गादिसाधनम्, केषां वा चित्तशुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधनम्? इति; तत्राह श्लोकद्वयेन—

येषां धर्मेषु विस्पर्धा
बले बलवतामिव ।
ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य
स्वर्गे यान्ति प्रकाशताम् ॥ २५ ॥

येषां धर्मे न च स्पर्धा
तेषां तज्ज्ञानसाधनम् ।
ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः
स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ २६ ॥

येषां विषयपराणां स्वर्गादिवासे ऊर्वश्यादिभोगश्रवणात्तत्साधनभूतेषु ज्योतिष्टोमादिषु धर्मेषु विस्पर्धा संघर्षो वर्तते अस्मादहमुत्कृष्टतरं धर्मं कृत्वा अस्मादपि सुखी भूयासमिति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

बले बलवतामिव, यथा बलवतो राज्ञः बलवन्तं राजानं दृष्ट्वा अहमस्मादपि बलवत्तां संपाद्यैनं जित्वा अस्मादपि सुखी भूयासमिति संघर्षो वर्तते तद्वत्। ते फलसङ्गसहिताः ब्राह्मणा यज्ञाधिकारिण इतः प्रेत्य धूमादिमार्गेण गत्वा स्वर्गे नक्षत्रादिरूपेण यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रकाशताम्। श्रूयते च—'अथ य इमे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति' इत्यारभ्य 'एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इति। येषां विषयानाकृष्टचेतसामनित्यफलसाधनज्योतिष्टोमादौ धर्मे न च स्पर्धा संघर्षो न वर्तते तेषां फलनिरपेक्षमीश्वरार्थं कर्मानुतिष्ठतां तत् यज्ञादिकं कर्म शुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधनम्। वक्ष्यति च स्वयमेव भगवान् शुद्धिद्वारेणैव ज्ञानसाधनत्वम्— 'पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविदीपितात्मा' इति। ये यज्ञादिभिः विशुद्धसत्त्वाः परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छन्ति, ते ब्राह्मणा इतः अस्मात्कार्यकारणलक्षणाल्लोकात्प्रेत्य मुक्ताः स्वर्गं सुखलक्षणं पूर्णानन्दं ब्रह्म यान्ति प्राप्नुवन्ति। इतरस्मात्स्वर्गादस्य वैलक्षण्यमाह—त्रिविष्टपमिति। त्रिभिराध्यात्मिकादितापैः, सत्त्वादिभिर्वा, जाग्रदादिभिर्वा विमुक्तं स्वरूपाविष्टं पातीति त्रिविष्टपम्। अथवा, तैर्विष्टमधिकारिणं पातीति त्रिविष्टपम्॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इदानीं ब्रह्मचर्यादेव सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य वेदान्तश्रवणादिकं कृत्वा स्वे महिम्नि व्यवस्थितस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य विदुषः समाचारमाह—

तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ।
नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ॥

तस्य विरक्तस्य विदुषः सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः नैनं योगिनं मन्येत चिन्तयेत् भूयिष्ठं बहु बाह्यमाभ्यन्तरं जनं पुत्रमित्रकलत्रादि आभ्यन्तरम्, इतरद्बाह्यम् । यथा पुत्रमित्रादयो न गृह्णन्ति, तथा तेषामगोचर एव वर्तते इत्यर्थः ॥

कीदृशे देशेऽस्य वास इत्याह—

यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोदकम् ।
अन्नपानं च ब्राह्मणस्तज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ॥

यत्र यस्मिन् मृगगोचरादिपीडारहिते देशे अन्नपानादि भूयिष्ठं बहुलं विद्यत इति मन्येत प्रावृषीव वर्षाकाले तृणोदकं बहुलं विद्यते तद्वत् । तृणोलपमिति केचित्— 'तृणोलपमिति ख्यातो मुनिभोज्यौदनादिषु' इति वदन्ति । पूज्यदूर्वाविशेष इति केचित् । तत्र स्थित्वा तत् अन्नपानादिकमुपजीवेत् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

नानुसंज्वरेत् संतप्तो न भवेत्, अन्यथा अन्नपानादिरहिते देशे कथं नाम देहयात्रा सिध्येदिति संतप्तो भवेत्; ततश्च न योगसिद्धिः ॥

तत्राप्येवंविधजनसमीपे वास इत्याह—

यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।
अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥

यत्र यस्मिन्देशे अकथयमानस्य तूष्णींभूतस्य स्वमाहात्म्यं प्रच्छादयतो येन केनचिदाच्छन्नस्य येन केनचिदाशितस्य यत्र क्वचनशायिन आत्मानमेव लोकं पश्यतः जडमूकबाल-पिशाचादिवत्संचरतः परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य प्रयच्छत्य-शिवं भयम् अकल्याणमवमानादिकं प्रयच्छति । तथा अति-रिक्तमिवाकुर्वन् यथा कश्चित् स्थितप्रज्ञलक्षणज्ञो ब्रह्मविदिति ज्ञात्वा प्रणिपातनमस्कारादिपूर्वकमीश्वरबुद्ध्या पूजयति तद्वद-ज्ञाततया अतिरिक्तं ब्राह्मणजातिमात्रप्रयुक्तपूजातिरिक्तं पूजा-न्तरं ब्रह्मविदनुरूपमकुर्वन् अवमानादिकमेव कुर्वन् यो जनः, सः अस्य विदुषः श्रेयान्, नेतरः यः प्रणिपातादिपूर्वकमीश्वर-बुद्ध्या संपूजयति । तथा चाह भगवान्मनुः— 'संमानाद्ब्रा-ह्मणो विद्वानुद्विजेत विषादिव । अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमा-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नस्य सर्वदा' इति । तथा चाह भगवान्पराशरः— 'संमाननना परां हानिं योगर्द्धेः कुरुते यतः । जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति' इति ॥

कीदृशस्य तर्ह्यन्नं भोज्यमिति, अत्राह—

यो वाकथयमानस्य ह्यात्मानं नानुसंज्वरेत् ।
ब्रह्मस्वं नोपहन्याद्वा तदन्नं संमतं सताम् ॥

यो वा अकथयमानस्य तूष्णीं भूतस्य सर्वोपसंहारं कृत्वा पूर्णानन्दात्मना अवस्थितस्य आत्मानं नानुसंज्वरेत् न तापयेत् ब्रह्मस्वं नोपहन्याद्वा ब्रह्मनिष्ठासाधनभूतं चेलाजिनकुशपुस्तकादिकं नोपहन्याद्वा । तथा चोक्तम्— 'रत्नहेमादिकं नास्य योगिनः स्वं प्रचक्षते । कुशवल्कलचेलाद्यं ब्रह्मस्वं योगिनो विदुः' इति । अन्यदपि ब्रह्मस्वं ब्राह्मणस्वं नोपहन्याद्वा तदन्नं तस्यान्नं संमतं सतां भोज्यत्वेन ॥

पुनरपि तस्यैव समाचारमाह—

नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विन्देत किंचन ॥

नित्यं नियमेन अज्ञातचर्या गूढचर्या मे मम कर्तव्येति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

मन्येत ब्राह्मणः ब्रह्मवित् । ज्ञातीनां पुत्रमित्रकलत्रादीनां मध्ये संनिधौ वसन् नैव विन्देत न प्रतिपद्येत किंचन किंचिदपि । कश्चनेति केचित् । योगी नैव विन्देत पुत्रमित्रकलत्रादिकं परित्यज्य केवलं स्वात्मनिष्ठो गूढचर्यो भवेदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः— 'कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः' इति । तथा चाह भगवान्वसिष्ठः— 'यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥ जानन्नपि च मेधावी जडवल्लोक आचरेत्' इति ॥ ईदृशस्यैव ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिलक्षणो मोक्षः नान्यस्य, विक्षेपबाहुल्यादिति भावः । अथवा, 'नित्यमज्ञातचर्या मे अज्ञाते चक्षुराद्यविषयभूते वाचामगोचरे अनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थिते अशनायाद्यसंस्पृष्टे पूर्णानन्दस्वरूपे सर्वान्तरे प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि चर्या निष्ठा समाधिलक्षणा मे मम कर्तव्या, न पराग्भूतदेहेन्द्रियपुत्रमित्रकलत्रादौ स्थूलोऽहं कृशोऽहं गच्छामि तिष्ठामि क्लीबः काणः मूको बधिरः अमुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहं भार्या मे पुत्रो मे विभवो मे स्निग्धबन्धुसुहृदः इत्येवमात्मिका कर्तव्या' इति मन्येत ब्राह्मणो ब्रह्मवित् । तथा च श्रुतिः— 'यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति, तदेव

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ब्रह्म' इति । यस्मादेवमज्ञात एव ब्रह्मणि निष्ठा कर्तव्या, तस्मात् ज्ञातीनाम् 'क्रोधमानादयो दोषा विषयाश्चेन्द्रियाणि च । एत एव समाख्याता ज्ञातयो देहिनस्तव' इतीन्द्रियादीनां ज्ञातिशब्देनोक्तत्वात् इन्द्रियादीनां मध्ये वसन् पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् गच्छन् अश्नन् मन्यमानो विजानन्नपि नैव-मात्मानं प्रमात्रादिरूपेण विन्देत प्रतिपद्येत, तत्साक्षित्वादा-त्मनः । तथा च श्रुतिः— 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा' इति । देहद्वयतद्धर्मानात्मत्वेन न गृह्णीयादित्यर्थः ॥

कस्मात्पुनरेवं न गृह्यत इति, अत्राह—

को ह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो मन्तुमर्हति ।
निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् ॥

को हि निर्लिङ्गं स्थूलसूक्ष्मविवर्जितम् अचलं क्रियाकर्त्रादि-शून्यं शुद्धम् अविद्यादोषरहितं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् अशनाया-पिपासाशोकमोहजरामृत्युशीतोष्णसुखदुःखादिधर्मविवर्जितम् अन्तरात्मानं सर्वान्तरं प्रमात्रादिसाक्षिणमात्मानं मानाविषय-भूतं एवम् उक्तेन प्रकारेण देहद्वयतद्धर्मतया 'स्थूलोऽहं कृशोऽहं गच्छामि पश्यामि मूको बधिरः काणः सुख्यहं दुःख्यहम्' इति ब्राह्मणः सन् अर्हति मन्तुम् । तथा सति ब्राह्मणत्वमेव हीयेतेत्यर्थः । वक्ष्यति च—'य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया' इति ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

यस्त्वेवं मनुते स पापीयानित्याह—

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानं ज्ञानात्मना निर्लिङ्गममलं शुद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितं चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना सन्तं स्वमात्मानम्, अन्यथा देहद्वयतद्धर्मात्मतया 'कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी स्थूलोऽहं कृशोऽहं अमुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहम्' इत्येवमात्मना प्रतिपद्यते, किं तेन मूर्खेणानात्मविदा आत्मचोरेणात्मापहारिणा न कृतं पापम् । महापातकादि सर्वं तेनैव कृतमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः' इति । तथा चोक्तम्—'ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन्न मूको बधिरो भवेत् । नापक्रामति संसारात्स खलु ब्रह्मघातकः' इति । तस्माद्विषयभूतदेहेन्द्रियादिषु आत्मभावं परित्यज्य अज्ञात एव वागाद्यगोचरे परमात्मनि निष्ठा कर्तव्येत्यर्थः ॥

अन्यथा देहेन्द्रियतद्धर्माननुपश्यतः किं भवतीत्यत आह—

अश्रान्तः स्यादनादाता
संमतो निरुपद्रवः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

शिष्टो न शिष्टवत्स स्या-
द्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ ३४ ॥

यः अनादाता अनात्मभूतदेहेन्द्रियतद्धर्मानात्मत्वेन नोपादत्ते, स पुरुषः अश्रान्तः स्यात् संसारश्रमयुक्तो न भवेत्, अशनायादेर्देहादिधर्मत्वात् । तथा च श्रुतिः— 'अशनायापिपासे प्राणस्य शोकमोहौ मनसो जरामरणे शरीरस्य' इति । देहद्वयाध्यासे हि तद्धर्माध्यासो भवति। एवमश्रान्ततया निरुपद्रवः भवति । क्रोधहर्षलोभमोहादयोऽन्तराया उपद्रवाः, तद्धीनो निरुपद्रवः, स संमतः शिष्टत्वेन विद्वद्भिः संमतः शिष्टवन्न स्यात् नाचरेत् जडवच्चरेत् ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥

इदानीमगूढचारिणं कुत्सयन्नाह—

ये यथा वान्तमश्नन्ति बाला नित्यमभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनात् ॥

'मूढो बाल इति प्रोक्तः श्वा च बाल इति स्मृतः' इति दर्शनात् यथा बालाः श्वानो वा मूढा वा वान्तम् उद्गीर्णमश्नन्ति, एवं ये शिष्टा ब्रह्मविदः स्वमाहात्म्यं ख्यापयन्तः अगूढचारिणो वर्तन्ते, ते वान्तम् उद्गीर्णम् अश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनात् । यदिदं वान्ताशनं तदिदम् अभूतये अनर्थायैवेत्यर्थः । तस्माद्गूढः सन्नशिष्टवदेव समाचरेदित्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

इदानीं योगिनं प्रशंसन्नाह—

अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।
ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥

अनाढ्या अबहुमता असक्तात्मानः मानुषे वित्ते जायापुत्रवित्तादिषु आढ्या वेदेषु वेदप्रतिपाद्याहिंसासत्यास्तेयापरिग्रहब्रह्मचर्यसमाधिसाधनेषु ये द्विजाः, ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान्ब्रह्मणः तनुं ब्रह्मस्वरूपभूतां विद्यात् इत्यर्थः ॥

किंच ब्रह्मविन्माहिमैषः—

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन ।
न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥

सर्वान् अग्न्यादीन् स्विष्टकृतः सुष्टु इष्टं कुर्वन्तीति । तथा च श्रुतिः— ' स्विष्टं कुर्वन्स्विष्टकृत् ' इति । देवान् प्रत्येकमुद्दिश्य त्यागार्थं विद्यात् य इह कश्चन सर्वदेवतायाज्यपि ब्राह्मणस्य न समानः ब्राह्मणेन ब्रह्मविदा न समान इत्यर्थः । नैतदाश्चर्यम्, यस्मिन् देवताविशेषे हविष उद्देशत्यागेन फलार्थं प्रयतते स्वयं यजमानः ' इदमग्नये इदमिन्द्राय ' इति सोऽपि हविष्प्रतियोगी देवताविशेषो न समानो ब्रह्मविदा, किमु वक्तव्यं देवपशुर्यजमानो न समान इति । तथा च मोक्षधर्मे—' ब्राह्मणस्य न सादृश्ये वर्तते सोऽपि किं पुनः । इज्यते

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

येन मन्त्रेण यजमानो द्विजोत्तमः' इति । तथा चाह भगवान्मनुः—'ब्रह्मविद्भ्यः परं भूतं न किंचिदिह विद्यते' इति ॥

पुनरपि तस्यैव समाचारमाह—

यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।
न मान्यमानो मन्येत नावमाने विसंज्वरेत् ॥

यं ब्रह्मविदम् अप्रयतमानं तूष्णींभूतं सर्वोपसंहारं कृत्वा स्वे महिम्नि व्यवस्थितं ब्रह्मचर्यादेव कृतसंन्यासिनं वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थं परमहंसपरिव्राजकाचार्यं गूढचारिणं केचिद्विद्वांसः स्थितप्रज्ञलक्षणज्ञाः ब्रह्मविदिति मत्वा मानयन्ति पूज्यन्ति चेत्, सः तैः पूजितो विद्वान् न मान्यमानः अहमिति न मन्येत । तथा, स्थितप्रज्ञलक्षणानामनभिज्ञाः जड इति मत्वा अवमानं कुर्वन्ति इति चेत्, तस्मिन् अवमाने निमित्ते नानुसंज्वरेत् नानुतपेत् ॥

कथं तर्हि मानितेनावमानितेन वा मन्तव्यमित्याह श्लोकद्वयेन—

लोकस्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ।
विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ॥

अधर्मविदुषो मूढा लोकशास्त्रविवर्जिताः ।
न मान्यं मानयिष्यन्ति इति मन्येदमानितः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

यदिदं विद्वांसो ब्रह्मविदं मानयन्ति इति तत्तेषां निमेषोन्मेषवत् स्वभाववृत्तिः स्वाभाविकी प्रवृत्तिः इति मन्येत। तथा, अवमानितो जनैरवज्ञातो विद्वानेवं मन्येत— अधर्मविदुषो मूढाः विवेकहीनाः लोकशास्त्रविवर्जिताः न मान्यं मानार्हं मानयिष्यन्ति मान्यमपि न मानयिष्यन्ति इत्येतदविदुषां स्वभावः इति मन्येत अमानितः अपूजितो विद्वान् ॥

इदानीं मानमौनयोर्भिन्नविषयत्वमाह—

न वै मानश्च मौनं च सहितौ वसतः सदा।
अयं मानस्य विषयो ह्यसौ मौनस्य तद्विदुः ॥

न वै मानश्च मौनं च सहितौ एकत्र वसतः; सदा अयं हि प्रत्यक्षादिगोचरो लोको लोक्यत इति प्रपञ्चो मानस्य विषयः इत्यर्थः। असौ परलोको मौनस्य कोऽसौ तत् विदुः तदिति ब्रह्मणो नाम। तथाह भगवान्— 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति। तथा चानुगीतासु— 'ॐ तत्सद्विष्णवे चेति सायुज्यादिप्रदानि वै' इति। तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म मौनस्य विषय इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति— मानात्संसारप्राप्तिः, मौनेन ब्रह्मप्राप्तिः इति। उक्तं च हैरण्यगर्भे— 'अन्नाङ्गनादिभोगेषु भावो मान इति स्मृतः। ब्रह्मानन्दसुखप्राप्तिहेतुर्मौनमिति स्मृतः' इति ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इदानीं मानार्थसंवासे अपवर्गाभावं दर्शयति—

श्रीर्हि मानार्थसंवासा-
त्सा चापि परिपन्थिनी ।
ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि
प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ४२ ॥

हे क्षत्रिय, मानार्थसंवासात् मानविषयसंवासात् मानगोचरप्रपञ्चे परिवर्तमानस्य स्वर्गपश्वन्नाद्यादिसाधनभूतं कर्मानुतिष्ठतो विषयविषान्धस्य श्रीर्हि भवति । सा चापि श्रीः परिपन्थिनी श्रेयोमार्गविरोधिनी । तथा च मोक्षधर्मे— 'निबन्धिनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः । छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनं छिन्दन्ति दुष्कृतः' इति । य एवं श्रियाभिभूतो मूढः सन्विषयेषु प्रवर्तते, तेन प्रज्ञाहीनेन विद्याहीनेन ब्राह्मी ब्रह्मानन्दलक्षणा श्रीः सुदुर्लभा । तथा च हैरण्यगर्भे— 'या नित्या चिद्घनानन्दा गुणरूपविवर्जिता । आनन्दाख्या परा शुद्धा ब्राह्मी श्रीरिति कथ्यते' इति । सा च सुदुर्लभा श्रवणायापि न शक्या । तथा च श्रुतिः 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इति ॥

इदानीं ब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वाराणि दर्शयति—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

द्वाराणि सम्यक्प्रवदन्ति सन्तो
बहुप्रकाराणि दुराचराणि ।
सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्याः
षण्मानमोहप्रतिबन्धकानि ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्सनत्सुजातीये प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वाराणि ब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वाराणि सम्यक्प्रवदन्ति सन्तः बहुप्रकाराणि दुराचराणि दुःखाचरणानि । कानि तानि? सत्यार्जवे सत्यं यथार्थसंभाषणं भूतहितं च । आर्जवम् अकौटिल्यम् । ह्रीः अकार्यकरणे लज्जा । दमशौचविद्याः दमः अन्तःकरणोपरतिः । बहिःकरणोपरतिरिति केचित् । शौचं कल्मषप्रक्षालनम् । विद्या ब्रह्मविद्या । षट् एतानि मानमोहप्रतिबन्धकानि ॥

इति सनत्सुजातीयभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

सनत्सुजातीयभाष्ये

द्वितीयोऽध्यायः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

द्वितीयोऽध्यायः ॥

'अयं मानस्य' इत्यादिना मौनमाहात्म्यं प्रदर्शितं श्रुत्वा प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

कस्यैष मौनः कतरन्नु मौनं
प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।
मौनेन विद्वानुपयाति मौनं
कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ॥ १ ॥

कस्य कीदृशस्य एषः पुर्वोक्तो वागाद्युपरतिलक्षणो मौनः भवति । कतरन्नु एतयोरसंभाषणात्मस्वरूपयोः मौनं प्रब्रूहि हे विद्वन्, इह मौनभावं मौनस्य स्वभावं मौनेन तूष्णींभावेन विद्वानुपयाति मौनं ब्रह्म, आहोस्विदन्येन ? कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

यतो न वेदा मनसा सहैन-
मनुप्रविशयन्ति ततोऽथ मौनम् ।
यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं
स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ॥ २ ॥

यतः यस्मात् वेदा मनसा सह एनं परमात्मानं नानुप्रविशयन्ति । तथा च श्रुतिः—'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह' इति । ततः तस्मादेव कारणात् स एव वाचामगोचरः परमात्मा मौनम् । यद्येवं किंलक्षणस्तर्हि परमात्मा? तत्राह—यत्रोत्थितो वेदशब्दः यस्मिन् अर्थे निमित्तभूते समुत्थितो वेदशब्दः शास्त्रादिकारणं ब्रह्मेत्यर्थः । अथवा, यस्मिन् संवेदनाख्ये उत्थितो वाचकत्वेन प्रयुक्तो वेदशब्द इत्यर्थः । तथा वेदशब्दप्रतिपाद्यः संविद्रूपः अयं परमात्मा । यदि वाचामगोचरः परमात्मा, कथमेतदवगम्यते संविद्रूपः परमात्मेति? तत्राह—स परमात्मा तन्मयत्वेन ज्योतिर्मयत्वेनास्माकं विभाति राजन् । एवमेवास्माकमनुभवः नात्राविश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा, श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु ज्योतिर्मयत्वेन प्रतीयते । तथा च श्रुतिः— 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' 'अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

क्षीणदोषाः' इति । तथा च भगवान्—'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते' इति ॥

इदानीं वेदस्वभावपरिज्ञानाय प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते न स लिप्यते ॥

यः पापानि कुर्वन् ऋगादिवेदम् अधीते स तेन वेदाध्ययनेन पूयते न वा? एतद्वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

नैनं सामान्यृचो वापि यजूंषि च विचक्षण ।
त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥

यः पापानि कुर्वन् ऋगादिवेदमधीते, नैनं प्रतिषिद्धचारिणम् ऋगादयो वेदाः पापात् कर्मणः त्रायन्ते न रक्षन्ति । न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् एवमेवैतत्, नात्राविश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

किं कुर्वन्तीति चेत्, तत्राह—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

न च्छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहन्त्यन्तकाले ॥ ९ ॥

न च्छन्दांस्येनं वृजिनात् अधर्मात् नास्तिकं पापकारिणम् अधीतवेदम् अधीतवेदार्थं मायाविनं धर्मध्वजिनं मायया वर्तमानं मिथ्याचारिणं तारयन्ति न रक्षन्ति । किं करिष्यन्तीति चेत्— यथा शकुन्ताः पक्षिणः जातपक्षाः नीडं स्वाश्रयं परित्यजन्ति, एवं छन्दांसि अन्तकाले मरणकाले एनं स्वाश्रयभूतं प्रजहन्ति परित्यजन्ति, न पुरुषार्थाय भवन्तीत्यर्थः ॥

एवमुक्ते प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

न चेद्वेदा वेदविदं त्रातुं शक्ता विचक्षण ।
अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥

'कर्मोदये' इत्यादिना नित्यानां काम्यानां च पितृलोकादिप्राप्तिहेतुत्वेन संसारानर्थहेतुत्वस्य दर्शितत्वात् प्रतिषिद्धस्य कर्मणः नरकहेतुत्वेनानर्थहेतुत्वस्य दर्शितत्वात् न वेदा वेदविदं त्रातुं शक्ताश्चेत्, अथ कस्मात् हेतोः अयं प्रलापः सना-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तनः चिरंतन इत्यर्थः । संसारानर्थहेतुत्वेन वेदाध्ययनतदर्थविचारतदनुष्ठानानि न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥

भवेदयं प्रलापः यद्येष एव वेदार्थः स्यात्, अन्य एव स्वर्गादेः परमपुरुषार्थो मोक्षाख्यो वेदार्थः; इतरस्य च कर्मराशेरुपासनायाश्च तत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनान्तःकरणशुद्धिसाधनत्वेन पारम्पर्येण पुरुषार्थत्वादेव वेदप्रतिपाद्यत्वम् । तथाहि— तमेव परमात्मानं परमपुरुषार्थं दर्शयति वेदः— 'अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति अविद्वांसोऽबुधा जनाः' इति । स्वर्गादिलोकानामपुरुषार्थत्वमनानन्दात्मकत्वमविद्यावद्विषयत्वेन दर्शयित्वा — 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्' इत्यात्मविदः कृतकृत्यतां दर्शयित्वा— 'इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति' इत्यात्मविदोऽमृतत्वप्राप्तिमनात्मविदः आत्मविनाशमनर्थप्राप्तिं च दर्शयित्वा—'यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते' इत्यादिभिर्वाक्यैस्तत्स्वरूपतदर्थदर्शनतत्फलानि भूयो भूयो दर्शयित्वा कथमेनं मकरादिभिरिव रागादिभिरितस्ततः समाकृष्यमाणं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

विषयाभिभूतं पापकारिणं मोक्षयित्वा परमपदे परमात्मनि पूर्णानन्दे स्वाराज्ये मोक्षाख्ये स्थापयिष्यामीति मत्वा तत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनविविदिषासाधनत्वेन यज्ञादीन्विनियुङ्क्ते— 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति । तस्मात्तदर्थत्वेनैव यज्ञादीनां पुरुषार्थत्वम् । इतरत्र तु पुनः स्वर्गादौ श्येनादीनामिवापुरुषार्थत्वम्, संसारानर्थहेतुत्वात् । तथा च श्रुतिः— 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यू ते पुनरेवापि यन्ति' इति । यस्मादेवं मोक्षतत्साधनप्रतिपादकत्वेन संसारानर्थनिवृत्तिहेतुत्वं वेदानाम्, तस्माद्वेदाः वेदविदं त्रातुं शक्ता एवेत्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह श्लोकत्रयेण— तत्र प्रथमेन नित्यापरोक्षं परमपुरुषार्थं परमात्मानं दर्शयति—

सनत्सुजात उवाच—

तस्यैव नामादिविशेषरूपै-
रिदं जगद्भाति महानुभाव ।
निर्दिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदा-
स्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तस्यैव परमात्मनो मायापरिकल्पितैः नामादिविशेषरूपैः इदं जगद्भाति हे महानुभाव । कथमेतदवगम्यते तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भातीति? 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति मायानिर्मितं बहुरूपं निर्दिश्य तस्यैव सम्यग्रूपम् 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम्' इति प्रवदन्ति वेदाः । तथा च— 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च' इत्यादिना तस्यैव मूर्तामूर्तात्मकमात्मवज्जगत्स्वरूपं निर्दिश्य तस्य सम्यग्रूपम् 'नेति नेति' इत्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । तथा— 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति वियदादिधरित्र्यन्तं तस्यैव कार्यं निर्दिश्य कोशोपन्यासमुखेन तस्यैव सम्यग्रूपम्, 'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । 'अधीहि भगव इति होपससाद' इत्यादिना नामादिप्राणान्तं तस्यैव मायानिमित्तं जगन्निर्दिश्य 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इत्यादिना तस्यैव सम्यग्रूपं भूमानं तमसः पारं स्वे महिम्नि व्यवस्थितं प्रवदन्ति वेदाः । न केवलं वेदाः प्रवदन्ति, अपि तु मुनयोऽपि तत् ब्रह्म विश्ववैरूप्यं विश्वरूपविपरीतरूपम् उदाहरन्ति । तथा चाह भगवान्पराशरः— 'प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

मनसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ तच्च विष्णोः परं रूपमरूपाख्यमनुत्तमम् । तद्विश्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः' इति । इदानीम् ईश्वरार्थमनुष्ठीयमानानां तत्प्राप्तिसाधनज्ञानापेक्षितशुद्धिद्वारेण पारम्पर्येण पुरुषार्थत्वम्, अन्येषां संसारानर्थहेतुत्वेनापुरुषार्थत्वं च दर्शयति श्लोकद्वयेन—

तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या
ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।
पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चा-
त्स जायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥

ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वा-
न्न चान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी ।
अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्व-
ममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ॥ ९ ॥

यद्विश्वरूपविपरीतरूपं ब्रह्म तदर्थमुक्तं वेदेन । किम्? तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि, इज्या ज्योतिष्टोमादि । किं ततो भवतीति चेत्— ताभ्याम् इज्यातपोभ्याम् असौ विद्वान् पूर्वोक्तविनियोगज्ञः ईश्वरार्थं कर्मानुतिष्ठन् पुण्यम् उपैति प्राप्नोति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कर्मजन्यापूर्वसंयुक्तो भवति । तेन पुण्येन पापं विनिहत्य क्षपयित्वा पश्चात् उत्तरकालं क्षपिताशेषकल्मषो जायते ज्ञानविदीपितात्मा ज्ञानप्रकाशितचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मस्वरूपो भवति । ज्ञानेन चात्मानं परमात्मानम् उपैति प्राप्नोति विद्वान् आत्मवित् । अन्यथा पुनरीश्वरार्थं कर्माननुष्ठानेनाक्षपिताशेषकल्मषो न ज्ञानी भवति । तदा वर्गफलानुकाङ्क्षी इन्द्रियफलानुकाङ्क्षी स्वर्गादिफलानुकाङ्क्षी सन् अस्मिन् लोके कृतं तत् यज्ञादिकं परिगृह्य सर्वम् अमुत्र परलोके तत्फलमुपभुङ्क्ते । ततः कर्मशेषेण पुनरेति मार्गं संसारमार्गम् । तथा च श्रुतिः— 'तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' ॥

इदानीं विद्वदविद्वदपेक्षया कर्मणां फलवैषम्यमाह—

अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते ।
ब्राह्मणानां तपः स्वृद्धमन्येषां तावदेव तत् ॥

अस्मिन् लोके यत् तपस्तप्तं तस्य फलम् अन्यत्र अमुष्मिन् लोके भुज्यते इति सर्वेषां समानम् । ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां पुनरयं विशेषः— तपः स्वृद्धम् अतीव समृद्धं भवति फलवृद्धिहेतुर्भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः— 'यदेव विद्यया

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति । अन्येषाम् अनात्मविदां वैषयिकाणां तावदेव तत् न समृद्धं भवति ; यस्य कर्मणो यत्फलं श्रुतं तावन्मात्रफलसाधनं न फलसमृद्धिहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥

श्रुत्वैवमाह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तद्ब्रूहि कथं विद्यामहं प्रभो ॥

ऋज्वेतत् ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते ।
एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति नान्यथा ॥ १२ ॥

यदेतन्निष्कल्मषं तपः, तत्केवलं परिचक्षते केवलं बीजमित्युक्तम् । सर्वस्यास्य प्रपञ्चस्य बीजं निमित्तं यत्, तत्केवलमित्युक्तम् । आहोशना—'गुणसाम्ये स्थितं तत्त्वं केवलं त्विति कथ्यते । केवलादेतदुद्भूतं जगत्सदसदात्मकम्' इति । तत् एतत् एव केवलं तपः समृद्धमत्यर्थं च भवति नान्यथा यदा निष्कल्मषं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

न भवति सकल्मषं स्यात् तदा समृद्धमत्यर्थं च न भवति ॥

एतदेव प्रशंसति—

तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ।
तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः ॥ १३ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

श्रुत्वैवमाह राजा—

धृतराष्ट्र उवाच—

कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ।
सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ॥

'निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते' इति श्रुतस्य तपसः कल्मषं ब्रूहि हे सनत्सुजात, येन निष्कल्मषेण तपसा इदं ब्रह्म गुह्यं सनातनं विद्याम् ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-
स्तथा नृशंसानि च सप्त राजन् ।
ज्ञानादयो द्वादश चातताना:
शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

क्रोधादयो द्वादश यस्य तपसो दोषाः तथा नृशंसानि च सप्त हे राजन्, यस्य तपसो दोषाः; तथा ज्ञानादयो द्वादश च आतताना: विस्तीर्यमाणाः शास्त्रे - वेदशास्त्रे ये विदिता गुणाः द्विजानां तानेतान् गुणान् दोषांश्च वक्ष्यामीत्यभिप्रायः ॥

क्रोधादीन् दर्शयति—

क्रोधः कामो लोभमोहौ विवित्सा
कृपासूया मानशोकौ स्पृहा च ।
ईर्ष्या जुगुप्सा च महागुणेन
सदा वर्ज्या द्वादशैते नरेण ॥ १६ ॥

क्रोधो नाम कामप्रतिघातादुत्पद्यमानः ताडनाक्रोशनादिहेतुः कामहानिहेतुकश्च अन्तःकरणविक्षेपो गात्रस्वेदकम्पनादिलिङ्गः । कामः स्त्र्याद्यभिलाषः । लोभः परद्रव्येच्छा, आर्जितस्य द्रव्यस्य तीर्थे विनियोगासामर्थ्यं च । मोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता । विवित्सा विषयरसान्वेत्तुमिच्छा । अकृपा निष्ठुरता । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्, परगुणादिष्वक्षमा वा । मानः आत्मबहुमानित्वम् । शोकः इष्टार्थवियोगजोऽन्तःकरणविक्षेपः रोदनचिन्तनादिलिङ्गोऽप्रतीकारविषयः । स्पृहा विषयभोगेच्छा । ईर्ष्या परश्रियामसहिष्णुता । जुगुप्सा पर-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

गुणानपह्नोतुमिच्छा बीभत्सा वा । एते क्रोधादयो दोषाः तपसः कल्मषरूपाः सदा वर्ज्याः महागुणेन ब्राह्मणेन । ब्राह्मणानामुत्कृष्टगुणयोगः स्वभावसिद्धः । तथा चोक्तं भगवता—'शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम्' इति । अथवा, महागुणो ब्रह्मप्राप्तिगुणः, तेन ब्रह्मप्राप्तिलक्षणेन महागुणेन समन्वितेन सदा वर्जनीया इत्यर्थः । उक्तं च नाममहोदधौ— 'महान्ब्रह्मेति च प्रोक्तो महत्त्वान्महतामपि । तत्प्राप्तिगुणसंयुक्तो महागुण इति स्मृतः' इति ॥

तेषां सदा वर्ज्यत्वे हेतुमाह—

एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यं पर्युपासते ।
लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥

यथा मृगाणाम् अन्तरं छिद्रं लिप्समानो रन्ध्रान्वेषणपरो लुब्धको मृगयुरनुवर्तते, यथा च तच्छिद्रं लब्ध्वा तान् हन्ति; तथा तेषां मनुष्याणां रन्ध्रान्वेषणपरा एते क्रोधादयः एकैकं मनुष्यं पर्युपासते । अथवा, मनुष्यान् पर्युपासते इति पाठः, तस्मिन् एकैकं पृथक् पृथक् मनुष्यान् पर्युपासते इति योजना । तथा च्छिद्रं लब्ध्वा तान् घ्नन्ति । तस्मादेतेष्वेकोऽपि

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

दोषो विनाशकारणम् । यस्मादेवं तस्मात्सदा वर्ज्या इत्यर्थः । उक्तं च हैरण्यगर्भे— 'यथा पान्थस्य कान्तारे सिंहव्याघ्रमृगादयः । उपद्रवकरास्तद्वत्क्रोधाद्या दुर्गुणा नृणाम्' इति ॥

इदानीं नृशंससप्तकमाह—

संभोगसंविद्विषमेधमानो
दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान् ।
वर्गप्रशंसी वनितां च द्वेष्टा
एते परे सप्त नृशंसरूपाः ॥ १८ ॥

संभोगे विषयसंभोगे संविद्बुद्धिर्यस्य वर्तते स संभोगसंवित् विषमेधमानः विषमिव परेषामुपद्रवं कृत्वा एधमानः वर्धमानः; अथवा, द्विषमेधमान इति पाठान्तरम्; द्विषं द्वेष्यं कर्म कृत्वा प्राणिनां तद्द्वारेणैव वर्धमानः । दत्तानुतापी यः पूर्वं धर्मबुद्ध्या धनादिकं दत्त्वा पश्चात् किमर्थमहं दत्तवानिति तप्तो भवति स दत्तानुतापी । कृपणः यत्किंचिदर्थलवलाभमात्रलोभात्सर्वावमानं सहते यः, स कृपणः । अबलीयान् ज्ञानबलवर्जितः । वर्गप्रशंसी इन्द्रियवर्गप्रशंसी । वनितां च द्वेष्टा अनन्यशरणां भार्यां यो द्वेष्टि सः । एते परे पूर्वोक्तेभ्यः क्रोधादिभ्यः सप्त नृशंसरूपाः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इदानीं ज्ञानादयो द्वादश गुणा उच्यन्ते—

ज्ञानं च सत्यं च दमः श्रुतं च
अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ।
यज्ञश्च दानं च धृतिः शमश्च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १९ ॥

ज्ञानं तत्त्वार्थसंवेदनम् । सत्यं यथार्थसंभाषणं भूतहितं च । दमो मनसो दमनम् । श्रुतम् अध्यात्मशास्त्रश्रवणम् । मात्सर्यं सर्वभूतेष्वसहमानता, तदभावः अमात्सर्यम् । ह्रीः अकार्यकरणे लज्जा । तितिक्षा द्वन्द्वसहिष्णुता । अनसूया परदोषानाविष्करणम् । यज्ञः अग्निष्टोमादिः, महायज्ञश्च । दानं ब्राह्मणेभ्यो धनादिपरित्यागः । धृतिः विषयसंनिधावपि इन्द्रियनिग्रहः । शमः अन्तःकरणोपरतिः, बहिःकरणोपरतिरिति केचित् । एते ज्ञानादयो महाव्रताः परपुरुषार्थसाधनभूताः ब्राह्मणस्य ॥

ये 'ज्ञानादयो द्वादश चाततानाः' इति पूर्वत्र प्रस्तुताः, ते वर्णिताः । इदानीं गुणस्तुतिं करोति—

यस्त्वेतेभ्योऽप्रवसेद्द्वादशभ्यः
सर्वामिमां पृथिवीं स प्रशिष्यात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विमुक्ताः
क्रमाद्विशिष्टा मौनभूता भवन्ति ॥ २० ॥

यस्तु एतेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः अप्रवसेत् प्रवासं न करोति तैरेव समन्वितो भवेत्, स सर्वामिमां पृथिवीं प्राशिष्यात् प्रशास्ति आत्मवश्यां करोति । य एतेषां मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्याम् एकतः एकस्मात् वा अविमुक्ताः, एतेषामन्यतमेनापि समन्वितास्ते एते क्रमेण विशिष्टा ज्ञानिनो भूत्वा मौनभूताः ब्रह्मभूता भवन्ति ॥

इदानीं दमदोषानाह श्लोकत्रयेण—

दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रातिकूलं कृते भवेत् ।
अनृतं पैशुनं तृष्णा प्रातिकूल्यं तमोऽरतिः ॥

लोकद्वेषोऽभिमानश्च विवादः प्राणिपीडनम् ।
परिवादोऽतिवादश्च परितापोऽक्षमा धृतिः ॥

असिद्धिः पापकृत्यं च हिंसा चेति प्रकीर्तिताः ।
एतैर्दोषैर्विमुक्तो यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥

दमः अष्टादशदोषः स्यात् अष्टादशदोषसमन्वितो भवति । किमेतेषां दोषत्वमिति चेत्— प्रतिकूलं कृते भवेत् एतेषा-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

न्यतमे कृते दमस्य प्रतिकूलं कृतं भवेत् । के ते? अनृतम् अयथार्थवचनम् । पैशुनं परदूषणवचनम् । तृष्णा विषयेप्सा । प्रातिकूल्यं सर्वेषां प्रतिकूलता । तमः अज्ञानम् । अरतिः अयथालाभसंतुष्टिः । अथवा, रतिः स्त्रीभोगेष्वभिरतिः । लोकद्वेषः लोकानामुद्वेगाचरणम् । अभिमानः सर्वेषामप्रणतिभावः । विवादः जनकलहाचरणम् । प्राणिपीडनं स्वदेहपूरणाय प्राणिहिंसनम् । परिवादः समक्षे परदूषणाभिधानम् । अतिवादः निरर्थकोऽतिप्रलापः । परितापः वृथादुःखचिन्तनम् । अक्षमा द्वन्द्वासहिष्णुता । अधृतिः इन्द्रियार्थेषु चपलता । असिद्धिः धर्मज्ञानवैराग्याणाम् । पापकृत्यं प्रतिषिद्धाचरणम् । हिंसा अविहितहिंसा । इति इत्थं दमदोषाः प्रकीर्तिताः । एतैः अनृतादिभिः दोषैः विमुक्तो यो गुणः सः दम इति उच्यते सद्भिः ॥

इदानीं मददोषानाह—

मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्विधः ।
विपर्ययाः स्मृता एते दमदोषा उदाहृताः ॥

मदोऽष्टादशदोषः स्यात् त्यागश्च षड्विधो भवति । विपर्ययाः स्मृता एते अनृतादिहिंसान्ताः ये दमदोषत्वेन स्मृताः,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

त एते विपर्यया: स्मृता: सत्यादिरूपत्वेन स्मृता: मददोषा: मदनाशकरा: उदाहृता: । के ते? सत्यापैशुनातृष्णाप्रातिकूल्यातमोऽरतिलोकाद्वेषानभिमानाविवादाप्राणिहिंसापरिवादानतिवादापरितापक्षमाधृतिसिद्ध्यपापकृत्याहिंसा इत्येते मदनाशकरा उदाहृता: ॥

'त्यागो भवति षड्विधः' इत्युक्तम् । तत्राह—

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयस्तत्र दुष्करः ।
तेन दुःखं तरन्त्येव तस्मिंस्त्यक्ते जितं भवेत् ॥

श्रेयान् तु षाड्विधस्त्याग: ; तत्र एतेषु षाड्विधत्यागेषु मध्ये तृतीय: त्यागो दुष्करो भवति दु:खसंपाद्य: । तेन तृतीयेन त्यागेन दु:खम् आध्यात्मिकादिभेदभिन्नं तरन्त्येव तस्मिन् त्यागे कृते सति सर्वं जितं भवेत् ॥

त्यागषट्कं दर्शयति—

अर्हते याचमानाय पुत्रान्वित्तं ददाति यत् ।
इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ॥२६॥

कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः ।
अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो मतः ॥२७॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अर्हते योग्याय याचमानाय पुत्रान् वित्तं ददाति इति यत् तदेतत्त्यागद्वयं षण्णां मध्ये प्रथमम् । इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यात् इष्टं श्रौते कर्मणि यद्दानम् । पूर्तं स्मार्तकर्मणि । इष्टं देवेभ्यो दत्तम्, पूर्तं पितृभ्य इति केचित् । नित्यं वैराग्ययोगतः विशुद्धसत्त्वस्यानित्यत्वादिदोषदर्शिनः ततो विरक्ततया धनादिपरित्यागः कामत्यागश्च राजेन्द्र, स तृतीय इति स्मृतः। किमेतैर्भवतीत्यत आह—अप्रमादीति । अप्रमादिनां कामो नश्यति । उक्तं राजधर्मेषु— 'अपध्यानमलो धर्मो मलोऽर्थस्य निगूहनम् । अप्रमादमलः कामो भूयः स गुणवर्धनः'। य एतैः षड्भिः समन्वितः त्यागैः, सः अप्रमादी भवेत् । सः अप्रमादः अष्टगुणः अष्टभिर्गुणैः समन्वितो भवति ॥

के ते? तान् दर्शयति—

सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।
अस्तेयो ब्रह्मचर्यं च तथासंग्रह एव च ॥ २८ ॥

सत्यं यथार्थसंभाषणम् । ध्यानं चेतसः कस्मिंश्चिच्छुभाश्रये मण्डलपुरुषादौ तैलधारावत्संतत्यवच्छेदिनी प्रवृत्तिः । समाधानं प्रणवेन विश्वाद्युपसंहारं कृत्वा स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनावस्थानम् । चोद्यम् 'कोऽहं कस्य कुतो

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

वा' इत्यादि। वैराग्यं दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णता। अस्तेयः अचौर्यमात्मनो द्रव्यस्य वा। आत्मचौर्यमुक्तम्—'योऽन्यथा सन्तमात्मानम्' इति। ब्रह्मचर्यम् अष्टाङ्गमैथुनत्यागः। तथा चोक्तम्—'स्मरणं कीर्तनं केलिर्वीक्षणं गुह्यभाषणम्। संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः। विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्' इति। असंग्रहः अपरिग्रहः पुत्रदारक्षेत्रादीनाम्। एतान्परिपालयेत्॥

दोषान् विवर्जयेदित्याह—

एवं दोषा दमस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत्।
दोषत्यागेऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः॥

दमोऽष्टादशदोषः स्यादिति ये दोषा उक्ताः, तान् दोषान् परिवर्जयेत्। कस्मादित्याह— तेषु दोषेषु त्यक्तेषु प्रमादी न भवेदित्यर्थः। सोऽपि अप्रमादः अष्टगुणो मतः; 'सत्यं ध्यानम्' इत्यादिना पूर्वमेवोद्दिष्टत्वादित्यर्थः॥

इदानीं सत्यस्तुतिः क्रियते—

सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः।
तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम्॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सत्यात्मा सत्यस्वरूपो भव हे राजेन्द्र, सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः तांस्तु सत्यमुखान् सत्यप्रधानान् सत्याधीनात्मलाभान् आहुः । सत्ये हि अमृतमाहितम्; अमृतं मोक्षः ॥

निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् ।
एतद्धात्रा कृतं वित्तं सत्यमेव सतां वरम् ॥

निवृत्तेनैव दोषेण 'क्रोधादयः' इत्यादिना पूर्वोक्तदोषरहितः सन् तपोव्रतमिहाचरेत् । एतत् धात्रा परमेश्वरेण कृतं वित्तं सत्यमेव सतां वरम् ॥

इदानीम् 'कथं समृद्धमत्यर्थम्' इत्यनेन उपक्रान्तमर्थमुपसंहरति—

दोषैरेतैर्वियुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।
एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ॥ ३२ ॥

दोषैरेतैः 'क्रोधादयः' इत्यादिना पूर्वोक्तैः वियुक्तं तु गुणैरेतैः ज्ञानादिभिश्च समन्वितं यत् एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ॥

किं बहुना—

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र संक्षेपात्तद्ब्रवीमि ते ।
एतत्पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

हे राजेन्द्र, यन्मां पृच्छसि तत् संक्षेपात् समासतः ब्रवीमि ते, एतत् वक्ष्यमाणं पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ॥

किं तदिति चेत्, तत्राह—

इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत्स सुखी भवेत् ॥

हे भारत, इन्द्रियेभ्यः सविषयेभ्यः पञ्चभ्यः वर्तमानेभ्यः मनसश्चैव तथा अतीतेभ्यः अनागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत्, स सुखी भवेत् मुक्त एव भवेदित्यर्थः ॥

एवमुक्ते, प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कत्थ्यते जनः ।
तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ ३५ ॥
द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथापरे ।
एतेषु मेऽधिकं ब्रूहि यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥

आख्यानं पुराणं पञ्चमं येषां वेदानां ते आख्यानपञ्चमाः। श्रूयते च्छान्दोग्ये—'इतिहासपुराणं पञ्चमम्' इति। तैः आख्यानपञ्चमैः वेदैः भूयिष्ठम् अत्यर्थं कत्थ्यते श्लाघ्यते

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

बहुमन्यते सर्वस्मादधिकोऽहमिति । कथ्यते इति केचित्पठन्ति । आख्यानपञ्चमैर्वेदैः कश्चिज्जनः पञ्चवेदीति कथ्यत इत्यर्थः । तथा चान्ये चतुर्वेदाः त्रिवेदाः अपरे द्विवेदाः एकवेदाश्च अनृचश्च तथा अपरे परित्यक्तऋगादिवेदाः अपरे । एतेषु मनुष्येषु अधिकं श्रेष्ठं ब्रूहि, यमहं ब्राह्मणं वेद विद्याम् ॥

य एव स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनावस्थितः, स एव ब्राह्मण इति दर्शयिष्यन् तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तदज्ञानमूलत्वं दर्शयति—

एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।
सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥

एकस्य वेदस्य— वेद्यमिदंरूपम् अनिदंरूपम्, वेदनं वेदः— एकस्याद्वितीयस्य संविद्रूपस्येत्यर्थः । तस्य एकवेदस्य ब्रह्मणोऽनवगमादृगादयो वेदाः बहवोऽभवन् । अत्र ऋगादयो वेदाः तत्प्रतिपत्त्यर्थं विचारं कुर्वन्ति इति वेदाख्यानमवापुः । अथवा, सद्भावं साधयन्तीति वेदाः । विदन्ति वेदनसाधनभूता इति वा वेदाः । अथवा, ब्रह्माधीनमात्मानं लभन्त इति वा वेदाः । अथवा, ब्रह्मण आत्मतया लाभहेतव इति वा वेदाः । विद विचारणे, विद सत्तायाम्, विद

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

ज्ञाने, विद्लृ लाभे, एतेषां धातूनां विषये वर्तन्ते यस्मात्, ततो वेदा इत्युक्ताः। तदेकवेदस्वरूपं किमिति चेत्, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः। तस्मात् सत्यस्य एकवेदस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनवगमाद्वेदा बहवो व्याख्याताः सर्वे वेदास्तदर्थदर्शनहेतवः। हे राजेन्द्र, त्वमपि किमेवं ज्ञात्वा सत्येव ब्रह्मणि स्थितोऽसि? कश्चित् पुनः सत्ये अवस्थितः प्रतिष्ठित इति॥

भूयो मे शृणु—

य एनं वेद तत्सत्यं प्राज्ञो भवति नित्यदा।
दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेव प्रवर्तते॥ ३८॥

किमर्थम्? नो चेत्, तत्र यद्भवति तच्छृणु—

सत्यात्प्रच्यवमानानां
संकल्पा वितथाभवन्।
ततः कर्म प्रतायेत
सत्यस्यानवधारणात्॥ ३९॥

सत्यात् सत्यज्ञानादिलक्षणात् ब्रह्मणः प्रच्यवमानानां स्वाभाविकब्रह्मभावपरित्यागेन अनात्मनि देहादावात्मभावमापन्नानां संकल्पा वितथा अभवन् व्यर्था भवन्ति, स्वाभावि-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कसत्यसंकल्पादयो न सिध्यन्तीत्यर्थः। ततः कर्म यज्ञादिकं प्रतायेत विस्तृतं भवेत्। तदेतत्सर्वं सत्यस्य सत्यादिलक्षणस्य ब्रह्मणः अनवधारणात् अनवगमात् आत्माज्ञाननिमित्तत्वात् संसारस्य यावत्परमात्मानमात्मत्वेन साक्षान्न विजानाति, तावदयं तापत्रयाभिभूतो मकरादिभिरिव रागादिभिरितस्ततः समाकृष्यमाणो मोमुह्यमानोऽसत्यसंकल्पः स्वर्गपश्वन्नादिहेयसाधनेषु वर्तत इत्यर्थः ॥

इदानीं ब्राह्मणलक्षणमाह—

विद्याद्बहुपठं तं तु बहुवागिति ब्राह्मणम् ।
य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥

बहुपठं तम् आख्यानपञ्चमवेदाध्यायिनं बहुवागिति विद्यात् न साक्षात् ब्राह्मणमिति । कस्तर्हि मुख्यो ब्राह्मण इति चेत्— य एव सत्यात् सत्यादिलक्षणात् नापैति, स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनैवावतिष्ठत इत्यर्थः । सः एव ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया, नेतरः, यः सत्यात्प्रच्युतोऽकृतार्थः सन् कर्माणि प्रवर्तते । तथा च ब्रह्मविदमेव ब्राह्मणं दर्शयति श्रुतिः— 'मौनं चामौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः' इति, 'विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति' इति च ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

भवेदेतदेवं यदि, तदेव ब्रह्म सिध्येत्; न च सिध्यति, अन्यपरत्वाद्वेदस्य इति; तत्राह—

छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ
स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र ।
छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य
गता हि वेदस्य न वेद्यमार्याः ॥ ४१ ॥

हे द्विपदां वरिष्ठ, छन्दांसि वेदाः स्वच्छन्दयोगेन, स्वच्छन्दता स्वाधीनता, यथाकाममित्यर्थः । तत्र परमात्मनि भवन्ति तत्रैव प्रमाणं भवन्ति । श्रूयते च— 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति च । पुरुषार्थपर्यवसायित्वाद्वेदस्य तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य अनित्याशुचिदुःखानुविद्धत्वेन पुरुषार्थत्वाभावात् तत्स्वरूपतज्ज्ञानतत्साधनप्रतिपादकत्वेन वेदानां प्रामाण्यमित्यर्थः । यस्मात् वेदाः स्वच्छन्दयोगेन तत्रैव परमात्मनि प्रमाणं भवन्ति, तेन च हेतुना तान् वेदान् अधीत्य अधिगम्य वेदान्तश्रवणादिकं कृत्वा गताः प्राप्ताः वेदस्य संविद्रूपस्य परमात्मनः स्वरूपं न वेद्यं प्रपञ्चम् आर्याः पण्डिता ब्रह्मविदः ॥

एवं तर्हि वेदवेद्यत्वे 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिता-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

दधि' 'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिविरोधः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह—

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
वेदेन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।
यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं
यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ॥ ४२ ॥

न वेदानाम् ऋगादीनां मध्ये कश्चिदपि वेदः परमात्मनो वाचामगोचरस्य संविद्रूपस्य वेदिता अस्ति । कस्मात्? यस्मात् वेदेन ऋगादिरूपेण जडेन वेदं संविद्रूपं परमात्मानं न विदुः न वेद्यं प्रपञ्चमपि वेद्यं न विदुः, संविदधीनत्वात्सर्वसिद्धेः । यस्मात् संविदधीना सर्वसिद्धिः तस्मात् यो वेद जानाति वेदं संविद्रूपं परमात्मानम्, स च वेद वेद्यम् इदं सर्वम् । तथा च श्रुतिः—'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' इति । यो वेद वेद्यम् इति रूपं न स वेद न जानाति सत्यं सत्यादिलक्षणं परमात्मानम् ॥

नन्वेवं तर्हि 'वेदेन वेदं न विदुर्न वेद्यम्' इति वदता अनात्मविदः प्रपञ्चासिद्धिरेवेत्युक्तं भवति इत्याशङ्क्याह—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं
न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ।
तथापि वेदेन विदन्ति वेदं
ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ॥ ४३ ॥

यो वेद जानाति वेदान् ऋगादीन्, स च वेद वेद्यं सोऽपि अनात्मविदेव भिन्नेन संवेदनेन वेद्यं प्रपञ्चं वेद। नन्वेवं तर्हि वेद्यवत् परमात्मानमपि जानीयादित्याशङ्क्याह— न तं परमात्मानं वाचामगोचरं विदुः वेदविदो न वेदाः वेदा अपि न तं विदुः न तं विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः। नन्वेवं तर्हि कथमौपनिषदं ब्रह्म स्यादित्याशङ्क्याह— तथापि वेदेन विदन्ति वेदं परमात्मानं यद्यपि वागाद्यविषयं ब्रह्म, तथापि वेदेन ऋगादिना विदन्ति विजानन्ति वेदं संविद्रूपं परमात्मानम्। के ते? ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति वेदानां वेदप्रतिपादनप्रकारं जानन्तीत्यर्थः ॥

कथं तर्ह्यविषयमेव ब्रह्म वेदाः प्रतिपादयन्तीत्याशङ्क्याह—

यामांशभागस्य तथा हि वेदा
यथा हि शाखा च महीरुहस्य ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

संवेदनेऽप्येवमथामनन्ति
तस्मिन्हि नित्ये परमात्मनोऽर्थे ॥ ४४ ॥

यामांशभागस्य 'त्रियामश्चन्द्रः' इति श्रुतेः चन्द्रांशभागस्य प्रतिपच्चन्द्रकलादर्शने यथा महीरुहस्य वृक्षस्य शाखा हेतुर्भवति, तथा हि वेदाः तथैव परमात्मनः स्वरूपभूते संवेदने नित्ये अविनाशिनि अर्थे परमपुरुषार्थस्वरूपे पूर्णानन्दरूपे हेतवो भवन्ति, न पुनः साक्षाद्वाचामगोचरं परमात्मानं प्रतिपादयन्तीत्येवम् आमनन्ति ॥

य एवं वेदानां वेदरूपात्मप्रतिपादनप्रकारमवगम्य व्याचष्टे, सोऽपि ब्राह्मण इत्याह—

अभिजानामि ब्राह्मण-
माख्यातारं विचक्षणम् ।
एवं योऽभिविजानाति
स जानाति परं हि तत् ॥ ४५ ॥

यो वेदप्रतिपादनप्रकारं व्याचष्टे, तम् आख्यातारं विचक्षणं ब्राह्मणं अभिजानामि । ननु बाल्यं पाण्डित्यादिकं निर्विद्यावस्थितमेव ब्रूते ब्राह्मणम् 'अथ ब्राह्मणः' इति, कथमुच्यते

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् इति? तत्राह—एवं वेदानां वेदनरूपात्मप्रतिपादनप्रकारं मयोक्तं योऽभिविजानाति, स जानाति परं हि तत् परं ब्रह्म जानाति इत्येव। यो हि पाण्डित्यं निर्विद्य व्यवस्थितः, सः क्षिप्रं बाल्यादिकं निर्विद्य ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः ॥

यस्मात्सत्यनिष्ठस्यैव ब्राह्मणत्वप्रसिद्धिः, तस्मात् विषयपरो न भवेदित्याह—

नास्य पर्येषणं गच्छे-
त्प्रत्यर्थिषु कदाचन ।
अविचिन्वन्निमं वेदे
ततः पश्यति तं प्रभुम् ॥ ४६ ॥

'विषयाश्चेन्द्रियाण्येव देहोऽहंकार एव च। बाह्या आभ्यन्तरा घोराः शत्रवो योगिनः स्मृताः' इति दर्शनात् नास्य आत्मनः प्रत्यर्थिषु प्रातिपक्षभूतेषु देहेन्द्रियशब्दादिविषयेषु पर्येषणं परित एषणं गच्छेत् विषयान्वेषणपरो न भवेदित्यर्थः। अविचिन्वन् विषयसंचयमकुर्वन् इमं प्रत्यगात्मानं वेदे उपनिषत्सु तत्त्वमस्यादिवाक्येषु ततः पश्चात् पश्यति तं प्रभुं परमा-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

त्मानम् आत्मत्वेन जानातीत्यर्थः । अथवा, नास्यात्मनः पर्येषणम् अन्वेषणं गच्छेत् प्रत्यर्थिषु प्रतिपक्षभूतदेहेन्द्रियादिषु, देहेन्द्रियतद्धर्मानात्मत्वेन न गृह्णीयादित्यर्थः । अविचिन्वन् देहेन्द्रियतद्धर्मानात्मत्वेनासंचिन्वन् तत्साक्षिणमात्मानमेव प्रतिपद्यमानः तत्त्वंपदार्थशोधनानन्तरम् इमं प्रमात्रादिसाक्षिणं परमात्मानं पश्यति, देहेन्द्रियतद्धर्मानात्मत्वेनाप्रतिपद्यमानस्तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमात्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः ॥

तूष्णींभूत उपासीत
न चेच्छेन्मनसा अपि ।
अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्मै
बह्वनन्तरमाप्नुयात् ॥ ४७ ॥

यस्मात् सर्वविषयपरित्यागेनैव आत्मदर्शनसिद्धिः, तस्मात् तूष्णींभूतः सर्वकर्मसंन्यासं कृत्वा स्वात्मव्यतिरिक्तं सर्वं परित्यज्य केवलो भूत्वा स्वात्मानमेव लोकम् उपासीत, न चेच्छेन्मनसा अपि विषयेच्छां न कुर्यात् । यस्तूष्णींभूतः विषयोपसंहारं कृत्वा स्वात्मानमेव लोकम् उपास्ते, अस्मै तूष्णींभूताय ब्राह्मणाय ब्रह्म अपूर्वादिलक्षणम् अभ्यावर्तेत

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

अभिमुखीभवेदित्यर्थः । श्रूयते च— 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' इति । अनन्तरं आविर्भूतस्वरूपः सन् बहु भूमानं तमसः पारं परम् आत्मानं आप्नुयात् इत्यर्थः ॥

मुनिरप्येष एवेत्याह—

मौनाद्धि मुनिर्भवति
नारण्यवसनान्मुनिः ।
अक्षरं तं तु यो वेद
स मुनिश्रेष्ठ उच्यते ॥ ४८ ॥

मौनात् पूर्वोक्तात् तूष्णींभावादेव मुनिर्भवति, न पुनः अरण्यवसनमात्रात् मुनिः भवति । तेषामपि तूष्णींभूतानां मध्ये यस्तु पुनः अक्षरं अविनाशिनं तं परमात्मानं वेद 'अयमहमस्मि' इति साक्षाज्जानाति, स मुनिश्रेष्ठ उच्यते । श्रूयते च— 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' इति ॥

वैयाकरणोऽप्येष एवेत्याह—

सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सर्वार्थानां व्याकरणात् वैयाकरण उच्यते । न पुनः शब्दैकदेशव्याकरणात् वैयाकरणो भवति । भवतु सर्वार्थानां व्याकरणात् वैयाकरणत्वम्, ततः किमिति चेत्, तन्मूलतो व्याकरणं पूर्वोक्तादक्षराद्धि सर्वस्य नामरूपप्रपञ्चस्य व्याकरणम् । श्रूयते च— 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति । तस्माद्ब्रह्मण एव साक्षाद्वैयाकरणत्वम् । व्याकरोतीति तत्तथा असावपि विद्वान् तत् ब्रह्म तथैव व्याकरोतीति वैयाकरणः ॥

सर्वज्ञोऽप्येष एवेत्याह—

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां
सर्वदर्शी भवेन्नरः ।
सत्ये वै ब्रह्मणि तिष्ठं-
स्तद्विद्वान्सर्वविद्भवेत् ॥ ५० ॥

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां यः प्रत्यक्षेण भूरादीन् लोकान् पश्यति, स सर्वदर्शी नरो भवेत् सर्वरूपं परमात्मानं पश्यति । असौ पुनः सत्ये सत्यादिलक्षणे ब्रह्मणि तिष्ठन् मनः समादधाति । तद्विद्वान् सत्यादिलक्षणं ब्रह्म विद्वान् आत्मत्वेन जानन् सर्वविद्भवेत् सर्वं जानातीत्यर्थः । तस्मादेष एव

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

साक्षात् सर्वज्ञः, न अनात्ममात्रदर्शी ॥

'यस्त्वेतेभ्यः' इत्यादिना उक्तमेवार्थं पुनरपि दर्शयति अवश्यकर्तव्यत्वप्रदर्शनार्थम्—

ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।
वेदानां चारपूर्वेण चैतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ५१ ॥

इति श्रीमत्सनत्सुजातीयभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

ज्ञानादिषु 'ज्ञानं च' इत्यादिना पूर्वोक्तेषु स्थितोऽप्येवं यथा सत्ये तिष्ठन् ब्रह्म पश्यति एवमेव ब्रह्म पश्यति । वेदानां चारपूर्वेण वेदान्तश्रवणपूर्वकमित्यर्थः । अथवा, गुणान्तरविधानमेतत्— ज्ञानादिषु स्थितोऽपि न केवलं तावन्मात्रेण पश्यति; अपि तु एवमेव वक्ष्यमाणप्रकारेण वेदान्तविचारपूर्वेण वेदान्तश्रवणादिपूर्वकमेव पश्यति ब्रह्म । एतत् वेदान्तानां विचारप्रकारं हे विद्वन् , ब्रवीमि ते वक्ष्यामीत्यभिप्रायः ॥

इति सनत्सुजातीयभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

सनत्सुजातीयभाष्ये

तृतीयोऽध्यायः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तृतीयोऽध्यायः ॥

इदानीं ब्रह्मचर्यादिसाधनानन्तरं तत्प्राप्यं च ब्रह्म प्रतिपादयितुं तृतीयचतुर्थावारभ्येते । तत्र तावद्ब्रह्मचर्यादि साधनं श्रुत्वा तद्ब्रह्मवेदनाकाङ्क्षी प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

सनत्सुजात यदिमां परार्थां
ब्राह्मीं वाचं वदसि हि विश्वरूपाम् ।
परां हि कार्येषु सुदुर्लभां कथां
प्रब्रूहि मे वाक्यमेवं कुमार ॥ १ ॥

हे सनत्सुजात, यत् यस्मात् इमां परार्थाम् उत्कृष्टार्थां ब्राह्मीं ब्रह्मसंबन्धिनीं वाचं वदसि हि विश्वरूपां नानारूपां पराम् उत्तमां कार्येषु कार्यवर्गेषु प्रपञ्चेषु सुदुर्लभां श्रवणायाप्यशक्यां कथां प्रब्रूहि मे वाक्यमेवंभूतं कुमार, यस्मात्त्वं ब्राह्मीं वाचं परमपुरुषार्थसाधनभूतां सुदुर्लभां वदसि, तस्मात्त्वमेव वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं
यन्मां पृच्छस्यभिषङ्गेण राजन् ।
बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या
विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ॥ २ ॥

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन पुरुषेण लभ्यं यत् ब्रह्म मां पृच्छस्यभिषङ्गेण राजन् । कथं तर्हि लभ्यमित्याह—बुद्धौ अध्यवसायात्मिकायां प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या विद्या हि सा; यदा पुनः संकल्पविकल्पात्मकं मनो विषयेभ्यः परावृत्य स्वात्मन्येव निश्चलं भवतीत्यर्थः । येयं बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या, सा विद्या ब्रह्मचर्येण वक्ष्यमाणेन लभ्या ॥

किं च—

आद्यां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां
या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः ।
यां प्राप्यैनं मर्त्यभावं त्यजन्ति
या वै विद्यागुरुवृद्धेषु नित्या ॥ ३ ॥

आद्यां सर्वादिभूतब्रह्मविषयां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

परमार्थरूपां मे ब्रूहीति । यद्वा, आद्याम् अकार्यभूतां असत्यप्रपञ्चाविषयां विद्यां वदसि । तस्मादत्वरमाणेन ब्रह्मचर्यादिसाधनोपेतेन उपसंहृतान्तःकरणेनैव लभ्येत्यर्थः । या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः यां प्राप्यैनं मर्त्यभावं त्यजन्ति या वै विद्यागुरुवृद्धेषु गुरुणा विद्याप्रदानादिना वर्धितेषु शिष्येषु नित्या नियता ॥

एवमुक्ते ब्रह्मचर्यविज्ञानायाह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।
तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्विद्वन्ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥

या विद्या ब्रह्मचर्येण वेदितुं शक्या, तत् साधनभूतं ब्रह्मचर्यं कथं स्यात् । एतत् ब्रह्मचर्यं विद्वन्, ब्रवीहि मे ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य
भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं वदन्ति ।
इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति
विहाय देहं परमं यान्ति सत्यम् ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य आचार्यसमीपं गत्वेत्यर्थः । भूत्वा गर्भम् उपसदनादिना शिष्या भूत्वा ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषादिकं चरन्ति कुर्वन्ति, इहैव अस्मिन् लोके ते शास्त्रकारा भवन्ति; शास्त्रकर्तारः पण्डिताः; ततो बाल्यादिकं निर्विद्य ब्राह्मणा भूत्वा आरब्धकर्मक्षये विहाय देहं परमं यान्ति सत्यं सत्यादिलक्षणं परमात्मानं प्राप्नुवन्ति ॥

किंच—

अस्मिँल्लोके विजयन्तीह कामा-
न्ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ।
त आत्मानं निर्हरन्तीह देहा-
न्मुञ्जादिषीकामिव धीरभावात् ॥ ८ ॥

अस्मिन् लोके विजयन्तीह कामान् ब्राह्मीमेव स्थितिं ब्रह्मण्येव स्थितिम् अनुतितिक्षमाणाः अनुदिनं क्षममाणाः ते आत्मानं देहेन्द्रियादिभ्यो निष्कृष्य तत्साक्षिणं चिन्मात्रं निर्हरन्ति पृथक्कुर्वन्ति । किमिव? मुञ्जादिषीकामिव यथा मुञ्जादिषीकामन्तःस्थां निर्हरन्ति, एवं कोशपञ्चकेभ्यो निष्कृष्य सर्वात्मानं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । केन—धीरभावात् धैर्येण । श्रूयते च कठवल्लीषु—'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषी-
कां धैर्येण तं विद्याच्छुक्रममृतम्' इति ॥

'आचार्ययोनिमिह' इत्यत्र आचार्यस्य योनित्वं दर्शितम् । तत्कथं मातापितृव्यतिरेकेणाचार्यस्य योनित्वमित्याशङ्क्य स एव साक्षाज्जनयितेत्याह—

शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।
आचार्यतस्तु यज्जन्म तत्सत्यं वै तथामृतम् ॥

शरीरम् इह अस्य एतौ मातापितरौ कुरुतः, नात्मानं स्वरूपेण जनयतः । यदिदं देहद्वयात्मना जन्म तदसत्यम् । आचार्यतः तु यत् इदं चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना जन्म, तत्सत्यं परमार्थभूतं तथा एव अमृतं विनाशवर्जितम् । तस्मात्स एव जनयितेत्यर्थः । श्रूयते च प्रश्नोपनिषदि—'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि' इति । तथा चाहापस्तम्बः—'स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयतः' इति ॥

यस्मादाचार्याधीना परमपुरुषार्थसिद्धिः, तस्मात्—

स आवृणोत्यमृतं संप्रयच्छं-
स्तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत
स्वाध्यायमिच्छेच्च सदाप्रमत्तः ॥ ८ ॥

स आवृणोति आपूरयति अमृतं पूर्णानन्दं ब्रह्म आत्मत्वेन संप्रयच्छन् तस्मै आचार्याय न द्रुह्येत् द्रोहं नाचरेत् । तथा च श्रुतिः—'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' । तथा चापस्तम्बः–'तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन । स हि विद्यातस्तं जनयति' इति । कृतमस्य जानन्—अस्येति तृतीयार्थे षष्ठी—अनेनात्मनः कृतमुपकारं विजानन् । किं तर्हि कर्तव्यमित्याह—गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत देवमिवाचार्यमुपासीत । तथा च श्रुतिः—'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' इति । तथा—स्वाध्यायमिच्छेच्च श्रवणादिपरो भवेत् सदा अप्रमत्तः अप्रमादी सन् ॥

इदानीं चतुष्पाद्ब्रह्मचर्यमाह श्लोकचतुष्टयेन—

शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।
ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ९ ॥

शिष्यवृत्तिक्रमेणैव 'आचार्ययोनिमिह' इत्यादिनोक्तक्रमेण शुचिः विद्यामाप्नोति यत्, तत् ब्रह्मचर्यं तस्यास्य प्रथमः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पाद उच्यते ॥

यथा नित्यं गुरौ वृत्तिर्गुरुपत्नयां तथाचरेत् ।
तत्पुत्रे च तथा कुर्वन्द्वितीयः पाद उच्यते ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः । तथा चोक्तम्— 'आचार्यवदाचार्यदारेषु वृत्तिः' 'आचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिश्च' इति ॥

आचार्येणात्मकृतं विजान-
ञ्ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ।
यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः
स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११ ॥

आचार्येणात्मकृतम् आत्मनः कृतम् उपकारं विजानन् ज्ञात्वा अर्थं वेदार्थं परमपुरुषार्थं ज्ञात्वा च अवगम्य भावितोऽस्मीत्यनेन भावितोऽस्मीति स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना यथावदुत्पादितोऽस्मीति चिन्तयन् तम् आचार्यं प्रति हृष्टबुद्धिः सन् यत् आत्मनः कृतार्थत्वं मन्यते, स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥

आचार्याय प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।
कर्मणा मनसा वाचा चतुर्थः पाद उच्यते ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

इदानीं चतुष्पदीं विद्यां दर्शयति—

कालेन पादं लभते तथायं
तथैव पादं गुरुयोगतश्च ।
उत्साहयोगेन च पादमृच्छे-
च्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ॥

अत्र क्रमो न विवक्षितः । प्रथमं गुरुयोगतः ततः उत्साहयोगेन बुद्धिविशेषप्रादुर्भावेन ततः कालेन बुद्धिपरिपाकेण ततः शास्त्रेण सहाध्यायिभिस्तत्त्वविचारेण । तथा चोक्तम्— 'आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया । कालेन पादमादत्ते पादं सब्रह्मचारिभिः' इति ॥

ज्ञानादीनामाचार्यसंनिधाने फलसिद्धिरित्याह—

ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूप-
मन्यानि चाङ्गानि तथा बलं च ।
आचार्ययोगे फलतीति चाहु-
र्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ॥ १४ ॥

ज्ञानादयः 'ज्ञानं च' इत्यादिना पूर्वोक्ता द्वादश गुणा यस्य पुरुषस्य, सः ज्ञानादयः रूपं अन्यानि चाङ्गानि 'श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः' 'सत्यं ध्यानम्' इति श्लोकद्वयोक्तानि,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तथा बलं च तद्धर्मपरिपालनसामर्थ्यं च सर्वम् आचार्ययोगे एव फलति, नाचार्ययोगं विना फलति । श्रूयते च—'आचार्याद्धैव विद्या विदिता' इति, 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इति च । ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यं यदिदं गुरुसंनिधौ शुश्रूषाद्याचरणम्, तद्ब्रह्मचर्यं ब्रह्मार्थयोगेन फलति स्वात्मनः चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मैक्यसंपादनद्वारेण फलतीत्यर्थः ॥

ब्रह्मचर्यस्तुतिं करोति द्वाभ्याम्—

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मचर्येण चाभवन् ॥१५॥
एतेनैव सगन्धर्वा रूपमप्सरसोऽजयन् ।
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्य अह्नाय जायते ॥ १६ ॥

देवा देवत्वमेतेन प्राप्नुवन् । ऋषयोऽपीह ऋषित्वमेतेन प्राप्ताः । सगन्धर्वाः गन्धर्वैः सह वर्तमानाः रूपमप्सरसोऽजयन् रूपाणि रमणीयानि एतेन ब्रह्मचर्येण अजयन् । अह्नो दीप्तिसमूहः, अह्नाय जगतां द्योतनाय सूर्यश्च जायते । उक्तं च— 'अह्नो दीप्तिश्च कथ्यते' इति ॥

कथमेकस्य ब्रह्मचर्यस्यानेकविधफलसाधकत्वमित्यत आह—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

आकाङ्क्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ।
एवं ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ॥१७॥

यथा चिन्तामण्यादयो रसभेदार्थिनामिव आकाङ्क्षार्थस्य संयोगात् तत्तदाकाङ्क्षितमर्थं प्रयच्छन्ति, एवम् एतत् ब्रह्मचर्यमाकाङ्क्षार्थस्य संयोगात्तत्तदाकाङ्क्षितं प्रयच्छतीति ज्ञात्वा तत्तत्फलार्थं ब्रह्मचर्यं चरित्वा तादृग्भावं तादृशं भावं गतास्तु इमे देवादयः । यस्मादाचार्यसंनिध्यनुष्ठितात् ब्रह्मचर्यात् परमपुरुषार्थप्राप्तिः, तस्मादाचार्ययोनिं प्रविश्य गर्भो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चरेदित्यर्थः ॥

नन्वेवं ज्ञाननिष्ठता यदि ज्ञानस्यैव पुरुषार्थत्वं भवेत्; अपि तु कर्मण एवेत्याशङ्क्याह—

अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति
लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन ।
ज्ञानेन विद्वांस्तेज अभ्येति नित्यं
न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्थाः ॥१८॥

हे क्षत्रिय, अन्तवन्तः अन्तवतो लोकान् पितृलोकदेवलोकादीन् ते जयन्ति, नानन्तं स्वात्मभूतं परमात्मानं लोकं जयन्ति । केन तर्ह्यनन्तलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह— ज्ञानेन

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विद्वान् तेज अभ्येति नित्यं नित्यमविनाश्यात्मभूतमेव अभ्येति तेजः ज्योतिः, न कर्मणा । कस्मात्पुनर्ज्ञानेनैवाभ्येति ? तत्राह— न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्थाः तस्य पूर्णानन्दज्योतिषो ज्ञानमेकं मुक्त्वा अन्यः पन्था मार्गो नास्त्येव । श्रूयते च— 'तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति ॥

ज्ञानेन विद्वान् यद्ब्रह्म पश्यति, तत्किमिवाभातीति प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो
कृष्णमथार्जुनं काद्रवं वा ।
यद्ब्राह्मणः पश्यति यत्र विद्वा-
न्कथंरूपं तदमृतमक्षरं परम् ॥ १९ ॥

ज्ञानेन यद्विद्वान् पश्यति ब्रह्म, तत् किं शुक्लमिव आभाति, लोहितमिव आभाति, कृष्णमिव अर्जुनं काद्रवमिव आभाति ; यत्र देशे भाति कथंरूपं तदमृतमक्षरं परं ब्रह्म ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

नाभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो
कृष्णमथार्जुनं वा काद्रवं वा ।
न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे
नैतत्समुद्रे सलिलं बिभर्ति ॥ २० ॥

न एतत् ब्रह्म शुक्लादिरूपत्वेन अवभासते, अरूपत्वाद्ब्रह्मणः। श्रूयते च— 'ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्' इति, 'अशब्दमस्पर्शमरूपम्' इति च। तथा न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे। तथा च श्रुतिरन्यत्रानवस्थानं दर्शयति— 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इति। कस्मात्पुनः कारणात्पृथिव्यादिषु न तिष्ठतीति? तत्राह— नैतत्समुद्रे सलिलं बिभर्ति पञ्चभूतात्मकं देहं बिभर्ति। सलिलशब्दो भूतपञ्चकोपलक्षणार्थः, यथा— 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत्' इत्यत्र अप्शब्दो भूतपञ्चकोप लक्षणार्थः। श्रूयते च— 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति अपामेव पुरुषशब्दवाच्यत्वम्। एतदुक्तं भवति—यदि ब्रह्मणः संसारान्तर्वर्तित्वं भवेत्, तदा संसारानुप्रविष्टत्वात् घटादिवदीदृग्रूपादिमत्त्वमन्यस्मिंश्चावस्थानं भवेत्। इदं पुनरपूर्वादिलक्षणत्वात्संसाराननुप्रविष्टमेव ब्रह्म,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तस्माद्रूपादिरहितमेव तदिति ॥

तर्हि न कस्य कुत्राप्युपलभ्यते इत्याह—

नैवर्क्षु तन्न यजुःषु नाप्यथर्वसु
न दृश्यते वै विमलेषु सामसु ।
रथन्तरे बार्हते चापि राजन्
महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तत् ॥ २१ ॥

'ज्ञानं च सत्यं च' इत्युपक्रम्य 'महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य' इति ये गुणा उक्ताः, तत्संयुक्तस्यात्मनि दृश्यते तत् परं ब्रह्म । न घटादिवदिदंतया सिध्यति, अपि त्वात्मन्येवात्मतया सिध्यतीत्यर्थः ॥

इदानीं तत्स्वरूपं तद्दर्शनं तत्फलं च निर्दिशति श्लोकद्वयेन—

अवारणीयं तमसः परस्ता-
त्तदन्ततोऽभ्येति विनाशकाले ।
अणीयरूपं च तथाप्यणीयसां
महत्स्वरूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥ २२ ॥
तदेतदह्ना संस्थितं भाति सर्वं
तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २३ ॥

इति श्रीमत्सनत्सुजातीये तृतीयोऽध्यायः ॥

यदिदं महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते, तत् अवारणीयं ब्रह्म, सर्वगतत्वात् । तमसः अज्ञानात् परस्तात् । तत् ब्रह्म अन्ततः अभ्येति जगत् विनाशकाले प्रलयकाले—अणीयरूपं च तथाप्यणीयसां महत्स्वरूपं त्वपि पर्वतेभ्यः । श्रूयते च—'अणोरणीयान् महतो महीयान्' इति । दृश्यन्ते च येऽणुत्वमहत्त्वादयो लोके तदेतत् सर्वं जगत् अह्ना अह्नो रूपेण प्रकाशरूपेण ब्रह्मणि संस्थितं तदात्मनैव भाति । श्रूयते च— 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति च । तत् ब्रह्म आत्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात् न कर्मयोगेन । तस्मिन् एव परमात्मनि जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् । य एतद्विदुः, अमृतास्ते भवन्ति ॥

इति श्रीसनत्सुजातीयभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

सनत्सुजातीयभाष्ये

चतुर्थोऽध्यायः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

चतुर्थोऽध्यायः ॥

'अवारणीयं तमसः परस्तात्' इत्यादिना ब्रह्मणो रूपं निर्धार्य 'तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात्' इति ज्ञानयोगेनात्मदर्शनमुक्तम् । पुनरपि तस्य स्वरूपं दर्शयित्वा योगिनस्तद्रूपं पश्यन्तीत्याह—

यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।
यद्वै देवा उपासते यस्मादर्को विराजते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥१॥

यत् ब्रह्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात्, यत् ज्ञात्वा अमृता भवन्ति, तत् शुक्रं शुद्धम् अविद्यादिदोषरहितं महज्ज्योतिः सर्वावभासकत्वात्; श्रूयते च—'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति। दीप्यमानं भ्राजमानं महद्यशः । श्रूयते च—'तस्य नाम महद्यशः' इति । यद्वै ब्रह्म देवाः इन्द्रादयः उपासते । श्रूयते च—'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्'

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

इति । यस्मात् परज्योतिषो ब्रह्मणः अर्कः आदित्यो विराजते, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति श्रुतेः । एवंभूतं परमात्मानं भगवन्तं सनातनं योगिन एव पश्यन्ति, न पुनर्ज्ञानयोगरहिताः ॥

इदानीं परस्मादेव ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाद्युत्पत्तिं दर्शयति—

शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥२॥

शुक्रात् शुद्धात् पूर्वोक्तात् ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म प्रभवति उत्पद्यते । अथोत्पन्नं ब्रह्म शुक्रेण वर्धते विराडात्मना । तच्छुक्रं शुद्धं ब्रह्म ज्योतिषाम् आदित्यादीनां मध्ये तैः अतप्तम् अप्रकाशितं सत् तपति स्वयमेव प्रकाशते, तेषामपि तापनं प्रकाशकम् । योऽन्यानवभास्यः सर्वावभासकः स्वयमेवावभासते, तं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

इदानीं पूर्णवाक्यार्थं कथयति—

पूर्णात्पूर्णमुद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णं प्रचक्षते ।
हरन्ति पूर्णात्पूर्णं च पूर्णेनैवावशिष्यते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥३॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पूर्णात् देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नात् परमात्मनः पूर्णमेव उद्धरान्ति जीवरूपेण । यत् पूर्णात् पूर्णमुद्धृतं जीवात्मना अतः पूर्णात् उद्धृतत्वादेव इदमपि जीवस्वरूपं पूर्णमेव प्रचक्षते विद्वांसः । तथा हरन्ति पूर्णात् जीवात्मनावस्थितात् पूर्णम् आत्मस्वरूपमात्रं देहेन्द्रियाद्यनुप्रविष्टं देहेन्द्रियादिभ्यो निष्कृष्य तत्साक्षिणं सर्वान्तरं देहद्वयादुद्धरन्तीत्यर्थः । ततः उद्धृतेनैव मूलभूतेन पूर्णानन्देन अवशिष्यते तेनैव पूर्णानन्देन ब्रह्मणा संयुज्यते चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना अवतिष्ठत इत्यर्थः । 'पूर्णमेवावशिष्यते' इति वा पाठः; यदा देहेन्द्रियादिभ्यो निष्कृष्य तत्साक्षिणं सर्वान्तरं देहद्वयादुद्धरन्ति, तदा पूर्णमेवावशिष्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इति । अस्यायमर्थः—पूर्णम् अदः तच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं ब्रह्म । पूर्णमिदं त्वंशब्दनिर्दिष्टं प्रत्यगात्मस्वरूपम् । अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोः कथं पूर्णत्वमिति चेत्, तत्राह—पूर्णात् अनवच्छिन्नात् पूर्णमेवोदच्यते उद्रिच्यते जीवेश्वररूपेण यस्मात्, तस्मादनयोः पूर्णत्वमित्यर्थः । पूर्णस्य तत्त्वमात्मनावस्थितस्य पूर्णं रूपमादाय तत्त्वंपदार्थशोधनं कृत्वा शोधितपदार्थः सन्नित्यर्थः । पूर्णमेव ब्रह्म अवशिष्यते पूर्णमेव ब्रह्म

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

भवतीत्यर्थः । यः पूर्णस्वरूपः, तं परमात्मानं योगिन एव पश्यन्ति ॥

इदानीं द्वा सुपर्णेति मन्त्रार्थं कथयति—

आपोऽथाद्भ्यः सलिलं तस्य मध्ये
उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।
आदध्रीचीः सविषूचीर्वसाना-
वुभौ बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अस्मात्परमात्मनः आपः प्रथमं सृष्टाः । तथा चाह मनुः — 'अप एव ससर्जादौ' इति । भूतपञ्चकोपलक्षणार्थः अ-प्छब्दः । अनेन सूक्ष्मसृष्टिरभिहिता । अथ अनन्तरम् अद्भ्यः पूर्वसृष्टाभ्यः सलिलं भूतपञ्चकात्मकं स्थूलदेहादिकं सृष्टम् । तस्य सलिलस्य देहात्मनावस्थितस्य मध्ये अन्तरिक्षे हृदया-काशे उभौ जीवपरमात्मानौ देवौ द्योतनस्वभावौ शिश्रि-याते वर्तेते । न केवलमन्तरिक्ष एव शिश्रियाते आदध्रीचीः सविषूचीः वसानौ आभिमुख्येन ध्रियमाणा वा स्थिता वा अञ्चन्तीति आदध्रीच्यो दिशः; विषूच्य उपादिशः, विष्वग्ग-मनात्; ताभिः सह वर्तन्त इति सविषूच्यः प्राच्याद्याः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सर्वा दिशः वसानौ आच्छादयन्तौ उभौ बिभर्ति पृथिवीं दिवं च एको जीवः आत्मनः स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वमनवगम्यानात्मनि देहादावात्मभावमापन्नः पृथिवीं भूतभौतिकलक्षणं कर्मफलानुरूपं सुखदुःखात्मकदेहादिकं बिभर्ति । अपरो दिवं द्योतनात्मकं स्वात्मरूपं बिभर्ति । श्रूयते च— 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्योऽभिचाकशीति' इति । यः स्वात्ममायया स्वमात्मानं प्राणाद्यनन्तभेदं कृत्वान्तरानुप्रविश्य अभिपश्यन् आस्ते, तं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

इदानीं ज्ञानिनः स्वात्मन्यवस्थानं दर्शयति—

चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः ।
केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

ध्रुवस्याव्ययकर्मणः परमेश्वरस्य चेश्वरात्मनावस्थितस्य रथस्य शरीरस्य त्रैलोक्यात्मनावस्थितस्य चक्रे चङ्क्रमणात्मके देहे तिष्ठन्तं केतुमन्तं प्रज्ञावन्तम् अत एव च दिव्यम् अप्राकृतं जरामरणादिविवर्जितं दिवि द्योतनात्मके अनुदितान-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

स्तमितज्ञानात्मनावस्थिते पूर्णानन्दे ब्रह्मणि वहन्त्यश्वाः इन्द्रियाणि। एतदुक्तं भवति— यद्यपीन्द्रियाणि स्वभावतो विषयेष्वेव वर्तन्ते, तथापि विज्ञानसारथिना समाकृष्यमाणानि केतुमन्तं पुरुषं दिव्येव वहन्ति, न पराग्विषय इति। तदुक्तं कठवल्लीषु— 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इत्यादिना। यत्र परमात्मनि वहन्ति तपसा, तं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

नानेन सदृशं किंचिद्विद्यत इत्याह—

न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम्।
मनीषयाथो मनसा हृदा च
य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अस्य परमात्मनो रूपं न सादृश्ये तिष्ठति नान्येन सादृश्ये वर्तते, नानेन सदृशं किंचिद्वर्तत इत्यर्थः। श्रूयते च— 'न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः' इति। अत

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एव उपमानाद्यविषयत्वम् । तथा न चक्षुषा पश्यति कश्चित् अपि एनं सर्वान्तरं परमात्मानम् । कथं तर्हि पश्यन्ति ? मनीषया अध्यवसायात्मिकया मनसा संकल्पविकल्पात्मकेन हृदा च हृदयेन च साधनभूतेन । हृदयं विना नान्यत्र परमात्मन उपलब्धिः संभवतीति मत्वा हृदा चेत्युक्तम् । अथवा, न केवलं मनोबुद्धिमात्रेण, अपि तु हृदा च हृदयस्थेन च परमेश्वरेणानुगृहीताः सन्तः । य एनं परमात्मानं विदुः अयमहमस्मीति, ते अमृताः अमरणधर्माणो भवन्ति । अथवा, हृदा हृदयेन परमात्मना । तथा च हृत्स्थे परमात्मनि हृदयशब्दं निर्वक्ति—'स एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्धृदयमिति अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति' इति । तथा च श्रुतिः तदधीनात्मसिद्धिं दर्शयति—'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' इति । एवं यं विदित्वा अमृता भवन्ति, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

इदानीमिन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिरनर्थाय भवतीत्याह—

द्वादश पूगाः सरितो देवरक्षिता मध्वीशते ।
तदनुविधायिनस्तदा संचरन्ति घोरम् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

itized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

विरूपलयमप्राप्य सरूपलयमेत्य तन्मनो बहिः निस्सरति तदा तदनु । तारकयोगमार्गेण योगी करणग्रामविरूपविलयमेव भजति । ततो योगी अखण्डेति । ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति प्रथमः खण्डः

उन्मनीप्राप्त्या योगिनो ब्रह्मात्मभवनम्

परिपूर्ण[1]परमाकाशमग्नमनाः प्राप्तोन्मन्यवस्थः संन्यस्तसर्वेन्द्रियवर्गः अनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जपक्वकैवल्यफलोऽखण्डानन्दनिरस्तसर्वक्लेशकश्मलो ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति ॥ १ ॥

त्वमेवाहं न भेदोऽस्ति पूर्णत्वात्परमात्मनः ।
इत्युच्चरन्त्समालिङ्ग्य शिष्यं ज्ञप्तिमनीनयत् ॥ २ ॥

कथं पुनः योगी कृतार्थो भवतीत्यत आह—**परिपूर्णेति** । **प्राप्तोन्मन्यवस्थः** संप्राप्तदीर्घनिर्विकल्पकावस्थः ॥ १ ॥ ब्राह्मणोक्तार्थं मन्त्रोऽपि अनुवदति—**त्वमेवेति** । मण्डलपुरुषो याज्ञवल्क्यं प्रति हे याज्ञवल्क्य परमात्मनो मम पूर्णरूपत्वात् **त्वमेवाहं** नावयोः **भेदोऽस्ति इत्युच्चरन्** स्वशिष्यं याज्ञवल्क्यं गाढं **समालिङ्ग्य** स्वीयां **ज्ञप्तिं** ब्रह्मैव अस्मीति प्रज्ञाम**नीनयत्** ॥ २ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

इति तृतीयं ब्राह्मणम्

---

[1] पराका—अ १, क.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

चतुर्थं ब्राह्मणम्

व्योमपञ्चकज्ञानं तत्फलं च

अथ ह याज्ञवल्क्यो मण्डलपुरुषं पप्रच्छ व्योमपञ्चकलक्षणं विस्तरेणानुब्रूहीति ॥ १ ॥ स होवाचाकाशं पराकाशं महाकाशं सूर्याकाशं परमाकाशमिति पञ्च भवन्ति ॥ २ ॥ सबाह्याभ्यन्तरमन्धकारमयमाकाशम् । सबाह्याभ्यन्तरे कालानलसदृशं पराकाशम् । सबाह्याभ्यन्तरेऽपरिमितद्युतिनिभं तत्त्वं महाकाशम् । सबाह्याभ्यन्तरे सूर्यनिभं सूर्याकाशम् । अनिर्वचनीयज्योतिः सर्वव्यापकं निरतिशयानन्दलक्षणं परमाकाशम् ॥ ३ ॥ एवमन्तर्लक्ष्यदर्शना[1]त्तद्रूपो भवति ॥ ४ ॥

पुनः याज्ञवल्क्यो मन्दबुद्ध्यनुकम्पया व्योमपञ्चकलक्षणं पृच्छतीत्याह—**अथेति** । किमिति? **व्योमेति** ॥ १ ॥ **स होवाच** किं तदिति—**आकाशमित्यादि** ॥ २ ॥ तत्र आकाशं कीदृशमित्यत्र जडभूतिरित्याह—**सबाह्येति** । पराकाशं किमित्यत्र जडभूतिग्रासमोहभूतिरित्याह—**सबाह्येति** । मोहभूतेः कृत्स्नजडभूतिव्यापकत्वेन तत्परतया च काशमानत्वात् पराकाशत्वम् । महाकाशं किमित्यत्र जडमोहभूतिग्रासलीलाभूतिरित्याह—**सबाह्येति** । लीलाभूतेः जडमोहभूतिभ्यां व्यापकत्वेन तदपेक्षया अपरिमितद्युतिनिभतत्त्वरूपेण काशमानत्वात् । सूर्याकाशं किमित्यत्र जडादिभूतित्रयग्रासनित्यभूतिरित्याह—**सबाह्येति** । नित्यविभूतेः लीलादिभूतित्रयव्यापकत्वेन सर्वावभासकसूर्यवत् काशमानत्वात् । परमाकाशस्वरूपं किमित्यत्र नित्यभूत्यादिव्यापकत्वेन **अनिर्वचनीयेति** । त्रिपाद्भूतेः नित्यादिभूतिचतुष्टयगतहेयांशापह्नवसिद्धत्वात्

[1] एवं तत्तल्लक्ष्यदर्शनात् तत्तद्रूपो—अ १, अ २, क. एवमन्तर्लक्ष्यमर्दनात्त—उ.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

इदानीं योगं दर्शयति—

अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अपानं गिरति उपसंहरति प्राणः । प्राणं गिरति चन्द्रमाः मनः उपसंहरति । मनसश्चन्द्रमा अधिदैवतम् ; तस्माच्चन्द्रमः-शब्देन मन उच्यते । तं चन्द्रं मन आदित्यो बुद्धिः गिरते । बुद्धेश्चादित्योऽधिदैवतम् । तम् आदित्यं बुद्धिं गिरते परः परं ब्रह्म । एतदुक्तं भवति— समाधिवेलायामपानं प्राणे उपसंहृत्य प्राणं मनसि मनश्च बुद्धौ बुद्धिं परमात्मन्युपसंहृत्य स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनैवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥

इदानीं परस्य जीवात्मनावस्थानं दर्शयति—

एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।
तं चेत्सततमुत्क्षिपेन्न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

हन्त्यविद्यां तत्कार्यं चेति हंसः परमात्मा भूतभौतिकलक्षणात्संसारात् सलिलात् उच्चरन् ऊर्ध्वं चरन् संसाराद्बहिरेव

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वर्तमानः एकं जीवाख्यं पादं नोत्क्षिपति नोद्धरति नोपसंहरति रूपं रूपं प्रतिरूपोऽवतिष्ठत इत्यर्थः । श्रूयते च कठवल्लीषु—'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा' इति । कस्मात्पुनरेकं पादं नोत्क्षिपतीत्यत आह—तं जीवाख्यं पादं सततं संततयायिनं यदि उत्क्षिपेत् स्वमायया स्वमात्मानं प्राणाद्यनन्तभेदं कृत्वा तेष्वनुप्रविश्य जीवात्मना यदि नावतिष्ठेत्, तदा न मृत्युः न जननमरणादिलक्षणोऽनर्थः संसारो भवेत् संसारिणो जीवस्याभावात् । तथा अमृतम् अमृतत्वं मोक्षो न भवेत् अननुप्रविष्टस्य दर्शनासंभवात् । तथा च तदर्थमेव अनुप्रवेशं दर्शयति—'रूपं रूपम्' इति । तथा चाथर्वणी श्रुतिः—'एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् । स चेदुत्क्षिपेत्पादं न मृत्युर्नामृतं भवेत्' इति, 'एकं रूपं बहुधा यः करोति' इति च । यः पादरूपेण जीवात्मना त्रिपादरूपेण चित्सदानन्दाद्वितीयेन ब्रह्मात्मनावस्थितः, तं परमात्मानं योगिन एव पश्यन्ति ॥

केन तर्ह्युपाधिना परः पादात्मना अवतिष्ठत इत्याशङ्क्य परस्यैव लिङ्गोपाधिकं जीवात्मानं दर्शयति—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं
पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

स एव सच्चिदानन्दाद्वितीयः अन्तरात्मा सर्वभूतान्तरात्मा पुरुषः पूर्णः परमात्मा लिङ्गस्य योगेन अङ्गुष्ठमात्रः अङ्गुष्ठमात्रपरिमाणपरिच्छिन्नः सन् याति संसरति नित्यम् । कस्मात्पुनः कारणात् लिङ्गयोगेन अङ्गुष्ठमात्रः संसरति? तत्राह—यो लिङ्गस्य योगेनाङ्गुष्ठमात्रः संसरति, तम् ईशं सर्वस्येशितारम् ईड्यं स्तुत्यम् अनुकल्पं सर्वमनुप्रविश्य आत्मना कल्पयतीत्यनुकल्पम् आद्यम् आदौ भवं विराजमानं दीप्यमानं यस्मात् मूढाः अविवेकिनो देहद्वयात्माभिमानिनो न पश्यन्ति, तस्मादेवात्मनो ब्रह्मभावानवगमात्संसरन्तीति । यमात्मानमपश्यन्तः संसरन्ति, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

इदानीम् इन्द्रियाणां च विषयाणां च अनर्थहेतुत्वं दर्शयति—

गूहन्ति सर्पा इव गह्वरेषु
क्षयं नीत्वा स्वेन वृत्तेन मर्त्यान् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ते विप्रमुह्यन्ति जना विमूढा-
स्तैर्दत्ता भोगा मोहयन्ते भवाय ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

यथा सर्पा गह्वरेभ्यो निष्क्रम्य स्वेन वृत्तेन विषप्रदानेन मर्त्यान् क्षयं नीत्वा गह्वरेषु गूहन्ति स्वमात्मानं प्रच्छादयन्ति, एवमिन्द्रियसर्पाः श्रोत्रादिषु शयानाः श्रोत्रादिभ्यो निर्गत्य स्वेन वृत्तेन विषयविषप्रदानेन मर्त्यान् क्षयं नीत्वा गह्वरेषु गूहन्ति स्वमात्मानं प्रच्छादयन्ति; ते विप्रमुह्यन्ति विषयविषाभिभूताः विशेषेण मुह्यन्ति, व्यतिरिक्तं किंचिन्न जानन्तीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तः' इति। तैः इन्द्रियसर्पैः दत्ताः भोगाः विषकल्पाः विषयाः मर्त्यान् मोहयन्ते पुनः पुनर्मोहहेतवो भवन्ति। यदिदं विषयैर्मोहनम्, तत् भवाय गर्भजन्मजरामरणसंसाराय भवति। यमनवद्यम् अनुकल्पमाद्यम् अदृष्ट्वा विषयविषान्धाः मुह्यन्ति, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

ज्ञानिनां मोक्षस्वरूपमाह—

असाधना वापि ससाधना वा
समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

समानमेतदमृतस्येतरस्य
युक्तास्तत्र मध्व उत्सं समापुः ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

ये असाधनाः शमदमादिसाधनरहिताः, ये च शमादिसाधनयुक्ताः ससाधनाः, तेषु समानं साधारणम् आत्मस्वरूपं दृश्यते मानुषेषु। तथा समानम् अमृतस्य मोक्षस्य इतरस्य संसारस्य सति चासति च तेषां मध्ये ये युक्ताः शमदमादिसाधनयुक्ताः, ते तस्मिन् विष्णोः परमे पदे मध्वः मधुनः उत्सं समापुः पूर्णानन्दं ब्रह्म समाप्नुवन्तीत्यर्थः। यमुत्सं संपूर्णानन्दं युक्ताः प्राप्नुवन्ति, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

किंच—

उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य यान्ति
तदाहुतं चाहुतमग्निहोत्रम् ।
मा ते ब्राह्मी लघुतामादधीत
प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभन्ते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

उभौ लोकौ इहलोकपरलोकौ विद्यया ब्रह्मात्मत्वविषयया व्याप्य याति तत् पूर्णानन्दं ब्रह्म। यस्मादुभौ लोकौ विद्यया

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

व्याप्य याति, तस्मात् अहुतं चाग्निहोत्रम् अनेन आत्मज्ञानेन आहुतम् आभिमुख्येन हुतं भवति, सर्वमग्निहोत्रादिकर्मफलमनेनैव संपादितं भवतीत्यर्थः। यस्मादुभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति, यस्मादहुतं चाग्निहोत्रं हुतं भवति, तस्मात् मा ते तव ब्राह्मी ब्रह्मविषया विद्या लघुतां लघुत्वं मर्त्यभावं कर्मवत् आदधीत न करोति, अपि तु प्रज्ञानं तमसः पारं परमात्मानमात्मत्वेन संपादयति यदा ब्रह्मविद्याव्यापृतस्य परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छतः प्रज्ञानम् इति नाम स्यात् ब्रह्मेति नाम भवतीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः— 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति। तत्प्रज्ञानं ब्रह्म धीरा धीमन्तो लभन्ते। यत्प्रज्ञानं ब्रह्म धीरा लभन्ते, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

किंच—

एवंरूपो महानात्मा पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

य एवंरूपः प्रज्ञानैकरसब्रह्मस्वरूपः सन्नास्ते, स आत्मा महान् संपद्यते ब्रह्मैव संपद्यत इत्यर्थः। पावकम् अग्निं सर्वोपसंहर्तृरूपं कारणं सकारणं कार्यं गिरन् स्वात्मन्युपसंहरन् यो वै तं पुरुषं ज्ञानैकरसं पुरुषं पूर्णं पुरिशयं वेद 'अयमह-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

मस्मि' इति साक्षाज्जानाति, तस्य प्रज्ञानरूपं परमात्मानम् आत्मत्वेनावगच्छतः इह अस्मिन्नेव देहे आत्मा न रिष्यते न विनश्यति, विदुष उत्क्रान्तेरभावात्, उत्क्रान्तिनिमित्तत्वाद्विनाशस्य। तथा च श्रुतिः प्रश्नपूर्वकमुत्क्रान्त्यभावं दर्शयति — 'उदस्मात्प्राणाः क्रामन्ति आहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते' 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेद' इति च। यं विदित्वा न रिष्यते, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

यस्मात्तद्विज्ञानादेव नात्मनो विनाशः—

तस्मात्सदा सत्कृतः स्या-
न्न मृत्युरमृतं कुतः ।
सत्यानृते सत्यसमानुबन्धिनी
सतश्च योनिरसतश्चैक एव ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

सदा सर्वदा अहर्निशं सत्कृतः स्यात् सच्चिदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मत्वेनाभिमन्येत यः, स सदा सत्कृतो भवति; तस्य न मृत्युः जननमरणलक्षणः संसारो न भवेत्। अमृतं कुतः मृत्युसापेक्षत्वादमृतत्वस्य तदभावे कुतः प्रसक्तिः । तथा च

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

श्रुतिः—'मृत्युर्नास्त्यमृतं कुतः' इति । सत्यानृते च वर्तेते सत्यसमानुबन्धिनी परमार्थसत्यमेकमधिष्ठानमनुबध्य वर्तेते रज्ज्वामिव सर्पः । कथमेतदवगम्यते—सत्यानृते सत्यसमानुबन्धिनी इति ? तत्राह—सतश्च लौकिकस्य योनिः कारणम् असतश्च व्यावहारिकस्य रजतादेः एकमेव अद्वितीयं ब्रह्म यस्मात्प्रवदन्ति, तस्मात् सत्यानृते स्वकारणभूतसत्यसमानुबन्धिनी इति । यदात्मतत्त्वज्ञानात्मकारणान्मृत्योर्विनाशः, यमनुबध्य सत्यानृते प्रवर्तेते, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः ।
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च
स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ १८ ॥

आकाशादिदेहान्तं जगत्सृष्ट्वा हृदये निविष्टः अजः चरः चराचरात्मा सन् न दृश्यते स्वेनात्मना चित्सदानन्दाद्वितीयेन । तम् अहोरात्रम् अतन्द्रितो भूत्वा कोशपञ्चकेभ्यो निष्क्रम्य सर्वान्तरात्मानं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः कृतार्थः सन्नित्यर्थः ॥

तस्माच्च वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रलयस्तथा ।
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्माच्च प्राण आगतः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

तत्प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ॥

सर्वमिदं ब्रह्मणः सकाशादुद्भूतं तत्रैव लीयत इति श्लोकद्वयेनोक्तम्; तदेव विवृणोति—

उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च
दिशश्च शुक्रं भुवनं बिभर्ति ।
तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवन्ति
तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः ॥२१॥

स्पष्टः श्लोकार्थः ॥

इदानीं ब्रह्मणोऽनन्तत्वं कथयति—

यः सहस्रं सहस्राणां पक्षानाहृत्य संपतेत् ।
नान्तं गच्छेत्कारणस्य यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

यः पुरुषः सहस्राणां सहस्रं पक्षानाहृत्य आत्मनः पक्षान् कृत्वा संपतेत् अनेकशः कोटिकल्पमपि पुरुषो नान्तं गच्छेत् कारणस्य सर्वकारणस्य परमात्मनः, यद्यपि असौ मनोजवः स्यात्, तथापि तस्यान्तं न गच्छेत् । यस्मादन्तं न गच्छेत्, तस्मादनन्तः परमात्मेत्यर्थः । योऽनन्तः परमात्मा, तं योगि-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

न एव पश्यन्ति ॥

किंच—

अदर्शने तिष्ठति रूपमस्य
पश्यन्ति चैनं सुसमिद्धसत्त्वाः ।
हीनो मनीषी मनसाभिपश्ये-
द्य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २३ ॥

अदर्शने दर्शनायोग्ये विषये तिष्ठति रूपमस्य परमात्मनः । तथा च श्रुतिः—'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य' इति । पश्यन्ति चैनं सुसमिद्धसत्त्वाः यद्यपि दर्शनायोग्ये तिष्ठति, तथापि परमात्मानं पश्यन्ति ते । के? सुसमिद्धसत्त्वाः सुष्ठु समिद्धं सम्यग्दीप्तं यदन्तःकरणं यज्ञादिभिः विमलीकरणद्वारेण येषाम्, ते सुसमिद्धसत्त्वाः । यस्मादेवं तस्मात् हीनो रागद्वेषादिमलैर्रहितो विशुद्धसत्त्वो मनीषी मनसाभिपश्येत् । ये एनं परमात्मानं विदुः अहमस्मीति, अमृता अमरणधर्माणो भवन्ति ते ॥

इमं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।
अन्यत्रान्यत्व युक्तेषु स किं शोचेत्ततः परम् ॥

इमं सर्वान्तरं सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु आत्मानं यः अनुप-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

श्यति। कथंभूतेष्वनुपश्यति— अन्यत्रान्यत्र देहेन्द्रियादियुक्तेषु शरीराद्यभिमानिषु। सः किं शोचेत् ततः परं सर्वभूतेषु स्वात्मानं पश्यन् ततः परं किमर्थमनुशोचति सर्वभूतस्थमात्मानमनुपश्यन् कृतार्थत्वान्नानुशोचतीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति॥

तदेवाह—

यथोदपाने महति सर्वतःसंप्लुतोदके।
एवं भूतेषु सर्वेषु ब्राह्मणस्य विशेषतः॥ २५॥

यथा सर्वतःसंप्लुतोदके महत्युदपाने कृतकृत्यस्य अर्थो नास्ति, एवं सर्वेषु भूतेषु आत्मानं पश्यतः ब्राह्मणस्य विशेषतः न किंचिदपि प्रयोजनं विद्यत इत्यर्थः। तथा चाह भगवान् वासुदेवः—'न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः' इति॥

इदानीम् उक्तस्यार्थस्य द्रढिम्ने वामदेवादिवत्स्वानुभवं दर्शयति—

अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः।
आत्माहमस्मि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च॥

हे धृतराष्ट्र, अहमेवास्मि वो युष्माकं माता जनयित्री

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पिता अपि अहमेव । युष्माकं पुत्रोऽस्मि दुर्योधनादिरहमस्मि । किं बहुना? आत्माहमस्मि सर्वस्य प्राणिजातस्य यच्च नास्ति यदस्ति च, तस्याहमेवात्मा ॥

एवं तावदाधिभौतिकपित्रादिकं दर्शितम् । अथेदानीमाधिदैविकपित्रादिभावं दर्शयति—

पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न चाप्यहम् ॥

पितामहोऽस्मि स्थविरः वृद्ध इन्द्रादेः पितामहः अनादिसिद्धः परमात्मा सोऽप्यहमेव । यः पिता इन्द्रादेः हिरण्यगर्भः, सोऽप्यहमेव । तथा ममैव यूयमात्मस्थाः । एवं यूयं सर्वे परमार्थतो न मे आत्मनि व्यवस्थिताः; न चाप्यहं युष्मासु व्यवस्थितः । तथा चाह भगवान्—'मत्स्थानि सर्वभूतानि' इति ॥

यद्यपि न ममात्मनि यूयं व्यवस्थिताः, न चाप्यहं युस्मासु व्यवस्थितः, तथापि—

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितोऽहं
मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २८ ॥

अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेष्ववस्थितः ।
पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्या-
मुद्योगपर्वणि धृतराष्ट्रसनत्कुमारसंवादे
श्रीमत्सनत्सुजातीये चतुर्थोऽध्यायः ॥

आत्मैव स्थानम् आत्मैवाश्रयः जन्म चात्मा अस्मादेवात्मनः सर्वं समुत्पन्नम् । तथा च श्रुतिः—'आत्मैवेदं सर्वम्' इति । ओतप्रोतोऽहमेव ओतप्रोतरूपेण व्यवस्थितः जगदात्मा युष्माकं जनयिता अजरप्रतिष्ठः अजरे जरामरणवर्जिते स्वे महिम्नि तिष्ठतीत्यजरप्रतिष्ठः । तथा च श्रुतिः—'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नीति यदि वा न महिम्नि' इति ॥

अणोः सूक्ष्मात् अणीयान् सूक्ष्मतरः सुमनाः शोभनं रागद्वेषमदमात्सर्यशोकमोहादिधर्मवर्जितं केवलं चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्माकारं मनो यस्येति सुमनाः, सर्वभूतेषु सर्वेषु प्रा-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

णिषु हृदयकमलमध्ये अहमेव अवस्थित आत्मतया ॥

एवं तावत्स्वानुभवो दर्शितः । इदानीं न केवलमस्माकमनुभव एवात्र प्रमाणम्; अन्येऽप्येवमेवावगच्छन्तीत्याह—पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः इति । येऽन्ये सनकसनन्दनवामदेवादयो ब्रह्मविदः, तेऽपि पितरं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां पिता जनयिता यः परमेश्वरः, तं पुष्करे हृत्पुण्डरीकमध्ये निहितं विदुः; परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिस्तेषामनुभवं दर्शयति— 'तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति बृहदारण्यके । 'एतत्साम गायन्नास्ते' इति तैत्तिरीयके सामगानेन स्वानुभवो दर्शित आत्मनः कृतार्थत्वद्योतनार्थम् । तथा च्छान्दोग्येऽपि— 'तद्धास्य विजज्ञाविति' इति । तलवकारे च 'अहमन्नम्' इत्यादिना विदुषः स्वानुभवो दर्शितः । तत्रैते श्लोका भवन्ति—

नित्यशुद्धबुद्धमुक्तभावमीशमात्मना ।
भावयन्षाडिन्द्रियाणि संनियम्य निश्चलः ॥ १॥

अस्ति वस्तु चिद्घनं जगत्प्रसूतिकारणम् ।
न नश्वरं तदुद्भवं जगत्तमोनुदं च यत् ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

तत्पदैकवाचकं सदामृतं निरञ्जनम् ।
चित्तवृत्तिदृक्सुखं तदस्म्यहं तदस्म्यहम् ॥ ३ ॥

इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमत्सनत्सुजातीयभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति श्रीमत्सनत्सुजातीयभाष्यं संपूर्णम् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

नामानुक्रमणिका

S. M. B. 21

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ नामानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अ		अतीन्द्रः	६५
अक्रूरः	१४८	अतीन्द्रियः	६६
अक्षरः	४६	अतुलः	८७
अक्षरम्	१००	अदृश्यः	८१
अक्षोभ्यः	१३४, १५८	अद्भुतः	१४५
अखण्डपरशुः	११०	अधाता	१५२
अग्रजः	१४५	अधिष्ठानम्	८३
अग्रणीः	७२	अधृतः	१३९
अग्राह्यः	५३	अधोक्षजः	९२
अचलः	१२८	अनघः	६४, १३८
अचिन्त्यः	१३८	अनन्तः	११८, १४५
अच्युतः	५८,८३	अनन्तजित्	८१
अजः	५८, ७०, १०५	अनन्तरूपः	१५१
अजितः	१०८	अनन्तश्रीः	१५१
अणुः	१३९	अनन्तात्मा	१०४

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अनन्दः	१०५	अन्नादः	१५६
अनयः	९१	अपराजितः	१२५, १४२
अनर्थः	९५	अपां निधिः	८३
अनलः	८०, १२५	अप्ययः	१४६
अनादिः	१५१	अप्रतिरथः	११७
अनादिनिधनः	५०	अप्रमत्तः	८३
अनामयः	१२२	अप्रमेयः	५१
अनिमिषः	७१	अप्रमेयात्मा	७५
अनियमः	१४२	अभिप्रायः	१४३
अनिरुद्धः	६८, ११७	अभूः	९५
अनिर्देश्यवपुः	६७, ११८	अमरप्रभुः	५१
अनिर्विण्णः	९५, १४५	अमानी	१२९
अनिलः	७३, १३५	अमितविक्रमः	१०४, ११७
अनिवर्ती	११३	अमिताशनः	८८
अनिवृत्तात्मा	१३१	अमूर्तिः	१३८
अनीशः	११६	अमूर्तिमान्	१२६
अनुकूलः	८५	अमृतः	६१
अनुत्तमः	५६	अमृतपः	१०३
अनेकमूर्तिः	१२६	अमृतवपुः	१३५
अन्तकः	१०४	अमृतांशूद्भवः	७९
अन्नम्	१५६	अमृताशः	१३५

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अमृत्युः	७०	असंमितः	५९
अमेयात्मा	५८, ६७	असत्	१००
अमोघः	५९, ६५	असाक्षी	१०४
अम्भोनिधिः	१०४	असुखदः	१४५
अयमः	१४२	अहः	५७
अरविन्दाक्षः	८६	अहःसंवर्तकः	७३
अरौद्रः	१४७	आ	
अर्कः	१३३	आत्मयोनिः	१५७
अर्चितः	११६	आत्मवान्	५६
अर्चिष्मान्	११६	आदित्यः	५०, १०९
अर्थः	९५	आदिदेवः	८४, १०१
अर्हः	१४३	आधारनिलयः	१५२
अविज्ञाता	१०९	आनन्दः	१०५
अविधेयात्मा	११५	आनन्दी	१०९
अविशिष्टः	८२	आवर्तनः	७२
अव्यक्तः	१२६	आश्रमः	१४१
अव्यङ्गः	६२	इ	
अव्ययः	४६, ४९	इज्यः	९६
अशोकः	८५	इन्द्रकर्मा	१३२
अश्वत्थः	१३७	इष्टः	८२
असंख्येयः	७५	ई	

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
ईशानः	५४	एकात्मा	१५३
ईश्वरः	४९, ५६	**ओ**	
उ		ओजः	७८
उग्रः	९४	ओजस्तेजोद्युतिधरः	७८
उत्तमम्	९७	**औ**	
उत्तरः	१०२	औषधम्	७९
उत्तारणः	१५०	**क**	
उदीर्णः	११६	कः	१२७
उदुम्बरः	१३७	कथितः	१४१
उद्भवः	८९, १३३	कनकाङ्गदी	१०७
उपेन्द्रः	६५	कपिः	१४६
ऊ		कपिलः	१४६
ऊर्जितः	६५	कपिलाचार्यः	१०६
ऊर्जितशासनः	१४७	कपीन्द्रः	१०२
ऊर्ध्वगः	१५२	करणम्	८९
ऋ		कर्ता	८२, ८९
ऋतुः	९४	कविः	६२
ऋद्धः	७८, ८६	कान्तः	८०, ११८
ए		कामः	८०
एकः	१२७	कामकृत्	८०
एकपात्	१३०	कामदेवः	११८

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
कामपालः	११८	कृशः	१३९
कामप्रदः	८०	कृष्णः	५३, १०८
कामहा	८०	केशवः	४७, ११७
कामी	११८	केशिहा	११७
कारणम्	८९	क्रतुः	९६
कालः	९४	क्रमः	५६
कालनेमिनिहा	११७	क्रोधकृत्	८२
किम्	१२७	क्रोधहा	८२
कुण्डली	१४७	क्षमः	९५
कुन्दः	१३५	क्षमिणां वरः	१४८
कुन्दरः	१३५	क्षरम्	१००
कुमुदः	११२, १३५	क्षामः	९५, १४१
कुम्भः	११६	क्षितीशः	१५७
कुवलेशयः	११२	क्षेत्रज्ञः	४६
कृतकर्मा	१३२	क्षेमकृत्	११३
कृतज्ञः	५६, १०६	क्षोभणः	८९
कृतलक्षणः	१००	**ख**	
कृताकृतः	६३	खण्डपरशुः	११०
कृतागमः	११८, १३२	**ग**	
कृतान्तकृत्	१०६	गणेश्वरः	१२५
कृतिः	५६	गतिसत्तमः	१०९

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

	पृष्ठम्
गदाग्रजः	१३०
गदाधरः	१५८
गभस्तिनेमिः	१०१
गभीरः	१०७
गभीरात्मा	१५१
गरुडध्वजः	८६
गहनः	८९, १०७
गुणभृत्	१३९
गुप्तः	१०७
गुरुः	७१, १०१
गुरुतमः	७१
गुहः	८९
गुह्यः	१०७
गोपतिः	१०२, ११२
गोप्ता	१०२, ११२
गोविदां पतिः	६८
गोविन्दः	६८, १०७
गोहितः	११२
ग्रामणीः	७२
घ	
घृताशीः	१२८

	पृष्ठम्
च	
चक्रगदाधरः	१०७
चक्री	१४७, १५८
चतुरश्रः	१५१
चतुरात्मा	६३, १३०
चतुर्गतिः	१३०
चतुर्दंष्ट्रः	६३
चतुर्बाहुः	१३०
चतुर्भावः	१३०
चतुर्भुजः	६३
चतुर्मूर्तिः	१३०
चतुर्वेदवित्	१३०
चतुर्व्यूहः	६३, १३०
चन्दनाङ्गदी	१२८
चन्द्रांशुः	७८
चलः	१२८
चाणूरान्ध्रनिषूदनः	१३७
छ	
छिन्नसंशयः	११५
ज	
जगतः सेतुः	७९

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
जगदादिजः	६४	त	
जनजन्मादिः	१५१	तत्	१२७
जननः	१५१	तत्त्वम्	१५३
जनार्दनः	६२	तत्त्ववित्	१५३
जनेश्वरः	८५	तन्तुवर्धनः	१३२
जन्ममृत्युजरातिगः	१५३	तारः	८५, १५५
जयः	१०३	तारणः	८५
जयन्तः	१३३	तीर्थंकरः	१२२
जह्नुः	७३	तुष्टः	९०
जितक्रोधः	९८	तेजः	७८
जितमन्युः	१५१	तेजोवृषः	१२९
जितामित्रः	१०५	त्रिककुब्धामा	५३
जीवः	१०४	त्रिदशाध्यक्षः	१०६
जीवनः	१५०	त्रिपदः	१०६
जेता	६४	त्रिलोकधृक्	१२९
ज्ञानगम्यः	१०२	त्रिलोकात्मा	११७
ज्ञानमुत्तमम्	९७	त्रिलोकेशः	११७
ज्येष्ठः	५४	त्रिविक्रमः	१०५
ज्योतिः	१०९, ११५, १४४	त्रिसामा	१११
ज्योतिरादित्यः	१०९	त्वष्टा	५२
ज्योतिर्गणेश्वरः	११५	द	

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
दक्षः	१४, १४८	दुर्जयः	१३१
दक्षिणः	१४८	दुर्धरः	७७, १२५
दण्डः	१४२	दुर्मर्षणः	७०
दमः	१४२	दुर्लभः	१३१
दमनः	६९	दुष्कृतिहा	१५०
दमयिता	१४२	दृढः	१०८
दर्पदः	१२५	दृप्तः	१२५
दर्पहा	१२५	देवः	८९
दामोदरः	८८	देवकीनन्दनः	१५७
दारुणः	११०	देवभृद्गुरुः	१०१
दाशार्हः	१०३	देवेशः	१०१
दिवःस्पृक्	११०	द्युतिधरः	७८, १२९
दिशः	१५१	द्राविणप्रदः	११०
दीप्तमूर्तिः	१२६	**ध**	
दुःस्वप्ननाशनः	१५०	धनंजयः	११८
दुरतिक्रमः	१३१	धनुर्धरः	१४२
दुराधर्षः	५६	धनुर्वेदः	१४२
दुरारिहा	१३१	धनेश्वरः	९९
दुरावासः	१३१	धन्यः	१२९
दुर्गः	१३१	धन्वी	५६
दुर्गमः	१३१	धरणीधरः	७३

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
धराधरः	१२९	नयः	९१
धर्मः	९१	नरः	७३
धर्मकृत्	१००	नहुषः	८२
धर्मगुप्	१००	नारसिंहवपुः	४७
धर्मयूपः	९५	नारायणः	७३
धर्मविदुत्तमः	९१	निग्रहः	१३०
धर्माध्यक्षः	६३	निधिरव्ययः	४९
धर्मी	१००	निमिषः	७१
धाता	५०, १५२	नियन्ता	१४२
धातुरुत्तमः	५०	नियमः	६५, १४२
धाम	७१	निर्गुणः	१३९
धुर्यः	८४	निर्वाणम्	१२१
धृतात्मा	६५	निवृत्तात्मा	७२, ११३
ध्रुवः	९०	निष्ठा	१११
न		नेता	७२
नक्षत्रनेमिः	९५	नेयः	९१
नक्षत्री	९५	नैकः	१२७
नन्दः	१०५	नैककर्मकृत्	९९
नन्दकी	१५८	नैकजः	१४५
नन्दनः	१०५	नैकमायः	८१
नन्दिः	११५	नैकरूपः	७७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
नैकश्रृङ्गः	१३०	पर्यवस्थितः	१५०
नैकात्मा	९९	पवनः	८०
न्यग्रोधः	१३७	पवित्रम्	५३
न्यायः	७२	पापनाशनः	१५७
प		पावनः	८०, १३५
पणः	१५२	पुण्डरीकाक्षः	५९
पदमनुत्तमम्	१२७	पुण्यः	१२२, १५०
पद्मगर्भः	८६	पुण्यकीर्तिः	१२२
पद्मनाभः	५१, ६९, ८६	पुण्यश्रवणकीर्तनः	१४९
पद्मनिभेक्षणः	८५	पुनर्वसुः	६४
पद्मी	८५	पुरंदरः	८४
परमस्पष्टः	९०	पुरातनः	१०२
परमात्मा	४५	पुरुजित्	१०३
परमेश्वरः	८९	पुरुषः	४६, ९२
परमेष्ठी	९४	पुरुषोत्तमः	४७
परर्द्धिः	९०	पुरुसत्तमः	१०३
पराक्रमः	७९	पुष्कराक्षः	५०, १०८
परायणः	१११	पुष्टः	९०
परायणम्	१११	पुष्पहासः	१५२
परिग्रहः	९४	पूतात्मा	४५
पर्जन्यः	१३५	पूरयिता	१२२

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्
पूर्णः	१२२
पृथुः	९२
पेशलः	१४८
प्रकाशनः	७७
प्रकाशात्मा	७८
प्रग्रहः	१३०
प्रजागरः	१५२
प्रजापतिः	५४, ६९
प्रजाभवः	५७
प्रणवः	९२, १५२
प्रतर्दनः	५३
प्रतापनः	७८
प्रतिष्ठितः	८३
प्रत्ययः	५७
प्रथितः	८३
प्रद्युम्नः	११७
प्रधानपुरुषेश्वरः	४७
प्रपितामहः	१५५
प्रभवः	४९
प्रभुः	४९, ८०
प्रभूतः	५३
प्रमाणम्	९५, १५३
प्रमोदनः	१०५
प्रसन्नात्मा	७३
प्रांशुः	६५
प्राग्वंशः	१३९
प्राणः	५४, ८३, ९२
प्राणजीवनः	१५३
प्राणदः	५४, ८३, ९२, १५२
प्राणनिलयः	१५३
प्राणभृत्	१५३
प्रियकृत्	१४३
प्रियार्हः	१४३
प्रीतिवर्धनः	१४३
ब	
बभ्रुः	६१
बहुशिराः	६१
बीजमव्ययम्	९५
बृहत्	१३९
बृहद्भानुः	८४
बृहद्रूपः	७७
ब्रह्म	१२०

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
ब्रह्मा	१२०	भास्करद्युतिः	७८
ब्रह्मकृत्	१२०	भिषक्	१११
ब्रह्मज्ञः	१२०	भीमः	८७, १५२
ब्रह्मण्यः	१२०	भीमपराक्रमः	१५२
ब्रह्मवित्	१२०	भुजगोत्तमः	६९
ब्रह्मविवर्धनः	१२०	भूः	९५
ब्रह्मी	१२०	भूगर्भः	५५
ब्राह्मणः	१२०	भूतकृत्	३३
ब्राह्मणप्रियः	१२०	भूतभव्यभवत्प्रभुः	३३
भ		भूतभव्यभवन्नाथः	८०
भक्तवत्सलः	१२७	भूतभावनः	३३
भगवान्	१०९	भूतभृत्	३३
भगहा	१०९	भूतमहेश्वरः	१०१
भयकृत्	१३८	भूतात्मा	३३
भयनाशः	१३८	भूतादिः	४९
भयापहः	१५१	भूतावासः	१२५
भर्ता	४९	भूतिः	११६
भानुः	६२, ७९	भूरिदक्षिणः	१०२
भारभृत्	१४१	भूर्भुवः	१५१
भावः	३३	भूर्भुवःस्वस्तरुः	१५५
भावनः	४९	भूर्भुवो लक्ष्मीः	१५१

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्
भूशयः	११६
भूषणः	११६
भेषजम्	१११
भोक्ता	६४, १०२, १४५
भोजनम्	६४
भ्राजिष्णुः	६४
म	
मङ्गलं परम्	५३
मधुः	६६
मधुसूदनः	५५
मनुः	५२
मनोजवः	१२२
मनोहरः	९८
मन्त्रः	७८
मरीचिः	६९
महर्द्धिः	८६
महर्षिः	१०६
महाकर्मा	१२१, १३२
महाकोशः	९५
महाक्रतुः	१२१
महाक्रमः	१२१

	पृष्ठम्
महाक्षः	८६
महागर्तः	१३४
महातपाः	६१
महातेजाः	१२१
महादेवः	१०१
महाद्युतिः	६७
महाद्रिधृक्	६७
महाधनः	९५
महान्	१३९
महानिधिः	१३४
महाबलः	६६
महाबुद्धिः	६७
महाभागः	८८
महाभूतः	१३४
महाभोगः	९५
महामखः	९५
महामनाः	१०८
महामायः	६६
महामूर्तिः	१२६
महायशः	१२१
महायज्वा	१२१

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

	पृष्ठम्
महार्हः	१०५
महावराहः	१०७
महावीर्यः	६७
महाशक्तिः	६७
महाशनः	८१
महाशृङ्गः	१०६
महास्वनः	९०
महाहविः	१२१
महाह्रदः	१३४
महीधरः	८२, ८८
महीभर्ता	६८
महेज्यः	९६
महेन्द्रः	७७
महेष्वासः	६८
महोत्साहः	६६
महोदधिशयः	१०४
महोरगः	१२१
माधवः	५५, ६६, १२७
मानदः	१२९
मान्यः	१२९
मार्गः	८८, ९१

	पृष्ठम्
मुकुन्दः	१०४
मुक्तानां परमा गतिः	४५
मेदिनीपतिः	१०६
मेधजः	१२९
मेधावी	५६
य	
यज्ञः	९६, १५५
यज्ञकृत्	१५६
यज्ञगुह्यम्	१५६
यज्ञपतिः	१५५
यज्ञभुक्	१५६
यज्ञभृत्	१५६
यज्ञवाहनः	१५५
यज्ञसाधनः	१५६
यज्ञाङ्गः	१५५
यज्ञान्तकृत्	१५६
यज्ञी	१५६
यज्वा	१५५
यत्	१२७
यदुश्रेष्ठः	१२४
यमः	६५

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
यमः	१४२	लक्ष्मीवान्	८७
युगादिकृत्	८१	लोकत्रयाश्रयः	११४
युगावर्तः	८१	लोकनाथः	१२७
योगः	४७	लोकबन्धुः	१२७
योगविदां नेता	४७	लोकसारङ्गः	१३२
योगी	१४१	लोकस्वामी	१२९
योगीशः	१४१	लोकाधिष्ठानम्	१४५
र		लोकाध्यक्षः	६३
रक्षणः	१५०	लोहिताक्षः	५३
रणप्रियः	१२२	**व**	
रत्नगर्भः	९९	वंशवर्धनः	१३९
रत्ननाभः	१३३	वत्सरः	९९
रथाङ्गपाणिः	१५८	वत्सलः	९९
रविः	१४४	वत्सी	९९
रविलोचनः	१४४	वनमाली	१०९
रामः	९१	वरदः	८४
रुचिराङ्गदः	१५१	वराङ्गः	१२८
रुद्रः	६१	वरारोहः	६१
रोहितः	८८	वरुणः	१०८
ल		वर्धनः	७६
लक्ष्मीः	१५१	वर्धमानः	७६

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
वषट्कारः	३३	विजयः	६४
वसुः	५९, ७७, १२३	विजितात्मा	११५
वसुदः	७७	विदारणः	९८
वसुप्रदः	१२२, १२३	विदिशः	१५१
वसुमनाः	५९, १२३	विद्वत्तमः	१४९
वसुरेताः	१२२	विधाता	५०, १००
वह्निः	७३	विनयः	१०३
वाग्मी	७७	विनयिता	१०४
वाचस्पतिरयोनिजः	११०	विनयितासाक्षी	१०४
वाचस्पतिरुदारधीः	७१	विभुः	७३, १४४
वाजसनः	१३३	विमुक्तात्मा	९७
वामनः	६५	विरतः	९१
वायुः	९२	विरामः	९१
वायुवाहनः	८४, १४१	विरोचनः	१४४
वारुणः	१०८	विविक्तः	७६
वासवानुजः	८३	विशिष्टः	७५
वासुदेवः	८४, १२३, १२५	विशुद्धात्मा	११६
विकर्ता	८९	विशोकः	११६
विक्रमः	५६	विशोधनः	११६
विक्रमी	५६, १४७	विश्रामः	९४
विक्षरः	८८	विश्रुतात्मा	७०

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
विश्वकर्मा	५२	वृषः	८२
विश्वदक्षिणः	९४	वृषकर्मा	५९
विश्वधृक्	७३	वृषपर्वा	७६
विश्वबाहुः	८२	वृषप्रियः	११९
विश्वभुक्	७३	वृषभः	७६
विश्वम्	३३	वृषभाक्षः	११२
विश्वमूर्तिः	१२६	वृषाकपिः	५८
विश्वयोनिः	६१, ६४	वृषाकृतिः	५९
विश्वरेताः	५७	वृषाही	७६
विश्वात्मा	७२	वृषोदरः	७६
विषमः	१२८	वेगवान्	८८
विष्णुः	३३, ७६, ११८	वेदः	६२
विष्वक्सेनः	६२	वेदवित्	६२
विस्तारः	९५	वेदाङ्गः	६२
विहायसगतिः	१४४	वेद्यः	६६
वीतभयः	१४९	वेधाः	१०८
वीरः	९१, ११७, ११८	वैकुण्ठः	९२
वीरबाहुः	९८	वैखानः	१५७
वीरहा	६६, १२८, १५०	वैद्यः	६६
वृक्षः	१०८	व्यक्तरूपः	८१
वृद्धात्मा	८६	व्यग्रः	१३०

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

	पृष्ठम्
व्यवसायः	९०
व्यवस्थानः	९०
व्यादिशः	१५१
व्यापी	९९
व्याप्तः	९२
व्यालः	५७
व्यासः	११०
श	
शंभुः	५०
शक्तिमतां श्रेष्ठः	९१
शङ्खभृत्	१५८
शतमूर्तिः	१२६
शताननः	१२६
शतानन्दः	११५
शतावर्तः	८५
शत्रुघ्नः	९२
शत्रुजित्	१३७
शत्रुतापनः	१३७
शब्दसहः	१४७
शब्दातिगः	१४७
शमः	१११
शरणम्	५७
शरभः	८७
शरीरभूतभृत्	१०२
शरीरभृत्	८६
शर्म	५७
शर्वः	४९
शर्वरीकरः	१४७
शशबिन्दुः	७९
शान्तः	१११
शान्तिः	१११
शान्तिदः	११२
शार्ङ्गधन्वा	१५८
शाश्वतः	५३
शाश्वतस्थाणुः	६१
शाश्वतस्थिरः	११६
शास्ता	७०
शिखण्डी	८२
शिपिविष्टः	७७
शिवः	४९, ११३
शिशिरः	१४७
शिष्टकृत्	७५

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
शिष्टेष्टः	८२	श्रीमान्	४७, ६७, ७२, ११४
शुचिः	६५, ७५	श्रीवत्सवक्षाः	११३
शुचिश्रवाः	६१	श्रीवासः	११३
शुभाङ्गः	११२, १३२	श्रीविभावनः	११४
शुभेक्षणः	९०	श्रीशः	११४
शून्यः	१२८	श्रुतिसागरः	७६
शूरः	८५	श्रेयः	११४
शूरजनेश्वरः	११७	श्रेष्ठः	५४
शूरसेनः	१२४	**स**	
शृङ्गी	१३३	संकर्षणः	१०८
शोकनाशनः	११६	संक्षेप्ता	११३
शौरिः	८५, ११७	संग्रहः	६५
श्रमणः	१४१	संधाता	७०
श्रीकरः	११४	संधिमान्	७०
श्रीगर्भः	८९	संन्यासकृत्	१११
श्रीदः	११४	संप्रमर्दनः	७२
श्रीधरः	११४	संभवः	४९
श्रीनिधिः	११४	संवत्सरः	५७, ९४
श्रीनिवासः	६८, ११४	संवृतः	७२
श्रीपतिः	११३	संस्थानः	९०
श्रीमतां वरः	११३	सत्	१००

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
सतां गतिः	६८, ९६	सद्भूतिः	१२४
सत्कर्ता	७३	सनात्	१४६
सत्कीर्तिः	११५	सनातनतमः	१४६
सत्कृतः	७३	सन्तः	१५०
सत्कृतिः	१२४	सन्निवासः	१२४
सत्ता	१२४	सप्तजिह्वः	१३८
सत्त्रम्	९६	सप्तवाहनः	१३८
सत्त्ववान्	१४३	सप्तैधाः	१३८
सत्त्वस्थः	१०१	समः	५९
सत्पथाचारः	१५२	समयज्ञः	८७
सत्परायणः	१२४	समात्मा	५९
सत्यः	५९, ७१, १४३	समावर्तः	१३१
सत्यधर्मपरायणः	१४३	समितिंजयः	८७
सत्यधर्मपराक्रमः	७९	समीरणः	७२
सत्यधर्मा	१०५	समीहनः	९५
सत्यपराक्रमः	७१	सर्गः	६५
सत्यमेधाः	१२९	सर्वः	४९
सत्यसंधः	१०३	सर्वकामदः	१४१
सदामर्षी	१४५	सर्वगः	६२
सदायोगी	६६	सर्वज्ञः	९७, १३५
सद्गतिः	१२४	सर्वतश्चक्षुः	११६

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
सर्वतोमुखः	१३५	सहस्रमूर्धा	७२
सर्वदर्शनः	५७	सहस्रांशुः	१००
सर्वदर्शी	९७	सहस्राक्षः	७२
सर्वदृक्	७० ११०,	सहस्रार्चिः	१३८
सर्वदृग्व्यासः	११०	सहिष्णुः	६४, १०९
सर्वप्रहरणायुधः	१५८	साक्षी	४६
सर्वयोगविनिःसृतः	५८	सात्त्वतां पतिः	१०३
सर्वलक्षणलक्षण्यः	८७	सात्त्विकः	१४३
सर्ववागीश्वरेश्वरः	१३४	साधुः	७३
सर्वविजयी	१३३	साम	१११
सर्वविद्भानुः	६२	सामगः	१११
सर्वशस्त्रभृतां वरः	१२९	सामगायनः	१५७
सर्वसहः	१४२	सिंहः	७०, १०१
सर्वादिः	५८	सिद्धः	५८, १३७
सर्वासुनिलयः	१२५	सिद्धसंकल्पः	७५
सर्वेश्वरः	५८	सिद्धार्थः	७५
सत्रः	१२७	सिद्धिः	५८
सविता	१४४, १५५	सिद्धिदः	७५
सहः	८८	सिद्धिसाधनः	७५
सहस्रजित्	८१	सुखदः	९७, १४५
सहस्रपात्	७२	सुघोषः	९७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
सुतन्तुः	१३२	सुवर्णवर्णः	१२८
सुतपाः	६९	सुवीरः	१५१
सुदर्शनः	९४	सुव्रतः	९७, १३७
सुधन्वा	११०	सुषेणः	१०७
सुन्दः	१३३	सुहृत्	९७
सुन्दरः	१३३	सूक्ष्मः	९७
सुपर्णः	६९, १४१	सूर्यः	१४४
सुप्रसादः	७३	सोमः	१०३
सुभुजः	७७	सोमपः	१०३
सुमुखः	९७	स्कन्दः	८४
सुमेधाः	१२९	स्कन्दधरः	८४
सुयामुनः	१२४	स्तवप्रियः	१२२
सुराध्यक्षः	६३	स्तव्यः	१२२
सुरानन्दः	६८	स्तुतिः	१२२
सुरारिहा	७०	स्तोता	१२२
सुरुचिः	१४४	स्तोत्रम्	१२२
सुरेशः	५७	स्थविरो ध्रुवः	५२
सुरेश्वरः	७९	स्थविष्ठः	५२, ९५
सुलभः	१३७	स्थाणुः	४९
सुलोचनः	१३३	स्थानदः	९०
सुवर्णबिन्दुः	१३४	स्थावरस्थाणुः	९५

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
स्थिरः	७०	स्वाङ्गः	१०८
स्थूलः	१३९	स्वापनः	९९
स्पष्टाक्षरः	७८	स्वाभाव्यः	१०५
स्रग्वी	७१	स्वास्यः	१३९
स्रष्टा	११२, १५७	**ह**	
स्वक्षः	११५	हंसः	६९
स्वङ्गः	११५	हरिः	११७
स्वधृतः	१३९	हलायुधः	१०९
स्वयंजातः	१५७	हविः	१२३
स्वयंभूः	५०	हविर्हरिः	८७
स्ववशः	९९	हिरण्यगर्भः	५५, ९२
स्वस्ति	१४६	हिरण्यनाभः	६९
स्वस्तिकृत्	१४६	हुतभुक्	१४४, १४५
स्वस्तिदः	१४६	हृषीकेशः	५१
स्वस्तिदक्षिणः	१४६	हेतुः	८८
स्वस्तिभुक्	१४६	हेमाङ्गः	१२८

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

सनत्सुजातीयम्

श्लोकानुक्रमणिका

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठम्
अ	
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो०	३०५
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो०	२९९
अणोरणीयान्सुमनाः	३१०
अदर्शने तिष्ठति रूपमस्य	३०७
अधर्मविदुषो मूढाः	२३१
अनाढ्या मानुषे वित्ते	२३०
अन्तवन्तः क्षत्रिय ते	२८२
अपानं गिरति प्राणः	२९८
अभिजानामि ब्राह्मणम्	२६५
अभिध्या वै प्रथमं	१९७
अमन्यमानः क्षत्रिय	२००
अमृत्युः कर्मणा केचित्	१७७
अर्हते याचमानाय	२५४
अवारणीयं तमसः	२८५
अश्रान्तः स्यादनादाता	२२८
असाधना वापि ससा०	३०१
असिद्धिः पापकृत्यं च	२५२
अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं	२४५
अस्मिँल्लोके विजयन्तीह	२७६
अहमेवास्मि वो माता	३०८
आ	
आकाङ्क्षार्थस्य संयोगात्	२८२
आख्यानपञ्चमैर्वेदैः	२५८
आचार्ययोनिमिह	२७५
आचार्याय प्रियं कुर्यात्	२७९
आचार्येणात्मकृतं	२७९
आत्मैव स्थानं मम	३०९
आद्यां विद्यां वदसि	२७४
आपोऽथाद्भ्यः सलिलं	२९२

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
आभाति शुक्रमिव	२८३	**क**	
आस्यादेष निःसरते	१९२	कथं समृद्धमत्यर्थं	२४६
इ		कर्मोदयें कर्मफला०	१९४
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यः	२५८	कल्मषं तपसो ब्रूहि	२४७
इमं यः सर्वभूतेषु	३०७	कस्यैष मौनः कतरन्नु	२३७
उ		कामत्यागश्च राजेन्द्र	२५४
उभे सत्ये क्षत्रियाद्य	१७८	कामानुसारी पुरुषः	१९९
उभौ च देवौ पृथिवीं	३०६	कालेन पादं लभते	२८०
उभौ लोकौ विद्यया	३०२	कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं	२०५
ऋ		को ह्येवमन्तरात्मानं	२२७
ऋचो यजूंष्यधीते यः	२३९	क्रोधः कामो लोभमोहौ	२४८
ए		क्रोधादयो द्वादश	२४७
एकं पादं नोत्क्षिपति	२९८	**ग**	
एकवेदस्य चाज्ञानात्	२५९	गत्वोभयं कर्मणा भुज्यते	२२०
एकैकमेते राजेन्द्र	२४९	गूहन्ति सर्पा इव	३००
एतेन ब्रह्मचर्येण	२८१	**च**	
एतेनैव सगन्धर्वाः	२८१	चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं	२९३
एवं दोषा दमस्योक्ताः	२५६	**छ**	
एवं मृत्युं जायमानं	२०१	छन्दांसि नाम द्विपदां	२६२
एवंरूपो महानात्मा	३०३	**ज**	
एवं ह्यविद्वान्परियाति	२०३	ज्ञानं च सत्यं च दमः	२५१

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
ज्ञानादयो द्वादश यस्य	२८०	दोषैरेतैर्वियुक्तं तु	२५७
ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं	२७०	दोषो महानत्र विभेद०	२०६
ज्ञानेन चात्मानमुपैति	२४४	द्वादश पूगाः सरितो	२९५
त		द्वाराणि सम्यक्प्रवदन्ति	२३४
ततो राजा धृतराष्ट्रो	१७५	द्विवेदाश्चैकवेदाश्च	२५८
तत्प्रतिष्ठा तदमृतं	३०६	न	
तदर्थमुक्तं तप एत०	२४४	न चेद्वेदा वेदविदं	२४०
तदर्धमासं पिबति	२९६	न च्छन्दांसि वृजिनात्	२४०
तदेतदह्ना संस्थितं	२८५	न वेदानां वेदिता	२६३
तद्वै महामोहनमिन्द्रि०	१९५	न वै मानश्च मौनं च	२३२
तपोमूलमिदं सर्वं	२४७	न सादृश्ये तिष्ठति	२९४
तस्माच्च वायुरायातः	३०५	नाभाति शुक्रमिव	२८४
तस्मात्सदा सत्कृतः	३०४	नास्य पर्येषणं गच्छेत्	२६६
तस्मिन्स्थितो वाप्युभयं	२१८	नित्यमज्ञातचर्या मे	२२५
तस्य सम्यक्समाचारम्	२२३	निवृत्तेनैव दोषेण	२५७
तस्यैव नामादिविशेष०	२४२	निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्	२४६
तूष्णींभूत उपासीत	२६७	नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन	२७४
ते मोहितास्तद्वशे	१९३	नैनं सामान्यृचो वापि	२३९
द		नैवर्क्षु तन्न यजुःषु	२८५
दमोऽष्टादशदोषः स्यात्	२५२	प	
देहोऽप्रकाशो भूतानां	१९९	पितामहोऽस्मि स्थविरः	३०९

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

	पृष्ठम्
पूर्णात्पूर्णमुद्धरन्ति	२९०
प्रत्यक्षदर्शी लोकानां	२६९
प्रमादाद्वा असुराः	१७९
ब	
ब्रह्मचर्येण या विद्या	२७५
म	
मदोऽष्टादशदोषः स्यात्	२५३
मौनाद्धि मुनिर्भवति	२६८
य	
यः सहस्रं सहस्राणां	३०६
य एनं वेद तत्सत्यं	२६०
यतो न वेदा मनसा	२३८
यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिः	२८९
यत्र मन्येत भूयिष्ठं	२२३
यत्राकथयमानस्य	२२४
यथा नित्यं गुरौ वृत्तिः	२७९
यथोदपाने महति	३०८
यदेतदद्धा भगवान्स०	२१६
यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र	२५७
यमं त्वेके मृत्युमतो०	१८१
यमप्रयतमानं तु	२३१
यस्त्वेतेभ्योऽप्रवसेत्	२५१
यस्माद्धर्मानाचरन्तीह	२१८
यानेवाहुरिज्यया साधु०	२०२
यामांशभागस्य तथाहि	२६४
ये यथा वान्तमश्नन्ति	२२९
येषां धर्मे न च स्पर्धा	२२१
येषां धर्मेषु विस्पर्धा	२२१
योऽन्यथा सन्तमात्मानम्	२२८
योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्	१९८
यो वाक्कथयमानस्य	२२५
यो वेद वेदान्स च	२६४
ल	
लोकद्वेषोऽभिमानश्च	२५२
लोकस्वभाववृत्तिर्हि	२३१
व	
विद्याद्बहुपठं तं तु	२६१
श	
शरीरमेतौ कुरुतः	२७७
शिष्यवृत्तिक्रमेणैव	२७८
शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति	२९०
श्रीर्हि मानार्थसंवासात्	२३३

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्
श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः	२५४
स	
संभोगसंविद्विषमेध०	२५०
स आवृणोत्यमृतं	२७७
सत्यं ध्यानं समाधानं	२५५
सत्यात्प्रच्यवमानानां	२६०
सत्यात्मा भव राजेन्द्र	२५६
सनत्सुजात यदिदं	१७६
सनत्सुजात यदिमां	२७३
सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्	२३०
सर्वार्थानां व्याकरणात्	२६८
ह	
हिरण्यपर्णमश्वत्थम्	२९७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

THE WORKS

OF

Sri Sankaracharya

SRI - - -
VANI VILAS
- -EDITION.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

THE WORKS OF

SRI SANKARACHARYA

VOLUME

14

SRI VANI VILAS PRESS

SRIRANGAM

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

TO

HIS HOLINESS SRI JAGADGURU

SRI SACHCHIDANANDA SIVABHINAVA

NRISIMHA BHARATI SWAMI

WHO ADORNS THE THRONE OF THE SRINGERI MUTT

AS THE WORTHY REPRESENTATIVE OF THE

GREAT SANKARACHARYA

AND

THAN WHOM IT IS IMPOSSIBLE

TO COME ACROSS A HOLIER PERSONAGE,

A TRUER MAHATMA, A NOBLER SAINT

AND A MORE RIGOROUS ASCETIC,

THIS EDITION IS MOST RESPECTFULLY INSCRIBED

AS A TOKEN OF UNBOUNDED ADMIRATION

BY THE HUMBLEST OF ALL HIS DISCIPLES

T. K. BALASUBRAHMANYAM.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

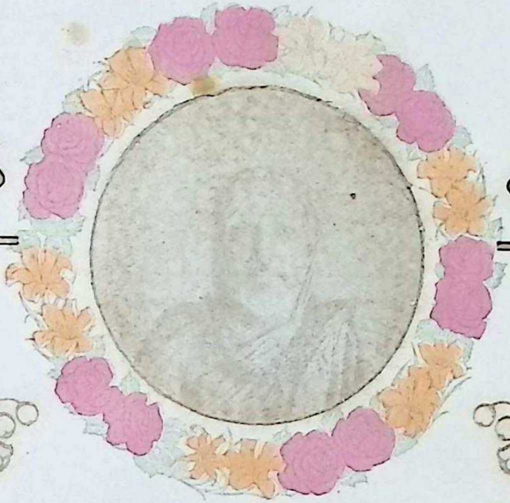

नानाजन्मसु संचितेन तपसा पूतन चित्तात्मना
मित्रेण प्रतिबोधितेन कुतुकात्सर्वाः कृतीः शांकरीः ।
संमुद्र्य प्रथमं जगद्गुरुपदे भक्त्या मयाद्यार्पिताः
स्वीकृत्योपहृतिं करोतु गुरुराड् धन्यं तथेमं जनम् ॥

श्रीमच्छंकरदेशिकेन्द्ररचितान्सर्वान्प्रबन्धान्मुदा
तत्प्रीत्यै परिशोध्य पुस्तकचयैः संमुद्र्य साकं बुधैः ।
तच्छात्रप्रवरालिमध्यविलसच्छ्रीदेशिकेन्द्रेषु ता-
न्कृत्वाद्योपहृतिं सभक्तिविनयं नूनं कृतार्थोऽस्म्यहम् ॥

सौम्याब्दमाघार्जुनपक्षराजत्सूर्याङ्कतिथ्याश्रितसोमवारे ।
श्रीशंकरार्यप्रतिमाप्रतिष्ठाकाले मयैषोपहृतिर्व्यधायि ॥

श्रीशंकरकृतिमाला गुरुवरतुष्ट्यै समर्पिता मोदात् ।
बालादिमपदभाजा सुब्रह्मण्येन भक्तिनम्रेण ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CONTENTS.

	PAGE.
VIVEKACHUDAMANI	1
UPADESASAHASRI	
Gadya Prabandha	113
Padya Prabandha	151

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ विषयाः ॥

विवेकचूडामणिः १

उपदेशसहस्री

गद्यप्रबन्धः ११३

पद्यप्रबन्धः १५१

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

VIVEKACHUDAMANI

and

UPADESASAHASRI

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

विवेकचूडामणिः

उपदेशसहस्री च

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

पृष्ठम्

विवेकचूडामणिः .... १—१११

गुरुनमस्कारः ... २
नरजन्मप्रशंसा ... ३
आत्मबोध एव मुक्तिहेतुः ... ४
मुक्त्यर्थो यत्नविशेषः ... ४
वस्तुविचारः कर्तव्यः ... ५
आत्मविद्याधिकारी ... ५
साधनचतुष्टयसंपत्तिः ... ५
गुरूपसत्तिः ... ७
मार्गोपदेशः ... १०
मोक्षहेतवः ... १४
आत्मानात्मविवेचनम् १४
स्थूलशरीरम् ... १४
सूक्ष्मशरीरम् ... १८
कारणशरीरम् ... २१

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

परमात्मा	...	२५
बन्धः	...	२७
बन्धमोक्षोपायः	...	३०
अन्नमयकोशविवेकः	...	३१
प्राणमयकोशविवेकः	...	३३
मनोमयकोशविवेकः	...	३४
विज्ञानमयकोशविवेकः	...	३८
अनाद्यविद्यानाशोपपत्तिः	...	४०
आनन्दमयकोशविवेकः	...	४२
साक्षिस्वरूपम्	...	४३
ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वम्	...	४५
ब्रह्मस्वरूपम्	...	४८
तत्त्वमसिमहावाक्यार्थः	...	४९
वासनाक्षयोपायः	...	५३
प्रमादत्यागः	...	६५
समाधिः	...	६९
जीवन्मुक्तलक्षणम्	...	८४
ज्ञानात्कर्मविलयः	...	८८
ब्रह्मणि नानात्वनिषेधः	...	९१
आत्मयोगः कर्तव्यः	....	९२
शिष्यस्य स्वानुभवकथनम्	...	९४
गुरोरनुशासनम्	...	१०१

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ब्रह्मविदः समाचारः ... १०४

शरीरपातः १०७

ब्रह्मभावापत्तिः ... १०८

उपदेशसहस्री (गद्यप्रबन्धः) .... ११३—१५०

१. शिष्यानुशासनप्रकरणम् ११५—१२९

चिकीर्षितप्रतिज्ञापूर्वकः शास्त्रीयानुबन्धसंग्रहः ... ११५

संग्रहेणोक्तस्यार्थस्य विवरणम् ... ११५

गुरूपसत्तेरवश्यकार्यत्वोक्तिः ११५

पुनः पुनर्गुरूपदेशे हेतूपन्यासः ... ११६

ज्ञानोदयहेतुजातोपदेशः ... ११६

गुरुकर्तृकोपदेशक्रमः ... ११६

श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च ब्रह्मणो लक्षणं ग्राहयेदित्युक्तिः ११७

उपदेशानन्तरं मतिनैश्चल्याय शिष्यं पुनः पृच्छेदि-
त्याचार्यकृत्यम् ... ११७

अप्रतिपत्त्यादिदोषाच्छिष्यस्योत्तरम् ... ११७

पुनरुपदेशेन तादृशं दोषं निवारयत्याचार्यः ... ११८

स्थूलदेहाभिमानत्यागानन्तरं शिष्यस्योक्तिः ... ११८

शिष्यप्रशंसापूर्वकमाचार्यस्योत्तरम् ... ११९

उक्तार्थवैशद्याय शिष्यप्रश्नोत्थापनम् ... ११९

उत्तरदानार्था गुरोः प्रवृत्तिः ... ११९

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

शरीरस्य भिन्नजात्यन्वयसंस्कारत्वज्ञापनायोपपत्तिप्रकारः ११९
शरीरोत्पत्त्युपदेशः ... १२०
सूक्ष्मशरीराभिमानत्याजनम् ... १२१
परमात्मैव क्षेत्रज्ञ इत्यत्र स्मृतयः ... १२२
परजीवयोरभेदेऽनुभवविरोध इति शङ्कानिरास-
पूर्विकाभेददृष्टिनिन्दा ... १२२
अभेददृष्टिप्रशंसापूर्वकं ससाधनस्य कर्मणः प्रतिषे-
धोपपादनम् ... १२३
उक्तस्यैव ब्रह्मात्मैक्यस्य युक्त्या व्यवस्थापनम् ... १२४
वेदनादीनामनात्मधर्मत्वोपपादनम् ... १२६
ब्रह्मात्मैकत्वे लौकिकवैदिकव्यवहारविरोधशङ्का ... १२७
अत्राचार्यसमाधानम् ... १२८
कर्मकाण्डाप्रामाण्यशङ्का तत्परिहारश्च ... १२८
अविद्योन्मूलनफलम् ... १२९
मुमुक्षोत्पत्तिकालीनससाधनकर्मत्यागनिगमनम् ... १२९

२. कूटस्थाद्वयात्मबोधप्रकरणम् १३०—१४७

कृतसंन्यासस्य मुमुक्षोर्विधितः श्रवणकर्तव्यत्वसूचना-
पुरःसरं संसारविषयकशिष्यप्रश्नावतारणम् ... १३०
शिष्याश्वासनपूर्वकं गुरोरुत्तरदानम् ... १३०
पुनर्विशेषबुभुत्सया विनेयप्रश्नोऽविद्याविषयकः ... १३१
गुरोरुत्तरम् ... १३१

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अध्यासानुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकः शिष्यप्रश्नः ... १३१

गुरोरुत्तरम् ... १३१

अध्यस्तत्वादात्मनः शिष्याशङ्किता तत्सत्त्वानुपपत्तिः १३२

अत्रोत्तरम् ... १३३

वैनाशिकपक्षप्रातिदोषाशङ्कातत्परिहारौ ... १३३

परमते दूषणापादनम् ... १३४

प्रकारान्तरेणाध्यासानुपपत्तिशङ्का तन्निरासश्च ... १३४

कूटस्थविषयकसंशयतत्परिहारौ ... १३७

उपलब्धृत्वेन कूटस्थत्वानुपपत्तिशङ्कातत्परिहारौ ... १३८

अवस्थात्रयसाक्षितया कूटस्थत्वानुपपत्तिशङ्का-
तत्परिहारश्च ... १३९

संविन्नित्यत्वाक्षेपतत्परिहारौ ... १४१

प्रमातृत्वानुपपत्तिशङ्कातत्परिहारौ ... १४३

कर्तृत्वाक्षेपतत्परिहारौ ... १४४

अवगतेः कूटस्थत्वफलत्वयोर्विरोधशङ्कातत्परिहारौ १४५

द्वैतस्य मृषात्वप्रकटनम् ... १४६

३. परिसंख्यानप्रकरणम् । १४७—१५०

सोपस्कारपरिसंख्यानप्रकारोपदेशः ... १४७

आत्मनः शब्दादिभिरनभिभवत्वानुचिन्तनम् ... १४८

शब्दाद्यनुभवानुचिन्तनमात्मनोऽविकारित्वानु-
चिन्तनं च ... १४९

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

उपदेशसहस्री (पद्यप्रबन्धः) १५१—२४६

१. उपोद्घातप्रकरणम् १५३—१५६

मङ्गलाचारपूर्वकं ब्रह्मविद्यारम्भसमर्थनम् ... १५३

ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वोक्तिः ... १५४

ज्ञानकर्मसमुच्चयवादस्तन्निरासश्च ... १५४

कर्मकाण्डाप्रामाण्यशङ्कातत्परिहारौ ... १५५

अविद्यायाः पुनरनुद्भवः ... १५५

विद्यायाः सहकारिनिरपेक्षत्वेनैव मोक्षहेतुत्वकथनम् १५५

उपनिषच्छब्दार्थनिर्वचनम् ... १५६

२. आत्मज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम् १५६—१५७

ब्रह्मात्मज्ञानस्य वाक्यादनुत्पत्तिशङ्कापरिहारः १५६

उत्पन्नस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षादिबाध्यत्वशङ्कापरिहारः १५७

३. ईश्वरात्मप्रकरणम् १५७

जीवब्रह्मणोरभेदनिरूपणम् ... १५७

अभेदाभावे श्रुत्यनुपपत्तिप्रदर्शनम् ... १५७

४. तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणम् १५८

आत्मनो ज्ञानं न मोक्षसाधनम्, संचितानेककर्मप्रतिबन्धादिति शङ्का तत्रोत्तरं च ... १५८

५. बुद्ध्यपराधप्रकरणम् १५८—१५९

सर्वस्य जन्तोरात्मज्ञानाग्रहे उदङ्कस्याख्यायिका ... १५८

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

संसारविभ्रमकारणं तत्प्रमाणं च ... १५९
पदार्थविवेकवता भाव्यं मुमुक्षुणेति कथनम् ... १५९

६. विशेषापोहप्रकरणम् १५९—१६०
स्थूलोपायेन पदार्थशोधनप्रकारोपदेशः ... १५९
विशेषणानामनात्मत्वप्रदर्शनम् ... १५९
आत्मनोऽन्यनिरपेक्षा स्वतःसिद्धिः ... १६०

७. बुद्ध्यारूढप्रकरणम् १६०—१६१
बुद्ध्यारूढस्यार्थस्य स्वानुभवावष्टम्भेन स्पष्टीकरणम् १६०
आत्मनो विकारित्वादिदोषाभावोपपादनम् ... १६०
आत्मनः शुद्धत्वाद्वितीयत्वयोर्वर्णनम् ... १६१

८. मतिविलापनप्रकरणम् १६१—१६२
बुद्ध्यात्मनोः संवादरूपेण बुद्धेः प्रशमोपदेशः ... १६१
एतत्प्रकरणनिर्माणे निमित्तकथनम् ... १६२

९. सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम् १६२—१६३
आत्मनो निरतिशयं सूक्ष्मत्वं व्यापित्वं च ... १६२
ब्रह्मादीनामात्मानं प्रति शरीरत्वम् ... १६३
स्वरूपज्ञानस्य निर्विषयत्वं नित्यत्वं च ... १६३

१०. दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् १६४—१६७
आत्मनो निर्विषयज्ञानस्वभावत्वस्य स्वानुभूत्यभि-
नयेन प्रकटनम् ... १६४

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

जन्मजरादिविक्रियाराहित्येन कूटस्थाद्वयस्वाभाव्यस्य श्रुतिप्रदर्शनपूर्वकमुपपादनम् ... १६४
आत्मतत्त्वपरिज्ञानस्य कैवल्यफलकत्वकथनम् ... १६६
आत्मवित्स्वरूपनिरूपणम् ... १६६

११. ईक्षितृत्वप्रकरणम् १६७—१६९

कर्मणः, कर्मसहितज्ञानस्य वा मोक्षहेतुत्वशङ्कानिरासः १६७
द्वैताभावे प्रत्यक्षादिविरोधनिरसनम् ... १६७
कर्मणो मोक्षहेतुतायामनुपपत्तिः ... १६९

१२. प्रकाशप्रकरणम् १६९—१७१

साभासान्तःकरणाविवेकेनात्मनो याथात्म्याज्ञानम् १६९
आत्मनो याथात्म्यज्ञानसिद्धये तत्त्वमिति श्रुत्युपदेशः १७०
चित्प्रकाशस्य नित्यत्वोपपादनपूर्वकमात्मनो नियोज्यत्वाभावप्रतिपादनम् ... १७१

१३. अचक्षुष्ट्वप्रकरणम् १७२—१७५

आत्मनः शुद्धत्वाचलत्वादिव्यवस्थापनम् ... १७२
संसारनिवृत्त्युपायकथनतो मुमुक्षुशिक्षणा ... १७३
अविकारित्वाद्विक्षेपः समाधिश्च न स्त इति कथनम् १७३
आत्मनः पूर्णत्ववर्णनम् ... १७४
अहं ब्रह्मास्मीति सदानुसंदध्यादिति मुमुक्षुप्रोत्साहनम् ... १७५

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

१४. स्वप्नस्मृतिप्रकरणम् १७५—१८२

अन्तःकरणस्यापरोक्षत्वं तत्फलं च ... १७५

आत्मनि हेयाद्यभावः अनुभवेनाप्यवगम्यतेति कथनम् १७६

मोक्षाय स्मृतिः कर्तव्या ... १७७

ब्रह्मणोऽक्षरत्वम् ... १७७

आत्मविदः सफलं कर्मेति शङ्कावारणम् ... १७८

आत्मज्ञस्य फलम् ... १७८

आत्मनोऽकार्यशेषत्वम् ... १७९

आत्मनो देहद्वयविविक्तत्वम् ... १८०

१५. नान्यदन्यत्प्रकरणम् १८३—१८९

स्वभावाशुद्ध आत्मा साधनविशेषेण शुद्धो
भवतीति केषांचिन्मतस्य निरासः ... १८३

आत्मनः साक्षित्वम् ... १८३

विदुषः क्रियात्यागः स्मर्तव्यमात्मरूपं च ... १८३

ब्रह्म प्रतिपत्तुं पदार्थविवेकं कुर्यान्मुमुक्षुरिति कथनम् १८५

जागराद्यवस्थाः, तत्साक्षी आत्मा च ... १८५

मुमुक्षोः कर्तव्योपदेशः ... १८७

स्वयंप्रकाशत्वं ज्ञेयत्वाभावश्च ... १८८

१६. पार्थिवप्रकरणम् १९०—१९९

स्थूलशरीरात्मवादिमतनिराकरणम् ... १९०

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

इन्द्रियात्मवादिमतनिराकरणम् १९०
बुद्ध्यात्मवादिमतनिराकरणम् १९०
शून्यात्मवादिमतनिराकरणम् ... १९१
दिगम्बरमतनिराकरणम् १९२
शाक्यमतनिराकरणम् ... १९२
शून्यमतनिराकरणाय स्वमतसामञ्जस्यम् ... १९३
प्रधानपुरुषयोः संबन्धाभावप्रपञ्चम् ... १९६
वैशेषिकमतप्रक्रियादूषणम् ... १९६
बन्धस्याज्ञानात्मकत्वम् ... १९७
मोक्षस्वरूपम् ... १९७
परपक्षनिराकरणं संक्षिप्य स्वमतमुपसंहरति ... १९८

१७. सम्यङ्मतिप्रकरणम् २००—२११

गुरुदेवतानमस्कारः ... २००
आत्मलाभस्य परमत्वम् २००
आत्मनो ब्रह्मणश्चैकत्वम् ... २०१
चित्तस्य तपोभिः शोधनम् ... २०२
मायाकल्पितमात्मनो बहुत्वम् ... २०३
बुद्धौ आत्मनो ग्रहणं नित्यत्वादिकं च ... २०४
कर्मणां त्याज्यत्वम् ... २०५
गुरूपसत्तिः ... २०६
पदार्थविवेकः ... २०६

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्रतिबुद्धस्य मुमुक्षोरनुसंधानप्रकारः ... २०७
उक्तस्य प्रकरणार्थस्योपसंहारः ... २१०

१८. तत्त्वमतिप्रकरणम् २११—२४०

गुरुनमस्कारपूर्वकं संप्रदायशुद्ध्यभिधानम् ... २११
तत्त्वमस्यादिवाक्यादेवापरोक्षज्ञानमनर्थनिवृत्तिफलमुत्पद्यते २११
प्रसंख्यानवादिमतोत्थापना ... २१२
स्वसिद्धान्तप्रदर्शनम् ... २१३
आत्मनः प्रत्ययागोचरत्वम् ... २१४
आत्मनः शब्दागोचरत्वम् ... २१५
एकदेशिमतानि दूषयितुं संग्रहप्रकारः ... २१५
आभासनिरूपणपूर्वकं चिच्छायावादिप्रभृतिमत-
निराकरणम् ... २१६
आत्मनि जानात्यादिशब्दव्यवहारानुपपत्तिशङ्का ... २१७
एतत्परिहारः ... २१८
बुद्धिविषये तार्किकसौगतादिमतनिरासः ... २१९
आभासविषये शङ्कापरिहारौ ... २२०
युष्मदस्मद्विवेकः ... २२२
विज्ञातपदार्थतत्त्वे पुरुषे महावाक्यं फलवद्विज्ञानं
जनयतीति वर्णनम् .. २२३
प्रतिपत्तव्यार्थस्वभावनिरूपणम् ... २२४
विज्ञानवादिबौद्धमतनिराकरणम् ... २२९

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

प्रत्ययाध्यक्षयोः संबन्धः ... २३०
विवेकाविवेकयोर्बाध्यबाधकभावः ... २३१
तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वे पर्यायत्वादिशङ्कापरिहारः ... २३२
त्वंपदार्थविवेकः ... २३३
तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थविचारः ... २३४
प्रकारान्तरेण प्रसंख्यानप्राप्तिनिरासः ... २३६
प्रकरणार्थोपसंहारः ... २३९

१९. भेषजप्रयोगप्रकरणम् २४०—२४६

संसारस्य मनोध्यासनिबन्धनत्वद्योतनायात्ममनः संवादः २४०
आत्मनोऽद्वितीयत्वम् ... २४२
आत्मनो विकल्पनाद्यविषयत्वम् ... २४३
विचारोऽद्वैतनिश्चयहेतुः ... २४३
उक्तार्थनिश्चयशून्यानामनर्थप्राप्तिः ... २४४
वस्तुमात्रस्य कारणत्वकार्यत्वयोर्निरासः ... २४५
द्वैताभासनिरूपणं मङ्गलं च ... २४५

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ विवेकचूडामणिः ॥

S. P. 1

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ विवेकचूडामणिः ॥

सर्ववेदान्तसिद्धान्तगोचरं तमगोचरम् ।
गोविन्दं परमानन्दं सद्गुरुं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुंस्त्वं ततो विप्रता
तस्माद्वैदिकधर्ममार्गपरता विद्वत्त्वमस्मात्परम् ।
आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मना संस्थिति-
र्मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मसु कृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते ॥

दुर्लभं त्रयमेवैतद्देवानुग्रहहेतुकम् ।
मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ॥ ३ ॥

लब्ध्वा कथंचिन्नरजन्म दुर्लभं
तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् ।
यः स्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधीः
स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात् ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

इतः को न्वस्ति मूढात्मा यस्तु स्वार्थे प्रमाद्यति ।
दुर्लभं मानुषं देहं प्राप्य तत्रापि पौरुषम् ॥ ५ ॥

पठन्तु शास्त्राणि यजन्तु देवा-
न्कुर्वन्तु कर्माणि भजन्तु देवताः ।
आत्मैक्यबोधेन विना विमुक्ति-
र्न सिध्यति ब्रह्मशतान्तरेऽपि ॥ ६ ॥

अमृतत्वस्य नाशास्ति वित्तेनेत्येव हि श्रुतिः ।
ब्रवीति कर्मणो मुक्तेरहेतुत्वं स्फुटं यतः ॥ ७ ॥

अतो विमुक्त्यै प्रयतेत विद्वा-
न्संन्यस्तबाह्यार्थसुखस्पृहः सन् ।
सन्तं महान्तं समुपेत्य देशिकं
तेनोपदिष्टार्थसमाहितात्मा ॥ ८ ॥

उद्धरेदात्मनात्मानं मग्नं संसारवारिधौ ।
योगारूढत्वमासाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया ॥ ९ ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि भवबन्धविमुक्तये ।
यत्यतां पण्डितैर्धीरैरात्माभ्यास उपस्थितैः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये ।
वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किंचित्कर्मकोटिभिः ॥ ११ ॥

सम्यग्विचारतः सिद्धा रज्जुतत्त्वावधारणा ।
भ्रान्त्योदितमहासर्पभयदुःखविनाशनी ॥ १२ ॥

अर्थस्य निश्चयो दृष्टो विचारेण हितोक्तितः ।
न स्नानेन न दानेन प्राणायामशतेन वा ॥ १३ ॥

अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिर्विशेषतः ।
उपाया देशकालाद्याः सन्त्यस्मिन्सहकारिणः ॥ १४ ॥

अतो विचारः कर्तव्यो जिज्ञासोरात्मवस्तुनः ।
समासाद्य दयासिन्धुं गुरुं ब्रह्मविदुत्तमम् ॥ १५ ॥

मेधावी पुरुषो विद्वानूहापोहविचक्षणः ।
अधिकार्यात्मविद्यायामुक्तलक्षणलक्षितः ॥ १६ ॥

विवेकिनो विरक्तस्य शमादिगुणशालिनः ।
मुमुक्षोरेव हि ब्रह्मजिज्ञासायोग्यता मता ॥ १७ ॥

साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः ।
येषु सत्स्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिध्यति ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

आदौ नित्यानित्यवस्तुविवेकः परिगण्यते ।
इहामुत्रफलभोगविरागस्तदनन्तरम् ॥ १९ ॥

शमादिषट्कसंपत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम् ।
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवंरूपो विनिश्चयः ॥ २० ॥

सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः ।
तद्वैराग्यं जुगुप्सा या दर्शनश्रवणादिभिः ॥ २१ ॥

देहादिब्रह्मपर्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि ।
विरज्य विषयव्राताद्दोषदृष्ट्या मुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥

स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसः शम उच्यते ।
विषयेभ्यः परावर्त्य स्थापनं स्वस्वगोलके ॥ २३ ॥

उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः परिकीर्तितः ।
बाह्यानालम्बनं वृत्तेरेषोपरतिरुत्तमा ॥ २४ ॥

सहनं सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकम् ।
चिन्ताविलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते ॥ २५ ॥

शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यावधारणा ।
सा श्रद्धा कथिता सद्भिर्यया वस्तूपलभ्यते ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सम्यगास्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्वदा ।
तत्समाधानमित्युक्तं न तु चित्तस्य लालनम् ॥ २७ ॥

अहंकारादिदेहान्तान्बन्धानज्ञानकल्पितान् ।
स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता ॥ २८ ॥

मन्दमध्यमरूपापि वैराग्येण शमादिना ।
प्रसादेन गुरोः सेयं प्रवृद्धा सूयते फलम् ॥ २९ ॥

वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं तीव्रं यस्य तु विद्यते ।
तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः ॥ ३० ॥

एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुमुक्षयोः ।
मरौ सलिलवत्तत्र शमादेर्भानमात्रता ॥ ३१ ॥

मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी ।
स्वस्वरूपानुसंधानं भक्तिरित्यभिधीयते ॥ ३२ ॥

स्वात्मतत्त्वानुसंधानं भक्तिरित्यपरे जगुः ।
उक्तसाधनसंपन्नस्तत्त्वजिज्ञासुरात्मनः ॥ ३३ ॥

उपसीदेद्गुरुं प्राज्ञं यस्माद्बन्धविमोक्षणम् ।
श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

ब्रह्मण्युपरतः शान्तो निरिन्धन इवानलः ।
अहेतुकदयासिन्धुर्बन्धुरानमतां सताम् ॥ ३५ ॥

तमाराध्य गुरुं भक्त्या प्रह्वः प्रश्रयसेवनैः ।
प्रसन्नं तमनुप्राप्य पृच्छेज्ज्ञातव्यमात्मनः ॥ ३६ ॥

स्वामिन्नमस्ते नतलोकबन्धो
कारुण्यसिन्धो पतितं भवाब्धौ ।
मामुद्धरात्मीयकटाक्षदृष्ट्या
ऋज्व्यातिकारुण्यसुधाभिवृष्ट्या ॥ ३७ ॥

दुर्वारसंसारदवाग्नितप्तं
दोधूयमानं दुरदृष्टवातैः ।
भीतं प्रपन्नं परिपाहि मृत्योः
शरण्यमन्यं यदहं न जाने ॥ ३८ ॥

शान्ता महान्तो निवसन्ति सन्तो
वसन्तवल्लोकहितं चरन्तः ।
तीर्णाः स्वयं भीमभवार्णवं जना-
नहेतुनान्यानपि तारयन्तः ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अयं स्वभावः स्वत एव यत्पर-
श्रमापनोदप्रवणं महात्मनाम् ।
सुधांशुरेष स्वयमर्ककर्कश-
प्रभाभितप्तामवति क्षितिं किल ॥ ४० ॥

ब्रह्मानन्दरसानुभूतिकलितैः पूतैः सुशीतैः सितै-
र्युष्मद्वाक्कलशोज्झितैः श्रुतिसुखैर्वाक्यामृतैः सेचय ।
संतप्तं भवतापदावदहनज्वालाभिरेनं प्रभो
धन्यास्ते भवदीक्षणक्षणगतेः पात्रीकृताः स्वीकृताः ॥

कथं तरेयं भवसिन्धुमेतं
का वा गतिर्मे कतमोऽस्त्युपायः ।
जाने न किंचित्कृपयाव मां प्रभो
संसारदुःखक्षतिमातनुष्व ॥ ४२ ॥

तथा वदन्तं शरणागतं स्वं
संसारदावानलतापतप्तम् ।
निरीक्ष्य कारुण्यरसार्द्रदृष्ट्या
दद्यादभीतिं सहसा महात्मा ॥ ४३ ॥

विद्वान्स तस्मा उपसत्तिमीयुषे
मुमुक्षवे साधु यथोक्तकारिणे ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय
तत्त्वोपदेशं कृपयैव कुर्यात् ॥ ४४ ॥

मा भैष्ट विद्वंस्तव नास्त्यपायः
संसारसिन्धोस्तरणेऽस्त्युपायः ।
येनैव याता यतयोऽस्य पारं
तमेव मार्गं तव निर्दिशामि ॥ ४५ ॥

अस्त्युपायो महान्कश्चित्संसारभयनाशनः ।
तेन तीर्त्वा भवाम्भोधिं परमानन्दमाप्स्यसि ॥ ४६ ॥

वेदान्तार्थविचारेण जायते ज्ञानमुत्तमम् ।
तेनात्यन्तिकसंसारदुःखनाशो भवत्यलम् ॥ ४७ ॥

श्रद्धाभक्तिध्यानयोगान्मुमुक्षो-
र्मुक्तेर्हेतून्वक्ति साक्षाच्छ्रुतेर्गीः ।
यो वा एतेष्वेव तिष्ठत्यमुष्य
मोक्षोऽविद्याकल्पिताद्देहबन्धात् ॥ ४८ ॥

अज्ञानयोगात्परमात्मनस्तव
ह्यनात्मबन्धस्तत एव संसृतिः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तयोर्विवेकोदितबोधवह्नि-
रज्ञानकार्यं प्रदहेत्समूलम् ॥ ४९ ॥

शिष्य उवाच—

कृपया श्रूयतां स्वामिन् प्रश्नोऽयं क्रियते मया ।
यदुत्तरमहं श्रुत्वा कृतार्थः स्यां भवन्मुखात् ॥ ५० ॥

को नाम बन्धः कथमेष आगतः
कथं प्रतिष्ठास्य कथं विमोक्षः ।
कोऽसावनात्मा परमः क आत्मा
तयोर्विवेकः कथमेतदुच्यताम् ॥ ५१ ॥

श्रीगुरुरुवाच—

धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि पावितं ते कुलं त्वया ।
यदविद्याबन्धमुक्त्या ब्रह्मीभवितुमिच्छसि ॥ ५२ ॥

ऋणमोचनकर्तारः पितुः सन्ति सुतादयः ।
बन्धमोचनकर्ता तु स्वस्मादन्यो न कश्चन ॥ ५३ ॥

मस्तकन्यस्तभारादेर्दुःखमन्यैर्निवार्यते ।
क्षुधादिकृतदुःखं तु विना स्वेन न केनचित् ॥ ५४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

पथ्यमौषधसेवा च क्रियते येन रोगिणा ।
आरोग्यसिद्धिर्दृष्टास्य नान्यानुष्ठितकर्मणा ॥ ५५ ॥

वस्तुस्वरूपं स्फुटबोधचक्षुषा
स्वेनैव वेद्यं न तु पण्डितेन ।
चन्द्रस्वरूपं निजचक्षुषैव
ज्ञातव्यमन्यैरवगम्यते किम् ॥ ५६ ॥

अविद्याकामकर्मादिपाशबन्धं विमोचितुम् ।
कः शक्नुयाद्विनात्मानं कल्पकोटिशतैरपि ॥ ५७ ॥

न योगेन न सांख्येन कर्मणा नो न विद्यया ।
ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन मोक्षः सिध्यति नान्यथा ॥ ५८ ॥

वीणाया रूपसौन्दर्यं तन्त्रीवादनसौष्ठवम् ।
प्रजारञ्जनमात्रं तन्न साम्राज्याय कल्पते ॥ ५९ ॥

वाग्वैखरी शब्दझरी शास्त्रव्याख्यानकौशलम् ।
वैदुष्यं विदुषां तद्वद्भुक्तये न तु मुक्तये ॥ ६० ॥

अविज्ञाते परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ।
विज्ञातेऽपि परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ॥ ६१ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

शब्दजालं महारण्यं चित्तभ्रमणकारणम् ।
अतः प्रयत्नाज्ज्ञातव्यं तत्त्वज्ञात्तत्त्वमात्मनः ॥ ६२ ॥

अज्ञानसर्पदष्टस्य ब्रह्मज्ञानौषधं विना ।
किमु वेदैश्च शास्त्रैश्च किमु मन्त्रैः किमौषधैः ॥ ६३ ॥

न गच्छति विना पानं व्याधिरौषधशब्दतः ।
विनापरोक्षानुभवं ब्रह्मशब्दैर्न मुच्यते ॥ ६४ ॥

अकृत्वा दृश्यविलयमज्ञात्वा तत्त्वमात्मनः ।
बाह्यशब्दैः कुतो मुक्तिरुक्तिमात्रफलैर्नृणाम् ॥ ६५ ॥

अकृत्वा शत्रुसंहारमगत्वाखिलभूश्रियम् ।
राजाहमिति शब्दान्नो राजा भवितुमर्हति ॥ ६६ ॥

आप्तोक्तिं खननं तथोपरिशिलाद्युत्कर्षणं स्वीकृतिं
निक्षेपः समपेक्षते न हि बहिः शब्दैस्तु निर्गच्छति ।
तद्वद्ब्रह्मविदोपदेशमननध्यानादिभिर्लभ्यते
मायाकार्यतिरोहितं स्वममलं तत्त्वं न दुर्युक्तिभिः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भवबन्धविमुक्तये ।
स्वैरेव यत्नः कर्तव्यो रोगादेरिव पण्डितैः ॥ ६८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

यस्त्वयाद्य कृतः प्रश्नो वरीयाञ्शास्त्रविन्मतः ।
सूत्रप्रायो निगूढार्थो ज्ञातव्यश्च मुमुक्षुभिः ॥ ६९ ॥

शृणुष्वावहितो विद्वन् यन्मया समुदीर्यते ।
तदेतच्छ्रवणात्सद्यो भवबन्धाद्विमोक्ष्यसे ॥ ७० ॥

मोक्षस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते
वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुषु ।
ततः शमश्चापि दमस्तितिक्षा
न्यासः प्रसक्ताखिलकर्मणां भृशम् ॥ ७१ ॥

ततः श्रुतिस्तन्मननं सतत्त्व-
ध्यानं चिरं नित्यनिरन्तरं मुनेः ।
ततोऽविकल्पं परमेत्य विद्वा-
निहैव निर्वाणसुखं समृच्छति ॥ ७२ ॥

यद्बोद्धव्यं तवेदानीमात्मानात्मविवेचनम् ।
तदुच्यते मया सम्यक्छ्रुत्वात्मन्यवधारय ॥ ७३ ॥

मज्जास्थिमेदःपलरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम् ।
पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत् ॥ ७४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अहं ममेति प्रथितं शरीरं
मोहास्पदं स्थूलमितीर्यते बुधैः ।
नभोनभस्वद्दहनाम्बुभूमयः
सूक्ष्माणि भूतानि भवन्ति तानि ॥ ७५ ॥

परस्परांशैर्मिलितानि भूत्वा
स्थूलानि च स्थूलशरीरहेतवः ।
मात्रास्तदीया विषया भवन्ति
शब्दादयः पञ्च सुखाय भोक्तुः ॥ ७६ ॥

य एषु मूढा विषयेषु बद्धा
रागोरुपाशेन सुदुर्दमेन ।
आयान्ति निर्यान्त्यध ऊर्ध्वमुच्चैः
स्वकर्मदूतेन जवेन नीताः ॥ ७७ ॥

शब्दादिभिः पञ्चभिरेव पञ्च
पञ्चत्वमापुः स्वगुणेन बद्धाः ।
कुरङ्गमातङ्गपतङ्गमीन-
भृङ्गा नरः पञ्चभिरञ्चितः किम् ॥ ७८ ॥

दोषेण तीव्रो विषयः कृष्णसर्पविषादपि ।
विषं निहन्ति भोक्तारं द्रष्टारं चक्षुषाप्ययम् ॥ ७९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

विषयाशामहापाशाद्यो विमुक्तः सुदुस्त्यजात् ।
स एव कल्पते मुक्त्यै नान्यः षट्शास्त्रवेद्यपि ॥ ८० ॥

आपातवैराग्यवतो मुमुक्षू-
न्भवाब्धिपारं प्रतियातुमुद्यतान् ।
आशाग्रहो मज्जयतेऽन्तराले
निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्य वेगात् ॥ ८१ ॥

विषयाख्यग्रहो येन सुविरक्त्यासिना हतः ।
स गच्छति भवाम्बोधेः पारं प्रत्यूहवर्जितः ॥ ८२ ॥

विषमविषयमार्गे गच्छतोऽनच्छबुद्धेः
प्रतिपदमभिघातो मृत्युरप्येष सिद्धः ।
हितसुजनगुरूक्त्या गच्छतः स्वस्य युक्त्या
प्रभवति फलसिद्धिः सत्यमित्येव विद्धि ॥ ८३ ॥

मोक्षस्य काङ्क्षा यदि वै तवास्ति
त्यजातिदूराद्विषयान्विषं यथा ।
पीयूषवत्तोषदयाक्षमार्जव-
प्रशान्तिदान्तीर्भज नित्यमादरात् ॥ ८४ ॥

अनुक्षणं यत्परिहृत्य कृत्य-
मनाद्यविद्याकृतबन्धमोक्षणम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

देहः परार्थोऽयममुष्य पोषणे
यः सज्जते स स्वमनेन हन्ति ॥ ८५ ॥

शरीरपोषणार्थी सन्य आत्मानं दिदृक्षते ।
ग्राहं दारुधिया धृत्वा नदीं तर्तुं स इच्छति ॥ ८६ ॥

मोह एव महामृत्युर्मुमुक्षोर्वपुरादिषु ।
मोहो विनिर्जितो येन स मुक्तिपदमर्हति ॥ ८७ ॥

मोहं जहि महामृत्युं देहदारसुतादिषु ।
यं जित्वा मुनयो यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ८८ ॥

त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंकुलम् ।
पूर्णं मूत्रपुरीषाभ्यां स्थूलं निन्द्यमिदं वपुः ॥ ८९ ॥

पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः स्थूलेभ्यः पूर्वकर्मणा ।
समुत्पन्नमिदं स्थूलं भोगायतनमात्मनः ।
अवस्था जागरस्तस्य स्थूलार्थानुभवो यतः ॥ ९० ॥

बाह्येन्द्रियैः स्थूलपदार्थसेवां
स्रक्चन्दनस्त्र्यादिविचित्ररूपाम् ।
करोति जीवः स्वयमेतदात्मना
तस्मात्प्रशस्तिर्वपुषोऽस्य जागरे ॥ ९१ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

सर्वोऽपि बाह्यः संसारः पुरुषस्य यदाश्रयः ।
विद्धि देहमिदं स्थूलं गृहवद्गृहमेधिनः ॥ ९२ ॥

स्थूलस्य संभवजरामरणानि धर्माः
स्थौल्यादयो बहुविधाः शिशुताद्यवस्थाः ।
वर्णाश्रमादिनियमा बहुधामयाः स्युः
पूजावमानबहुमानमुखा विशेषाः ॥ ९३ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि श्रवणं त्वगक्षि
घ्राणं च जिह्वा विषयावबोधनात् ।
वाक्पाणिपादा गुदमप्युपस्थं
कर्मेन्द्रियाणि प्रवणानि कर्मसु ॥ ९४ ॥

निगद्यतेऽन्तःकरणं मनो धी-
रहंकृतिश्चित्तमिति स्ववृत्तिभिः ।
मनस्तु संकल्पविकल्पनादिभि-
र्बुद्धिः पदार्थाध्यवसायधर्मतः ॥ ९५ ॥

अत्राभिमानादहमित्यहंकृतिः
स्वार्थानुसंधानगुणेन चित्तम् ॥ ९६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्राणापानव्यानोदानसमाना भवत्यसौ प्राणः ।
स्वयमेव वृत्तिभेदाद्विकृतेर्भेदात्सुवर्णसलिलमिव ॥

वागादिपञ्च श्रवणादिपञ्च
प्राणादिपञ्चाभ्रमुखाणि पञ्च ।
बुद्ध्याद्यविद्यापि च कामकर्मणी
पुर्यष्टकं सूक्ष्मशरीरमाहुः ॥ ९८ ॥

इदं शरीरं श‍ृणु सूक्ष्मसंज्ञितं
लिङ्गं त्वपञ्चीकृतभूतसंभवम् ।
सवासनं कर्मफलानुभावकं
स्वाज्ञानतोऽनादिरुपाधिरात्मनः ॥ ९९ ॥

स्वप्नो भवत्यस्य विभक्त्यवस्था
स्वमात्रशेषेण विभाति यत्र ।
स्वप्ने तु बुद्धिः स्वयमेव जाग्र-
त्कालीननानाविधवासनाभिः ।
कर्त्रादिभावं प्रतिपद्य राजते
यत्र स्वयंज्योतिरयं परात्मा ॥ १०० ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

धीमात्रकोपाधिरशेषसाक्षी
न लिप्यते तत्कृतकर्मलेपैः ।
यस्मादसङ्गस्तत एव कर्मभि-
र्न लिप्यते किंचिदुपाधिना कृतैः ॥ १०१ ॥

सर्वव्यापृतिकरणं लिङ्गमिदं स्याच्चिदात्मनः पुंसः ।
वास्यादिकमिव तक्ष्णस्तेनैवात्मा भवत्यसङ्गोऽयम् ॥

अन्धत्वमन्दत्वपटुत्वधर्माः
सौगुण्यवैगुण्यवशाद्धि चक्षुषः ।
बाधिर्यमूकत्वमुखास्तथैव
श्रोत्रादिधर्मा न तु वेत्तुरात्मनः ॥ १०३ ॥

उच्छ्वासनिःश्वासविजृम्भणक्षुत-
प्रस्पन्दनाद्युत्क्रमणादिकाः क्रियाः ।
प्राणादिकर्माणि वदन्ति तज्ज्ञाः
प्राणस्य धर्मावशनापिपासे ॥ १०४ ॥

अन्तःकरणमेतेषु चक्षुरादिषु वर्ष्मणि ।
अहमित्यभिमानेन तिष्ठत्याभासतेजसा ॥ १०५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अहंकारः स विज्ञेयः कर्ता भोक्ताभिमान्ययम् ।
सत्त्वादिगुणयोगेनावस्थात्रितयमश्नुते ॥ १०६ ॥

विषयाणामानुकूल्ये सुखी दुःखी विपर्यये ।
सुखं दुःखं च तद्धर्मः सदानन्दस्य नात्मनः ॥ १०७ ॥

आत्मार्थत्वेन हि प्रेयान्विषयो न स्वतः प्रियः ।
स्वत एव हि सर्वेषामात्मा प्रियतमो यतः ॥ १०८ ॥

तत आत्मा सदानन्दो नास्य दुःखं कदाचन ।
यत्सुषुप्तौ निर्विषय आत्मानन्दोऽनुभूयते ।
श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं च जाग्रति ॥ १०९ ॥

अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्ति-
रनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका परा ।
कार्यानुमेया सुधियैव माया
यया जगत्सर्वमिदं प्रसूयते ॥ ११० ॥

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो
भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो
महाद्भुतानिर्वचनीयरूपा ॥ १११ ॥

शुद्धाद्वयब्रह्मविबोधनाश्या
सर्पभ्रमो रज्जुविवेकतो यथा ।
रजस्तमः सत्त्वमिति प्रसिद्धा
गुणास्तदीयाः प्रथितैः स्वकार्यैः ॥ ११२ ॥

विक्षेपशक्ती रजसः क्रियात्मिका
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ।
रागादयोऽस्याः प्रभवन्ति नित्यं
दुःखादयो ये मनसो विकाराः ॥ ११३ ॥

कामः क्रोधो लोभदम्भाभ्यसूया-
हंकारेर्ष्यामत्सराद्यास्तु घोराः ।
धर्मा एते राजसाः पुंप्रवृत्ति-
र्यस्मादेतत्तद्रजो बन्धहेतुः ॥ ११४ ॥

एषावृतिर्नाम तमोगुणस्य
शक्तिर्यया वस्त्ववभासतेऽन्यथा ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सैषा निदानं पुरुषस्य संसृते-
विक्षेपशक्तेः प्रसरस्य हेतुः ॥ ११५ ॥

प्रज्ञावानपि पण्डितोऽपि चतुरोऽप्यत्यन्तसूक्ष्मार्थदृ-
ग्व्यालीढस्तमसा न वेत्ति बहुधा संबोधितोऽपि स्फुटम्।
भ्रान्त्यारोपितमेव साधु कलयत्यालम्बते तद्गुणान्
हन्तासौ प्रबला दुरन्ततमसः शक्तिर्महत्यावृतिः ॥

अभावना वा विपरीतभावना
संभावना विप्रतिपत्तिरस्याः ।
संसर्गयुक्तं न विमुञ्चति ध्रुवं
विक्षेपशक्तिः क्षपयत्यजस्रम् ॥ ११७ ॥

अज्ञानमालस्यजडत्वनिद्रा-
प्रमादमूढत्वमुखास्तमोगुणाः ।
एतैः प्रयुक्तो न हि वेत्ति किंचि-
न्निद्रालुवत्स्तम्भवदेव तिष्ठति ॥ ११८ ॥

सत्त्वं विशुद्धं जलवत्तथापि
ताभ्यां मिलित्वा सरणाय कल्पते ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

यत्रात्मबिम्बः प्रतिबिम्बितः स-
न्प्रकाशयत्यर्क इवाखिलं जडम् ॥ ११९ ॥

मिश्रस्य सत्त्वस्य भवन्ति धर्मा-
स्त्वमानिताद्या नियमा यमाद्याः ।
श्रद्धा च भक्तिश्च मुमुक्षुता च
दैवी च संपत्तिरसन्निवृत्तिः ॥ १२० ॥

विशुद्धसत्त्वस्य गुणाः प्रसादः
स्वात्मानुभूतिः परमा प्रशान्तिः ।
तृप्तिः प्रहर्षः परमात्मनिष्ठा
यया सदानन्दरसं समृच्छति ॥ १२१ ॥

अव्यक्तमेतत्त्रिगुणैर्निरुक्तं
तत्कारणं नाम शरीरमात्मनः ।
सुषुप्तिरेतस्य विभक्त्यवस्था
प्रलीनसर्वेन्द्रियबुद्धिवृत्तिः ॥ १२२ ॥

सर्वप्रकारप्रमितिप्रशान्ति-
र्बीजात्मनावस्थितिरेव बुद्धेः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सुषुप्तिरत्रास्य किल प्रतीतिः
किंचिन्न वेद्मीति जगत्प्रसिद्धेः ॥ १२३ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोहमादयः
सर्वे विकारा विषयाः सुखादयः ।
व्योमादिभूतान्यखिलं च विश्व-
मव्यक्तपर्यन्तमिदं ह्यनात्मा ॥ १२४ ॥

माया मायाकार्यं सर्वं महदादि देहपर्यन्तम् ।
असदिदमनात्मतत्त्वं विद्धि त्वं मरुमरीचिकाकल्पम् ॥

अथ ते संप्रवक्ष्यामि स्वरूपं परमात्मनः ।
यद्विज्ञाय नरो बन्धान्मुक्तः कैवल्यमश्नुते ॥ १२६ ॥

अस्ति कश्चित्स्वयं नित्यमहंप्रत्ययलम्बनः ।
अवस्थात्रयसाक्षी सन्पञ्चकोशविलक्षणः ॥ १२७ ॥

यो विजानाति सकलं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
बुद्धितद्वृत्तिसद्भावमभावमहमित्ययम् ॥ १२८ ॥

यः पश्यति स्वयं सर्वं यं न व्याप्नोति किंचन ।
यश्चेतयति बुद्ध्यादि न तद्यं चेतयत्ययम् ॥ १२९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

येन विश्वमिदं व्याप्तं यं न व्याप्नोति किंचन ।
अभारूपमिदं सर्वं यं भान्तमनुभात्ययम् ॥ १३० ॥

यस्य संनिधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोधियः ।
विषयेषु स्वकीयेषु वर्तन्ते प्रेरिता इव ॥ १३१ ॥

अहंकारादिदेहान्ता विषयाश्च सुखादयः ।
वेद्यन्ते घटवद्येन नित्यबोधस्वरूपिणा ॥ १३२ ॥

एषोऽन्तरात्मा पुरुषः पुराणो
निरन्तराखण्डसुखानुभूतिः ।
सदैकरूपः प्रतिबोधमात्रो
येनेषिता वागसवश्चरन्ति ॥ १३३ ॥

अत्रैव सत्त्वात्मनि धीगुहाया-
मव्याकृताकाश उरुप्रकाशः ।
आकाश उच्चै रविवत्प्रकाशते
स्वतेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन् ॥ १३४ ॥

ज्ञाता मनोहंकृतिविक्रियाणां
देहेन्द्रियप्राणकृतक्रियाणाम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अयोऽग्निवत्तानतु वर्तमानो
न चेष्टते नो विकरोति किंचन ॥ १३५ ॥

न जायते नो म्रियते न वर्धते
न क्षीयते नो विकरोति नित्यः ।
विलीयमानेऽपि वपुष्यमुष्मि-
न्न लीयते कुम्भ इवाम्बरं स्वयम् ॥ १३६ ॥

प्रकृतिविकृतिभिन्नः शुद्धबोधस्वभावः
सदसदिदमशेषं भासयन्निर्विशेषः ।
विलसति परमात्मा जाग्रदादिष्ववस्था-
स्वहमहमिति साक्षात्साक्षिरूपेण बुद्धेः ॥ १३७ ॥

नियमितमनसामुं त्वं स्वमात्मानमात्म-
न्ययमहमिति साक्षाद्विद्धि बुद्धिप्रसादात् ।
जनिमरणतरङ्गापारसंसारसिन्धुं
प्रतर भव कृतार्थो ब्रह्मरूपेण संस्थः ॥ १३८ ॥

अत्रानात्मन्यहमिति मतिर्बन्ध एषोऽस्य पुंसः
प्राप्तोऽज्ञानाज्जननमरणक्लेशसंपातहेतुः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

येनैवायं वपुरिदमसत्सत्यमित्यात्मबुद्ध्या
पुष्यत्युक्षत्यवति विषयैस्तन्तुभिः कोशकृद्वत् ॥१३९॥

अतस्मिंस्तद्बुद्धिः प्रभवति विमूढस्य तमसा
विवेकाभावाद्वै स्फुरति भुजगे रज्जुधिषणा ।
ततोऽनर्थव्रातो निपतति समादातुरधिक-
स्ततो योऽसद्ग्राहः स हि भवति बन्धः श्रृणु सखे ॥

अखण्डनित्याद्वयबोधशक्त्या
स्फुरन्तमात्मानमनन्तवैभवम् ।
समावृणोत्यावृतिशक्तिरेषा
तमोमयी राहुरिवार्कबिम्बम् ॥ १४१ ॥

तिरोभूते स्वात्मन्यमलतरतेजोवति पुमा-
ननात्मानं मोहादहमिति शरीरं कलयति ।
ततः कामक्रोधप्रभृतिभिरमुं बन्धकगुणैः
परं विक्षेपाख्या रजस उरुशक्तिर्व्यथयति ॥ १४२ ॥

महामोहग्राहग्रसनगलितात्मावगमनो
धियो नानावस्थाः स्वयमभिनयंस्तद्गुणतया ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अपारे संसारे विषयविषपूरे जलनिधौ
निमज्ज्योन्मज्ज्यायं भ्रमति कुमतिः कुत्सितगतिः ॥

भानुप्रभासंजनिताभ्रपङ्क्ति-
र्भानुं तिरोधाय यथा विजृम्भते ।
आत्मोदिताहंकृतिरात्मतत्त्वं
तथा तिरोधाय विजृम्भते स्वयम् ॥ १४४ ॥

कबलितदिननाथे दुर्दिने सान्द्रमेघै-
र्व्यथयति हिमझञ्झावायुरुग्रो यथैतान् ।
अविरततमसात्मन्यावृते मूढबुद्धिं
क्षपयति बहुदुःखैस्तीव्रविक्षेपशक्तिः ॥ १४५ ॥

एताभ्यामेव शक्तिभ्यां बन्धः पुंसः समागतः ।
याभ्यां विमोहितो देहं मत्वात्मानं भ्रमत्ययम् ॥ १४६॥

बीजं संसृतिभूमिजस्य तु तमो देहात्मधीरङ्कुरो
रागः पल्लवमम्बु कर्म तु वपुः स्कन्धोऽसवः शाखिकाः ।
अग्राणीन्द्रियसंहतिश्च विषयाः पुष्पाणि दुःखं फलं
नानाकर्मसमुद्भवं बहुविधं भोक्तात्र जीवः खगः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

अज्ञानमूलोऽयमनात्मबन्धो
नैसर्गिकोऽनादिरनन्त ईरितः ।
जन्माप्ययव्याधिजरादिदुःख-
प्रवाहतापं जनयत्यमुष्य ॥ १४८ ॥

नास्त्रैर्न शस्त्रैरनिलेन वह्निना
च्छेत्तुं न शक्यो न च कर्मकोटिभिः ।
विवेकविज्ञानमहासिना विना
धातुः प्रसादेन शितेन मञ्जुना ॥ १४९ ॥

श्रुतिप्रमाणैकमतेः स्वधर्म-
निष्ठा तयैवात्मविशुद्धिरस्य ।
विशुद्धबुद्धेः परमात्मवेदनं
तेनैव संसारसमूलनाशः ॥ १५० ॥

कोशैरन्नमयाद्यैः पञ्चभिरात्मा न संवृतो भाति ।
निजशक्तिसमुत्पन्नैः शैवलपटलैरिवाम्बु वापीस्थम् ॥

तच्छैवालापनये सम्यक्सलिलं प्रतीयते शुद्धम् ।
तृष्णासंतापहरं सद्यः सौख्यप्रदं परं पुंसः ॥ १५२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पञ्चानामपि कोशानामपवादे विभात्ययं शुद्धः ।
नित्यानन्दैकरसः प्रत्यग्रूपः परः स्वयंज्योतिः ॥ १५३ ॥

आत्मानात्मविवेकः कर्तव्यो बन्धमुक्तये विदुषा ।
तेनैवानन्दी भवति स्वं विज्ञाय सच्चिदानन्दम् ॥ १५४ ॥

मुञ्जादिषीकामिव दृश्यवर्गा-
त्प्रत्यञ्चमात्मानमसङ्गमक्रियम् ।
विविच्य तत्र प्रविलाप्य सर्वं
तदात्मना तिष्ठति यः स मुक्तः ॥ १५५ ॥

देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोशो
ह्यन्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः ।
त्वक्चर्ममांसरुधिरास्थिपुरीषराशि-
र्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः ॥ १५६ ॥

पूर्वं जनेरपि मृतेरथ नायमस्ति
जातक्षणक्षणगुणोऽनियतस्वभावः ।
नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमानः
स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता ॥ १५७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

पाणिपादादिमान्देहो नात्मा व्यङ्गेऽपि जीवनात् ।
तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामकः ॥ १५८ ॥

देहतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थादिसाक्षिणः ।
सत एव स्वतः सिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः ॥ १५९ ॥

शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽतिकश्मलः ।
कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः ॥ १६० ॥

त्वङ्मांसमेदोस्थिपुरीषराशा-
वहंमतिं मूढजनः करोति ।
विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो
निजस्वरूपं परमार्थभूतम् ॥ १६१ ॥

देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धि-
र्देहे च जीवे विदुषस्त्वहंधीः ।
विवेकविज्ञानवतो महात्मनो
ब्रह्माहमित्येव मतिः सदात्मनि ॥ १६२ ॥

अत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे
त्वङ्मांसमेदोस्थिपुरीषराशौ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सर्वात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे
कुरुष्व शान्ति परमां भजस्व ॥ १६३ ॥

देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितां
विद्वानहंतां न जहाति यावत् ।
तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवार्ता-
प्यस्त्वेष वेदान्तनयान्तदर्शी ॥ १६४ ॥

छायाशरीरे प्रतिबिम्बगात्रे
यत्स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे ।
यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचि-
ज्जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु ॥ १६५ ॥

देहात्मधीरेव नृणामसद्धियां
जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम् ।
यतस्ततस्त्वं जहि तां प्रयत्ना-
त्यक्ते तु चित्ते न पुनर्भवाशा ॥ १६६ ॥

कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चितोऽयं
प्राणो भवेत्प्राणमयस्तु कोशः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

येनात्मवानन्नमयोऽनुपूर्णः
प्रवर्ततेऽसौ सकलक्रियासु ॥ १६७ ॥

नैवात्मापि प्राणमयो वायुविकारो
गन्तागन्ता वायुवदन्तर्बहिरेषः ।
यस्मात्किंचित्क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्टं
स्वं वान्यं वा किंचन नित्यं परतन्त्रः ॥ १६८ ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च मनोमयः स्या-
त्कोशो ममाहमिति वस्तुविकल्पहेतुः ।
संज्ञादिभेदकलनाकलितो बलीयां-
स्तत्पूर्वकोशमनुपूर्य विजृम्भते यः ॥ १६९ ॥

पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः
प्रचीयमानो विषयाज्यधारया ।
जाज्वल्यमानो बहुवासनेन्धनै-
र्मनोमयोऽग्निर्दहति प्रपञ्चम् ॥ १७० ॥

न ह्यस्त्यविद्या मनसोऽतिरिक्ता
मनो ह्यविद्या भवबन्धहेतुः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तस्मिन्विनष्टे सकलं विनष्टं
विजृम्भितेऽस्मिन्सकलं विजृम्भते ॥ १७१ ॥

स्वप्नेऽर्थशून्ये सृजति स्वशक्त्या
भोक्त्रादि विश्वं मन एव सर्वम् ।
तथैव जाग्रत्यपि नो विशेष-
स्तत्सर्वमेतन्मनसो विजृम्भणम् ॥ १७२ ॥

सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने
नैवास्ति किंचित्सकलप्रसिद्धेः ।
अतो मनःकल्पित एव पुंसः
संसार एतस्य न वस्तुतोऽस्ति ॥ १७३ ॥

वायुनानीयते मेघः पुनस्तेनैव लीयते ।
मनसा कल्प्यते बन्धो मोक्षस्तेनैव कल्प्यते ॥ १७४ ॥

देहादिसर्वविषये परिकल्प्य रागं
बध्नाति तेन पुरुषं पशुवद्गुणेन ।
वैरस्यमत्र विषवत्सुविधाय पश्चा-
देनं विमोचयति तन्मन एव बन्धात् ॥ १७५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

तस्मान्मनः कारणमस्य जन्तो-
र्बन्धस्य मोक्षस्य च वा विधाने ।
बन्धस्य हेतुर्मलिनं रजोगुणै-
र्मोक्षस्य शुद्धं विरजस्तमस्कम् ॥ १७६ ॥

विवेकवैराग्यगुणातिरेका-
च्छुद्धत्वमासाद्य मनो विमुक्त्यै ।
भवत्यतो बुद्धिमतो मुमुक्षो-
स्ताभ्यां दृढाभ्यां भवितव्यमग्रे ॥ १७७ ॥

मनो नाम महाव्याघ्रो विषयारण्यभूमिषु ।
चरत्यत्र न गच्छन्तु साधवो ये मुमुक्षवः ॥ १७८ ॥

मनः प्रसूते विषयानशेषा-
न्स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोक्तुः ।
शरीरवर्णाश्रमजातिभेदा-
न्गुणक्रियाहेतुफलानि नित्यम् ॥ १७९ ॥

असङ्गचिद्रूपममुं विमोह्य
देहेन्द्रियप्राणगुणैर्निबध्य ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अहं ममेति भ्रमयत्यजस्रं
मनः स्वकृत्येषु फलोपभुक्तिषु ॥ १८० ॥

अध्यासदोषात्पुरुषस्य संसृति-
रध्यासबन्धस्त्वमुनैव कल्पितः ।
रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिनो
जन्मादिदुःखस्य निदानमेतत् ॥ १८१ ॥

अतः प्राहुर्मनोऽविद्यां पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः ।
येनैव भ्राम्यते विश्वं वायुनेवाभ्रमण्डलम् ॥ १८२ ॥

तन्मनःशोधनं कार्यं प्रयत्नेन मुमुक्षुणा ।
विशुद्धे सति चैतस्मिन्मुक्तिः करफलायते ॥ १८३ ॥

मोक्षैकसक्त्या विषयेषु रागं
निर्मूल्य संन्यस्य च सर्वकर्म ।
सच्छ्रद्धया यः श्रवणादिनिष्ठो
रजः स्वभावं स धुनोति बुद्धेः ॥ १८४ ॥

मनोमयो नापि भवेत्परात्मा
ह्याद्यन्तवत्त्वात्परिणामिभावात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

दुःखात्मकत्वाद्विषयत्वहेतो-
र्द्रष्टा हि दृश्यात्मतया न दृष्टः ॥ १८५ ॥

बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियैः सार्धं सवृत्तिः कर्तृलक्षणः ।
विज्ञानमयकोशः स्यात्पुंसः संसारकारणम् ॥ १८६ ॥

अनुव्रजच्चित्प्रतिबिम्बशक्ति-
र्विज्ञानसंज्ञः प्रकृतेर्विकारः ।
ज्ञानक्रियावानहमित्यजस्रं
देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते भृशम् ॥ १८७ ॥

अनादिकालोऽयमहंस्वभावो
जीवः समस्तव्यवहारवोढा ।
करोति कर्माण्यनुपूर्ववासनः
पुण्यान्यपुण्यानि च तत्फलानि ॥ १८८ ॥

भुङ्क्ते विचित्रास्वपि योनिषु व्रज-
न्नायाति निर्यात्यध ऊर्ध्वमेषः ।
अस्यैव विज्ञानमयस्य जाग्र-
त्स्वप्नाद्यवस्थाः सुखदुःखभोगः ॥ १८९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

देहादिनिष्ठाश्रमधर्मकर्म-
गुणाभिमानः सततं ममेति ।
विज्ञानकोशोऽयमतिप्रकाशः
प्रकृष्टसांनिध्यवशात्परात्मनः ।
अतो भवत्येष उपाधिरस्य
यदात्मधीः संसरति भ्रमेण ॥ १९० ॥

योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदि स्फुरत्स्वयंज्योतिः ।
कूटस्थः सन्नात्मा कर्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थः ॥ १९१ ॥

स्वयं परिच्छेदमुपेत्य बुद्धे-
स्तादात्म्यदोषेण परं मृषात्मनः ।
सर्वात्मकः सन्नपि वीक्षते स्वयं
स्वतः पृथक्त्वेन मृदो घटानिव ॥ १९२ ॥

उपाधिसंबन्धवशात्परात्मा-
प्युपाधिधर्माननुभाति तद्गुणः ।
अयोविकारानविकारिवह्निव-
त्सदैकरूपोऽपि परः स्वभावात् ॥ १९३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

शिष्य उवाच—

भ्रमेणाप्यन्यथा वास्तु जीवभावः परात्मनः ।
तदुपाधेरनादित्वान्नानादेर्नाश इष्यते ॥ १९४ ॥

अतोऽस्य जीवभावोऽपि नित्यो भवति संसृतिः ।
न निवर्तेत तन्मोक्षः कथं मे श्रीगुरो वद ॥ १९५ ॥

श्रीगुरुरुवाच—

सम्यक्पृष्टं त्वया विद्वन् सावधानेन तच्छृणु ।
प्रामाणिकी न भवति भ्रान्त्या मोहितकल्पना ॥ १९६ ॥

भ्रान्तिं विना त्वसङ्गस्य निष्क्रियस्य निराकृतेः ।
न घटेतार्थसंबन्धो नभसो नीलतादिवत् ॥ १९७ ॥

स्वस्य द्रष्टुर्निर्गुणस्याक्रियस्य
प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य बुद्धेः ।
भ्रान्त्या प्राप्तो जीवभावो न सत्यो
मोहापाये नास्त्यवस्तु स्वभावात् ॥ १९८ ॥

यावद्भ्रान्तिस्तावदेवास्य सत्ता
मिथ्याज्ञानोज्जृम्भितस्य प्रमादात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

रज्ज्वां सर्पो भ्रान्तिकालीन एव
भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोऽस्ति तद्वत् ॥ १९९ ॥

अनादित्वमविद्यायाः कार्यस्यापि तथेष्यते ।
उत्पन्नायां तु विद्यायामाविद्यकमनाद्यपि ॥ २०० ॥

प्रबोधे स्वप्नवत्सर्वं सहमूलं विनश्यति ।
अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम् ॥ २०१ ॥

अनादेरपि विध्वंसः प्रागभावस्य वीक्षितः ।
यद्बुद्ध्युपाधिसंबन्धात्परिकल्पितमात्मनि ॥ २०२ ॥

जीवत्वं न ततोऽन्यत्तु स्वरूपेण विलक्षणम् ।
संबन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरःसरः ॥ २०३ ॥

विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा ।
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं श्रुतेर्मतम् ॥ २०४ ॥

तदात्मानात्मनोः सम्यग्विवेकेनैव सिध्यति ।
ततो विवेकः कर्तव्यः प्रत्यगात्मासदात्मनोः ॥ २०५ ॥

जलं पङ्कवदस्पष्टं पङ्कापाये जलं स्फुटम् ।
यथा भाति तथात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभः ॥ २०६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

असन्निवृत्तौ तु सदात्मनः स्फुट-
प्रतीतिरेतस्य भवेत्प्रतीचः ।
ततो निरासः करणीय एवा-
सदात्मनः साध्वहमादिवस्तुनः ॥ २०७ ॥

अतो नायं परात्मा स्याद्विज्ञानमयशब्दभाक् ।
विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुतः ।
दृश्यत्वाद्व्यभिचारित्वान्नानित्यो नित्य इष्यते ॥ २०८ ॥

आनन्दप्रतिबिम्बचुम्बिततनुर्वृत्तिस्तमोजृम्भिता
स्यादानन्दमयः प्रियादिगुणकः स्वेष्टार्थलाभोदयः ।
पुण्यस्यानुभवे विभाति कृतिनामानन्दरूपः स्वयं
भूत्वा नन्दति यत्र साधु तनुभृन्मात्रः प्रयत्नं विना ॥

आनन्दमयकोशस्य सुषुप्तौ स्फूर्तिरुत्कटा ।
स्वप्नजागरयोरीषदिष्टसंदर्शनादिना ॥ २१० ॥

नैवायमानन्दमयः परात्मा
सोपाधिकत्वात्प्रकृतेर्विकारात् ।
कार्यत्वहेतोः सुकृतक्रियाया
विकारसंघातसमाहितत्वात् ॥ २११ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पञ्चानामपि कोशानां निषेधे युक्तितः कृते ।
तन्निषेधावधिः साक्षी बोधरूपोऽवशिष्यते ॥ २१२ ॥

योऽयमात्मा स्वयंज्योतिः पञ्चकोशविलक्षणः ।
अवस्थात्रयसाक्षी सन्निर्विकारो निरञ्जनः ।
सदानन्दः स विज्ञेयः स्वात्मत्वेन विपश्चिता ॥ २१३ ॥

शिष्य उवाच—

मिथ्यात्वेन निषिद्धेषु कोशेष्वेतेषु पञ्चसु ।
सर्वाभावं विना किंचिन्न पश्याम्यत्र हे गुरो ।
विज्ञेयं किमु वस्त्वस्ति स्वात्मनात्र विपश्चिता ॥ २१४ ॥

श्रीगुरुरुवाच—

सत्यमुक्तं त्वया विद्वन् निपुणोऽसि विचारणे ।
अहमादिविकारास्ते तदभावोऽयमप्यथ ॥ २१५ ॥

सर्वे येनानुभूयन्ते यः स्वयं नानुभूयते ।
तमात्मानं वेदितारं विद्धि बुद्ध्या सुसूक्ष्मया ॥ २१६ ॥

तत्साक्षिकं भवेत्तत्तद्यद्यद्येनानुभूयते ।
कस्याप्यननुभूतार्थे साक्षित्वं नोपयुज्यते ॥ २१७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

असौ स्वसाक्षिको भावो यतः स्वेनानुभूयते ।
अतः परं स्वयं साक्षात्प्रत्यगात्मा न चेतरः ॥ २१८ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरं योऽसौ समुज्जृम्भते
प्रत्यग्रूपतया सदाहमहमित्यन्तः स्फुरन्नेकधा ।
नानाकारविकारभाजिन इमान्पश्यन्नहंधीमुखा-
न्नित्यानन्दचिदात्मना स्फुरति तं विद्धि स्वमेतं हृदि ॥

घटोदके बिम्बितमर्कबिम्ब-
मालोक्य मूढो रविमेव मन्यते ।
तथा चिदाभासमुपाधिसंस्थं
भ्रान्त्याहमित्येव जडोऽभिमन्यते ॥ २२० ॥

घटं जलं तद्गतमर्कबिम्बं
विहाय सर्वं दिवि वीक्ष्यतेऽर्कः
तटस्थितस्तत्त्रितयावभासकः
स्वयंप्रकाशो विदुषा यथा तथा ॥ २२१ ॥

देहं धियं चित्प्रतिबिम्बमेतं
विसृज्य बुद्धौ निहितं गुहायाम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

द्रष्टारमात्मानमखण्डबोधं
सर्वप्रकाशं सदसद्विलक्षणम् ॥ २२२ ॥

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्म-
मन्तर्बहिः शून्यमनन्यमात्मनः ।
विज्ञाय सम्यङ्निजरूपमेत-
त्पुमान्विपाप्मा विरजा विमृत्युः ॥ २२३ ॥

विशोक आनन्दघनो विपश्चि-
त्स्वयं कुतश्चिन्न बिभेति कश्चित् ।
नान्योऽस्ति पन्था भवबन्धमुक्ते-
र्विना स्वतत्त्वावगमं मुमुक्षोः ॥ २२४ ॥

ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञानं भवमोक्षस्य कारणम् ।
येनाद्वितीयमानन्दं ब्रह्म संपद्यते बुधः ॥ २२५ ॥

ब्रह्मभूतस्तु संसृत्यै विद्वान्नावर्तते पुनः ।
विज्ञातव्यमतः सम्यग्ब्रह्माभिन्नत्वमात्मनः ॥ २२६ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विशुद्धं परं स्वतः सिद्धम् ।
नित्यानन्दैकरसं प्रत्यगभिन्नं निरन्तरं जयति ॥ २२७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

सदिदं परमाद्वैतं स्वस्मादन्यस्य वस्तुनोऽभावात् ।
न ह्यन्यदस्ति किंचित्सम्यक्परतत्त्वबोधसुदशायाम् ॥

यदिदं सकलं विश्वं नानारूपं प्रतीतमज्ञानात् ।
तत्सर्वं ब्रह्मैव प्रत्यस्ताशेषभावनादोषम् ॥ २२९ ॥

मृत्कार्यभूतोऽपि मृदो न भिन्नः
कुम्भोऽस्ति सर्वत्र तु मृत्स्वरूपात् ।
न कुम्भरूपं पृथगस्ति कुम्भः
कुतो मृषाकल्पितनाममात्रः ॥ २३० ॥

केनापि मृद्भिन्नतया स्वरूपं
घटस्य संदर्शयितुं न शक्यते ।
अतो घटः कल्पित एव मोहा-
न्मृदेव सत्यं परमार्थभूतम् ॥ २३१ ॥

सद्ब्रह्मकार्यं सकलं सदेव
सन्मात्रमेतन्न ततोऽन्यदस्ति ।
अस्तीति यो वक्ति न तस्य मोहो
विनिर्गतो निद्रितवत्प्रजल्पः ॥ २३२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ब्रह्मैवेदं विश्वमित्येव वाणी
श्रौती ब्रूतेऽथर्वनिष्ठा वरिष्ठा ।
तस्मात्सर्वं ब्रह्ममात्रं हि विश्वं
नाधिष्ठानाद्भिन्नतारोपितस्य ॥ २३३ ॥

सत्यं यदि स्याज्जगदेतदात्मनो-
ऽनन्तत्वहानिर्निगमाप्रमाणता ।
असत्यवादित्वमपीशितुः स्या-
न्नैतत्त्रयं साधु हितं महात्मनाम् ॥ २३४ ॥

ईश्वरो वस्तुतत्त्वज्ञो न चाहं तेष्ववस्थितः ।
न च मत्स्थानि भूतानीत्येवमेव व्यचीकथत् ॥ २३५ ॥

यदि सत्यं भवेद्विश्वं सुषुप्तावुपलभ्यताम् ।
यन्नोपलभ्यते किंचिदतोऽसत्स्वप्नवन्मृषा ॥ २३६ ॥

अतः पृथङ्नास्ति जगत्परात्मनः
पृथक्प्रतीतिस्तु मृषा गुणादिवत् ।
आरोपितस्यास्ति किमर्थवत्ता-
धिष्ठानमाभाति तथा भ्रमेण ॥ २३७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

भ्रान्तस्य यद्यद्भ्रमतः प्रतीतं
ब्रह्मैव तत्तद्रजतं हि शुक्तिः ।
इदंतया ब्रह्म सदैव रूप्यते
त्वारोपितं ब्रह्मणि नाममात्रम् ॥ २३८ ॥

अतः परं ब्रह्म सदद्वितीयं
विशुद्धविज्ञानघनं निरञ्जनम् ।
प्रशान्तमाद्यन्तविहीनमक्रियं
निरन्तरानन्दरसस्वरूपम् ॥ २३९ ॥

निरस्तमायाकृतसर्वभेदं
नित्यं ध्रुवं निष्कलमप्रमेयम् ।
अरूपमव्यक्तमनाख्यमव्ययं
ज्योतिः स्वयं किंचिदिदं चकास्ति ॥ २४० ॥

ज्ञातृज्ञेयज्ञानशून्यमनन्तं निर्विकल्पकम् ।
केवलाखण्डचिन्मात्रं परं तत्त्वं विदुर्बुधाः ॥ २४१ ॥

अहेयमनुपादेयं मनोवाचामगोचरम् ।
अप्रमेयमनाद्यन्तं ब्रह्म पूर्णं महन्महः ॥ २४२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्त्वंपदाभ्यामभिधीयमानयो-
र्ब्रह्मात्मनोः शोधितयोर्यदीत्थम् ।
श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्य-
गेकत्वमेव प्रतिपाद्यते मुहुः ॥ २४३ ॥

ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययो-
र्निगद्यतेऽन्योन्यविरुद्धधर्मिणोः ।
खद्योतभान्वोरिव राजभृत्ययोः
कूपाम्बुराश्योः परमाणुमेर्वोः ॥ २४४ ॥

तयोर्विरोधोऽयमुपाधिकल्पितो
न वास्तवः कश्चिदुपाधिरेषः ।
ईशस्य माया महदादिकारणं
जीवस्य कार्यं शृणु पञ्च कोशाः ॥ २४५ ॥

एतावुपाधी परजीवयोस्तयोः
सम्यङ् निरासे न परो न जीवः ।
राज्यं नरेन्द्रस्य भटस्य खेटक-
स्तयोरपोहे न भटो न राजा ॥ २४६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

अथात आदेश इति श्रुतिः स्वयं
निषेधति ब्रह्मणि कल्पितं द्वयम् ।
श्रुतिप्रमाणानुगृहीतयुक्त्या
तयोर्निरासः करणीय एवम् ॥ २४७ ॥

नेदं नेदं कल्पितत्वान्न सत्यं
रज्जौ दृष्टव्यालवत्स्वप्नवच्च ।
इत्थं दृश्यं साधु युक्त्या व्यपोह्य
ज्ञेयः पश्चादेकभावस्तयोर्यः ॥ २४८ ॥

ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ
तयोरखण्डैकरसत्वसिद्धये ।
नालं जहत्या न तथाजहत्या
किं तूभयार्थैकतयैव भाव्यम् ॥ २४९ ॥

स देवदत्तोऽयमितीह चैकता
विरुद्धधर्मांशमपास्य कथ्यते ।
यथा तथा तत्त्वमसीति वाक्ये
विरुद्धधर्मानुभयत्र हित्वा ॥ २५० ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

संलक्ष्य चिन्मात्रतया सदात्मनो-
रखण्डभावः परिचीयते बुधैः ।
एवं महावाक्यशतेन कथ्यते
ब्रह्मात्मनोरैक्यमखण्डभावः ॥ २५१ ॥

अस्थूलमित्येतदसन्निरस्य
सिद्धं स्वतो व्योमवदप्रतर्क्यम् ।
अतो मृषामात्रमिदं प्रतीतं
जहीहि यत्स्वात्मतया गृहीतम् ।
ब्रह्माहमित्येव विशुद्धबुद्ध्या
विद्धि स्वमात्मानमखण्डबोधम् ॥ २५२ ॥

मृत्कार्यं सकलं घटादि सततं मृन्मात्रमेवाभित-
स्तद्वत्सज्जनितं सदात्मकमिदं सन्मात्रमेवाखिलम् ।
यस्मान्नास्ति सतः परं किमपि तत्सत्यं स आत्मा स्वयं
तस्मात्तत्त्वमसि प्रशान्तममलं ब्रह्माद्वयं यत्परम् ॥

निद्राकल्पितदेशकालविषयज्ञात्रादि सर्वं यथा
मिथ्या तद्वदिहापि जाग्रति जगत्स्वाज्ञानकार्यत्वतः ।
यस्मादेवमिदं शरीरकरणप्राणाहमाद्यप्यस-
त्तस्मात्तत्त्वमसि प्रशान्तममलं ब्रह्माद्वयं यत्परम् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

जातिनीतिकुलगोत्रदूरगं
नामरूपगुणदोषवर्जितम् ।
देशकालविषयातिवर्ति य-
द्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥

यत्परं सकलवागगोचरं
गोचरं विमलबोधचक्षुषः ।
शुद्धचिद्घनमनादिवस्तु य-
द्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २५६ ॥

षड्भिरूर्मिभिरयोगि योगिहृ-
द्भावितं न करणैर्विभावितम् ।
बुद्ध्यवेद्यमनवद्यभूति य-
द्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २५७ ॥

भ्रान्तिकल्पितजगत्कलाश्रयं
स्वाश्रयं च सदसद्विलक्षणम् ।
निष्कलं निरुपमानमृद्धिम-
द्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २५८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

जन्मवृद्धिपरिणत्यपक्षय-
व्याधिनाशनविहीनमव्ययम् ।
विश्वसृष्ट्यवनघातकारणं
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २५९ ॥

अस्तभेदमनपास्तलक्षणं
निस्तरङ्गजलराशिनिश्चलम् ।
नित्यमुक्तमविभक्तमूर्ति य-
द्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २६० ॥

एकमेव सदनेककारणं
कारणान्तरनिरासकारणम् ।
कार्यकारणविलक्षणं स्वयं
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥

निर्विकल्पकमनल्पमक्षरं
यत्क्षराक्षरविलक्षणं परम् ।
नित्यमव्ययसुखं निरञ्जनं
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २६२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

यद्विभाति सदनेकधा भ्रमा-
न्नामरूपगुणविक्रियात्मना ।
हेमवत्स्वयमविक्रियं सदा
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २६३ ॥

यच्चकास्त्यनपरं परात्परं
प्रत्यगेकरसमात्मलक्षणम् ।
सत्यचित्सुखमनन्तमव्ययं
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २६४ ॥

उक्तमर्थमिममात्मनि स्वयं
भावय प्रथितयुक्तिभिर्धिया ।
संशयादिरहितं कराम्बुव-
त्तेन तत्त्वनिगमो भविष्यति ॥ २६५ ॥

स्वं बोधमात्रं परिशुद्धतत्त्वं
विज्ञाय संघे नृपवच्च सैन्ये ।
तदात्मनैवात्मनि सर्वदा स्थितो
विलापय ब्रह्मणि दृश्यजातम् ॥ २६६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

बुद्धौ गुहायां सदसद्विलक्षणं
ब्रह्मास्ति सत्यं परमद्वितीयम् ।
तदात्मना योऽत्र वसेद्गुहायां
पुनर्न तस्याङ्गगुहाप्रवेशः ॥ २६७ ॥

ज्ञाते वस्तुन्यपि बलवती वासनानादिरेषा
कर्ता भोक्ताप्यहमिति दृढा यास्य संसारहेतुः ।
प्रत्यग्दृष्ट्यात्मनि निवसता सापनेया प्रयत्ना-
न्मुक्तिं प्राहुस्तदिह मुनयो वासनातानवं यत् ॥ २६८॥

अहं ममेति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि ।
अध्यासोऽयं निरस्तव्यो विदुषा स्वात्मनिष्ठया ॥ २६९ ॥

ज्ञात्वा स्वं प्रत्यगात्मानं बुद्धितद्वृत्तिसाक्षिणम् ।
सोऽहमित्येव सद्वृत्त्यानात्मन्यात्ममतिं जहि ॥ २७० ॥

लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहानुवर्तनम् ।
शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २७१ ॥

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयापि च ।
देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥ २७२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

संसारकारागृहमोक्षमिच्छो-
रयोमयं पादनिबद्धश्रृङ्खलम् ।
वदन्ति तज्ज्ञाः पटुवासनात्रयं
योऽस्माद्विमुक्तः समुपैति मुक्तिम् ॥ २७३ ॥

जलादिसंपर्कवशात्प्रभूत-
दुर्गन्धधूतागरुदिव्यवासना ।
संघर्षणेनैव विभाति सम्य-
ग्विधूयमाने सति बाह्यगन्धे ॥ २७४ ॥

अन्तःश्रितानन्तदुरन्तवासना-
धूलीविलिप्ता परमात्मवासना ।
प्रज्ञातिसंघर्षणतो विशुद्धा
प्रतीयते चन्दनगन्धवत्स्फुटा ॥ २७५ ॥

अनात्मवासनाजालैस्तिरोभूतात्मवासना ।
नित्यात्मनिष्ठया तेषां नाशे भाति स्वयं स्फुटा ॥ २७६ ॥

यथा यथा प्रत्यगवस्थितं मन-
स्तथा तथा मुञ्चति बाह्यवासनाः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

निःशेषमोक्षे सति वासनाना-
मात्मानुभूतिः प्रतिबन्धशून्या॥ २७७ ॥

स्वात्मन्येव सदा स्थित्या मनो नश्यति योगिनः ।
वासनानां क्षयश्चातः स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २७८॥

तमो द्वाभ्यां रजः सत्त्वात्सत्त्वं शुद्धेन नश्यति ।
तस्मात्सत्त्वमवष्टभ्य स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २७९ ॥

प्रारब्धं पुष्यति वपुरिति निश्चित्य निश्चलः ।
धैर्यमालम्ब्य यत्नेन स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८० ॥

नाहं जीवः परं ब्रह्मेत्यतद्व्यावृत्तिपूर्वकम् ।
वासनावेगतः प्राप्तस्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८१ ॥

श्रुत्या युक्त्या स्वानुभूत्या ज्ञात्वा सार्वात्म्यमात्मनः ।
क्वचिदाभासतः प्राप्तस्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८२ ॥

अन्नदानविसर्गाभ्यामीषन्नास्ति क्रिया मुनेः ।
तदेकनिष्ठया नित्यं स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८३ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थब्रह्मात्मैकत्वबोधतः ।
ब्रह्मण्यात्मत्वदार्ढ्याय स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

अहंभावस्य देहेऽस्मिन्निःशेषविलयावधि ।
सावधानेन युक्तात्मा स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८५ ॥

प्रतीतिर्जीवजगतोः स्वप्नवद्भाति यावता ।
तावन्निरन्तरं विद्वन् स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८६ ॥

निद्राया लोकवार्तायाः शब्दादेरपि विस्मृतेः ।
क्वचिन्नावसरं दत्त्वा चिन्तयात्मानमात्मनि ॥ २८७ ॥

मातापित्रोर्मलोद्भूतं मलमांसमयं वपुः ।
त्यक्त्वा चाण्डालवद्दूरं ब्रह्मीभूय कृती भव ॥ २८८ ॥

घटाकाशं महाकाश इवात्मानं परात्मनि ।
विलाप्याखण्डभावेन तूष्णीं भव सदा मुने ॥ २८९ ॥

स्वप्रकाशमधिष्ठानं स्वयंभूय सदात्मना ।
ब्रह्माण्डमपि पिण्डाण्डं त्यज्यतां मलभाण्डवत् ॥ २९० ॥

चिदात्मनि सदानन्दे देहारूढामहंधियम् ।
निवेश्य लिङ्गमुत्सृज्य केवलो भव सर्वदा ॥ २९१ ॥

यत्रैष जगदाभासो दर्पणान्तः पुरं यथा ।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यत्सत्यभूतं निजरूपमाद्यं
चिदद्वयानन्दमरूपमक्रियम् ।
तदेत्य मिथ्यावपुरुत्सृजेत-
च्छैलूषवद्वेषमुपात्तमात्मनः ॥ २९३ ॥

सर्वात्मना दृश्यमिदं मृषैव
नैवाहमर्थः क्षणिकत्वदर्शनात् ।
जानाम्यहं सर्वमिति प्रतीतिः
कुतोऽहमादेः क्षणिकस्य सिध्येत् ॥ २९४ ॥

अहंपदार्थस्त्वहमादिसाक्षी
नित्यं सुषुप्तावपि भावदर्शनात् ।
ब्रूते ह्यजो नित्य इति श्रुतिः स्वयं
तत्प्रत्यगात्मा सदसद्विलक्षणः ॥ २९५ ॥

विकारिणां सर्वविकारवेत्ता
नित्योऽविकारो भवितुं समर्हति ।
मनोरथस्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटं
पुनः पुनर्दृष्टमसत्त्वमेतयोः ॥ २९६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

अतोऽभिमानं त्यज मांसपिण्डे
पिण्डाभिमानिन्यपि बुद्धिकल्पिते ।
कालत्रयाबाध्यमखण्डबोधं
ज्ञात्वा स्वमात्मानमुपैहि शान्तिम् ॥ २९७ ॥

त्यजाभिमानं कुलगोत्रनाम-
रूपाश्रमेष्वार्द्रशवाश्रितेषु ।
लिङ्गस्य धर्मानपि कर्तृतादीं-
स्त्यक्त्वा भवाखण्डसुखस्वरूपः ॥ २९८ ॥

सन्त्यन्ये प्रतिबन्धाः पुंसः संसारहेतवो दृष्टाः ।
तेषामेषां मूलं प्रथमविकारो भवत्यहंकारः ॥ २९९ ॥

यावत्स्यात्स्वस्य संबन्धोऽहंकारेण दुरात्मना ।
तावन्न लेशमात्रापि मुक्तिवार्ता विलक्षणा ॥ ३०० ॥

अहंकारग्रहान्मुक्तः स्वरूपमुपपद्यते ।
चन्द्रवद्विमलः पूर्णः सदानन्दः स्वयंप्रभः ॥ ३०१ ॥

यो वा पुरैषोऽहमिति प्रतीतो
बुद्ध्या विक्लृप्तस्तमसातिमूढया ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तस्यैव निःशेषतया विनाशे
ब्रह्मात्मभावः प्रतिबन्धशून्यः ॥ ३०२ ॥

ब्रह्मानन्दनिधिर्महाबलवताहंकारघोराहिना
संवेष्ट्यात्मनि रक्ष्यते गुणमयैश्चण्डैस्त्रिभिर्मस्तकैः ।
विज्ञानाख्यमहासिना द्युतिमता विच्छिद्य शीर्षत्रयं
निर्मूल्याहिमिमं निधिं सुखकरं धीरोऽनुभोक्तुं क्षमः ॥

यावद्वा यत्किञ्चिद्विषदोषस्फूर्तिरस्ति चेद्देहे ।
कथमारोग्याय भवेत्तद्वदहंतापि योगिनो मुक्त्यै ॥३०४॥

अहमोऽत्यन्तनिवृत्त्या तत्कृतनानाविकल्पसंहृत्या ।
प्रत्यक्तत्त्वविवेकादयमहमस्मीति विन्दते तत्त्वम् ॥ ३०५॥

अहंकर्तर्यस्मिन्नहमिति मतिं मुञ्च सहसा
विकारात्मन्यात्मप्रतिफलजुषि स्वस्थितिमुषि ।
यदध्यासात्प्राप्ता जनिमृतिजरा दुःखबहुलाः
प्रतीचश्चिन्मूर्तेस्तव सुखतनोः संसृतिरियम् ॥३०६॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

सदैकरूपस्य चिदात्मनो विभो-
रानन्दमूर्तेरनवद्यकीर्तेः ।
नैवान्यथा क्वाप्यविकारिणस्ते
विनाहमध्यासममुष्य संसृतिः ॥ ३०७ ॥

तस्मादहंकारमिमं स्वशत्रुं
भोक्तुर्गले कण्टकवत्प्रतीतम् ।
विच्छिद्य विज्ञानमहासिना स्फुटं
भुङ्क्ष्वात्मसाम्राज्यसुखं यथेष्टम् ॥ ३०८ ॥

ततोऽहमादेर्विनिवर्त्य वृत्तिं
संत्यक्तरागः परमार्थलाभात् ।
तूष्णीं समास्स्वात्मसुखानुभूत्या
पूर्णात्मना ब्रह्मणि निर्विकल्पः ॥ ३०९ ॥

समूलकृत्तोऽपि महानहं पुन-
र्व्युल्लेखितः स्याद्यदि चेतसा क्षणम् ।
संजीव्य विक्षेपशतं करोति
नभस्वता प्रावृषि वारिदो यथा ॥ ३१० ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

निगृह्य शत्रोरहमोऽवकाशः
क्वचिन्न देयो विषयानुचिन्तया ।
स एव संजीवनहेतुरस्य
प्रक्षीणजम्बीरतरोरिवाम्बु ॥ ३११ ॥

देहात्मना संस्थित एव कामी
विलक्षणः कामयिता कथं स्यात् ।
अतोऽर्थसंधानपरत्वमेव
भेदप्रसक्त्या भवबन्धहेतुः ॥ ३१२ ॥

कार्यप्रवर्धनाद्बीजप्रवृद्धिः परिदृश्यते ।
कार्यनाशाद्बीजनाशस्तस्मात्कार्यं निरोधयेत् ॥ ३१३ ॥

वासनावृद्धितः कार्यं कार्यवृद्ध्या च वासना ।
वर्धते सर्वथा पुंसः संसारो न निवर्तते ॥ ३१४ ॥

संसारबन्धविच्छित्त्यै तद्द्वयं प्रदहेद्यतिः ।
वासनावृद्धिरेताभ्यां चिन्तया क्रियया बहिः ॥ ३१५ ॥

ताभ्यां प्रवर्धमाना सा सूते संसृतिमात्मनः ।
त्रयाणां च क्षयोपायः सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ३१६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

सर्वत्र सर्वतः सर्वं ब्रह्ममात्रावलोकनम् ।
सद्भाववासनादार्ढ्यात्तत्त्रयं लयमश्नुते ॥ ३१७ ॥

क्रियानाशे भवेच्चिन्तानाशोऽस्माद्वासनाक्षयः ।
वासनाप्रक्षयो मोक्षः स जीवन्मुक्तिरिष्यते ॥ ३१८ ॥

सद्वासनास्फूर्तिविजृम्भणे सति
ह्यसौ विलीना त्वहमादिवासना ।
अतिप्रकृष्टाप्यरुणप्रभायां
विलीयते साधु यथा तमिस्रा ॥ ३१९ ॥

तमस्तमःकार्यमनर्थजालं
न दृश्यते सत्युदिते दिनेशे ।
तथाद्वयानन्दरसानुभूतौ
नैवास्ति बन्धो न च दुःखगन्धः ॥ ३२० ॥

दृश्यं प्रतीतं प्रविलापयन्स्वयं
सन्मात्रमानन्दघनं विभावयन् ।
समाहितः सन्बहिरन्तरं वा
कालं नयेथाः सति कर्मबन्धे ॥ ३२१ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायां न कर्तव्यः कदाचन ।
प्रमादो मृत्युरित्याह भगवान्ब्रह्मणः सुतः ॥ ३२२ ॥

न प्रमादादनर्थोऽन्यो ज्ञानिनः स्वस्वरूपतः ।
ततो मोहस्ततोऽहंधीस्ततो बन्धस्ततो व्यथा ॥

विषयाभिमुखं दृष्ट्वा विद्वांसमपि विस्मृतिः ।
विक्षेपयति धीदोषैर्योषा जारमिव प्रियम् ॥ ३२४ ॥

यथा प्रकृष्टं शैवालं क्षणमात्रं न तिष्ठति ।
आवृणोति तथा माया प्राज्ञं वापि पराङ्मुखम् ॥

लक्ष्यच्युतं चेद्यदि चित्तमीष-
द्बहिर्मुखं सन्निपतेत्ततस्ततः ।
प्रमादतः प्रच्युतकेलिकन्दुकः
सोपानपङ्क्तौ पतितो यथा तथा ॥ ३२६ ॥

विषयेष्वाविशच्चेतः संकल्पयति तद्गुणान् ।
सम्यक्संकल्पनात्कामः कामात्पुंसः प्रवर्तनम् ॥ ३२७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

ततः स्वरूपविभ्रंशो विभ्रष्टस्तु पतत्यधः ।
पतितस्य विना नाशं पुनर्नारोह ईक्ष्यते ।
संकल्पं वर्जयेत्तस्मात्सर्वानर्थस्य कारणम् ॥ ३२८ ॥

अतः प्रमादान्न परोऽस्ति मृत्यु-
र्विवेकिनो ब्रह्मविदः समाधौ ।
समाहितः सिद्धिमुपैति सम्य-
क्समाहितात्मा भव सावधानः ॥ ३२९ ॥

जीवतो यस्य कैवल्यं विदेहे च स केवलः ।
यत्किंचित्पश्यतो भेदं भयं ब्रूते यजुःश्रुतिः ॥

यदा कदा वापि विपश्चिदेष
ब्रह्मण्यनन्तेऽप्यणुमात्रभेदम् ।
पश्यत्यथामुष्य भयं तदेव
यदीक्षितं भिन्नतया प्रमादात् ॥ ३३१ ॥

श्रुतिस्मृतिन्यायशतैर्निषिद्धे
दृश्येऽत्र यः स्वात्ममतिं करोति ।
उपैति दुःखोपरि दुःखजातं
निषिद्धकर्ता स मलिम्लुचो यथा ॥ ३३२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सत्याभिसंधानरतो विमुक्तो
महत्त्वमात्मीयमुपैति नित्यम् ।
मिथ्याभिसंधानरतस्तु नश्ये-
द्दृष्टं तदेतद्यद्चोरचोरयोः ॥

यतिरसदनुसंधिं बन्धहेतुं विहाय
स्वयमयमहमस्मीत्यात्मदृष्ट्यैव तिष्ठेत् ।
सुखयति ननु निष्ठा ब्रह्मणि स्वानुभूत्या
हरति परमविद्याकार्यदुःखं प्रतीतम् ॥ ३३४ ॥

बाह्यानुसंधिः परिवर्धयेत्फलं
दुर्वासनामेव ततस्ततोऽधिकाम् ।
ज्ञात्वा विवेकैः परिहृत्य बाह्यं
स्वात्मानुसंधिं विदधीत नित्यम् ॥

बाह्ये निरुद्धे मनसः प्रसन्नता
मनःप्रसादे परमात्मदर्शनम् ।
तस्मिन्सुदृष्टे भवबन्धनाशो
बहिर्निरोधः पदवी विमुक्तेः ॥ ३३६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

कः पण्डितः सन्सदसद्विवेकी
श्रुतिप्रमाणः परमार्थदर्शी ।
जानन्हि कुर्यादसतोऽवलम्बं
स्वपातहेतोः शिशुवन्मुमुक्षुः ॥ ३३७ ॥

देहादिसंसक्तिमतो न मुक्ति-
र्मुक्तस्य देहाद्यभिमत्यभावः ।
सुप्तस्य नो जागरणं न जाग्रतः
स्वप्नस्तयोर्भिन्नगुणाश्रयत्वात् ॥

अन्तर्बहिः स्वं स्थिरजङ्गमेषु
ज्ञानात्मनाधारतया विलोक्य ।
त्यक्ताखिलोपाधिरखण्डरूपः
पूर्णात्मना यः स्थित एष मुक्तः ॥ ३३९ ॥

सर्वात्मना बन्धविमुक्तिहेतुः
सर्वात्मभावान्न परोऽस्ति कश्चित् ।
दृश्याग्रहे सत्युपपद्यतेऽसौ
सर्वात्मभावोऽस्य सदात्मनिष्ठया ॥ ३४० ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

दृश्यस्याग्रहणं कथं नु घटते देहात्मना तिष्ठतो
बाह्यार्थानुभवप्रसक्तमनसस्तत्तत्क्रियां कुर्वतः ।
संन्यस्ताखिलधर्मकर्मविषयैर्नित्यात्मनिष्ठापरै-
स्तत्त्वज्ञैः करणीयमात्मनि सदानन्देच्छुभिर्यत्नतः ॥

सार्वात्म्यसिद्धये भिक्षोः कृतश्रवणकर्मणः ।
समाधिं विदधात्येषा शान्तो दान्त इति श्रुतिः ॥

आरूढशक्तेरहमो विनाशः
कर्तुं न शक्यः सहसापि पण्डितैः ।
ये निर्विकल्पाख्यसमाधिनिश्चला-
स्तानन्तरानन्तभवा हि वासनाः ॥ ३४३ ॥

अहंबुद्ध्यैव मोहिन्या योजयित्वावृतेर्बलात् ।
विक्षेपशक्तिः पुरुषं विक्षेपयति तद्गुणैः ॥ ३४४ ॥

विक्षेपशक्तिविजयो विषमो विधातुं
निःशेषमावरणशक्तिनिवृत्त्यभावे ।
दृग्दृश्ययोः स्फुटपयोजलवद्विभागे
नश्येत्तदावरणमात्मनि च स्वभावात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

निःसंशयेन भवति प्रतिबन्धशून्यो
निक्षेपणं न हि तदा यदि चेन्मृषार्थे ॥ ३४५ ॥

सम्यग्विवेकः स्फुटबोधजन्यो
विभज्य दृग्दृश्यपदार्थतत्त्वम् ।
छिनत्ति मायाकृतमोहबन्धं
यस्माद्विमुक्तस्य पुनर्न संसृतिः ॥ ३४६ ॥

परावरैकत्वविवेकवह्नि-
र्दहत्यविद्यागहनं ह्यशेषम् ।
किं स्यात्पुनःसंसरणस्य बीज-
मद्वैतभावं समुपेयुषोऽस्य ॥ ३४७ ॥

आवरणस्य निवृत्तिर्भवति च सम्यक्पदार्थदर्शनतः ।
मिथ्याज्ञानविनाशस्तद्वद्विक्षेपजनितदुःखनिवृत्तिः ॥

एतत्त्रितयं दृष्टं सम्यग्रज्जुस्वरूपविज्ञानात् ।
तस्माद्वस्तुसतत्त्वं ज्ञातव्यं बन्धमुक्तये विदुषा ॥

अयोऽग्नियोगादिव सत्समन्वया-
न्मात्रादिरूपेण विजृम्भते धीः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्कार्यमेतत्त्रितयं यतो मृषा
दृष्टं भ्रमस्वप्नमनोरथेषु ॥ ३५० ॥

ततो विकाराः प्रकृतेरहंमुखा
देहावसाना विषयाश्च सर्वे ।
क्षणेऽन्यथाभाविन एष आत्मा
नोदेति नाप्येति कदापि नान्यथा ॥ ३५१ ॥

नित्याद्वयाखण्डचिदेकरूपो
बुद्ध्यादिसाक्षी सदसद्विलक्षणः ।
अहंपदप्रत्ययलक्षितार्थः
प्रत्यक्सदानन्दघनः परात्मा ॥ ३५२ ॥

इत्थं विपश्चित्सदसद्विभज्य
निश्चित्य तत्त्वं निजबोधदृष्ट्या ।
ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डबोधं
तेभ्यो विमुक्तः स्वयमेव शाम्यति ॥

अज्ञानहृदयग्रन्थेर्निःशेषविलयस्तदा ।
समाधिनाविकल्पेन यदाद्वैतात्मदर्शनम् ॥ ३५४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

त्वमहमिदमितीयं कल्पना बुद्धिदोषा-
त्प्रभवति परमात्मन्यद्वये निर्विशेषे ।
प्रविलसति समाधावस्य सर्वो विकल्पो
विलयनमुपगच्छेद्वस्तुतत्त्वावधृत्या ॥ ३५५ ॥

शान्तो दान्तः परमुपरतः क्षान्तियुक्तः समाधिं
कुर्वन्नित्यं कलयति यतिः स्वस्य सर्वात्मभावम् ।
तेनाविद्यातिमिरजनितान्साधु दग्ध्वा विकल्पा-
न्ब्रह्माकृत्या निवसति सुखं निष्क्रियो निर्विकल्पः ॥

समाहिता ये प्रविलाप्य बाह्यं
श्रोत्रादि चेतः स्वमहं चिदात्मनि ।
त एव मुक्ता भवपाशबन्धै-
र्नान्ये तु पारोक्ष्यकथाभिधायिनः ॥ ३५७ ॥

उपाधिभेदात्स्वयमेव भिद्यते
चोपाध्यपोहे स्वयमेव केवलः ।
तस्मादुपाधेर्विलयाय विद्वा-
न्वसेत्सदाकल्पसमाधिनिष्ठया ॥ ३५८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सति सक्तो नरो याति सद्भावं ह्येकनिष्ठया ।
कीटको भ्रमरं ध्यायन्भ्रमरत्वाय कल्पते ॥

क्रियान्तरासक्तिमपास्य कीटको
ध्यायन्यथालिं ह्यलिभावमृच्छति ।
तथैव योगी परमात्मतत्त्वं
ध्यात्वा समायाति तदेकनिष्ठया ॥ ३६० ॥

अतीव सूक्ष्मं परमात्मतत्त्वं
न स्थूलदृष्ट्या प्रतिपत्तुमर्हति ।
समाधिनात्यन्तसुसूक्ष्मवृत्त्या
ज्ञातव्यमार्यैरतिशुद्धबुद्धिभिः ॥

यथा सुवर्णं पुटपाकशोधितं
त्यक्त्वा मलं स्वात्मगुणं समृच्छति ।
तथा मनः सत्त्वरजस्तमोमलं
ध्यानेन संत्यज्य समेति तत्त्वम् ॥ ३६२ ॥

निरन्तराभ्यासवशात्तदित्थं
पक्वं मनो ब्रह्मणि लीयते यदा ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

तदा समाधिः स विकल्पवर्जितः
स्वतोऽद्वयानन्दरसानुभावकः ॥

समाधिनानेन समस्तवासना-
ग्रन्थेर्विनाशोऽखिलकर्मनाशः ।
अन्तर्बहिः सर्वत एव सर्वदा
स्वरूपविस्फूर्तिरयत्नतः स्यात् ॥ ३६४ ॥

श्रुतेः शतगुणं विद्यान्मननं मननादपि ।
निदिध्यासं लक्षगुणमनन्तं निर्विकल्पकम् ॥

निर्विकल्पकसमाधिना स्फुटं
ब्रह्मतत्त्वमवगम्यते ध्रुवम् ।
नान्यथा चलतया मनोगतेः
प्रत्ययान्तरविमिश्रितं भवेत् ॥ ३६६ ॥

अतः समाधत्स्व यतेन्द्रियः सदा
निरन्तरं शान्तमनाः प्रतीचि ।
विध्वंसय ध्वान्तमनाद्यविद्यया
कृतं सदेकत्वविलोकनेन ॥ ३६७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

योगस्य प्रथमं द्वारं वाङ्निरोधोऽपरिग्रहः ।
निराशा च निरीहा च नित्यमेकान्तशीलता ॥

एकान्तस्थितिरिन्द्रियोपरमणे हेतुर्दमश्चेतसः
संरोधे करणं शमेन विलयं यायादहंवासना ।
तेनानन्दरसानुभूतिरचला ब्राह्मी सदा योगिन-
स्तस्माच्चित्तनिरोध एव सततं कार्यः प्रयत्नान्मुनेः ॥

वाचं नियच्छात्मनि तं नियच्छ
बुद्धौ धियं यच्छ च बुद्धिसाक्षिणि ।
तं चापि पूर्णात्मनि निर्विकल्पे
विलाप्य शान्तिं परमां भजस्व ॥ ३७० ॥

देहप्राणेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभिरुपाधिभिः ।
यैर्यैर्वृत्तेः समायोगस्तत्तद्भावोऽस्य योगिनः ॥

तन्निवृत्त्या मुनेः सम्यक्सर्वोपरमणं सुखम् ।
संदृश्यते सदानन्दरसानुभवविप्लवः ॥ ३७२ ॥

अन्तस्त्यागो बहिस्त्यागो विरक्तस्यैव युज्यते ।
त्यजत्यन्तर्बहिःसङ्गं विरक्तस्तु मुमुक्षया ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

बहिस्तु विषयैः सङ्गस्तथान्तरहमादिभिः ।
विरक्त एव शक्नोति त्यक्तुं ब्रह्मणि निष्ठितः ॥ ३७४ ॥

वैराग्यबोधौ पुरुषस्य पक्षिव-
त्पक्षौ विजानीहि विचक्षण त्वम् ।
विमुक्तिसौधाग्रतलाधिरोहणं
ताभ्यां विना नान्यतरेण सिध्यति ॥ ३७५ ॥

अत्यन्तवैराग्यवतः समाधिः
समाहितस्यैव दृढप्रबोधः ।
प्रबुद्धतत्त्वस्य हि बन्धमुक्ति-
र्मुक्तात्मनो नित्यसुखानुभूतिः ॥ ३७६ ॥

वैराग्यान्न परं सुखस्य जनकं पश्यामि वश्यात्मन-
स्तच्चेच्छुद्धतरात्मबोधसहितं स्वाराज्यसाम्राज्यधुक् ।
एतद्द्वारमजस्रमुक्तियुवतेर्यस्मात्त्वमस्मात्परं
सर्वत्रास्पृहया सदात्मनि सदा प्रज्ञां कुरु श्रेयसे ॥

आशां छिन्धि विषोपमेषु विषयेष्वेषैव मृत्योः सृति-
स्त्यक्त्वा जातिकुलाश्रमेष्वभिमतिं मुञ्चातिदूरात्क्रियाः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

देहादावसति त्यजात्मधिषणां प्रज्ञां कुरुष्वात्मनि
त्वं द्रष्टास्यमलोऽसि निर्द्वयपरं ब्रह्मासि यद्वस्तुतः ॥

लक्ष्ये ब्रह्मणि मानसं दृढतरं संस्थाप्य बाह्येन्द्रियं
स्वस्थाने विनिवेश्य निश्चलतनुश्चोपेक्ष्य देहस्थितिम् ।
ब्रह्मात्मैक्यमुपेत्य तन्मयतया चाखण्डवृत्त्यानिशं
ब्रह्मानन्दरसं पिबात्मनि मुदा शून्यैः किमन्यैर्भ्रमैः ॥

अनात्मचिन्तनं त्यक्त्वा कश्मलं दुःखकारणम् ।
चिन्तयात्मानमानन्दरूपं यन्मुक्तिकारणम् ॥ ३८० ॥

एष स्वयंज्योतिरशेषसाक्षी
विज्ञानकोशे विलसत्यजस्रम् ।
लक्ष्यं विधायैनमसद्विलक्षण-
मखण्डवृत्त्यात्मतयानुभावय ॥ ३८१ ॥

एतमच्छिन्नया वृत्त्या प्रत्ययान्तरशून्यया ।
उल्लेखयन्विजानीयात्स्वस्वरूपतया स्फुटम् ॥

अत्रात्मत्वं दृढीकुर्वन्नहमादिषु संत्यजन् ।
उदासीनतया तेषु तिष्ठेद्घटपटादिवत् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

विशुद्धमन्तःकरणं स्वरूपे
निवेश्य साक्षिण्यवबोधमात्रे ।
शनैः शनैर्निश्चलतामुपानय-
न्पूर्णत्वमेवानुविलोकयेत्ततः ॥ ३८४ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोहमादिभिः
स्वाज्ञानक्लृप्तैरखिलैरुपाधिभिः ।
विमुक्तमात्मानमखण्डरूपं
पूर्णं महाकाशमिवावलोकयेत् ॥ ३८५ ॥

घटकलशकुसूलसूचिमुख्यै-
र्गगनमुपाधिशतैर्विमुक्तमेकम् ।
भवति न विविधं तथैव शुद्धं
परमहमादिविमुक्तमेकमेव ॥ ३८६ ॥

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता मृषामात्रा उपाधयः ।
ततः पूर्णं स्वमात्मानं पश्येदेकात्मना स्थितम् ॥

यत्र भ्रान्त्या कल्पितं यद्विवेके
तत्तन्मात्रं नैव तस्माद्विभिन्नम्

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भ्रान्तेर्नाशे भ्रान्तिदृष्टाहितत्त्वं
रज्जुस्तद्वद्विश्वमात्मस्वरूपम् ॥ ३८८ ॥

स्वयं ब्रह्मा स्वयं विष्णुः स्वयमिन्द्रः स्वयं शिवः ।
स्वयं विश्वमिदं सर्वं स्वस्मादन्यन्न किंचन ॥ ३८९ ॥

अन्तः स्वयं चापि बहिः स्वयं च
स्वयं पुरस्तात्स्वयमेव पश्चात् ।
स्वयं ह्यवाच्यां स्वयमप्युदीच्यां
तथोपरिष्टात्स्वयमप्यधस्तात् ॥

तरङ्गफेनभ्रमबुद्बुदादि सर्वं स्वरूपेण जलं यथा तथा ।
चिदेव देहाद्यहमन्तमेतत्सर्वं चिदेवैकरसं विशुद्धम् ॥

सदेवेदं सर्वं जगदवगतं वाङ्मनसयोः
सतोऽन्यन्नास्त्येव प्रकृतिपरसीम्नि स्थितवतः ।
पृथक्किं मृत्स्नायाः कलशघटकुम्भाद्यवगतं
वदत्येष भ्रान्तस्त्वमहमिति मायामदिरया ॥ ३९२ ॥

क्रियासमभिहारेण यत्र नान्यदिति श्रुतिः ।
ब्रवीति द्वैतराहित्यं मिथ्याध्यासनिवृत्तये ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

आकाशवन्निर्मलनिर्विकल्प-
निःसीमनिस्पन्दननिर्विकारम् ।
अन्तर्बहिःशून्यमनन्यमद्वयं
स्वयं परं ब्रह्म किमस्ति बोध्यम् ॥ ३९४ ॥

वक्तव्यं किमु विद्यतेऽत्र बहुधा ब्रह्मैव जीवः स्वयं
ब्रह्मैतज्जगदापराणु सकलं ब्रह्माद्वितीयं श्रुतेः ।
ब्रह्मैवाहमिति प्रबुद्धमतयः संत्यक्तबाह्याः स्फुटं
ब्रह्मीभूय वसन्ति संततचिदानन्दात्मनैव ध्रुवम् ॥

जहि मलमयकोशेऽहंधियोत्थापिताशां
प्रसभमनिलकल्पे लिङ्गदेहेऽपि पश्चात् ।
निगमगदितकीर्तिं नित्यमानन्दमूर्तिं
स्वयमिति परिचीय ब्रह्मरूपेण तिष्ठ ॥ ३९६ ॥

शवाकारं यावद्भजति मनुजस्तावदशुचिः
परेभ्यः स्यात्क्लेशो जननमरणव्याधिनिरयाः ।
यदात्मानं शुद्धं कलयति शिवाकारमचलं
तदा तेभ्यो मुक्तो भवति हि तदाह श्रुतिरपि ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्वात्मन्यारोपिताशेषाभासवस्तुनिरासतः ।
स्वयमेव परं ब्रह्म पूर्णमद्वयमक्रियम् ॥ ३९८ ॥

समाहितायां सति चित्तवृत्तौ
परात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।
न दृश्यते कश्चिदयं विकल्पः
प्रजल्पमात्रः परिशिष्यते ततः ॥ ३९९ ॥

असत्कल्पो विकल्पोऽयं विश्वमित्येकवस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यादिभावशून्यैकवस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥ ४०१ ॥

कल्पार्णव इवात्यन्तपरिपूर्णैकवस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥ ४०२ ॥

तेजसीव तमो यत्र विलीनं भ्रान्तिकारणम् ।
अद्वितीये परे तत्त्वे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥

एकात्मके परे तत्त्वे भेदवार्ता कथं भवेत्
सुषुप्तौ सुखमात्रायां भेदः केनावलोकितः ॥ ४०४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation,

न ह्यस्ति विश्वं परतत्त्वबोधा-
त्सदात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।
कालत्रये नाप्यहिरीक्षितो गुणे
न ह्यम्बुबिन्दुर्मृगतृष्णिकायाम् ॥ ४०५ ॥

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ।
इति ब्रूते श्रुतिः साक्षात्सुषुप्तावनुभूयते ॥ ४०६ ॥

अनन्यत्वमधिष्ठानादारोप्यस्य निरीक्षितम् ।
पण्डितै रज्जुसर्पादौ विकल्पो भ्रान्तिजीवनः ॥

चित्तमूलो विकल्पोऽयं चित्ताभावे न कश्चन ।
अतश्चित्तं समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि ॥ ४०८ ॥

किमपि सततबोधं केवलानन्दरूपं
निरुपममतिवेलं नित्यमुक्तं निरीहम् ।
निरवधि गगनाभं निष्कलं निर्विकल्पं
हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४०९ ॥

प्रकृतिविकृतिशून्यं भावनातीतभावं
समरसमसमानं मानसंबन्धदूरम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

निगमवचनसिद्धं नित्यमस्मत्प्रसिद्धं
हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४१० ॥

अजरममरमस्ताभासवस्तुस्वरूपं
स्तिमितसलिलराशिप्रख्यमाख्याविहीनम् ।
शमितगुणविकारं शाश्वतं शान्तमेकं
हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४११ ॥

समाहितान्तःकरणः स्वरूपे
विलोकयात्मानमखण्डवैभवम् ।
विच्छिन्धि बन्धं भवगन्धगन्धिलं
यत्नेन पुंस्त्वं सफलीकुरुष्व ॥ ४१२ ॥

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
भावयात्मानमात्मस्थं न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥

छायेव पुंसः परिदृश्यमान-
माभासरूपेण फलानुभूत्या ।
शरीरमाराच्छववन्निरस्तं
पुनर्न संधत्त इदं महात्मा ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

सततविमलबोधानन्दरूपं समेत्य
त्यज जडमलरूपोपाधिमेतं सुदूरे ।
अथ पुनरपि नैव स्मर्यतां वान्तवस्तु
स्मरणविषयभूतं कल्पते कुत्सनाय ॥

समूलमेतत्परिदह्य वह्नौ
सदात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।
ततः स्वयं नित्यविशुद्धबोधा-
नन्दात्मना तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ ४१६ ॥

प्रारब्धसूत्रग्रथितं शरीरं
प्रयातु वा तिष्ठतु गोरिव स्रक् ।
न तत्पुनः पश्यति तत्त्ववेत्ता-
नन्दात्मनि ब्रह्मणि लीनवृत्तिः ॥ ४१७ ॥

अखण्डानन्दमात्मानं विज्ञाय स्वस्वरूपतः ।
किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पुष्णाति तत्त्ववित् ॥

संसिद्धस्य फलं त्वेतज्जीवन्मुक्तस्य योगिनः ।
बहिरन्तः सदानन्दरसास्वादनमात्मनि ॥ ४१९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वैराग्यस्य फलं बोधो बोधस्योपरतिः फलम् ।
स्वानन्दानुभवाच्छान्तिरेषैवोपरतेः फलम् ॥ ४२० ॥

यद्युत्तरोत्तराभावः पूर्वपूर्वं तु निष्फलम् ।
निवृत्तिः परमा तृप्तिरानन्दोऽनुपमः स्वतः ॥

दृष्टदुःखेष्वनुद्वेगो विद्यायाः प्रस्तुतं फलम् ।
यत्कृतं भ्रान्तिवेलायां नानाकर्म जुगुप्सितम् ।
पश्चान्नरो विवेकेन तत्कथं कर्तुमर्हति ॥ ४२२ ॥

विद्याफलं स्यादसतो निवृत्तिः
प्रवृत्तिरज्ञानफलं तदीक्षितम् ।
तज्ज्ञाज्ञयोर्यन्मृगतृष्णिकादौ
नो चेद्विदो दृष्टफलं किमस्मात् ॥ ४२३ ॥

अज्ञानहृदयग्रन्थेर्विनाशो यद्यशेषतः ।
अनिच्छोर्विषयः किं नु प्रवृत्तेः कारणं स्वतः ॥

वासनानुदयो भोग्ये वैराग्यस्य तदावधिः ।
अहंभावोदयाभावो बोधस्य परमावधिः ।
लीनवृत्तेरनुत्पत्तिर्मर्यादोपरतेस्तु सा ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

ब्रह्माकारतया सदा स्थिततया निर्मुक्तबाह्यार्थधी-
रन्यावेदितभोग्यभोगकलनो निद्रालुवद्बालवत् ।
स्वप्नालोकितलोकवज्जगदिदं पश्यन्क्वचिल्लब्धधी-
रास्ते कश्चिदनन्तपुण्यफलभुग्धन्यः स मान्यो भुवि ॥

स्थितप्रज्ञो यतिरयं यः सदानन्दमश्नुते ।
ब्रह्मण्येव विलीनात्मा निर्विकारो विनिष्क्रियः ॥

ब्रह्मात्मनोः शोधितयोरेकभावावगाहिनी ।
निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्तिः प्रज्ञेति कथ्यते ।
सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥

यस्य स्थिता भवेत्प्रज्ञा यस्यानन्दो निरन्तरः ।
प्रपञ्चो विस्मृतप्रायः स जीवन्मुक्त इष्यते ॥

लीनधीरपि जागर्ति यो जाग्रद्धर्मवर्जितः ।
बोधो निर्वासनो यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३० ॥

शान्तसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः ।
यः सचित्तोऽपि निश्चित्तः स जीवन्मुक्त इष्यते ॥

वर्तमानेऽपि देहेऽस्मिंश्छायावदनुवर्तिनि ।
अहंताममताभावो जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अतीताननुसंधानं भविष्यदविचारणम् ।
औदासीन्यमपि प्राप्ते जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥

गुणदोषविशिष्टेऽस्मिन्स्वभावेन विलक्षणे ।
सर्वत्र समदर्शित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३४ ॥

इष्टानिष्टार्थसंप्राप्तौ समदर्शितयात्मनि ।
उभयत्राविकारित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥

ब्रह्मानन्दरसास्वादासक्तचित्ततया यतेः ।
अन्तर्बहिरविज्ञानं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३६ ॥

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहंभाववर्जितः ।
औदासीन्येन यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३७ ॥

विज्ञात आत्मनो यस्य ब्रह्मभावः श्रुतेर्बलात् ।
भवबन्धविनिर्मुक्तः स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३८ ॥

देहेन्द्रियेष्वहंभाव इदंभावस्तदन्यके ।
यस्य नो भवतः क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३९ ॥

न प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदं कदापि ब्रह्मसर्गयोः ।
प्रज्ञया यो विजानाति स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४४० ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

साधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन्पीड्यमानेऽपि दुर्जनैः ।
समभावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४४१ ॥

यत्र प्रविष्टा विषयाः परेरिता
नदीप्रवाहा इव वारिराशौ ।
लिनन्ति सन्मात्रतया न विक्रिया-
मुत्पादयन्त्येष यतिर्विमुक्तः ॥ ४४२ ॥

विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न संसृतिः ।
अस्ति चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो बहिर्मुखः ॥

प्राचीनवासनावेगादसौ संसरतीति चेत् ।
न सदेकत्वविज्ञानान्मन्दीभवति वासना ॥ ४४४ ॥

अत्यन्तकामुकस्यापि वृत्तिः कुण्ठति मातरि ।
तथैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्णानन्दे मनीषिणः ॥ ४४५ ॥

निदिध्यासनशीलस्य बाह्यप्रत्यय ईक्ष्यते ।
ब्रवीति श्रुतिरेतस्य प्रारब्धं फलदर्शनात् ॥ ४४६ ॥

सुखाद्यनुभवो यावत्तावत्प्रारब्धमिष्यते ।
फलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियो न हि कुत्रचित् ॥

अहं ब्रह्मेति विज्ञानात्कल्पकोटिशतार्जितम् ।
संचितं विलयं याति प्रबोधात्स्वप्नकर्मवत् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यत्कृतं स्वप्नवेलायां पुण्यं वा पापमुल्बणम् ।
सुप्तोत्थितस्य किं तत्स्यात्स्वर्गाय नरकाय वा ॥

स्वमसङ्गमुदासीनं परिज्ञाय नभो यथा ।
न श्लिष्यते यतिः किंचित्कदाचिद्भाविकर्मभिः ॥

न नभो घटयोगेन सुरागन्धेन लिप्यते ।
तथात्मोपाधियोगेन तद्धर्मैर्नैव लिप्यते ॥ ४५१ ॥

ज्ञानोदयात्पुरारब्धं कर्म ज्ञानान्न नश्यति ।
अदत्त्वा स्वफलं लक्ष्यमुद्दिश्योत्सृष्टबाणवत् ॥

व्याघ्रबुद्ध्या विनिर्मुक्तो बाणः पश्चात्तु गोमतौ ।
न तिष्ठति छिनत्त्येव लक्ष्यं वेगेन निर्भरम् ॥ ४५३ ॥

प्रारब्धं बलवत्तरं खलु विदां भोगेन तस्य क्षयः
सम्यग्ज्ञानहुताशनेन विलयः प्राक्संचितागामिनाम् ।
ब्रह्मात्मैक्यमवेक्ष्य तन्मयतया ये सर्वदा संस्थिता-
स्तेषां तत्त्रितयं न हि क्वचिदपि ब्रह्मैव ते निर्गुणम् ॥

उपाधितादात्म्यविहीनकेवल-
ब्रह्मात्मनैवात्मनि तिष्ठतो मुनेः ।
प्रारब्धसद्भावकथा न युक्ता
स्वप्नार्थसंबन्धकथेव जाग्रतः ॥ ४५५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

न हि प्रबुद्धः प्रतिभासदेहे
देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे ।
करोत्यहंतां ममतामिदंतां
किं तु स्वयं तिष्ठति जागरेण ॥ ४५६ ॥

न तस्य मिथ्यार्थसमर्थनेच्छा
न संग्रहस्तज्जगतोऽपि दृष्टः ।
तत्रानुवृत्तिर्यदि चेन्मृषार्थे
न निद्रया मुक्त इतीष्यते ध्रुवम् ॥ ४५७ ॥

तद्वत्परे ब्रह्मणि वर्तमानः
सदात्मना तिष्ठति नान्यदीक्षते ।
स्मृतिर्यथा स्वप्नविलोकितार्थे
तथा विदः प्राशनमोचनादौ ॥ ४५८ ॥

कर्मणा निर्मितो देहः प्रारब्धं तस्य कल्प्यताम् ।
नानादेरात्मनो युक्तं नैवात्मा कर्मनिर्मितः ॥ ४५९ ॥

अजो नित्य इति ब्रूते श्रुतिरेषा त्वमोघवाक् ।
तदात्मना तिष्ठतोऽस्य कुतः प्रारब्धकल्पना ॥

प्रारब्धं सिध्यति तदा यदा देहात्मना स्थितिः ।
देहात्मभावो नैवेष्टः प्रारब्धं त्यज्यतामतः ।
शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पना भ्रान्तिरेव हि ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अध्यस्तस्य कुतः सत्त्वमसत्त्वस्य कुतो जनिः ।
अजातस्य कुतो नाशः प्रारब्धमसतः कुतः ॥ ४६२ ॥

ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि ।
तिष्ठत्ययं कथं देह इति शङ्कावतो जडान् ।
समाधातुं बाह्यदृष्ट्या प्रारब्धं वदति श्रुतिः ॥

न तु देहादिसत्यत्वबोधनाय विपश्चिताम् ।
यतः श्रुतेरभिप्रायः परमार्थैकगोचरः ॥

परिपूर्णमनाद्यन्तमप्रमेयमविक्रियम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६५ ॥

सद्घनं चिद्घनं नित्यमानन्दघनमक्रियम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६६ ॥

प्रत्यगेकरसं पूर्णमनन्तं सर्वतोमुखम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६७ ॥

अहेयमनुपादेयमनाधेयमनाश्रयम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६८ ॥

निर्गुणं निष्कलं सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४७० ॥

सत्समृद्धं स्वतःसिद्धं शुद्धं बुद्धमनीदृशम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥

निरस्तरागा निरपास्तभोगाः
शान्ताः सुदान्ता यतयो महान्तः ।
विज्ञाय तत्त्वं परमे तदन्ते
प्राप्ताः परां निर्वृतिमात्मयोगात् ॥ ४७२ ॥

भवानपीदं परतत्त्वमात्मनः
स्वरूपमानन्दघनं निचाय्य ।
विधूय मोहं स्वमनःप्रकल्पितं
मुक्तः कृतार्थो भवतु प्रबुद्धः ॥ ४७३ ॥

समाधिना साधु विनिश्चलात्मना
पश्यात्मतत्त्वं स्फुटबोधचक्षुषा ।
निःसंशयः सम्यगवेक्षितश्चे-
च्छ्रुतः पदार्थो न पुनर्विकल्पते ॥ ४७४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्वस्याविद्याबन्धसंबन्धमोक्षा-
त्सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ ।
शास्त्रं युक्तिर्देशिकोक्तिः प्रमाणं
चान्तःसिद्धा स्वानुभूतिः प्रमाणम् ॥ ४७२ ॥

बन्धो मोक्षश्च तृप्तिश्च चिन्तारोग्यक्षुधादयः ।
स्वेनैव वेद्या यज्ज्ञानं परेषामानुमानिकम् ॥

तटस्थिता बोधयन्ति गुरवः श्रुतयो यथा ।
प्रज्ञयैव तरेद्विद्वानीश्वरानुगृहीतया ॥ ४७७ ॥

स्वानुभूत्या स्वयं ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डितम् ।
संसिद्धः सुसुखं तिष्ठेन्निर्विकल्पात्मनात्मनि ॥

वेदान्तसिद्धान्तनिरुक्तिरेषा
ब्रह्मैव जीवः सकलं जगच्च ।
अखण्डरूपस्थितिरेव मोक्षो
ब्रह्माद्वितीयं श्रुतयः प्रमाणम् ॥ ४७९ ॥

इति गुरुवचनाच्छ्रुतिप्रमाणा-
त्परमवगम्य सतत्त्वमात्मयुक्त्या ।
प्रशमितकरणः समाहितात्मा
क्वचिदचलाकृतिरात्मनिष्ठितोऽभूत् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

कंचित्कालं समाधाय परे ब्रह्मणि मानसम् ।
व्युत्थाय परमानन्दादिदं वचनमब्रवीत् ॥

बुद्धिर्विनष्टा गलिता प्रवृत्ति-
ब्रह्मात्मनोरेकतयाधिगत्या ।
इदं न जानेऽप्यनिदं न जाने
किं वा कियद्वा सुखमस्य पारम् ॥ ४८२ ॥

वाचा वक्तुमशक्यमेव मनसा मन्तुं न वास्वाद्यते
स्वानन्दामृतपूरपूरितपरब्रह्माम्बुधेर्वैभवम् ।
अम्भोराशिविशीर्णवार्षिकशिलाभावं भजन्मे मनो
यस्यांशांशलवे विलीनमधुनानन्दात्मना निर्वृतम् ॥

क्व गतं केन वानीतं कुत्र लीनमिदं जगत् ।
अधुनैव मया दृष्टं नास्ति किं महदद्भुतम् ॥ ४८२ ॥

किं हेयं किमुपादेयं किमन्यत्किं विलक्षणम् ।
अखण्डानन्दपीयूषपूर्णे ब्रह्ममहार्णवे ॥ ४८६ ॥

न किंचिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेद्म्यहम् ।
स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि विलक्षणः ॥ ४८७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नमो नमस्ते गुरवे महात्मने
विमुक्तसङ्गाय सदुत्तमाय ।
नित्याद्वयानन्दरसस्वरूपिणे
भूम्ने सदापारदयाम्बुधाम्ने ॥ ४८७ ॥

यत्कटाक्षशशिसान्द्रचन्द्रिका-
पातधूतभवतापजश्रमः ।
प्राप्तवानहमखण्डवैभवा-
नन्दमात्मपदमक्षयं क्षणात् ॥ ४८८ ॥

धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं विमुक्तोऽहं भवग्रहात् ।
नित्यानन्दस्वरूपोऽहं पूर्णोऽहं त्वदनुग्रहात् ॥ ४८९ ॥

असङ्गोऽहमनङ्गोऽहमलिङ्गोऽहमभङ्गुरः ।
प्रशान्तोऽहमनन्तोऽहमतान्तोऽहं चिरंतनः ॥ ४९० ॥

अकर्ताहमभोक्ताहमविकारोऽहमक्रियः ।
शुद्धबोधस्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः ॥ ४९१ ॥

द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः कर्तुर्भोक्तुर्विभिन्न एवाहम् ।
नित्यनिरन्तरनिष्क्रियनिःसीमासङ्गपूर्णबोधात्मा ॥

नाहमिदं नाहमदोऽप्युभयोरवभासकं परं शुद्धम् ।
बाह्याभ्यन्तरशून्यं पूर्णं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् ॥ ४९३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदमद इति कल्पनादूरम् ।
नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् ॥ ४९४ ॥

नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं
पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः ।
अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी
निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्ममः ॥ ४९५ ॥

सर्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो
ज्ञानात्मनान्तर्बहिराश्रयः सन् ।
भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्वं
तद्यत्पृथग्दृष्टमिदंतया पुरा ॥ ४९६ ॥

मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः ।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् ॥ ४९७ ॥

स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमा-
दारोपितानुस्फुरणेन लोकैः ।
काले यथा कल्पकवत्सराय-
नर्त्वादयो निष्कलनिर्विकल्पे ॥ ४९८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

आरोपितं नाश्रयदूषकं भवे-
त्कदापि मूढैर्मतिदोषदूषितैः ।
नार्द्रीकरोत्यूषरभूमिभागं
मरीचिकावारिमहाप्रवाहः ॥ ४९९ ॥

आकाशवत्कल्पविदूरगोऽह-
मादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् ।
अहार्यवन्नित्यविनिश्चलोऽह-
मम्भोधिवत्पारविवर्जितोऽहम् ॥ ५०० ॥

न मे देहेन संबन्धो मेघेनेव विहायसः ।
अतः कुतो मे तद्धर्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः ॥ ५०१ ॥

उपाधिरायाति स एव गच्छति
स एव कर्माणि करोति भुङ्क्ते ।
स एव जीवन्म्रियते सदाहं
कुलाद्रिवन्निश्चल एव संस्थितः ॥ ५०२ ॥

न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः
सदैकरूपस्य निरंशकस्य ।
ऐकात्मको यो निबिडो निरन्तरो
व्योमेव पूर्णः स कथं नु चेष्टते ॥ ५०३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य
  निश्चेतसो निर्विकृतेर्निराकृतेः ।
कुतो ममाखण्डसुखानुभूते-
  र्ब्रूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुतिः ॥ ५०४ ॥

छायया स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा सुष्ठु दुष्ठु वा ।
न स्पृशत्येव यत्किंचित्पुरुषं तद्विलक्षणम् ॥

न साक्षिणं साक्ष्यधर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् ।
अविकारमुदासीनं गृहधर्माः प्रदीपवत् ।
देहेन्द्रियमनोधर्मा नैवात्मानं स्पृशन्त्यहो ॥ ५०६ ॥

रवेर्यथा कर्मणि साक्षिभावो
  वह्नेर्यथा वायसि दाहकत्वम् ।
रज्जोर्यथारोपितवस्तुसङ्ग-
  स्तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे ॥ ५०७ ॥

कर्तापि वा कारयितापि नाहं
  भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम् ।
द्रष्टापि वा दर्शयितापि नाहं
  सोऽहं स्वयंज्योतिरनीदृगात्मा ॥ ५०८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

चलत्युपाधौ प्रतिबिम्बलौल्य-
मौपाधिकं मूढधियो नयन्ति ।
स्वबिम्बभूतं रविवद्विनिष्क्रियं
कर्तास्मि भोक्तास्मि हतोऽस्मि हेति ॥ ५०९ ॥

जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः ।
नाहं विलिप्ये तद्धर्मैर्घटधर्मैर्नभो यथा ॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तता-
जडत्वबद्धत्वविमुक्ततादयः ।
बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः
स्वस्मिन्परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये ॥

सन्तु विकाराः प्रकृतेर्दशधा शतधा सहस्रधा वापि ।
तैः किं मेऽसङ्गचितेर्न ह्यम्बुदडम्बरोऽम्बरं स्पृशति ॥

अव्यक्तादि स्थूलपर्यन्तमेत-
द्विश्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम् ।
व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं
ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि ॥ ५१३ ॥

सर्वाधारं सर्ववस्तुप्रकाशं
सर्वाकारं सर्वगं सर्वशून्यम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्विकल्पं
ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि ॥ ५१४ ॥

यस्मिन्नस्ताशेषमायाविशेषं
प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम् ।
सत्यज्ञानानन्दमानन्दरूपं
ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि ॥ ५१५ ॥

निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि
निष्कलोऽस्मि निराकृतिः ।
निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि
निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः ॥ ५१६ ॥

सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः ।
केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरः ॥ ५१७ ॥

स्वाराज्यसाम्राज्यविभूतिरेषा
भवत्कृपाश्रीमहितप्रसादात् ।
प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने
नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु ॥ ५१८ ॥

महास्वप्ने मायाकृतजनिजरामृत्युगहने
भ्रमन्तं क्लिश्यन्तं बहुलतरतापैरनुकलम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अहंकारव्याघ्रव्यथितमिममत्यन्तकृपया
प्रबोध्य प्रस्वापात्परमवितवान्मामसि गुरो ॥ ५१९ ॥

नमस्तस्मै सदेकस्मै नमश्चिन्महसे मुहुः ।
यदेतद्विश्वरूपेण राजते गुरुराज ते ॥ ५२० ॥

इति नतमवलोक्य शिष्यवर्यं
समधिगतात्मसुखं प्रबुद्धतत्त्वम् ।
प्रमुदितहृदयः स देशिकेन्द्रः
पुनरिदमाह वचः परं महात्मा ॥ ५२१ ॥

ब्रह्मप्रत्ययसंततिर्जगदतो ब्रह्मैव सत्सर्वतः
पश्याध्यात्मदृशा प्रशान्तमनसा सर्वास्ववस्थास्वपि ।
रूपादन्यदवेक्षितुं किमभितश्चक्षुष्मतां विद्यते
तद्वद्ब्रह्मविदः सतः किमपरं बुद्धेर्विहारास्पदम् ॥ ५२२ ॥

कस्तां परानन्दरसानुभूति-
मुत्सृज्य शून्येषु रमेत विद्वान् ।
चन्द्रे महाह्लादिनि दीप्यमाने
चित्रेन्दुमालोकयितुं क इच्छेत् ॥ ५२३ ॥

असत्पदार्थानुभवे न किंचि-
न्न ह्यस्ति तृप्तिर्न च दुःखहानिः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

तदद्वयानन्दरसानुभूत्या
तृप्तः सुखं तिष्ठ सदात्मनिष्ठया ॥ ५२४ ॥

स्वमेव सर्वतः पश्यन्मन्यमानः स्वमद्वयम् ।
स्वानन्दमनुभुञ्जानः कालं नय महामते ॥ ५२५ ॥

अखण्डबोधात्मनि निर्विकल्पे
विकल्पनं व्योम्नि पुरः प्रकल्पनम् ।
तदद्वयानन्दमयात्मना सदा
शान्तिं परामेत्य भजस्व मौनम् ॥ ५२६ ॥

तूष्णीमवस्था परमोपशान्ति-
र्बुद्धेरसत्कल्पविकल्पहेतोः ।
ब्रह्मात्मना ब्रह्मविदो महात्मनो
यत्राद्वयानन्दसुखं निरन्तरम् ॥ ५२७ ॥

नास्ति निर्वासनान्मौनात्परं सुखकृदुत्तमम् ।
विज्ञातात्मस्वरूपस्य स्वानन्दरसपायिनः ॥ ५२८ ॥

गच्छंस्तिष्ठन्नुपविशञ्छयानो वान्यथापि वा ।
यथेच्छया वसेद्विद्वानात्मारामः सदा मुनिः ॥ ५२९ ॥

न देशकालासनदिग्यमादि-
लक्ष्याद्यपेक्षा प्रतिबद्धवृत्तेः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding: IKS-MoE Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

संसिद्धतत्त्वस्य महात्मनोऽस्ति
स्ववेदने का नियमाद्यवस्था ॥ ५३० ॥

घटोऽयमिति विज्ञातुं नियमः कोऽन्वपेक्ष्यते ।
विना प्रमाणसुष्ठुत्वं यस्मिन्सति पदार्थधीः ॥ ५३१ ॥

अयमात्मा नित्यसिद्धः प्रमाणे सति भासते ।
न देशं नापि वा कालं न शुद्धिं वाप्यपेक्षते ॥

देवदत्तोऽहमित्येतद्विज्ञानं निरपेक्षकम् ।
तद्वद्ब्रह्मविदोऽप्यस्य ब्रह्माहमिति वेदनम् ॥ ५३३ ॥

भानुनेव जगत्सर्वं भासते यस्य तेजसा ।
अनात्मकमसत्तुच्छं किं नु तस्यावभासकम् ॥ ५३४ ॥

वेदशास्त्रपुराणानि भूतानि सकलान्यपि ।
येनार्थवन्ति तं किं नु विज्ञातारं प्रकाशयेत् ॥

एष स्वयंज्योतिरनन्तशक्ति-
रात्माप्रमेयः सकलानुभूतिः ।
यमेव विज्ञाय विमुक्तबन्धो
जयत्ययं ब्रह्मविदुत्तमोत्तमः ॥ ५३६ ॥

न खिद्यते नो विषयैः प्रमोदते
न सज्जते नापि विरज्यते च ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

स्वस्मिन्सदा क्रीडति नन्दति स्वयं
निरन्तरानन्दरसेन तृप्तः ॥ ५३७ ॥

क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि ।
तथैव विद्वान्रमते निर्ममो निरहं सुखी ॥ ५३८ ॥

चिन्ताशून्यमदैन्यभैक्षमशनं पानं सरिद्वारिषु
स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशा स्थितिरभीर्निद्रा श्मशाने वने ।
वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्वास्तु शय्या मही
संचारो निगमान्तवीथिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि ॥

विमानमालम्ब्य शरीरमेतत्
भुनक्त्यशेषान्विषयानुपस्थितान् ।
परेच्छया बालवदात्मवेत्ता
योऽव्यक्तलिङ्गोऽननुषक्तबाह्यः ॥ ५४० ॥

दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा
त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः ।
उन्मत्तवद्वापि च बालवद्वा
पिशाचवद्वापि चरत्यवन्याम् ॥ ५४१ ॥

कामान्नी कामरूपी संश्चरत्येकचरो मुनिः ।
स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्वात्मना स्थितः ॥ ५४२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

क्वचिन्मूढो विद्वान्क्वचिदपि महाराजविभवः
क्वचिद्भ्रान्तः सौम्यः क्वचिदजगराचारकलितः ।
क्वचित्पात्रीभूतः क्वचिदवमतः क्वाप्यविदित-
श्चरत्येवं प्राज्ञः सततपरमानन्दसुखितः ॥ ५४३ ॥

निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः ।
नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसमः समदर्शनः ॥

अपि कुर्वन्नकुर्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि ।
शरीर्यप्यशरीर्येष परिच्छिन्नोऽपि सर्वगः ॥ ५४५ ॥

अशरीरं सदा सन्तमिमं ब्रह्मविदं क्वचित् ।
प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तथैव च शुभाशुभे ॥ ५४६ ॥

स्थूलादिसंबन्धवतोऽभिमानिनः
सुखं च दुःखं च शुभाशुभे च ।
विध्वस्तबन्धस्य सदात्मनो मुनेः
कुतः शुभं वाप्यशुभं फलं वा ॥ ५४७ ॥

तमसा ग्रस्तवद्भानादग्रस्तोऽपि रविर्जनैः ।
ग्रस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुलक्षणम् ॥

तद्वद्देहादिबन्धेभ्यो विमुक्तं ब्रह्मवित्तमम् ।
पश्यन्ति देहिवन्मूढाः शरीराभासदर्शनात् ॥ ५४९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

अहिनिर्ल्वयनीवायं मुक्तदेहस्तु तिष्ठति ।
इतस्ततश्चाल्यमानो यत्किंचित्प्राणवायुना ॥ ५५० ॥

स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ।
दैवेन नीयते देहो यथाकालोपभुक्तिषु ॥

प्रारब्धकर्मपरिकल्पितवासनाभिः
संसारिवच्चरति भुक्तिषु मुक्तदेहः ।
सिद्धः स्वयं वसति साक्षिवदत्र तूष्णीं
चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पशून्यः ॥

नैवेन्द्रियाणि विषयेषु नियुङ्क्त एष
नैवापयुङ्क्त उपदर्शनलक्षणस्थः ।
नैव क्रियाफलमपीषदपेक्षते स
स्वानन्दसान्द्ररसपानसुमत्तचित्तः ॥

लक्ष्यालक्ष्यगतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत्केवलात्मना ।
शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः ॥

जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः ।
उपाधिनाशाद्ब्रह्मैव सद्ब्रह्माप्येति निर्द्वयम् ॥ ५५५ ॥

शैलूषो वेषसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान् ।
तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः सदा ब्रह्मैव नापरः ॥ ५५६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यत्र क्वापि विशीर्णं पर्णमिव तरोर्वपुः पतनात् ।
ब्रह्मीभूतस्य यतेः प्रागेव हि तच्चिदग्निना दग्धम् ॥

सदात्मनि ब्रह्मणि तिष्ठतो मुनेः
पूर्णाद्वयानन्दमयात्मना सदा ।
न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा
त्वङ्मांसविट्पिण्डविसर्जनाय ॥ ५५८ ॥

देहस्य मोक्षो नो मोक्षो न दण्डस्य कमण्डलोः
अविद्याहृदयग्रन्थिमोक्षो मोक्षो यतस्ततः ॥

कुल्यायामथ नद्यां वा शिवक्षेत्रेऽपि चत्वरे ।
पर्णं पतति चेत्तेन तरोः किं नु शुभाशुभम् ॥

पत्रस्य पुष्पस्य फलस्य नाशव-
द्देहेन्द्रियप्राणधियां विनाशः ।
नैवात्मनः स्वस्य सदात्मकस्या-
नन्दाकृतेर्वृक्षवदास्त एषः ॥

प्रज्ञानघन इत्यात्मलक्षणं सत्यसूचकम् ।
अनूद्यौपाधिकस्यैव कथयन्ति विनाशनम् ॥

अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति श्रुतिरात्मनः ।
प्रब्रवीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु विकारिषु ॥ ५६३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

पाषाणवृक्षतृणधान्यकटाम्बराद्या
दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव ।
देहेन्द्रियासुमनआदि समस्तदृश्यं
ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम् ॥ ५६४ ॥

विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि ।
तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते ॥

घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम् ।
तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित्स्वयम् ॥ ५६६ ॥

क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले ।
संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः ॥

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् ।
ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नावर्तते पुनः ॥ ५६८ ॥

सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः ।
अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कुत उद्भवः ॥

मायाक्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न स्तः स्वात्मनि वस्तुतः ।
यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासविनिर्गमौ ॥ ५७० ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

आवृतेः सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बन्धमोक्षणे ।
नावृतिर्ब्रह्मणः काचिदन्याभावादनावृतम् ।
यद्यस्त्यद्वैतहानिः स्याद्द्वैतं नो सहते श्रुतिः ॥

बन्धश्च मोक्षश्च मृषैव मूढा
बुद्धेर्गुणं वस्तुनि कल्पयन्ति ।
दृगावृतिं मेघकृतां यथा रवौ
यतोऽद्वयासङ्गचिदेकमक्षरम् ॥

अस्तीति प्रत्ययो यश्च
यश्च नास्तीति वस्तुनि
बुद्धेरेव गुणावेतौ
न तु नित्यस्य वस्तुनः ॥

अतस्तौ मायया क्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि
निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरञ्जने ।
अद्वितीये परे तत्त्वे व्योमवत्कल्पना कुतः ॥

न निरोधो न चोत्पत्ति-
र्न बन्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त
इत्येषा परमार्थता ॥ ५७५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

सकलनिगमचूडास्वान्तसिद्धान्तगुह्यं
परमिदमतिगुह्यं दर्शितं ते मयाद्य ।
अपगतकलिदोषः कामनिर्मुक्तबुद्धि-
स्तदतुलमसकृत्त्वं भावयेदं मुमुक्षुः ॥ ५७६ ॥

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं
प्रश्रयेण कृतानतिः ।
स तेन समनुज्ञातो
ययौ निर्मुक्तबन्धनः ॥ ५७७ ॥

गुरुरेष सदानन्द-
सिन्धौ निर्मग्नमानसः ।
पावयन्वसुधां सर्वां
विचचार निरन्तरः ॥ ५७८ ॥

इत्याचार्यस्य शिष्यस्य
संवादेनात्मलक्षणम् ।
निरूपितं मुमुक्षूणां
सुखबोधोपपत्तये ॥ ५७९ ॥

हितमिदमुपदेशमाद्रियन्तां
विहितनिरस्तसमस्तचित्तदोषाः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भवसुखविरताः प्रशान्तचित्ताः
श्रुतिरसिका यतयो मुमुक्षवो ये ॥ ५८० ॥

संसाराध्वनि तापभानुकिरणप्रोद्भूतदाहव्यथा-
खिन्नानां जलकाङ्क्षया मरुभुवि भ्रान्त्या परिभ्राम्यताम् ।
अत्यासन्नसुधाम्बुधिं सुखकरं ब्रह्माद्वयं दर्शय-
न्त्येषा शंकरभारती विजयते निर्वाणसंदायिनी ॥ ५८१ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगव-
त्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
विवेकचूडामणिः समाप्तः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ उपदेशसहस्री ॥

गद्यप्रबन्धः ।

S. P. 8

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ उपदेशसहस्री ॥

शिष्यानुशासनप्रकरणम् ।

अथ मोक्षसाधनोपदेशविधिं व्याख्यास्यामो मुमुक्षूणां श्रद्दधानानामर्थिनामर्थाय ॥ १ ॥

तदिदं मोक्षसाधनं ज्ञानं साधनसाध्यादनित्यात्सर्वस्माद्विरक्ताय त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणाय प्रतिपन्नपरमहंसपारिव्राज्याय शमदमदयादियुक्ताय शास्त्रप्रसिद्धशिष्यगुणसंपन्नाय शुचये ब्राह्मणाय विधिवदुपसन्नाय शिष्याय जातिकर्मवृत्तविद्याभिजनैः परीक्षिताय ब्रूयात्पुनः पुनः यावद्ग्रहणं दृढीभवति ॥ २ ॥

श्रुतिश्च— 'परीक्ष्य..........तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति । दृढगृहीता हि विद्या आत्मनः श्रेयसे संतत्यै च भवति । विद्यासंततिश्च प्राण्यनुग्रहाय भवति, नौरिव नदीं तितीर्षोः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

शास्त्रं च— 'यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूयः' इति। अन्यथा च ज्ञानप्राप्त्यभावात् 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' 'आचार्याद्धैव विद्या विदिता' 'आचार्यः प्लावयिता तस्य सम्यग्ज्ञानं प्लव इहोच्यते' इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानम्' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च॥

शिष्यस्य ज्ञानाग्रहणं च लिङ्गैर्बुद्ध्वा तदग्रहणहेतून् अधर्मलौकिकप्रमादनित्यानित्यवस्तुविवेकविषयासंजातदृढपूर्वश्रुतत्वलोकचिन्तावेक्षणजात्याद्यभिमानादीन् तत्प्रतिपक्षैः श्रुतिस्मृतिविहितैः अपनयेत् अक्रोधादिभिः अहिंसादिभिश्च यमैः, ज्ञानाविरुद्धैश्च नियमैः॥ ४॥

अमानित्वादिगुणं च ज्ञानोपायं सम्यग्ग्राहयेत्॥ ५॥

आचार्यस्तु ऊहापोहग्रहणधारणशमदमदयानुग्रहादिसंपन्नो लब्धागमो दृष्टादृष्टभोगेष्वनासक्तः त्यक्तसर्वकर्मसाधनो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः अभिन्नवृत्तो दम्भदर्पकुहकशाठ्यमायामात्सर्यानृताहंकारममत्वादिदोषविवर्जितः केवलपरानुग्रहप्रयोजनो विद्योपयोगार्थी पूर्वमुपदिशेत् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'यत्र नान्यत्पश्यति' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्याद्याः आत्मैक्यप्रतिपादनपराः श्रुतीः ॥ ६ ॥

उपदिश्य च ग्राहयेत् ब्रह्मणो लक्षणम् 'य आत्मापहतपाप्मा' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'योऽशनायापिपासे' 'नेति नेति' 'अस्थूलमनणु' 'स एष नेति नेति' 'अदृष्टं द्रष्टृ' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते' 'स वा एष महानज आत्मा' 'अप्राणो ह्यमनाः' 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' 'विज्ञानघन एव' 'अनन्तरमबाह्यम्' 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' 'आकाशो वै नाम' इत्यादिश्रुतिभिः ॥ ७ ॥

स्मृतिभिश्च— 'न जायते म्रियते' 'नादत्ते कस्यचित्पापम्' 'यथाकाशस्थितो नित्यम्' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' 'न सत्तन्नासदुच्यते' 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' 'समं सर्वेषु भूतेषु' 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इत्यादिभिः श्रुत्युक्तलक्षणाविरुद्धाभिः परमात्मासंसारित्वप्रतिपादनपराभिः तस्य सर्वेणानन्यत्वप्रतिपादनपराभिश्च ॥ ८ ॥

एवं श्रुतिस्मृतिभिः गृहीतपरमात्मलक्षणं शिष्यं संसारसागरादुत्तितीर्षुं पृच्छेत्— कस्त्वमसि सोम्य इति ॥ ९ ॥

स यदि ब्रूयात्— ब्राह्मणपुत्रः अदोन्वयः ब्रह्मचार्या-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

सम्, गृहस्थो वा, इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राट् संसारसागरात् जन्ममृत्युमहाग्राहात् उत्तितीर्षुरिति ॥ १० ॥

आचार्यो ब्रूयात्— इहैव तव सोम्य मृतस्य शरीरं वयोभिरद्यते मृद्भावं वापद्यते । तत्र कथं संसारसागरादुद्धर्तुमिच्छसीति । न हि नद्याः अवरे कूले भस्मीभूते नद्याः पारं तरिष्यसीति ॥ ११ ॥

स यदि ब्रूयात्— अन्योऽहं शरीरात् । शरीरं तु जायते म्रियते वयोभिरद्यते मृद्भावमापद्यते शस्त्राग्न्यादिभिश्च विनाश्यते व्याध्यादिभिश्च प्रयुज्यते । तस्मिन् अहं स्वकृतधर्माधर्मवशात् पक्षी नीडमिव प्रविष्टः पुनः पुनः शरीरविनाशे धर्माधर्मवशात् शरीरान्तरं यास्यामि पूर्वनीडविनाशे पक्षीव नीडान्तरम् । एवमेवाहमनादौ संसारे देवमनुष्यतिर्यङ्निरयस्थानेषु स्वकर्मवशादुपात्तमुपात्तं शरीरं त्यजन् नवं नवं चान्यदुपाददानो जन्ममरणप्रबन्धचक्रे घटीयन्त्रवत् स्वकर्मणा भ्राम्यमाणः क्रमेणेदं शरीरमासाद्य संसारचक्रभ्रमणादस्मान्निर्विण्णो भगवन्तमुपसन्नोऽस्मि संसारचक्रभ्रमणप्रशमनाय । तस्मान्नित्य एवाहं शरीरादन्यः । शरीराणि आगच्छन्त्यपगच्छन्ति च वासांसीव पुरुषस्येति ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

आचार्यो ब्रूयात्— साध्ववादीः, सम्यक्पश्यसि । कथं मृषा अवादीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासम्, गृहस्थो वा, इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राडिति ॥ १३ ॥

स यदि ब्रूयात्— भगवन् कथमहं मृषावादिषम् इति ॥

तं प्रति ब्रूयादाचार्यः— यतस्त्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्यात्मनः प्रत्यभ्यज्ञासीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वय इत्यादिना वाक्येनेति ॥ १५ ॥

स यदि पृच्छेत्— कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरम्, कथं वा अहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जितः इति ॥ १६ ॥

आचार्यो ब्रूयात्— शृणु सोम्य तदेव यथेदं शरीरं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारम्, त्वं च जात्यन्वयसंस्कारवर्जितः इत्युक्त्वा तं स्मारयेत्— स्मर्तुमर्हसि सोम्य परमात्मानं सर्वात्मानं यथोक्तलक्षणं श्रावितोऽसि 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादिभिः श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च, लक्षणं च तस्य श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च ॥

लब्धपरमात्मलक्षणस्मृतये ब्रूयात्— योऽसावाकाशनामा नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतः अशरीरः अस्थूलादिलक्षणः अपहतपाप्मत्वादिलक्षणश्च सर्वैः संसारधर्मैरनागन्धितः यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म एष त आत्मा सर्वान्तरः अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रो-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

ता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता नित्यविज्ञानस्वरूपः अनन्तरः अबाह्यः विज्ञानघन एव परिपूर्णः आकाशवत् अनन्तशक्तिः आत्मा सर्वस्य अशनायादिवर्जितः आविर्भावतिरोभाववर्जितश्च स्वात्मविलक्षणयोः नामरूपयोः जगद्बीजभूतयोः स्वात्मस्थयोः तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीययोः स्वसंवेद्ययोः सद्भावमात्रेणाचिन्त्यशक्तित्वाद्व्याकर्ता अव्याकृतयोः ॥ १८ ॥

ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे तस्मादेतस्मादात्मन आकाशनामाकृती संवृत्ते । तच्चाकाशाख्यं भूतमनेन प्रकारेण परमात्मनः संभूतं प्रसन्नादिव सलिलान्मलमिव फेनम् । न सलिलं न च सलिलादत्यन्तं भिन्नं फेनम्, सलिलव्यतिरेकेणादर्शनात्; सलिलं तु स्वच्छम् अन्यत् फेनान्मलरूपात् । एवं परमात्मा नामरूपाभ्यामन्यः फेनस्थानीयाभ्यां शुद्धः प्रसन्नस्तद्विलक्षणः । ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे फेनस्थानीये आकाशनामाकृती संवृत्ते ॥ १९ ॥

ततोऽपि स्थूलभावमापद्यमाने नामरूपे व्याक्रियमाणे वायुभावमापद्येते, ततोऽप्यग्निभावम्, अग्नेरब्भावम्, ततः पृथिवीभावम्, इत्येवंक्रमेण पूर्वपूर्वभवस्योत्तरोत्तरानुप्रवेशेन पञ्च महाभूतानि पृथिव्यन्तान्युत्पन्नानि । ततः पञ्चगुणविशिष्टा

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पृथिवी । पृथिव्याश्च पञ्चात्मिका व्रीहियवाद्या ओषधयः जायन्ते । ताभ्यो भक्षिताभ्यो लोहितं शुक्लं च स्त्रीपुंसशरीरसंबन्धि जायते । तदुभयम् ऋतुकाले अविद्याप्रयुक्तकामखजनिर्मथनोद्भूतं मन्त्रसंस्कृतं गर्भाशये निषिच्यते । तत्स्वयोनिरसानुप्रवेशेन विवर्धमानं गर्भीभूतं नवमे दशमे वा मासि जायते ॥ २० ॥

तज्जातं लब्धनामाकृतिकं जातकर्मादिभिः मन्त्रसंस्कृतं पुनः उपनयनसंस्कारयोगेण ब्रह्मचारिसंज्ञं भवति। तदेव शरीरं पत्नीयोगसंस्कारयोगेण गृहस्थसंज्ञं भवति । तदेव वनस्थसंस्कारेण तापससंज्ञं भवति । तदेव क्रियानिवृत्तिनिमित्तेन संस्कारेण परिव्राट्संज्ञं भवति । इत्येवं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरम् ॥ २१ ॥

मनश्चेन्द्रियाणि च नामरूपात्मकान्येव, 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

कथं चाहं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारवर्जितः इत्येतच्छृणु— योऽसौ नामरूपयोर्व्याकर्ता नामरूपधर्मविलक्षणः स एव नामरूपे व्याकुर्वन् सृष्ट्वेदं शरीरं स्वयं संस्कारधर्मवर्जितो नामरूपे इह प्रविष्टः अन्यैरदृष्टः स्वयं पश्यन् तथा अश्रुतः शृण्वन्

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

अमतो मन्वानः अविज्ञातो विजानन् सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इति। अस्मिन्नर्थे श्रुतयः सहस्रशः— 'तत्सृष्ट्वा। तदेवानुप्राविशत्' 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्' 'स एष इह प्रविष्टः' 'एष त आत्मा' 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा' 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' इत्याद्याः श्रुतयः ॥ २३ ॥

स्मृतयोऽपि—'आत्मैव देवताः सर्वाः' 'नवद्वारे पुरे देही' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' 'समं सर्वेषु भूतेषु' 'उपद्रष्टानुमन्ता च' 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' 'अशरीरं शरीरेषु' इत्याद्याः। तस्मात् जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्त्वमिति सिद्धम् ॥२४॥

स यदि ब्रूयात्— अन्य एवाहमज्ञः सुखी दुःखी बद्धः संसारी, अन्योऽसौ मद्विलक्षणः असंसारी देवः, तमहं बल्युपहारनमस्कारादिभिः वर्णाश्रमकर्मभिश्चाराध्य संसारसागरादुत्तितीर्षुरस्मि। कथमहं स एवेति ॥ २५ ॥

आचार्यो ब्रूयात्— नैवं सोम्य प्रतिपत्तुमर्हसि, प्रतिषिद्धत्वाद्भेदप्रतिपत्तेः। कथं प्रदिषिद्धा भेदप्रतिपत्तिरित्यत आह— 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' 'ब्रह्म तं परादाद्यो-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्येवमाद्याः ॥ २६ ॥

एता एव श्रुतयो भेदप्रतिपत्तेः संसारगमनं दर्शयन्ति॥२७॥

अभेदप्रतिपत्तेश्च मोक्षं दर्शयन्ति सहस्रशः । 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति परमात्मभावं विधाय 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्युक्त्वा 'तस्य तावदेव चिरम्' इति मोक्षं दर्शयन्त्यभेदविज्ञानादेव । सत्याभिसंधस्यातस्करस्येव दाहाद्यभावदृष्टान्तेन संसाराभावं दर्शयन्ति । भेददर्शनादसत्याभिसंधस्य संसारगमनं दर्शयन्ति तस्करस्येव दाहादिदृष्टान्तेन ॥ २८ ॥

'त इह व्याघ्रो वा' इत्यादिना च अभेददर्शनात् 'स स्वराड् भवति' इत्युक्त्वा तद्विपरीतेन भेददर्शनेन संसारगमनं दर्शयन्ति 'अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति' इति प्रतिशाखम् । तस्मात् मृषैवैवमवादीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयः संसारी परमात्मविलक्षण इति ॥ २९ ॥

तस्मात्प्रतिषिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य, भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य, कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेः, कर्मसाधनोपादानस्य परमात्माभेदप्रतिपत्त्या प्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः; कर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमात्माभेदप्रतिपत्तिविरु-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

द्धत्वात् । संसारिणो हि कर्माणि विधीयन्ते तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि; न परमात्मनोऽभेददर्शिनः । भेददर्शनमात्रेण च ततोऽन्यत्वम् ॥ ३० ॥

यदि कर्माणि कर्तव्यानि न निविवर्तयिषितानि कर्मसाधनासंबन्धिनः कर्मनिमित्तजात्याश्रमाद्यसंबन्धिनश्च, परमात्मनश्च आत्मनैवाभेदप्रतिपत्तिं नावक्ष्यत् 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्येवमादिभिर्निश्चितरूपैर्वाक्यैः; भेदप्रतिपत्तिनिन्दां च नाभ्यधास्यत् 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन' 'अत्र स्तेनोऽस्तेनः' इत्यादिना ॥

कर्मासंबन्धिस्वरूपत्वं कर्मनिमित्तवर्णाद्यसंबन्धरूपतां च नाभ्यधास्यत् कर्माणि च कर्मसाधनानि च यज्ञोपवीतादीनि यद्यपरितित्याजयिषितानि । तस्मात्ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यं मुमुक्षुणा, परमात्माभेददर्शनविरोधात् । आत्मा च पर एवेति प्रतिपत्तव्यो यथाश्रुत्युक्तलक्षणः ॥ ३२ ॥

स यदि ब्रूयात्— भगवन्, दह्यमाने च्छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदना; अशनायादिनिमित्तं च प्रत्यक्षं दुःखं मम । परश्चायमात्मायमात्मापहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सर्वगन्धरसवर्जितः श्रूयते सर्वश्रुतिषु

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्मृतिषु च । कथं तद्विलक्षणः अनेकसंसारधर्मसंयुक्तः परमात्मानमात्मत्वेन मां च संसारिणं परमात्मत्वेन अग्निमिव शीतत्वेन प्रतिपद्येय? संसारी च सन् सर्वाभ्युदयनिःश्रेयससाधने अधिकृतः अभ्युदयानिःश्रेयससाधनानि कर्माणि तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि कथं परित्यजेयमिति ॥ ३३ ॥

तं प्रति ब्रूयात्— यदवोचो दह्यमाने च्छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदनोपलभ्यते ममेति, तदसत् । कस्मात्? दह्यमाने च्छिद्यमान इव वृक्षे उपलब्धुरुपलभ्यमाने कर्मणि शरीरे दाहच्छेदवेदनाया उपलभ्यमानत्वात् दाहादिसमानाश्रयैव वेदना । यत्र हि दाहः छेदो वा क्रियते तत्रैव व्यपदिशति दाहादिवेदनां लोकः; न वेदनां दाहाद्युपलब्धरीति । कथम्? क ते वेदनेति पृष्टः शिरसि मे वेदना उरसि उदरे इति वा यत्र दाहादिस्तत्रैव व्यपदिशति, न तूपलब्धरीति । यद्युपलब्धरि वेदना स्यात् वेदनानिमित्तं वा दाहच्छेदादि वेदनाश्रयत्वेनोपदिशेद्दाहाद्याश्रयवत् ॥ ३४ ॥

स्वयं च नोपलभ्येत, चक्षुर्गतरूपवत् । तस्मात् दाहच्छेदादिसमानाश्रयत्वेन उपलभ्यमानत्वाद्दाहादिवत् कर्मभूतैव वेदना । भावरूपत्वाच्च साश्रया तण्डुलपाकवत् । वेदनासमानाश्रय

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

एव तत्संस्कारः स्मृतिसमानकाल एवोपलभ्यमानत्वात् वेदनाविषयः तन्निमित्तविषयश्च द्वेषोऽपि संस्कारसमानाश्रय एव। तथा चोक्तम्— रूपसंस्कारतुल्याधी रागद्वेषौ भयं च यत्। गृह्यते धीश्रयं तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभयः सदा ॥ ३५ ॥

किमाश्रयाः पुनः रूपादिसंस्कारादय इति, उच्यते— यत्र कामादयः। क्व पुनस्ते कामादयः? 'कामः संकल्पो विचिकित्सा' इत्यादिश्रुतेः बुद्धावेव। तत्रैव रूपादिसंस्कारादयोऽपि, 'कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदये' इति श्रुतेः। 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' 'तीर्णो हि यदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य' 'असङ्गो ह्ययम्' 'तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दाः' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः, 'अविकार्योऽयमुच्यते' 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' इत्यादिभ्यः— इच्छाद्वेषादि च क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्मो नात्मन इति— स्मृतिभ्यश्च कर्मस्थैवाशुद्धिः नात्मस्था इति ॥ ३६ ॥

अतो रूपादिसंस्काराद्यशुद्धिसंबन्धाभावात् न परस्मादात्मनो विलक्षणत्वमिति प्रत्यक्षादिविरोधाभावात् युक्तं पर एवात्माहमिति प्रतिपत्तुम्, 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति' 'एकधैवाऽनुद्रष्टव्यम्' 'अहमेवाधस्तात्' 'आत्मैवाधस्तात्'

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'सर्वमात्मानं पश्येत्' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैव' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'स एषोऽकलः, 'अनन्तरमबाह्यम्' 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' 'ब्रह्मैवेदम्' 'एतया द्वारा प्रापद्यत' 'प्रज्ञानस्य नामधेयानि' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'तस्माद्वा' 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी' 'अशरीरं शरीरेषु' 'न जायते म्रियते' 'स्वप्नान्तं जागरितान्तम्' 'स म आत्मेति विद्यात्' 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' 'तदेजति तन्नैजति' 'वेनस्तत्पश्यन्' 'तदेवाग्निः' 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्' 'सदेव सोम्य' 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ३७ ॥

स्मृतिभ्यश्च 'पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्य' 'आत्मैव देवताः' 'नवद्वारे पुरे' 'समं सर्वेषु भूतेषु' 'विद्याविनयसंपन्ने' 'अविभक्तं विभक्तेषु' 'वासुदेवः सर्वम्' इत्यादिभ्यः एक एवात्मा परं ब्रह्म सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्त्वमिति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

स यदि ब्रूयात्— यदि भगवन् अनन्तरः अबाह्यः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव सैन्धवघनव-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

दात्मा सर्वमूर्तिभेदवर्जितः आकाशवदेकरसः, किमिदं दृश्यते श्रूयते वा साध्यं साधनं वा साधकश्चेति श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धं वादिशतविप्रतिपत्तिविषय इति ॥ ३९ ॥

आचार्यो ब्रूयात्— अविद्याकृतमेतद्यदिदं दृश्यते श्रूयते वा साध्यं साधनं साधकश्चेति । परमार्थतस्त्वेक एवात्मा अविद्यादृष्टेः अनेकवत् आभासते, तिमिरदृष्ट्या अनेकचन्द्रवत्। 'यत्र वा अन्यादिव स्यात्' 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' 'अथ यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम्' 'अथ यदल्पं तन्मर्त्यमिति' 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' 'अनृतम्' 'अन्योऽसावन्योऽहम्' इति भेददर्शननिन्दोपपत्तेरविद्याकृतं द्वैतम्, 'एकमेवाद्वितीयम्' 'यत्र त्वस्य' 'को मोहः कः शोकः' इत्याद्येकत्वविधिश्रुतिभ्यश्चेति ॥ ४० ॥

यद्येवं भगवन्, किमर्थं श्रुत्या साध्यसाधनादिभेद उच्यते उत्पत्तिः प्रलयश्चेति? ॥ ४१ ॥

अत्रोच्यते— अविद्यावतः उपात्तशरीरादिभेदस्य इष्टानिष्टयोगिनमात्मानं मन्यमानस्य साधनैरेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेकमजानतः इष्टप्राप्तिं चानिष्टपरिहारं चेच्छतः शनै-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्तद्विषयमज्ञानं निवर्तयितुं शास्त्रम्, न साध्यसाधनादिभेदं विधत्ते, अनिष्टरूपः संसारो हि स इति । तद्भेददृष्टिमेवाविद्यां संसारमूलमुन्मूलयति उत्पत्तिप्रलयाद्येकत्वोपपत्तिप्रदर्शनेन ॥ ४२ ॥

अविद्यायामुन्मूलितायां श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽनन्तरोऽबाह्यः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः सैन्धवघनवत्प्रज्ञानघन एवैकरस आत्मा आकाशवत्परिपूर्ण इत्यत्रैव एका प्रज्ञा प्रतिष्ठा परमार्थदर्शिनो भवति। न साध्यसाधनोत्पत्तिप्रलयादिभेदेन अशुद्धिगन्धोऽप्युपपद्यते ॥ ४३ ॥

तच्चैतत् परमार्थदर्शनं प्रतिपत्तुमिच्छता वर्णाश्रमाद्यभिमानकृतपाङ्क्तरूपपुत्रवित्तलोकैषणादिभ्यो व्युत्थानं कर्तव्यम्, सम्यक्प्रत्ययविरोधात्तदभिमानस्य । भेददर्शनप्रतिषेधार्थोपपत्तिश्चोपपद्यते । न ह्येकस्मिन्नात्मन्यसंसारित्वबुद्धौ शास्त्रन्यायोत्पादितायां तद्विपरीता बुद्धिर्भवति । न ह्यग्नौ शीतत्वबुद्धिः, शरीरे वा अजरामरणत्वबुद्धिः । तस्मादविद्याकार्यत्वात्सर्वकर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमार्थदर्शननिष्ठेन त्यागः कर्तव्यः ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

कूटस्थाद्वयात्मबोधप्रकरणम् ।

सुखमासीनं ब्राह्मणं ब्रह्मनिष्ठं कश्चित् ब्रह्मचारी जन्मजरामरणलक्षणात् संसारात् निर्विण्णो मुमुक्षुः विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ— भगवन्, कथमहं संसारान्मोक्ष्ये शरीरेन्द्रियविषयवेदनावान् । जागरिते दुःखमनुभवामि; तथा स्वप्नेऽनुभवामि । पुनः पुनः सुषुप्तिप्रतिपत्त्या विश्रम्य विश्रम्य जाग्रत्स्वप्नयोर्दुःखमनुभवामि । किमयमेव मम स्वभावः ? किं वा अन्यस्वभावस्य सतो नैमित्तिकः ? इति । यदि अयमेव स्वभावः, न मे मोक्षाशा; स्वभावस्यावर्जनीयत्वात् । अथ नैमित्तिकः, निमित्तपरिहारे स्यान्मोक्षोपपत्तिः ।। ४५ ।।

तं गुरुरुवाच—शृणु वत्स, न तवायं स्वभावः, किंतु नैमित्तिकः ।। ४६ ।।

इत्युक्तः शिष्य उवाच—किं निमित्तम् ? किं वा तस्य निवर्तकम् ? को वा मम स्वभावः ? यस्मिन्निमित्ते निवर्तिते नैमित्तिकाभावः रोगनिमित्तनिवृत्ताविव रोगी स्वभावं प्रतिपद्येयेति ।। ४७ ।।

गुरुरुवाच—अविद्या निमित्तम्, विद्या तस्या निवर्तिका । अविद्यायां निवृत्तायां तन्निमित्ताभावात् मोक्ष्यसे जन्ममरण-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

लक्षणात्संसारात् । स्वप्नजाग्रद्दुःखं च नानुभविष्यसीति ॥

शिष्य उवाच—का सा अविद्या? किंविषया वा? विद्या च का अविद्यानिवर्तिका यया स्वभावं प्रतिपद्येय? इति ॥

गुरुरुवाच—त्वं परमात्मानं सन्तम् असंसारिणं संसार्यहमस्मीति विपरीतं प्रतिपद्यसे; अकर्तारं सन्तं कर्तेति; अभोक्तारं सन्तं भोक्तेति; विद्यमानं चाविद्यमानमिति । इयमविद्या ॥ ५० ॥

शिष्य उवाच—यद्यप्यहं विद्यमानः, तथापि न परमात्मा । कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो मम स्वभावः, प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः अनुभूयमानत्वात् । न अविद्यानिमित्तः, अविद्यायाश्चात्मविषयत्वानुपपत्तेः । अविद्या नाम अन्यस्मिन् अन्यधर्माध्यारोपणा, यथा प्रसिद्धं रजतं प्रसिद्धायां शुक्तिकायाम्, यथा प्रसिद्धं पुरुषं स्थाणावध्यारोपयति, प्रसिद्धं वा स्थाणुं पुरुषे, नाप्रसिद्धं प्रसिद्धे, प्रसिद्धं वा अप्रसिद्धे । न च आत्मन्यनात्मानमध्यारोपयति, आत्मनः अप्रसिद्धत्वात्; तथा आत्मानम् अनात्मनि, आत्मनोऽप्रसिद्धत्वादेव ॥ ५१ ॥

तं गुरुरुवाच— न, व्यभिचारात् । न हि वत्स, प्रसिद्धं प्रसिद्ध एवाध्यारोपयतीति नियन्तुं शक्यम्, आत्मन्यध्या-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

रोपणदर्शनात्, गौरोऽहं कृष्णोऽहमिति देहधर्मस्य अहंप्रत्ययविषये आत्मनि, अहंप्रत्ययविषयस्य च आत्मनः देहे अयमहमस्मीति ॥ ५२ ॥

शिष्य आह— प्रसिद्ध एव तर्ह्यात्मा अहंप्रत्ययविषयतया, देहश्च अयमिति। तत्रैवं सति, प्रसिद्धयोरेव देहात्मनोरितरेतराध्यारोपणा स्थाणुपुरुषयोः शुक्तिकारजतयोरिव। तत्र कं विशेषमाश्रित्य भगवतोक्तं प्रसिद्धयोरितरेतराध्यारोपणेति नियन्तुं न शक्यते इति? ॥ ५३ ॥

गुरुराह— शृणु; सत्यं प्रसिद्धौ देहात्मानौ। न तु स्थाणुपुरुषाविव विविक्तप्रत्ययाविषयतया सर्वलोकप्रसिद्धौ। कथं तर्हि? नित्यमेव निरन्तराविविक्तप्रत्ययाविषयतया प्रसिद्धौ। न हि अयं देहः, अयमात्मा, इति विविक्ताभ्यां प्रत्ययाभ्यां देहात्मानौ गृह्णाति यः कश्चित्। अत एव हि मोमुह्यते लोकः आत्मानात्मविषये एवमात्मा, नैवमात्मा इति। इमं विशेषमाश्रित्यावोचं नैवं नियन्तुं शक्यमिति ॥ ५४ ॥

ननु, अविद्याध्यारोपितं यत्र यत् तदसत् तत्र दृष्टम्, यथा रजतं शुक्तिकायाम्, स्थाणौ पुरुषः, रज्ज्वां सर्पः, आकाशे तलमलिनत्वमित्यादि। तथा देहात्मनोरपि नित्य-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मेव निरन्तराविविक्तप्रत्ययेन इतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात्। तत् इतरेतरयोः नित्यमेव असत्त्वं स्यात्। यथा शुक्तिकादिषु अविद्याध्यारोपितानां रजतादीनां नित्यमेव अत्यन्तासत्त्वम्, तद्विपरीतानां च विपरीतेषु, तद्वत् देहात्मनोरविद्ययैव इतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात्। तत्रैवं सति देहात्मनोरसत्त्वं प्रसज्येत। तच्चानिष्टम्, वैनाशिकपक्षत्वात्। अथ तद्विपर्ययेण देहः आत्मन्यविद्यया अध्यारोपितः, देहस्यात्मनि सति असत्त्वं प्रसज्येत। तच्चानिष्टम्, प्रत्यक्षादिविरोधात्। तस्माद्देहात्मानौ नाविद्यया इतरेतरस्मिन् अध्यारोपितौ। कथं तर्हि? वंशस्तम्भवन्नित्यसंयुक्तौ ॥ ५५ ॥

न, अनित्यत्वपरार्थत्वप्रसङ्गात्। संहतत्वात् परार्थत्वम् अनित्यत्वं च वंशस्तम्भादिवदेव। किंच— यस्तु परैर्देहेन संहतः कल्पित आत्मा स संहतत्वात् परार्थः। तेन असंहतः परोऽन्यो नित्यः सिद्धस्तावत् ॥ ५६ ॥

तस्यासंहतस्य देहे देहमात्रतया अध्यारोपितत्वेन असत्त्वानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गो भवति। तत्र निरात्मको देह इति वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्यात् ॥ ५७ ॥

न, स्वत एवात्मनः आकाशस्येव असंहतत्वाभ्युपगमात्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

सर्वेण असंहतः स च आत्मेति न निरात्मको देहादिः सर्वः स्यात्। यथा चाकाशं सर्वेणासंहतमिति सर्वं न निराकाशं भवति, एवम्। तस्मान्न वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्यात् ॥५८॥

यत्पुनरुक्तम्—देहस्यात्मन्यसत्त्वे प्रत्यक्षादिविरोधः स्यादिति, तन्न, प्रत्यक्षादिभिः आत्मनि देहस्य सत्त्वानुपलब्धेः। न ह्यात्मनि—कुण्डे बदरम्, क्षीरे सर्पिः, तिले तैलम्, भित्तौ चित्रमिव च—प्रत्यक्षादिभिः देह उपलभ्यते। तस्मान्न प्रत्यक्षादिविरोधः ॥ ५९ ॥

कथं तर्हि प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धात्मनि देहाध्यारोपणा, देहे चात्मारोपणा? ॥ ६० ॥

नायं दोषः, स्वभावप्रसिद्धत्वादात्मनः। न हि कादाचित्कसिद्धावेव अध्यारोपणा न नित्यसिद्धौ इति नियन्तुं शक्यम्, आकाशे तलमलाद्यध्यारोपणदर्शनात् ॥ ६१ ॥

किं भगवन्, देहात्मनोः इतरेतराध्यारोपणा देहादिसंघातकृता, अथवा आत्मकृता? इति ॥ ६२ ॥

गुरुरुवाच—यदि देहादिसंघातकृता, यदि वा आत्मकृता, किं तत्र स्यात्? ॥ ६३ ॥

इत्युक्तः शिष्य आह—यद्यहं देहादिसंघातमात्रः, ततो म-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

माचेतनत्वात् परार्थत्वमिति न मत्कृता देहात्मनोः इतरेतरा-ध्यारोपणा । अथाहमात्मा परोऽन्यः संघातात्, चितिमत्त्वात् स्वार्थ इति मयैव चितिमता आत्मनि अध्यारोपणा क्रियते सर्वानर्थबीजभूता ॥ ६४ ॥

इत्युक्तो गुरुरुवाच—अनर्थबीजभूतां चेन्मिथ्याध्यारोपणां जानीषे, मा कार्षीस्तर्हि ॥ ६५ ॥

नैव भगवन्, शक्नोमि न कर्तुम् । अन्येन केनचित्प्रयुक्तोऽहं न स्वतन्त्र इति ॥ ६६ ॥

न तर्हि अचितिमत्त्वात् स्वार्थः त्वम् । येन प्रयुक्तः अस्वतन्त्रः प्रवर्तसे स चितिमान् स्वार्थः । संघात एव त्वम् ॥

यद्यचेतनोऽहम्, कथं सुखदुःखवेदनां भवदुक्तं च जानामि ? ॥ ६८ ॥

गुरुरुवाच— किं सुखदुःखवेदनाया मदुक्ताच्चान्यस्त्वम्, किं वा अनन्य एव ? इति ॥ ६९ ॥

शिष्य उवाच— नाहं तावदनन्यः । कस्मात् ? यस्मात्तदुभयं कर्मभूतं घटादिकमिव जानामि । यद्यनन्योऽहम्, तेन तदुभयं न जानीयाम्; किंतु जानामि, तस्मादन्यः । सुखदुःखवेदनाविक्रिया च स्वार्थैव प्राप्नोति, त्वदुक्तं च

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

स्यात्, अनन्यत्वे। न च तयोः स्वार्थता युक्ता। न हि चन्दनकण्टककृते सुखदुःखे चन्दनकण्टकार्थे, घटोपयोगो वा घटार्थः। तस्मात् तद्विज्ञातुर्मम चन्दनादिकृतः अर्थः। अहं हि ततोऽन्यः समस्तमर्थं जानामि बुद्ध्यारूढम् ॥ ७० ॥

तं गुरुरुवाच— एवं तर्हि स्वार्थस्त्वं चितिमत्त्वान्न परेण प्रयुज्यसे। न हि चितिमान्परतन्त्रः परेण प्रयुज्यते, चितिमतश्चितिमदर्थत्वानुपपत्तेः समत्वात्प्रदीपप्रकाशयोरिव। नापि अचितिमदर्थत्वं चितिमतो भवति, अचितिमतोऽचितिमत्त्वादेव स्वार्थसंबन्धानुपपत्तेः। नापि अचितिमतोः अन्योन्यार्थत्वं दृष्टम्। न हि काष्ठकुड्ये अन्योन्यार्थं कुर्वाते ॥ ७१ ॥

ननु चितिमत्त्वे समेऽपि भृत्यस्वामिनोः अन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् ॥ ७२ ॥

नैवम्, अग्नेरुष्णप्रकाशवत्तव चितिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। प्रदर्शितश्च दृष्टान्तः प्रदीपप्रकाशयोरिति। तत्रैवं सति स्वबुद्ध्यारूढमेव सर्वमुपलभसे अग्न्युष्णप्रकाशतुल्येन कूटस्थनित्यचैतन्यस्वरूपेण। यदि चैवमात्मनः सर्वदा निर्विशेषत्वमुपगच्छसि, किमित्यूचिवान् 'सुषुप्ते विश्रम्य विश्रम्य जाग्रत्स्वप्नयोः दुःखमनुभवामि, किमयमेव मम स्वभावः किं वा नैमि-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding: IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

त्तिकः' इति च। किमसौ व्यामोहोऽपगतः, किं वा न?

इत्युक्तः शिष्य आह— भगवन्, अपगतः त्वत्प्रसादात्। किंतु मम कूटस्थतायां संशयः। कथम्? शब्दादीनां स्वतःसिद्धिर्नास्ति, अचेतनत्वात्; शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषाम्। प्रत्ययानामितरेतरव्यावृत्तविशेषणानां नीलपीताद्याकारवतां स्वतःसिद्ध्यसंभवात्। तस्माद्बाह्याकारनिमित्तत्वं गम्यते इति बाह्याकारवत् शब्दाद्याकारत्वसिद्धिः। तथा प्रत्ययानामपि अहंप्रत्ययालम्बनवस्तुभेदानां संहतत्वात् अचैतन्योपपत्तेः। स्वार्थत्वासंभवात् स्वरूपव्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन सिद्धिः शब्दादिवदेव। असंहतत्वे सति चैतन्यात्मकत्वात् स्वार्थोऽपि अहंप्रत्ययानां नीलपीताद्याकाराणामुपलब्धेति विक्रियावानेव, कथं कूटस्थ इति संशयः ॥ ७४ ॥

तं गुरुरुवाच—न युक्तस्तव संशयः, यतस्तेषां प्रत्ययानां नियमेन अशेषतः उपलब्धेरेव अपरिणामित्वात् कूटस्थत्वसिद्धौ निश्चयहेतुमेव अशेषचित्तप्रचारोपलब्धिं संशयहेतुमात्थ। यदि हि तव परिणामित्वं स्यात्, अशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धिर्न स्यात् चित्तस्येव स्वविषये यथा चेन्द्रियाणां स्वविषयेषु। न च तथा आत्मनस्तव स्वविषयैकदेशोपलब्धिः। अतः कूटस्थतैव तवेति ॥ ७५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

तत्राह—उपलब्धिर्नाम धात्वर्थो विक्रियैव, उपलब्धुः कूटस्थात्मता चेति विरुद्धम् ॥ ७६ ॥

न, धात्वर्थविक्रियायाम् उपलब्ध्युपचारात्। यो हि बौद्धः प्रत्ययः स धात्वर्थो विक्रियात्मकः आत्मनः उपलब्ध्याभासफलावसान इति उपलब्धिशब्देन उपचर्यते, यथा च्छिदिक्रिया द्वैधीभावफलावसानेति धात्वर्थत्वेनोपचर्यते तद्वत् ॥ ७७ ॥

इत्युक्तः शिष्य आह—ननु भगवन्, मम कूटस्थत्वप्रतिपादनं प्रति असमर्थो दृष्टान्तः। कथम्? छिदिः छेद्यविक्रियावसाना उपचर्यते यथा धात्वर्थत्वेन, तथा उपलब्धिशब्दोपचरितोऽपि धात्वर्थो बौद्धप्रत्ययः आत्मनः उपलब्धिविक्रियावसानश्चेत्, नात्मनः कूटस्थतां प्रतिपादयितुं समर्थः ॥ ७८ ॥

गुरुरुवाच—सत्यमेवं स्यात्, यदि उपलब्ध्युपलब्ध्रोः विशेषः। नित्योपलब्धिमात्र एव हि उपलब्धा। न तु तार्किकसमय इव अन्या उपलब्धिः अन्यः उपलब्धा च ॥ ७९ ॥

ननूपलब्धिफलावसानो धात्वर्थः कथमिति ॥ ८० ॥

उच्यते शृणु, उपलब्ध्याभासफलावसान इत्युक्तम्। किं न श्रुतं तत् त्वया? न त्वात्मा विक्रियोत्पादनावसान इति मयोक्तम् ॥ ८१ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding: IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

शिष्य आह—कथं तर्हि कूटस्थे मयि अशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धृत्वमित्यात्थ? ॥ ८२ ॥

तं गुरुरुवाच—सत्यमेवावोचम्, तेनैव कूटस्थतामब्रवं तव ॥ ८३ ॥

यद्येवं भगवन्, कूटस्थनित्योपलब्धिस्वरूपे मयि शब्दाद्याकारबौद्धप्रत्ययेषु च मत्स्वरूपोपलब्ध्याभासफलावसानवत्सु उत्पद्यमानेषु कस्त्वपराधो मम? ॥ ८४ ॥

सत्यम्, नास्त्यपराधः; किंतु अविद्यामात्रस्त्वपराध इति प्रागेवावोचम् ॥ ८५ ॥

यदि भगवन्, सुषुप्त इव मम विक्रिया नास्ति, कथं स्वप्नजागरिते? ॥ ८६ ॥

तं गुरुरुवाच—किं त्वनुभूयेते त्वया संततम् ॥ ८७ ॥

शिष्य उवाच—बाढमनुभवामि, किंतु विच्छिद्य विच्छिद्य, न तु संततम् ॥ ८८ ॥

गुरुरुवाच— तर्ह्यागन्तुके त्वेते, न तवात्मभूते। यदि तवात्मभूते चैतन्यस्वरूपवत् स्वतःसिद्धे संतते एव स्याताम्। किंच, स्वप्नजागरिते न तव आत्मभूते, व्यभिचारित्वात् वस्त्रादिवत्। न हि यस्य यत् स्वरूपं तत् तद्व्यभिचारि दृष्टम्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

स्वप्नजागरिते तु चैतन्यमात्रत्वात् व्यभिचरतः । सुषुप्ते चेत् स्वरूपं व्यभिचरेत् तत् नष्टं नास्तीति वा बाध्यमेव स्यात्, आगन्तुकानामतद्धर्माणामुभयात्मकत्वदर्शनात्; यथा धनवस्त्रादीनां नाशो दृष्टः, स्वप्नभ्रान्तिलब्धानां तु अभावो दृष्टः ॥ ८९ ॥

ननु एवं भगवन्, चैतन्यस्वरूपमपि आगन्तुकं प्राप्तम्, स्वप्नजागरितयोरिव सुषुप्ते अनुपलब्धेः । अचैतन्यस्वरूपो वा स्यामहम् ॥ ९० ॥

न, पश्य, तदनुपपत्तेः । चैतन्यस्वरूपं चेदागन्तुकं पश्यसि, पश्य, नैतत् वर्षशतेनापि उपपत्त्या कलयितुं शक्नुमो वयम्, अन्यो वाचैतन्योऽपि । तस्य संहतत्वात् पारार्थ्यम् अनेकत्वं नाशित्वं च न केनचिदुपपत्त्या वारयितुं शक्यम्, अस्वार्थस्य स्वतःसिद्ध्यभावादित्यवोचाम । चैतन्यस्वरूपस्य तु आत्मनः स्वतःसिद्धेः अन्यानपेक्षत्वं न केनचित् वारयितुं शक्यम्, अव्यभिचारात् ॥ ९१ ॥

ननु व्यभिचारो दर्शितो मया सुषुप्ते न पश्यामीति ॥९२॥

न, व्याहतत्वात् । कथं व्याघातः ? पश्यतस्तव न पश्यामीति व्याहतं वचनम् । न हि कदाचित् भगवन्, सुषुप्ते मया चैत-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

न्यमन्यद्वा किंचित् दृष्टम् । पश्यन् तर्हि सुषुप्ते त्वम्; यस्मात् दृष्टमेव प्रतिषेधसि, न दृष्टिम् । या तव दृष्टिः तच्चैतन्यमिति मयोक्तम् । यया त्वं विद्यमानया न किंचित् दृष्टमिति प्रतिषेधसि सा दृष्टिः त्वच्चैतन्यम् । तर्हि सर्वत्र अव्यभिचारात् कूटस्थनित्यत्वं सिद्धं स्वत एव, न प्रमाणापेक्षम् । स्वतःसिद्धस्य हि प्रमातुः अन्यस्य प्रमेयस्य परिच्छित्तिं प्रति प्रमाणापेक्षा । या तु अन्या नित्या परिच्छित्तिरपेक्ष्यते अन्यस्य अपरिच्छित्तिरूपस्य परिच्छेदाय, सा हि नित्यैव कूटस्था स्वयंज्योतिःस्वभावा । आत्मनि प्रमाणत्वे प्रमातृत्वे वा न तां प्रति प्रमाणापेक्षा, तत्स्वभावत्वात् । यथा प्रकाशनमुष्णत्वं वा लोहोदकादिषु परतः अपेक्ष्यते अग्न्यादित्यादिभ्यः, अतत्स्वभावत्वात्; न अग्न्यादित्यादीनां तदपेक्षा, सदा तत्स्वभावत्वात् ॥

अनित्यत्वे एव प्रमा स्यात्, न नित्यत्वे इति चेत् ॥ ९४ ॥

न, अवगतेर्नित्यत्वानित्यत्वयोः विशेषानुपपत्तेः । न हि अवगतेः प्रमात्वे अनित्या अवगतिः प्रमा, न नित्या इति विशेषः अवगम्यते ॥ ९५ ॥

नित्यायां प्रमातुः अपेक्षाभावः, अनित्यायां तु यत्नान्तरितत्वात् अवगतिः अपेक्ष्यत इति विशेषः स्यादिति चेत् ॥९६॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

सिद्धा तर्हि आत्मनः प्रमातुः स्वतःसिद्धिः प्रमाणनिरपेक्षतयैवेति ॥ ९७ ॥

अभावेऽपि अपेक्षाभावः, नित्यत्वात् इति चेत् ॥ ९८ ॥

न, अवगतेरेव आत्मनि सद्भावादिति परिहृतमेतत् । प्रमातुश्चेत् प्रमाणापेक्षा सिद्धिः कस्य प्रमित्सा स्यात् । यस्य प्रमित्सा स एव प्रमाता अभ्युपगम्यते । तदीया च प्रमित्सा प्रमेयविषयैव, न प्रमातृविषया, प्रमातृविषयत्वे अनवस्थाप्रसङ्गात् प्रमातुः तादिच्छायाश्च तस्याप्यन्यः प्रमाता तस्याप्यन्य इति, एवमेव इच्छायाः प्रमातृविषयत्वे । प्रमातुः आत्मनः अव्यवहितत्वाच्च प्रमेयत्वानुपपत्तिः । लोके हि प्रमेयं नाम प्रमातुः इच्छास्मृतिप्रयत्नप्रमाणजन्मव्यवहितं सिध्यति, नान्यथा; अवगतिः प्रमेयविषया दृष्टा । न च प्रमातुः प्रमाता स्वस्य स्वयमेव केनचित् व्यवहितः कल्पयितुं शक्यः इच्छादीनामन्यतमेनापि । स्मृतिश्च स्मर्तव्यविषया, न स्मर्तृविषया । तथा- इच्छायाः इष्टविषयत्वमेव, न इच्छावद्विषयत्वम् । स्मर्त्रिच्छावद्विषयत्वेऽपि हि उभयोः अनवस्था पूर्ववत् अपरिहार्या स्यात् ॥

ननु प्रमातृविषयावगत्यनुत्पत्तौ अनवगत एव प्रमाता स्यादिति चेत् ॥ १०० ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

न, अवगन्तुः अवगतेः अवगन्तव्यविषयत्वात् । अवगन्तृविषयत्वे चानवस्था पूर्ववत्स्यात् । अवगतिश्चात्मनि कूटस्थनित्यात्मज्योतिः अन्यतः अनपेक्षैव सिद्धा, अग्न्यादित्याद्युष्णप्रकाशवदिति पूर्वमेव प्रसाधितम् । अवगतेः चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मनि अनित्यत्वे आत्मनः स्वार्थतानुपपत्तिः । कार्यकरणसंघातवत् संहतत्वात् पारार्थ्यं दोषवत्त्वं च अवोचाम । कथम्? चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मनि अनित्यत्वे स्मृत्यादिव्यवधानात् सान्तरत्वम् । ततश्च तस्य चैतन्यज्योतिषः प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वमात्मन्येवाभावात् चक्षुरादीनामिव संहतत्वात् पारार्थ्यं स्यात् । यदा च तत् उत्पन्नम् आत्मनि विद्यते, न तदा आत्मनः स्वार्थत्वम् । तद्भावाभावापेक्षा हि आत्मानात्मनोः स्वार्थत्वपरार्थत्वसिद्धिः । तस्मात् आत्मनः अन्यनिरपेक्षमेव नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्वं सिद्धम् ॥

ननु एवं सति असति प्रमाश्रयत्वे, कथं प्रमातुः प्रमातृत्वम्? ॥ १०२ ॥

उच्यते— प्रमायाः नित्यत्वे अनित्यत्वे च रूपविशेषाभावात् । अवगतिर्हि प्रमा । तस्याः स्मृतीच्छादिपूर्विकायाः अनित्यायाः, कूटस्थनित्यायाः वा, न स्वरूपविशेषो विद्यते,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

यथा धात्वर्थस्य तिष्ठत्यादेः फलस्य गत्यादिपूर्वकस्य अनित्यस्य अपूर्वस्य नित्यस्य वा रूपविशेषो नास्तीति तुल्यो व्यपदेशो दृष्टः 'तिष्ठन्ति मनुष्याः' 'तिष्ठन्ति पर्वताः' इत्यादि, तथा नित्यावगतिस्वरूपेऽपि प्रमातरि प्रमातृत्वव्यपदेशो न विरुध्यते फलसामान्यादिति ॥ १०३ ॥

अत्राह शिष्यः— नित्यावगतिस्वरूपस्य आत्मनः अविक्रियत्वात् कार्यकरणैः असंहत्य तक्षादीनामिव वास्यादिभिः कर्तृत्वं नोपपद्यते। असंहतस्वभावस्य च कार्यकरणोपादाने अनवस्था प्रसज्येत। तक्षादीनां तु कार्यकरणैः नित्यमेव संहतत्वमिति वास्याद्युपादाने नानवस्था स्यादिति ॥ १०४ ॥

इह तु असंहतस्वभावस्य करणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यत इति करणमुपादेयम्, तदुपादानमपि विक्रियैवेति तत्कर्तृत्वे करणान्तरमुपादेयम्, तदुपादानेऽपि अन्यदिति प्रमातुः स्वातन्त्र्ये अनवस्था अपरिहार्या स्यादिति । न च क्रियैव आत्मानं कारयति, अनिर्वर्तितायाः स्वरूपाभावात् । अथ अन्यत् आत्मानमुपेत्य क्रियां कारयतीति चेत्, न; अन्यस्य स्वतःसिद्धत्वाविषयत्वाद्यनुपपत्तेः । न हि आत्मनः अन्यत् अचेतनं वस्तु स्वप्रमाणकं दृष्टम् । शब्दादि सर्वमेव अवगतिफलावसा-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding: MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नप्रत्ययप्रमितं सिद्धं स्यात् । अवगतिश्चेत् आत्मनोऽन्यस्य स्यात् सोऽपि आत्मैव असंहतः स्वार्थः स्यात्, न परार्थः । न च देहेन्द्रियविषयाणां स्वार्थताम् अवगन्तुं शक्नुमः अवगत्यवसानप्रत्ययापेक्षसिद्धिदर्शनात् ॥ १०५ ॥

ननु देहस्यावगतौ न कश्चित् प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्तरमपेक्षते ॥ १०६ ॥

बाढम्, जाग्रति एवं स्यात् । मृतिसुषुप्तयोस्तु देहस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव सिद्धिः । तथैव इन्द्रियाणाम् । बाह्या एव हि शब्दादयो देहेन्द्रियाकारपरिणता इति प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव हि सिद्धिः । सिद्धिरिति च प्रमाणफलमवगतिमवोचाम; सा च अवगतिः कूटस्था स्वयंसिद्धात्मज्योतिःस्वरूपेति च ॥ १०७ ॥

अत्राह चोदकः— अवगतिः प्रमाणानां फलं कूटस्थनित्यात्मज्योतिःस्वरूपेति च विप्रतिषिद्धम् ।

इत्युक्तवन्तमाह— न विप्रतिषिद्धम् । कथं तर्ह्यवगतेः फलत्वम् ? तत्त्वोपचारात् । कूटस्था नित्यापि सती प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्ते लक्ष्यते तादर्थ्यात् । प्रत्यक्षादिप्रत्ययस्य अनित्यत्वे अनित्येव भवति । तेन प्रमाणानां फलमित्युपचर्यते ॥

S. P. 10

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

यद्येवं भगवन्, कूटस्थनित्यावगतिः आत्मज्योतिःस्वरूपैव स्वयंसिद्धा, आत्मनि प्रमाणनिरपेक्षत्वात्, ततोऽन्यत् अचेतनं संहत्यकारित्वात् परार्थम्। येन च सुखदुःखमोहहेतुप्रत्ययावगतिरूपेण पारार्थ्यम्, तेनैव स्वरूपेण अनात्मनः अस्तित्वं नान्येन रूपान्तरेण। अतो नास्तित्वमेव परमार्थतः। यथा हि लोके रज्जुसर्पमरीच्युदकादीनां तदवगतिव्यतिरेकेण अभावो दृष्टः, एवं जाग्रत्स्वप्नद्वैतभावस्यापि तदवगतिव्यतिरेकेण अभावो युक्तः। एवमेव परमार्थतः भगवन्, अवगतेः आत्मज्योतिषः नैरन्तर्यभावात् कूटस्थनित्यता अद्वैतभावश्च, सर्वप्रत्ययभेदेषु अव्यभिचारात्। प्रत्ययभेदाश्च अवगतिं व्यभिचरन्ति। यथा स्वप्ने नीलपीताद्याकारभेदरूपाः प्रत्ययाः तदवगतिं व्यभिचरन्तः परमार्थतो न सन्तीत्युच्यन्ते, एवं जाग्रत्यपि। नीलपीतादिप्रत्ययभेदाः तामेवावगतिं व्यभिचरन्तः असत्यरूपाः भवितुम् अर्हन्ति। तस्याश्च अवगतेरन्यः अवगन्ता नास्तीति न स्वेन स्वरूपेण स्वयमुपादातुं हातुं वा शक्यते, अन्यस्य च अभावात्॥ १०९॥

तथैवेति। एषा अविद्या यन्निमित्तः संसारो जाग्रत्स्वप्नलक्षणः। तस्याः अविद्यायाः विद्या निवर्तिका। इत्येवं त्वम्

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अभयं प्राप्नोषि, नातः परं जाग्रत्स्वप्नदुःखमनुभविष्यसि । संसारदुःखान्मुक्तोऽसीति ॥ ११० ॥

ओमिति ॥ १११ ॥

अवगतिः समाप्ता ॥

परिसंख्यानप्रकरणम् ।

मुमुक्षूणाम् उपात्तपुण्यापुण्यक्षपणपराणामपूर्वानुपचयार्थिनां परिसंख्यानमिदमुच्यते— अविद्याहेतवो दोषाः वाङ्मनःकायप्रवृत्तिहेतवः, प्रवृत्तेश्च इष्टानिष्टमिश्रफलानि कर्माणि उपचीयन्ते इति तन्मोक्षार्थम् ॥ ११२ ॥

तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां विषयाणां श्रोत्रादिग्राह्यत्वात् स्वात्मनि परेषु वा विज्ञानाभावः । तेषामेव परिणतानां यथा लोष्टादीनाम् । श्रोत्रादिद्वारैश्च ज्ञायन्ते । येन च ज्ञायन्ते सः ज्ञातृत्वात् अतज्जातीयः । ते हि शब्दादयः अन्योन्यसंसर्गित्वात् जन्मवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशसंयोगवियोगाविर्भावतिरोभावविकारविकारिक्षेत्रबीजाद्यनेकधर्माणः, सामान्येन च सुखदुःखाद्यनेककर्माणः तद्विज्ञातृत्वादेव तद्विज्ञाता सर्वशब्दादिधर्मविलक्षणः ॥ ११३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

तत्र शब्दादिभिः उपलभ्यमानैः पीड्यमानो विद्वान् एवं परिसंचक्षीत ॥ ११४ ॥

शब्दस्तु ध्वनिसामान्यमात्रेण वा विशेषधर्मैर्वा षड्जादिभिः प्रियैः स्तुत्यादिभिः इष्टैः अनिष्टैश्च असत्यबीभत्सपरिभवाक्रोशादिभिः वचनैर्वा मां दृक्स्वभावमसंसर्गिणमविक्रियमचलमनिधनमभयमत्यन्तसूक्ष्ममविषयं गोचरीकृत्य स्प्रष्टुं नैवार्हति, असंसर्गित्वादेव माम् । अत एव न शब्दनिमित्ता हानिः वृद्धिर्वा । अतो मां किं करिष्यति स्तुतिनिन्दादिप्रियाप्रियत्वादिलक्षणः शब्दः । अविवेकिनं हि शब्दमात्मत्वेन गतं प्रियः शब्दो वर्धयेत् अप्रियश्च क्षपयेत्, अविवेकित्वात् । न तु मम विवेकिनो वालाग्रमात्रमपि कर्तुमुत्सहते इति । एवमेव स्पर्शसामान्येन तद्विशेषैश्च शीतोष्णमृदुकर्कशादिज्वरोदरशूलादिलक्षणैश्च अप्रियैः प्रियैश्च कैश्चित् शरीरसमवायिभिः बाह्यागन्तुकनिमित्तैश्च न मम काचित् विक्रिया वृद्धिहानिलक्षणा अस्पर्शत्वात् क्रियते, व्योम्न इव मुष्टिघातादिभिः । तथा रूपसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः स्त्रीव्यञ्जनादिलक्षणैः अरूपत्वात् न मम काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते। तथा रससामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायैः मूढबुद्धिभिः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

परिगृहीतैः अरसात्मकस्य मम न काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते । तथा गन्धसामान्येन तद्विशेषैः प्रियाप्रियैः पुष्पाद्यनुलेपनादिलक्षणैः अगन्धात्मकस्य न मम काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते, 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत्' इति श्रुतेः ॥ ११५ ॥

किं च— ये एव बाह्याः शब्दादयः ते शरीराकारेण संस्थिताः, तत्परिमाणरूपैस्तद्ग्राहकैश्च श्रोत्राद्याकारैः, अन्तःकरणद्वयतद्विषयाकारेण च, तेषामन्योन्यसंसर्गित्वात् संहतत्वाच्च सर्वक्रियासु । तत्रैवं सति विदुषो न मम कश्चित् शत्रुः मित्रम् उदासीनो वा अस्ति । तत्र यदि कश्चित् मिथ्याज्ञानाभिमानेन प्रियमप्रियं वा प्रयुयुक्षेत क्रियाफललक्षणं तन्मृषैव प्रयुयुक्षते सः, तस्याविषयत्वान्मम, 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्' इति स्मृतेः । तथा सर्वेषां पञ्चानामपि भूतानामविकार्यः, अविषयत्वात्, 'अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयम्' इति स्मृतेः । यापि शरीरेन्द्रियसंस्थानमात्रमुपलक्ष्य मद्भक्तानां विपरीतानां च प्रियाप्रियादिप्रयुयुक्षा, तज्जा च धर्माधर्मादिप्राप्तिः, सा तेषामेव, न तु मयि अजरे अमृते अभये, 'नैनं कृताकृते तपतः' 'न वर्धते कर्मणा नो

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

कनीयान्' 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' 'न लिप्यते लोकदुः-खेन बाह्यः' इत्यादिश्रुतिभ्यः। अनात्मवस्तुनश्च असत्त्वं परमो हेतुः। आत्मनश्च अद्वयत्वे, द्वयस्य असत्त्वात्, यानि सर्वाणि उपनिषद्वाक्यानि विस्तरशः समीक्षितव्यानि समीक्षितव्यानि ॥ ११६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
उपदेशसहस्रयां
गद्यप्रबन्धः समाप्तः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ उपदेशसहस्री ॥

पद्यप्रबन्धः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ उपदेशसहस्री ॥

उपोद्घातप्रकरणम् ॥

चैतन्यं सर्वगं सर्वं सर्वभूतगुहाशयम् ।
यत्सर्वविषयातीतं तस्मै सर्वविदे नमः ॥ १ ॥

समापय्य क्रियाः सर्वा दाराग्न्याधानपूर्विकाः ।
ब्रह्मविद्यामथेदानीं वक्तुं वेदः प्रचक्रमे ॥ २ ॥

कर्माणि देहयोगार्थं देहयोगे प्रियाप्रिये ।
ध्रुवे स्यातां ततो रागो द्वेषश्चैव ततः क्रियाः ॥ ३ ॥

धर्माधर्मौ ततोऽज्ञस्य देहयोगस्तथा पुनः ।
एवं नित्यप्रवृत्तोऽयं संसारश्चक्रवद्भृशम् ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तद्धानमिष्यते ।
ब्रह्मविद्यात आरब्धा ततो निःश्रेयसं भवेत् ॥ ५ ॥

विद्यैवाज्ञानहानाय न कर्माप्रतिकूलतः ।
नाज्ञानस्याप्रहाणे हि रागद्वेषक्षयो भवेत् ॥ ६ ॥

रागद्वेषक्षयाभावे कर्म दोषोद्भवं ध्रुवम् ।
तस्मान्निःश्रेयसार्थाय विद्यैवात्र विधीयते ॥ ७ ॥

ननु कर्म तथा नित्यं कर्तव्यं जीवने सति ।
विद्यायाः सहकारित्वं मोक्षं प्रति हि तद्व्रजेत् ॥ ८ ॥

यथा विद्या तथा कर्म चोदितत्वाविशेषतः ।
प्रत्यवायस्मृतेश्चैव कार्यं कर्म मुमुक्षुभिः ॥ ९ ॥

ननु ध्रुवफला विद्या नान्यत्किंचिदपेक्षते ।
नाग्निष्टोमो यथैवान्यद्ध्रुवकार्योऽप्यपेक्षते ॥ १० ॥

तथा ध्रुवफला विद्या कर्म नित्यमपेक्षते ।
इत्येवं केचिदिच्छन्ति न कर्म प्रतिकूलतः ॥ ११ ॥

विद्यायाः प्रतिकूलं हि कर्म स्यात्साभिमानतः ।
निर्विकारात्मबुद्धिश्च विद्येतीह प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अहं कर्ता ममेदं स्यादिति कर्म प्रवर्तते ।
वस्त्वधीना भवेद्विद्या कर्त्रधीनो भवेद्विधिः ॥ १३ ॥

कारकाण्युपमृद्नाति विद्या बुद्धिमिवोषरे ।
तत्सत्यमतिमादाय कर्म कर्तुं व्यवस्यति ॥ १४ ॥

विरुद्धत्वादतः शक्यं कर्म कर्तुं न विद्यया ।
सहैव विदुषा तस्मात्कर्म हेयं मुमुक्षुणा ॥ १५ ॥

देहाद्यैरविशेषेण देहिनो ग्रहणं निजम् ।
प्राणिनां तदविद्योत्थं तावत्कर्मविधिर्भवेत् ॥ १६ ॥

नेति नेतीति देहादीनपोह्यात्मावशेषितः ।
निर्विशेषात्मभानार्थं तेनाविद्या निवर्तिता ॥ १७ ॥

निवृत्ता सा कथं भूयः प्रसूयेत प्रमाणतः ।
असत्येवाविशेषेऽपि प्रत्यगात्मनि केवले ॥ १८ ॥

न चेद्भूयः प्रसूयेत कर्ता भोक्तेति धीः कथम् ।
सदस्मीति च विज्ञाने तस्माद्विद्यासहायिका ॥ १९ ॥

अत्यरेचयदित्युक्तो न्यासः श्रुत्यात एव हि ।
कर्मभ्यो मानसान्तेभ्य एतावदिति वाजिनाम् ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

अमृतत्वं श्रुतं तस्मात्त्याज्यं कर्म मुमुक्षुभिः ।
अग्निष्टोमवदित्युक्तं तत्रेदमभिधीयते ॥ २१ ॥

नैककारकसाध्यत्वात्फलान्यत्वाच्च कर्मणः ।
विद्या तद्विपरीतातो दृष्टान्तो विषमो भवेत् ॥ २२ ॥

कृष्यादिवत्फलार्थत्वादन्यकर्मोपबृंहणम् ।
अग्निष्टोमस्त्वपेक्षेत विद्यान्यात्किमपेक्षते ॥ २३ ॥

प्रत्यवायस्तु तस्यैव यस्याहंकार इष्यते ।
अहंकारफलार्थित्वे विद्येते नात्मवेदिनः ॥ २४ ॥

तस्मादज्ञानहानाय संसारविनिवृत्तये ।
ब्रह्मविद्याविधानाय प्रारब्धोपनिषत्त्वियम् ॥ २५ ॥

सदेरुपनिपूर्वस्य क्विपि चोपनिषद्भवेत् ।
मन्दीकरणभावाच्च गर्भादेः शातनात्तथा ॥ २६ ॥

आत्मज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम् ॥

प्रतिषेद्धुमशक्यत्वान्नेति नेतीति शेषितम् ।
इदं नाहमिदं नाहमित्यद्धा प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अहंधीरिदमात्मोत्था वाचारम्भणगोचरा ।
निषिद्धात्मोद्भवत्वात्सा न पुनर्मानतां व्रजेत् ॥ २ ॥

पूर्वबुद्धिमबाधित्वा नोत्तरा जायते मतिः ।
दृशिरेकः स्वयं सिद्धः फलत्वात्स न बाध्यते ॥ ३ ॥

इदं वनमतिक्रम्य शोकमोहादिदूषितम् ।
वनाद्गान्धारको यद्वत्स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

ईश्वरात्मप्रकरणम् ॥

ईश्वरश्चेदनात्मा स्यान्नासावस्मीति धारयेत् ।
आत्मा चेदीश्वरोऽस्मीति विद्या सान्यनिवर्तिका ॥ १ ॥

आत्मनोऽन्यस्य चेद्धर्मा अस्थूलत्वादयो मताः ।
अज्ञेयत्वेऽस्य किं तैः स्यादात्मत्वे त्वन्यधीह्नुतिः ॥

मिथ्याध्यासनिषेधार्थं ततोऽस्थूलादि गृह्यताम् ।
परत्र चेन्निषेधार्थं शून्यतावर्णनं हि तत् ॥ ३ ॥

बुभुत्सोर्यदि चान्यत्र प्रत्यगात्मन इष्यते ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चानर्थकं वचः ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणम् ॥

अहं प्रत्ययबीजं यदहंप्रत्ययवत्स्थितम् ।
नाहंप्रत्ययवद्दग्धुष्टं कथं कर्म प्ररोहति ॥ १ ॥

दृष्टवच्चेत्प्ररोहः स्यान्नान्यकर्मा स इष्यते ।
तन्निरोधे कथं तत्स्यात्पृच्छामो वस्तदुच्यताम् ॥

देहाद्यारम्भसामर्थ्याज्ज्ञानं सद्विषयं त्वयि ।
अभिभूय फलं कुर्यात्कर्मान्ते ज्ञानमुद्भवेत् ॥ ३ ॥

आरब्धस्य फले ह्येते भोगो ज्ञानं च कर्मणः ।
अविरोधस्तयोर्युक्तो वैधर्म्यं चेतरस्य तु ॥ ४ ॥

देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ।
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ।
ततः सर्वमिदं सिद्धं प्रयोगोऽस्माभिरीरितः ॥ ५ ॥

बुद्ध्यपराधप्रकरणम् ॥

मृताशङ्को यथोदङ्को नाग्रहीदमृतं यथा ।
कर्मनाशभयाज्जन्तोरात्मज्ञानाग्रहस्तथा ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

बुद्धिस्थश्चलतीवात्मा ध्यायतीव च दृश्यते ।
नौगतस्य यथा वृक्षास्तद्वत्संसारविभ्रमः ॥ २ ॥

नौस्थस्य प्रातिलोम्येन नगानां गमनं यथा ।
आत्मनः संसृतिस्तद्वद्ध्यायतीवेति हि श्रुतिः ॥ ३ ॥

चैतन्यप्रतिबिम्बेन व्याप्तो बोधो हि जायते ।
बुद्धेः शब्दादिनिर्भासस्तेन मोमुह्यते जगत् ॥ ४ ॥

चैतन्यभास्यताहमस्तादर्थ्यं च तदस्य यत् ।
इदमंशप्रहाणे न परः सोऽनुभवो भवेत् ॥ ५ ॥

विशेषापोहप्रकरणम् ॥

छित्त्वा त्यक्तेन हस्तेन स्वयं नात्मा विशेष्यते ।
तथा शिष्टेन सर्वेण येन येन विशेष्यते ॥ १ ॥

तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन तुल्यं सर्वं विशेषणम् ।
अनात्मत्वेन तस्माज्ज्ञो मुक्तः सर्वैर्विशेषणैः ॥ २ ॥

विशेषणमिदं सर्वं साध्वलंकरणं यथा ।
अविद्यास्तमतः सर्वं ज्ञात आत्मन्यसद्भवेत् ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

ज्ञातैवात्मा सदा ग्राह्यो ज्ञेयमुत्सृज्य केवलः ।
अहमित्यपि यद्ग्राह्यं व्यपेताङ्गसमं हि तत् ॥ ४ ॥

यावान्स्यादिदमंशो यः स स्वतोऽन्यो विशेषणम् ।
विशेषप्रक्षयो यत्र सिद्धो ज्ञश्चित्रगुर्यथा ॥ ५ ॥

इदमंशोऽहमित्यत्र त्याज्यो नात्मेति पण्डितैः ।
अहं ब्रह्मेति शिष्टांशो भूतपूर्वगतेर्भवेत् ॥ ६ ॥

बुद्ध्यारूढप्रकरणम् ॥

बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं दृश्यते यत्र तत्र वा ।
मया तस्मात्परं ब्रह्म सर्वज्ञश्चास्मि सर्वगः ॥ १ ॥

यथात्मबुद्धिचाराणां साक्षी तद्वत्परेष्वपि ।
नैवापोढुं न चादातुं शक्यस्तस्मात्परो ह्यहम् ॥ २ ॥

विकारित्वमशुद्धत्वं भौतिकत्वं न चात्मनः ।
अशेषबुद्धिसाक्षित्वाद्बुद्धिवन्नाल्पवेदना ॥ ३ ॥

मणौ प्रकाश्यते यद्वद्रक्ताद्याकारतातपे ।
मयि संदृश्यते सर्वमातपेनेव तन्मया ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

बुद्धौ दृश्यं भवेद्बुद्धौ सत्यां नास्ति विपर्यये ।
द्रष्टा यस्मात्सदा द्रष्टा तस्माद्द्वैतं न विद्यते ॥ ५ ॥

अविवेकात्पराभावं यथा बुद्धिरवेत्तथा ।
विवेकात्तु परादन्यः स्वयं चापि न विद्यते ॥ ६ ॥

मतिविलापनप्रकरणम् ॥

चितिः स्वरूपं स्वत एव मे मते
रसादियोगस्तव मोहकारितः ।
अतो न किंचित्तव चेष्टितेन मे
फलं भवेत्सर्वविशेषहानतः ॥ १ ॥

विमुच्य मायामयकार्यतामिह
प्रशान्तिमायाह्यसदीहितात्सदा ।
अहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिम-
त्तथाजमेकं द्वयवर्जितं यतः ॥ २ ॥

सदा च भूतेषु समोऽस्मि केवलो
यथा च खं सर्वगमक्षरं शिवम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

निरन्तरं निष्कलमक्रियं परं
ततो न मेऽस्तीह फलं तवेहितैः ॥ ३ ॥

अहं ममैको न मदन्यदिष्यते
तथा न कस्याप्यहमस्म्यसङ्गतः ।
असङ्गरूपोऽहमतो न मे त्वया
कृतेन कार्यं तव चाद्वयत्वतः ॥ ४ ॥

फले च हेतौ च जनो विषक्तवा-
निति प्रचिन्त्याहमतो विमोक्षणे ।
जनस्य संवादमिमं प्रक्लृप्तवा-
न्स्वरूपतत्त्वार्थविबोधकारणम् ॥

संवादमेतं यदि चिन्तयेन्नरो
विमुच्यतेऽज्ञानमहाभयागमात् ।
विमुक्तकामश्च तथा जनः सदा
चरत्यशोकः सम आत्मवित्सुखी ॥ ६ ॥

सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम् ॥

सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये गन्धादेरुत्तरोत्तरम् ।
प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वप्रहाणतः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

शारीरा पृथिवी तावद्यावद्बाह्या प्रमाणतः ।
अम्ब्वादीनि च तत्त्वानि तावज्ज्ञेयानि कृत्स्नशः ॥ २ ॥

वाय्वादीनां यथोत्पत्तेः पूर्वं खं सर्वगं तथा ।
अहमेकः सदा शुद्धश्चिन्मात्रः सर्वगोऽद्वयः ॥

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ता ये प्राणिनो मम पूः स्मृताः ।
कामक्रोधादयो दोषा जायेरन्मे कुतोऽन्यतः ॥

भूतदोषैः सदास्पृष्टं सर्वभूतस्थमीश्वरम् ।
नीलं व्योम यथा बालो दुष्टं मां वीक्षते जनः ॥

मच्चैतन्यावभास्यत्वात्सर्वप्राणिधियां सदा ।
पूर्मम प्राणिनः सर्वे सर्वज्ञस्य विपाप्मनः ॥

जनिमज्ज्ञानविज्ञेयं स्वप्नज्ञानवदिष्यते ।
नित्यं निर्विषयं ज्ञानं तस्माद्द्वैतं न विद्यते ॥ ७ ॥

ज्ञातुर्ज्ञातिर्हि नित्योक्ता सुषुप्ते त्वन्यशून्यतः ।
जाग्रज्ज्ञातिस्त्वविद्यातस्तद्ग्राह्यं चासदिष्यताम् ॥

रूपवत्त्वाद्यसत्त्वान्न दृष्ट्यादेः कर्मता यथा ।
एवं विज्ञानकर्मत्वं भूम्नो नास्तीति गम्यते ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् ॥

दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं
सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम् ।
अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं
तदेव चाहं सततं विमुक्त ॐ ॥ १ ॥

दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको
न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ।
पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः
सुपूर्णभूमा त्वज आत्मनि स्थितः ॥ २ ॥

अजोऽमरश्चैव तथाजरोऽमृतः
स्वयंप्रभः सर्वगतोऽहमद्वयः ।
न कारणं कार्यमतीव निर्मलः
सदैव तृप्तश्च ततो विमुक्त ॐ ॥ ३ ॥

सुषुप्तजाग्रत्स्वपतश्च दर्शनं
न मेऽस्ति किंचित्तु मतेर्हि मोहनम् ।
स्वतश्च तेषां परतोऽप्यसत्त्वत-
स्तुरीय एवास्मि सदा दृगद्वयः ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

शरीरबुद्धीन्द्रियदुःखसंतति-
र्न मे न चाहं मम निर्विकारतः ।
असत्त्वहेतोश्च तथैव संतते-
रसत्त्वमस्याः स्वपतो हि दृश्यवत् ॥

इदं तु सत्यं मम नास्ति विक्रिया
विकारहेतुर्न हि मेऽद्वयत्वतः ।
न पुण्यपापे न च मोक्षबन्धने
न चास्ति वर्णाश्रमिताशरीरतः ॥ ६ ॥

अनादितो निर्गुणतो न कर्म मे
फलं च तस्मात्परमोऽहमद्वयः ।
यथा नभः सर्वगतं न लिप्यते
तथा ह्यहं देहगतोऽपि सूक्ष्मतः ॥ ७ ॥

सदा च भूतेषु समोऽहमीश्वरः
क्षराक्षराभ्यां परमो ह्यथोत्तमः ।
परात्मतत्त्वं च तथाद्वयोऽपि स-
न्विपर्ययेणाभिवृतस्त्वविद्यया ॥ ८ ॥

अविद्यया भावनया च कर्मभि-
र्विविक्त आत्माव्यवधिः सुनिर्मलः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

दृगादिशक्तिप्रचितोऽहमद्वयः
स्थितः स्वरूपे गगनं यथाचलम् ॥ ९ ॥

अहं परं ब्रह्म विनिश्चयात्मदृङ्
न जायते भूय इति श्रुतेर्वचः ।
न चैव बीजेऽप्यसति प्रजायते
फलं न जन्मास्ति ततो ह्यमोहता ॥ १० ॥

ममेदमित्थं च तथेदमीदृशं
तथाहमेवं न परो न चान्यथा ।
विमूढतैवं न जनस्य कल्पना
सदा समे ब्रह्मणि चाद्वये शिवे ॥ ११ ॥

यदद्वयं ज्ञानमतीव निर्मलं
महात्मनां तत्र नशोकमोहता ।
तयोरभावे न हि जन्म कर्म वा
भवेदयं वेदविदां विनिश्चयः ॥ १२ ॥

सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
द्वयं तु पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।
तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इतीदमुक्तं परमार्थदर्शनं
मया हि वेदान्तविनिश्चितं परम् ।
विमुच्यतेऽस्मिन्यदि निश्चितो भवे-
न्न लिप्यते व्योमवदेव कर्मभिः ॥ १४ ॥

—※—

ईक्षितृत्वप्रकरणम् ॥

ईक्षितृत्वं स्वतः सिद्धं जन्तूनां च ततोऽन्यता ।
अज्ञानादित्यतोऽन्यत्वं सदसीति निवर्त्यते ॥ १ ॥

एतावद्ध्यमृतत्वं न किंचिदन्यत्सहायकम् ।
ज्ञानस्येति ब्रुवच्छास्त्रं सलिङ्गं कर्म बाधते ॥ २ ॥

सर्वेषां मनसो वृत्तमविशेषेण पश्यतः ।
तस्य मे निर्विकारस्य विशेषः स्यात्कथंचन ॥

मनोवृत्तं मनश्चैव स्वप्नवज्जाग्रतीक्षितुः ।
संप्रसादे ह्यसत्त्वाच्चिन्मात्रः सर्वगोऽव्ययः ॥

स्वप्नः सत्यो यथाबोधाद्देहात्मत्वं तथैव च ।
प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वं जाग्रत्स्यादात्मवेदनात् ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

व्योमवत्सर्वभूतस्थो भूतदोषैर्विवर्जितः ।
साक्षी चेतागुणः शुद्धो ब्रह्मैवास्मि स केवलः ॥

नामरूपक्रियाभ्योऽन्यो नित्यमुक्तस्वरूपवान् ।
अहमात्मा परं ब्रह्म चिन्मात्रोऽहं सदाद्वयः ॥ ७ ॥

अहं ब्रह्मास्मि कर्ता च भोक्ता चास्मीति ये विदुः ।
ते नष्टा ज्ञानकर्मभ्यां नास्तिकाः स्युर्न संशयः ॥

धर्माधर्मफलैर्योग इष्टोऽदृष्टो यथात्मनः ।
शास्त्राद्ब्रह्मत्वमप्यस्य मोक्षो ज्ञानात्तथेष्यताम् ॥

या माहारजनाद्यास्ता वासनाः स्वप्नदर्शिभिः ।
अनुभूयन्त एवेह ततोऽन्यः केवलो दृशिः ॥ १० ॥

कोशादिव विनिष्कृष्टः कार्यकारणवर्जितः ।
यथासिर्दृश्यते स्वप्ने तद्वद्बोद्धा स्वयंप्रभः ॥ ११ ॥

आपेषात्प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य स्वाभाविकं पदम् ।
उक्तं नेत्यादिवाक्येन कल्पितस्यापनेतृणा ॥ १२ ॥

महाराजादयो लोका मयि यद्वत्प्रकल्पिताः ।
स्वप्ने तद्वद्द्वयं विद्याद्रूपं वासनया सह ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

देहलिङ्गात्मना कार्या वासनारूपिणा क्रियाः ।
नेति नेत्यात्मरूपत्वान्न मे कार्या क्रिया क्वचित् ॥ १४ ॥

न ततोऽमृतताशास्ति कर्मणोऽज्ञानहेतुतः ।
मोक्षस्य ज्ञानहेतुत्वान्न तदन्यदपेक्षते ॥ १५ ॥

अमृतं चाभयं नार्तं नेतीत्यात्मा प्रियो मम ।
विपरीतमतोऽन्यद्यत्त्यजेत्तत्सक्रियं ततः ॥ १६ ॥

प्रकाशप्रकरणम् ॥

प्रकाशस्थं यथा देहं सालोकमभिमन्यते ।
द्रष्ट्राभासं तथा चित्तं द्रष्टाहमिति मन्यते ॥ १ ॥

यदेव दृश्यते लोके तेनाभिन्नत्वमात्मनः ।
प्रपद्यते ततो मूढस्तेनात्मानं न विन्दति ॥ २ ॥

दशमस्य नवात्मत्वप्रतिपत्तिवदात्मनः ।
दृश्येषु तद्वदेवायं मूढो लोको न चान्यथा ॥ ३ ॥

त्वं कुरु त्वं तदेवेति प्रत्ययावेककालिकौ ।
एकनीडौ कथं स्यातां विरुद्धौ न्यायतो वद ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य स्वभावतः ।
स्वापवत्तत्प्रहाणाय तत्त्वमित्युच्यते दृशेः ॥ ५ ॥

दृशेश्छाया यदारूढा मुखच्छायेव दर्शने ।
पश्यंस्तं प्रत्ययं योगी दृष्ट आत्मेति मन्यते ॥ ६ ॥

तं च मूढं च यद्यन्यं प्रत्ययं वेत्ति नो दृशेः ।
स एव योगिनां श्रेष्ठो नेतरः स्यान्न संशयः ॥ ७ ॥

विज्ञातेर्यस्तु विज्ञाता स त्वमित्युच्यते यतः ।
स स्यादनुभवस्तस्य ततोऽन्योऽनुभवो मृषा ॥ ८ ॥

दृशिरूपे सदा नित्ये दर्शनादर्शने मयि ।
कथं स्यातां ततो नान्य इष्यतेऽनुभवस्ततः ॥ ९ ॥

यत्स्थस्तापो रवेर्देहे दृशेः स विषयो यथा ।
सत्त्वस्थस्तद्वदेवेह दृशेः स विषयस्तथा ॥ १० ॥

प्रतिषिद्धेदमंशो ज्ञः खमिवैकरसोऽद्वयः ।
नित्यमुक्तस्तथा शुद्धः सोऽहं ब्रह्मास्मि केवलः ॥ ११ ॥

विज्ञातुर्नैव विज्ञाता परोऽन्यः संभवत्यतः ।
विज्ञाताहं परो मुक्तः सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यो वेदालुप्तदृष्टित्वमात्मनोऽकर्तृतां तथा ।
ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरः ॥ १३ ॥

ज्ञातैवाहमविज्ञेयः शुद्धो मुक्तः सदेत्यपि ।
विवेकी प्रत्ययो बुद्धेर्दृश्यत्वान्नाशवान्यतः ॥ १४ ॥

अलुप्ता त्वात्मनो दृष्टिर्नोत्पाद्या कारकैर्यतः ।
दृश्यया चान्यया दृष्ट्या जन्यतास्याः प्रकल्पिता ॥

देहात्मबुद्ध्यपेक्षत्वादात्मनः कर्तृता मृषा ।
नैव किंचित्करोमीति सत्या बुद्धिः प्रमाणजा ॥ १६ ॥

कर्तृत्वं कारकापेक्षमकर्तृत्वं स्वभावतः ।
कर्ता भोक्तेति विज्ञानं मृषैवेति सुनिश्चितम् ॥ १७ ॥

एवं शास्त्रानुमानाभ्यां स्वरूपेऽवगते सति ।
नियोज्योऽहमिति ह्येषा सत्या बुद्धिः कथं भवेत् ॥

यथा सर्वान्तरं व्योम व्योम्नोऽप्याभ्यन्तरो ह्यहम् ।
निर्विकारोऽचलः शुद्धोऽजरो मुक्तः सदाद्वयः ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

अचक्षुष्ट्वप्रकरणम् ।

अचक्षुष्ट्वान्न दृष्टिर्मे तथाश्रोत्रस्य का श्रुतिः ।
अवाक्त्वान्न तु वक्तिः स्यादमनस्त्वान्मतिः कुतः ॥ १ ॥

अप्राणस्य न कर्मास्ति बुद्ध्यभावे न वेदिता ।
विद्याविद्ये ततो न स्तश्चिन्मात्रज्योतिषो मम ॥ २ ॥

नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य कूटस्थस्याविचालिनः ।
अमृतस्याक्षरस्यैवमशरीरस्य सर्वदा ॥ ३ ॥

जिघत्सा वा पिपासा वा शोकमोहौ जरामृती ।
न विद्यन्तेऽशरीरत्वाद्व्योमवद्व्यापिनो मम ॥ ४ ॥

अस्पर्शत्वान्न मे स्पृष्टिर्नाजिह्वत्वाद्रसज्ञता ।
नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञानाज्ञाने न मे सदा ॥ ५ ॥

या तु स्यान्मानसी वृत्तिश्चाक्षुष्का रूपरञ्जना ।
नित्यमेवात्मनो दृष्ट्या नित्यया दृश्यते हि सा ॥ ६ ॥

तथान्येन्द्रिययुक्ता या वृत्तयो विषयाञ्जनाः ।
स्मृती रागादिरूपा च केवलान्तर्मनस्यपि ॥ ७ ॥

मानस्यस्तद्वदन्यस्य दृश्यन्ते स्वप्नवृत्तयः ।
द्रष्टुर्दृष्टिस्ततो नित्या शुद्धानन्ता च केवला ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अनित्या साविशुद्धेति गृह्यतेऽत्राविवेकतः ।
सुखी दुःखी तथा चाहं दृश्ययोपाधिभूतया ॥ ९ ॥

मूढया मूढ इत्येवं शुद्धया शुद्ध इत्यपि ।
मन्यते सर्वलोकोऽयं येन संसारमृच्छति ॥ १० ॥

अचक्षुष्कादिशास्त्रोक्तं सबाह्याभ्यन्तरं ह्यजम् ।
नित्यमुक्तमिहात्मानं मुमुक्षुश्चेत्सदा स्मरेत् ॥ ११ ॥

अचक्षुष्कादिशास्त्राच्च नेन्द्रियाणि सदा मम ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चाथर्वणं वचः ॥ १२ ॥

शब्दादीनामभावश्च श्रूयते मम काठके ।
अप्राणो ह्यमना यस्मादविकारी सदा ह्यहम् ॥ १३ ॥

विक्षेपो नास्ति तस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।
विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ १४ ॥

अमनस्कस्य शुद्धस्य कथं तत्स्याद्द्वयं मम ।
अमनस्त्वाविकारित्वे विदेहव्यापिनो मम ॥ १५ ॥

इत्येतद्यावदज्ञानं तावत्कार्यं ममाभवत् ।
नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य बुद्धस्य च सदा मम ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

समाधिर्वासमाधिर्वा कार्यं चान्यत्कुतो भवेत् ।
मां हि ध्यात्वा च बुद्ध्वा च मन्यन्ते कृतकृत्यताम् ॥

अहं ब्रह्मास्मि सर्वोऽस्मि शुद्धो बुद्धोऽस्म्यतः सदा ।
अजः सर्वत एवाहमजरश्चाक्षयोऽमृतः ॥ १८ ॥

मदन्यः सर्वभूतेषु बोद्धा कश्चिन्न विद्यते ।
कर्माध्यक्षश्च साक्षी च चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः ॥ १९ ॥

न सच्चाहं न चासच्च नोभयं केवलः शिवः ।
न मे संध्या न रात्रिर्वा नाहर्वा सर्वदा दृशेः ॥ २० ॥

सर्वमूर्तिविमुक्तं यद्यथा खं सूक्ष्ममद्वयम् ।
तेनाप्यस्मि विना भूतं ब्रह्मैवाहं तथाद्वयम् ॥ २१ ॥

ममात्मास्य त आत्मेति भेदो व्योम्नो यथा भवेत् ।
एकस्य सुषिभेदेन तथा मम विकल्पितः ॥ २२ ॥

भेदोऽभेदस्तथा चैको नाना चेति विकल्पितः ।
ज्ञेयं ज्ञाता गतिर्गन्ता मय्येकस्मिन्कुतो भवेत् ॥ २३ ॥

न मे हेयं न चाहेयमविकारी यतो ह्यहम् ।
सदा मुक्तः सदा शुद्धः सदा बुद्धोऽगुणोऽद्वयः ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्येवं सर्वदात्मानं विद्यात्सर्वं समाहितः ।
विदित्वा मां स्वदेहस्थमृषिर्मुक्तो ध्रुवो भवेत् ॥ २५ ॥

कृतकृत्यश्च सिद्धश्च योगी ब्राह्मण एव च ।
यदेवं वेद तत्त्वार्थमन्यथा ह्यात्महा भवेत् ॥ २६ ॥

वेदार्थो निश्चितो ह्येष समासेन मयोदितः ।
संन्यासिभ्यः प्रवक्तव्यः शान्तेभ्यः शिष्टबुद्धिना ॥ २७ ॥

स्वप्नस्मृतिप्रकरणम् ॥

स्वप्नस्मृत्योर्घटादेर्हि रूपाभासः प्रदृश्यते ।
पुरा नूनं तदाकारा धीर्दृष्टेत्यनुमीयते ॥ १ ॥

भिक्षामटन्यथा स्वप्ने दृष्टो देहो न स स्वयम् ।
जाग्रद्दृश्यात्तथा देहाद्द्रष्टृत्वादन्य एव सः ॥ २ ॥

मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।
रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥ ३ ॥

व्यञ्जको वा यथालोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् ।
सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

धीरेवार्थस्वरूपा हि पुंसां दृष्टा पुरापि च ।
न चेत्स्वप्ने कथं पश्येत्स्मरतो वाकृतिः कुतः ॥ ५ ॥

व्यञ्जकत्वं तदेवास्या रूपाद्याकारदृश्यता ।
द्रष्टृत्वं च दृशेस्तद्वद्व्याप्तिः स्याद्धिय उद्भवे ॥ ६ ॥

चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु बुद्धयः ।
मया यस्मात्प्रकाश्यन्ते सर्वस्यात्मा ततो ह्यहम् ॥ ७ ॥

करणं कर्म कर्ता च क्रिया स्वप्ने फलं च धीः ।
जाग्रत्येवं यतो दृष्टा द्रष्टा तस्मात्ततोऽन्यथा ॥ ८ ॥

बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं हेयोपादेयरूपतः ।
हानोपादानकर्तात्मा न त्याज्यो न च गृह्यते ॥ ९ ॥

सबाह्याभ्यन्तरे शुद्धे प्रज्ञानैकरसे घने ।
बाह्यमाभ्यन्तरं चान्यत्कथं हेयं प्रकल्प्यते ॥ १० ॥

य आत्मा नेति नेतीति परापोहेन शोषितः ।
स चेद्ब्रह्मविदात्मेष्टो यतेतातः परं कथम् ॥ ११ ॥

अशनायाद्यतिक्रान्तं ब्रह्मैवास्मि निरन्तरम् ।
कार्यवान्स्यां कथं चाहं विमृशेदेवमञ्जसा ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

पारगस्तु यथा नद्यास्तत्स्थः पारं यियासति ।
आत्मज्ञश्चेत्तथा कार्यं कर्तुमन्यदिहेच्छति ॥ १३ ॥

आत्मज्ञस्यापि यस्य स्याद्धानोपादानता यदि ।
न मोक्षार्हः स विज्ञेयो वान्तोऽसौ ब्रह्मणा ध्रुवम् ॥

सादित्यं हि जगत्प्राणस्तस्मान्नाहर्निशैव वा ।
प्राणज्ञस्यापि न स्यातां कुतो ब्रह्मविदोऽद्वये ॥

न स्मरत्यात्मनो ह्यात्मा विस्मरेद्वाप्यलुप्तचित् ।
मनोऽपि स्मरतीत्येतज्ज्ञानमज्ञानहेतुजम् ॥ १६ ॥

ज्ञातुर्ज्ञेयः परो ह्यात्मा सोऽविद्याकल्पितः स्मृतः ।
अपोढे विद्यया तस्मिन्रज्ज्वां सर्प इवाद्वयः ॥ १७ ॥

कर्तृकर्मफलाभावात्सबाह्याभ्यन्तरं ह्यजम् ।
ममाहं वेति यो भावस्तस्मिन्कस्य कुतो भवेत् ॥ १८ ॥

आत्मा ह्यात्मीय इत्येष भावोऽविद्याप्रकल्पितः ।
आत्मैकत्वे ह्यसौ नास्ति बीजाभावे कुतः फलम् ॥

द्रष्टृ श्रोतृ तथा मन्तृ विज्ञात्रेव तदक्षरम् ।
द्रष्टृ नान्यदतस्तस्माद्यस्माद्द्रष्टाहमक्षरम् ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

स्थावरं जङ्गमं चैव द्रष्टृत्वादिक्रियायुतम् ।
सर्वमक्षरमेवातः सर्वस्यात्माक्षरं त्वहम् ॥ २१ ॥

अकार्यशेषमात्मानमक्रियात्मक्रियाफलम् ।
निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति स पश्यति ॥ २२ ॥

ममाहंकारयत्नेच्छाः शून्या एव स्वभावतः ।
आत्मनीति यदि ज्ञातमाध्वं स्वस्थाः किमीहितैः ॥ २३ ॥

योऽहंकर्तारमात्मानं तथा वेत्तारमेव च ।
वेत्त्यनात्मज्ञ एवासौ योऽन्यथाज्ञः स आत्मवित् ॥ २४ ॥

यथान्यत्वेऽपि तादात्म्यं देहादिष्वात्मनो मतम् ।
तथाकर्तुरविज्ञानात्फलकर्मात्मतात्मनः ॥ २५ ॥

दृष्टिः श्रुतिर्मतिर्ज्ञातिः स्वप्ने दृष्टा जनैः सदा ।
तासामात्मस्वरूपत्वादतः प्रत्यक्षतात्मनः ॥ २६ ॥

परलोकभयं यस्य नास्ति मृत्युभयं तथा ।
तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः स्युः सब्रह्मेन्द्रा अपीश्वराः ॥

ईश्वरत्वेन किं तस्य ब्रह्मेन्द्रत्वेन वा पुनः ।
तृष्णा चेत्सर्वतश्छिन्ना सर्वदैन्योद्भवाशुभा ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अहमित्यात्मधीर्या च ममेत्यात्मीयधीरपि ।
अर्थशून्या यदा यस्य स आत्मज्ञो भवेत्तदा ॥ २९ ॥

बुद्ध्यादौ सत्युपाधौ च तथा सत्यविशेषता ।
यस्य चेदात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यं कथं भवेत् ॥ ३० ॥

प्रसन्ने विमले व्योम्नि प्रज्ञानैकरसेऽद्वये ।
उत्पन्नात्मधियो ब्रूत किमन्यत्कार्यमिष्यते ॥ ३१ ॥

आत्मानं सर्वभूतस्थममित्रं चात्मनोऽपि यः ।
पश्यन्निच्छत्यसौ नूनं शीतीकर्तुं विभावसुम् ॥ ३२ ॥

प्रज्ञाप्राणानुकार्यात्मा च्छायेवाक्षादिगोचरः ।
ध्यायतीवेति चोक्तो हि शुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥

अप्राणस्यामनस्कस्य तथासंसर्गिणो दृशेः ।
व्योमवद्व्यापिनो ह्यस्य कथं कार्यं भवेन्मम ॥ ३४ ॥

असमाधिं न पश्यामि निर्विकारस्य सर्वदा ।
ब्रह्मणो मे विशुद्धस्य शोध्यं नान्यद्विपाप्मनः ॥ ३५ ॥

गन्तव्यं च तथा नैव सर्वगस्याचलस्य च ।
नोर्ध्वं नाधस्तिरो वापि निष्कलस्यागुणत्वतः ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

चिन्मात्रज्योतिषो नित्यं तमस्तस्मिन्न विद्यते ।
कथं कार्यं ममैवाद्य नित्यमुक्तस्य शिष्यते ॥ ३७ ॥

अमनस्कस्य का चिन्ता क्रिया वानिन्द्रियस्य का ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति सत्यं श्रुतेर्वचः ॥ ३८ ॥

अकालत्वाददेशत्वाद्विभुत्वादनिमित्ततः ।
आत्मनो नैव कालादेरपेक्षा ध्यायतः सदा ॥ ३९ ॥

यस्मिन्देवाश्च वेदाश्च
पवित्रं कृत्स्नमेकताम् ।
व्रजेत्तन्मानसं तीर्थं
यस्मिन्स्नात्वामृतो भवेत् ॥ ४० ॥

न चास्ति शब्दादिरनन्यवेदनः
परस्परेणापि न चैव दृश्यते ।
परेण दृश्यास्तु यथा रसादय-
स्तथैव दृश्यत्वत एव दैहिकाः ॥ ४१ ॥

अहं ममेत्येषणयत्नविक्रिया-
सुखादयस्तद्वदिह प्रदृश्यतः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

दृश्यत्वयोगाच्च परस्परेण ते
न दृश्यतां यान्ति ततः परो भवेत् ॥ ४२ ॥

अहंक्रियाद्या हि समस्तविक्रिया
सकर्तृका कर्मफलेन संहृता ।
चितिस्वरूपेण समन्ततोऽर्कव-
त्प्रकाश्यमानासिततात्मनो ह्यतः ॥ ४३ ॥

दृशिस्वरूपेण हि सर्वदेहिनां
वियद्यथा व्याप्य मनांस्यवस्थितः ।
अतो न तस्मादपरोऽस्ति वेदिता
परोऽपि तस्मादत एक ईश्वरः ॥ ४४ ॥

शरीरबुद्ध्योर्यदि चान्यदृश्यता
निरात्मवादाः सुनिराकृता मया ।
परश्च शुद्धो ह्यविशुद्धिकर्मतः
सुनिर्मलः सर्वगतोऽसितोऽद्वयः ॥ ४५ ॥

घटादिरूपं यदि ते न गृह्यते
मनः प्रवृत्तं बहुधा स्ववृत्तिभिः ।
अशुद्ध्यचिद्रूपविकारदोषता
मतेर्यथा वारयितुं न पार्यते ॥ ४६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

यथा विशुद्धं गगनं निरन्तरं
न सज्जते नापि च लिप्यते तथा ।
समस्तभूतेषु सदैवतेष्वयं
समः सदात्मा ह्यजरोऽमरोऽभयः ॥ ४७ ॥

अमूर्तमूर्तानि च कर्मवासना
दृशिस्वरूपस्य बहिः प्रकल्पिताः ।
अविद्यया ह्यात्मनि मूढदृष्टिभि-
र्व्यपोह्य नेतीत्यवशोषितो दृशिः ॥ ४८ ॥

प्रबोधरूपं मनसोऽर्थयोगजं
स्मृतौ च सुप्तस्य च दृश्यतेऽर्थवत् ।
तथैव देहप्रतिमानतः पृथ-
ग्दृशेः शरीरं च मनश्च दृश्यतः ॥ ४९ ॥

स्वभावशुद्धे गगने घनादिके
मलेऽपयाते सति चाविशेषता ।
यथा च तद्वच्छ्रुतिवारितद्वये
सदाविशेषो गगनोपमे दृशौ ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नान्यदन्यत्प्रकरणम् ॥

नान्यदन्यद्भवेद्यस्मान्नान्यत्किंचिद्विचिन्तयेत् ।
अन्यस्यान्यात्मभावे हि नाशस्तस्य ध्रुवो भवेत् ॥ १ ॥

स्मरतो दृश्यते दृष्टं पटे चित्रमिवार्पितम् ।
यत्र येन च तौ ज्ञेयौ सत्त्वक्षेत्रज्ञसंज्ञकौ ॥ २ ॥

फलान्तं चानुभूतं यद्युक्तं कर्त्रादिकारकैः ।
स्मर्यमाणं हि कर्मस्थं पूर्वकर्मैव तच्चितः ॥ ३ ॥

द्रष्टुश्चान्यद्भवेद्दृश्यं दृश्यत्वाद्घटवत्सदा ।
दृश्याद्द्रष्टासजातीयो न धीवत्साक्षितान्यथा ॥ ४ ॥

स्वात्मबुद्धिमपेक्ष्यासौ विधीनां स्यात्प्रयोजकः ।
जात्यादिः शववत्तेन तद्भिन्नानात्मतान्यथा ॥ ५ ॥

न प्रियाप्रिय इत्युक्तेर्नादेहत्वं क्रियाफलम् ।
देहयोगः क्रियाहेतुस्तस्माद्विद्वान्क्रियास्त्यजेत् ॥ ६ ॥

कर्मस्वात्मा स्वतन्त्रश्चेन्निवृत्तौ च तथेष्यताम् ।
अदेहत्वे फलेऽकार्ये ज्ञाते कुर्यात्कथं क्रियाः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

जात्यादीन्संपरित्यज्य निमित्तं कर्मणां बुधः ।
कर्महेतुविरुद्धं यत्स्वरूपं शास्त्रतः स्मरेत् ॥ ८ ॥

आत्मैकः सर्वभूतेषु तानि तस्मिंश्च खे यथा ।
पर्यगाद्व्योमवत्सर्वं शुक्रं दीप्तिमदिष्यते ॥ ९ ॥

व्रणस्नाय्वोरभावेन स्थूलं देहं निवारयेत् ।
शुद्धपापतयालेपं लिङ्गं चाकायमित्युत ॥ १० ॥

वासुदेवो यथाश्वत्थे स्वदेहे चाब्रवीत्समम् ।
तद्वद्वेत्ति य आत्मानं समं स ब्रह्मवित्तमः ॥ ११ ॥

यथा ह्यन्यशरीरेषु ममाहंता न चेष्यते ।
अस्मिंश्चापि तथा देहे धीसाक्षित्वाविशेषतः ॥ १२ ॥

रूपसंस्कारतुल्याधी रागद्वेषौ भयं च यत् ।
गृह्यते धीश्रयं तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभयः सदा ॥ १३ ॥

यन्मनास्तन्मयोऽन्यत्वे नात्मत्वाप्तौ क्रियात्मनि ।
आत्मत्वे चानपेक्षत्वात्सापेक्षं हि न तत्स्वयम् ॥ १४ ॥

खमिवैकरसा ज्ञप्तिरविभक्ताजरामला ।
चक्षुराद्युपधाना सा विपरीता विभाव्यते ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

दृश्यत्वादहमित्येष नात्मधर्मो घटादिवत्।
तथान्ये प्रत्यया ज्ञेया दोषाश्चात्मामलो ह्यतः॥ १६॥

सर्वप्रत्ययसाक्षित्वादविकारी च सर्वगः।
विक्रियेत यदि द्रष्टा बुद्ध्यादीवाल्पविद्भवेत्॥ १७॥

न दृष्टिर्लुप्यते द्रष्टुश्चक्षुरादेर्यथैव तत्।
न हि द्रष्टुरिति ह्युक्तं तस्माद्द्रष्टा सदैव दृक्॥ १८॥

संघातो वास्मि भूतानां करणानां तथैव च।
व्यस्तं वान्यतमो वास्मि को वास्मीति विचारयेत्॥

व्यस्तं नाहं समस्तं वा भूतमिन्द्रियमेव वा।
ज्ञेयत्वात्करणत्वाच्च ज्ञातान्योऽस्माद्घटादिवत्॥ २०॥

आत्माग्नेरिन्धना बुद्धिरविद्याकामकर्मभिः।
दीपिता प्रज्वलत्येषा द्वारैः श्रोत्रादिभिः सदा॥ २१॥

दक्षिणाक्षिप्रधानेषु यदा बुद्धिर्विचेष्टते।
विषयैर्हविषा दीप्त आत्माग्निः स्थूलभुक्तदा॥ २२॥

हूयन्ते तु हवींषीति रूपादिग्रहणे स्मरन्।
अरागद्वेष आत्माग्नौ जाग्रद्दोषैर्न लिप्यते॥ २३॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

मानसे तु गृहे व्यक्ता अविद्याकर्मवासनाः ।
पश्यंस्तैजस आत्मोक्तः स्वयंज्योतिःप्रकाशिताः ॥ २४

विषया वासना वापि चोद्यन्ते नैव कर्मभिः ।
यदा बुद्धौ तदा ज्ञेयः प्राज्ञ आत्मा ह्यनन्यदृक् ॥ २५ ॥

मनोबुद्धीन्द्रियाणां च ह्यवस्थाः कर्मचोदिताः ।
चैतन्येनैव भास्यन्ते रविणेव घटादयः ॥ २६ ॥

तत्रैवं सति बुद्धीर्ज्ञ आत्मभासावभासयन् ।
कर्ता तासां यदर्थास्ता मूढैरेवाभिधीयते ॥ २७ ॥

सर्वज्ञोऽप्यत एव स्यात्स्वेन भासावभासयन् ।
सर्वं सर्वक्रियाहेतोः सर्वकृत्त्वं तथात्मनः ॥ २८ ॥

सोपाधिश्चैवमात्मोक्तो निरुपाख्योऽनुपाधिकः ।
निष्कलो निर्गुणः शुद्धस्तं मनो वाक्च नाप्नुतः ॥

चेतनोऽचेतनो वापि कर्ताकर्ता गतोऽगतः ।
बद्धो मुक्तस्तथा चैकोऽनेकः शुद्धोऽन्यथेति वा ॥

अप्राप्यैव निवर्तन्ते वाचो धीभिः सहैव तु ।
निर्गुणत्वात्क्रियाभावाद्विशेषाणामभावतः ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

व्यापकं सर्वतो व्योम मूर्तैः सर्वैर्वियोजितम् ।
यथा तद्वदिहात्मानं विन्द्याच्छुद्धं परं पदम् ॥ ३२ ॥

दृष्टं हित्वा स्मृतिं तस्मिन्सर्वग्रश्च तमस्त्यजेत् ।
सर्वदृग्ज्योतिषा युक्तो दिनकृच्छार्वरं यथा ॥ ३३ ॥

रूपस्मृत्यन्धकारार्थाः प्रत्यया यस्य गोचराः ।
स एवात्मा समो द्रष्टा सर्वभूतेषु सर्वगः ॥ ३४ ॥

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुर्विषयालोकसंगमात् ।
विचित्रो जायते बुद्धेः प्रत्ययोऽज्ञानलक्षणः ॥ ३५ ॥

विविच्यास्मात्स्वमात्मानं विन्द्याच्छुद्धं परं पदम् ।
द्रष्टारं सर्वभूतस्थं समं सर्वभयातिगम् ॥ ३६ ॥

समस्तं सर्वगं शान्तं विमलं व्योमवत्स्थितम् ।
निष्कलं निष्क्रियं सर्वं नित्यं द्वन्द्वैर्विवर्जितम् ॥ ३७ ॥

सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञः कथं ज्ञेयो मयेत्युत ।
विमृश्यैवं विजानीयाज्ज्ञातं ब्रह्म न वेति वा ॥ ३८ ॥

अदृष्टं द्रष्टृविज्ञातं दभ्रमित्यादिशासनात् ।
नैव ज्ञेयं मयान्यैर्वा परं ब्रह्म कथंचन ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

स्वरूपाव्यवधानाभ्यां ज्ञानालोकस्वभावतः ।
अन्यज्ञानानपेक्षत्वाज्ज्ञातं ब्रह्म सदा मया ॥ ४० ॥

नान्येन ज्योतिषा कार्यं रवेरात्मप्रकाशने ।
स्वबोधान्नान्यबोधेच्छा बोधस्यात्मप्रकाशने ॥ ४१ ॥

न तस्यैवान्यतोऽपेक्षा स्वरूपं यस्य यद्भवेत् ।
प्रकाशान्तरदृश्यो न प्रकाशो ह्यस्ति कश्चन ॥ ४२ ॥

व्यक्तिः स्यादप्रकाशस्य प्रकाशात्मसमागमात् ।
प्रकाशस्त्वर्ककार्यः स्यादिति मिथ्यावचो ह्यतः ॥ ४३ ॥

यतोऽभूत्वा भवेद्यच्च तस्य तत्कार्यमिष्यते ।
स्वरूपत्वादभूत्वा न प्रकाशो जायते रवेः ॥ ४४ ॥

सत्तामात्रे प्रकाशस्य कर्तादित्यादिरिष्यते ।
घटादिव्यक्तितो यद्वत्तद्वद्बोधात्मनीष्यताम् ॥ ४५ ॥

बिलात्सर्पस्य निर्याणे सूर्यो यद्वत्प्रकाशकः ।
प्रयत्नेन विना तद्वज्ज्ञातात्मा बोधरूपतः ॥ ४६ ॥

दग्धैवमुष्णः सत्तायां तद्वद्बोधात्मनीष्यताम् ।
सत्येव यदुपाधौ तु ज्ञाते सर्प इवोत्थिते ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ज्ञातायत्तोऽपि तद्वज्ज्ञः कर्ता भ्रामकवद्भवेत् ।
स्वरूपेण स्वयं नात्मा ज्ञेयोऽज्ञेयोऽथवा ततः ॥ ४८ ॥

विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति शासनात् ।
बन्धमोक्षादयो भावास्तद्वदात्मनि कल्पिताः ॥

नाहोरात्रे यथा सूर्ये प्रभारूपाविशेषतः ।
बोधरूपाविशेषान्न बोधाबोधौ तथात्मनि ॥ ५० ॥

यथोक्तं ब्रह्म यो वेद हानोपादानवर्जितम् ।
यथोक्तेन विधानेन स सत्यं नैव जायते ॥ ५१ ॥

जन्ममृत्युप्रवाहेषु पतितो नैव शक्नुयात् ।
इत उद्धर्तुमात्मानं ज्ञानादन्येन केनचित् ॥ ५२ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्ट इति श्रुतेः ॥

ममाहमित्येतदपोह्य सर्वतो
विमुक्तदेहं पदमम्बरोपमम् ।
सुदृष्टशास्त्रानुमितिभ्य ईरितं
विमुच्यतेऽस्मिन्यदि निश्चितो नरः ॥ ५४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

पार्थिवप्रकरणम् ॥

पार्थिवः कठिनो धातुर्द्रवो देहे स्मृतोऽम्मयः ।
पक्तिचेष्टावकाशाः स्युर्वह्निवाय्वम्बरोद्भवाः ॥ १ ॥

घ्राणादीनि तदर्थाश्च पृथिव्यादिगुणाः क्रमात् ।
रूपालोकवदिष्टं हि सजातीयार्थमिन्द्रियम् ॥ २ ॥

बुद्ध्यर्थान्याहुरेतानि वाक्पाण्यादीनि कर्मणे ।
तद्विकल्पार्थमन्तःस्थं मन एकादशं भवेत् ॥ ३ ॥

निश्चयार्था भवेद्बुद्धिस्तां सर्वार्थानुभावनीम् ।
ज्ञातात्मोक्तः स्वरूपेण ज्योतिषा व्यञ्जयन्सदा ॥ ४ ॥

व्यञ्जकस्तु यथालोको व्यङ्ग्यस्याकारतां गतः ।
व्यतिकीर्णोऽप्यसंकीर्णस्तद्वज्ज्ञः प्रत्ययैः सदा ॥ ५ ॥

स्थितो दीपो यथायत्नः प्राप्तं सर्वं प्रकाशयेत् ।
शब्दाद्याकारबुद्धीर्ज्ञः प्राप्तास्तद्वत्प्रपश्यति ॥ ६ ॥

शरीरेन्द्रियसंघात आत्मत्वेन गतां धियम् ।
नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां विशिंषन्ति सुखादयः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

शिरोदुःखादिनात्मानं दुःख्यस्मीति हि पश्यंति ।
द्रष्टान्यो दुःखिनो दृश्याद्द्रष्टृत्वाच्च न दुःख्यसौ ॥ ८ ॥

दुःखी स्याद्दुःख्यहंमानाद्दुःखिनो दर्शनान्न वा ।
संहतेऽङ्गादिभिर्द्रष्टा दुःखी दुःखस्य नैव सः ॥

चक्षुर्वत्कर्मकर्तृत्वं स्याच्चेन्नानेकमेव तत् ।
संहतं च ततो नात्मा द्रष्टृत्वात्कर्मतां व्रजेत् ॥ १० ॥

ज्ञानयत्नाद्यनेकत्वमात्मनोऽपि मतं यदि ।
नैकज्ञानगुणत्वात्तु ज्योतिर्वत्तस्य कर्मता ॥ ११ ॥

ज्योतिषो द्योतकत्वेऽपि यद्वन्नात्मप्रकाशनम् ।
भेदेऽप्येवं समत्वाज्ज्ञ आत्मानं नैव पश्यति ॥

यद्धर्मा यः पदार्थो न तस्यैवेयात्स कर्मताम् ।
न ह्यात्मानं दहत्यग्निस्तथा नैव प्रकाशयेत् ॥

एतेनैवात्मनात्मनो ग्रहो बुद्धेर्निराकृतः ।
अंशोऽप्येवं समत्वाद्धि निर्भेदत्वान्न युज्यते ॥

शून्यतापि न युक्तैवं बुद्धेरन्येन दृश्यता ।
युक्तातो घटवत्तस्याः प्राक्सिद्धेश्च विकल्पतः ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

अविकल्पं तदस्त्येव यत्पूर्वं स्याद्विकल्पतः ।
विकल्पोत्पत्तिहेतुत्वाद्यद्यस्यैव तु कारणम् ॥ १६ ॥

अज्ञानं कल्पनामूलं संसारस्य नियामकम् ।
हित्वात्मानं परं ब्रह्म विन्द्यान्मुक्तं सदाभयम् ॥

जाग्रत्स्वप्नौ तयोर्बीजं सुषुप्ताख्यं तमोमयम् ।
अन्योन्यस्मिन्नसत्त्वाच्च नास्तीत्येतत्त्रयं त्यजेत् ॥

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकार्थादिसंकरात् ।
भ्रान्तिः स्यादात्मकर्मेति क्रियाणां संनिपाततः ॥

निमीलोन्मीलने स्थाने वायव्ये ते न चक्षुषः ।
प्रकाशत्वान्मनस्येवं बुद्धौ न स्तः प्रकाशतः ॥

संकल्पाध्यवसायौ तु मनोबुद्ध्योर्यथा क्रमात् ।
नेतरेतरधर्मत्वं सर्वं चात्मनि कल्पितम् ॥

स्थानावच्छेददृष्टिः स्यादिन्द्रियाणां तदात्मताम् ।
गता धीस्तां हि पश्यञ्ज्ञो देहमात्र इवेक्ष्यते ॥

क्षणिकं हि तदत्यर्थं धर्ममात्रं निरन्तरम् ।
सादृश्याद्दीपवत्तद्धीस्तच्छान्तिः पुरुषार्थता ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

स्वाकारान्यावभास्यं च येषां रूपादि विद्यते ।
येषां नास्ति ततश्चान्यत्पूर्वासंगतिरुच्यते ॥ २४ ॥

बाह्याकारत्वतो ज्ञप्तेः स्मृत्यभावः सदा क्षणात् ।
क्षणिकत्वाच्च संस्कारं नैवाधत्ते क्वचित्तु धीः ॥ २५ ॥

आधारस्याप्यसत्त्वाच्च तुल्यतानिर्निमित्ततः ।
स्थाने वा क्षणिकत्वस्य हानं स्यान्न तदिष्यते ॥ २६ ॥

शान्तेश्चायत्नसिद्धत्वात्साधनोक्तिरनर्थिका ।
एकैकस्मिन्समाप्तत्वाच्छान्तेरन्यानपेक्षता ॥ २७ ॥

अपेक्षा यदि भिन्नेऽपि परसंतान इष्यताम् ।
सर्वार्थे क्षणिके कस्मिंस्तथाप्यन्यानपेक्षता ॥ २८ ॥

तुल्यकालसमुद्भूताावितरेतरयोगिणौ ।
योगाच्च संस्कृतो यस्तु सोऽन्यं हीक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥

मृषाध्यासस्तु यत्र स्यात्तन्नाशस्तत्र नो मतः ।
सर्वनाशो भवेद्यस्य मोक्षः कस्य फलं वद ॥ ३० ॥

अस्ति तावत्स्वयं नाम ज्ञानं वात्मान्यदेव वा ।
भावाभावज्ञतस्तस्य नाभावस्त्वधिगम्यते ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

येनाधिगम्यतेऽभावस्तत्सत्स्यात्तन्न चेद्भवेत् ।
भावाभावानभिज्ञत्वं लोकस्य स्यान्न चेष्यते ॥ ३२ ॥

सद्सत्सदसच्चेति विकल्पात्प्राग्यदिष्यते ।
तदद्वैतं समत्वात्तु नित्यं चान्यद्विकल्पितात् ॥ ३३ ॥

विकल्पोद्भवतोऽसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदिष्यताम् ।
द्वैतस्य प्रागसत्त्वाच्च सदसत्त्वादिकल्पनात् ॥ ३४ ॥

वाचारम्भणशास्त्राच्च विकाराणां ह्यभावता ।
मृत्योः स मृत्युमित्यादेर्मम मायेति च स्मृतेः ॥ ३५ ॥

विशुद्धिश्चात एवास्य विकल्पाच्च विलक्षणः ।
उपादेयो न हेयोऽत आत्मा नान्यैरकल्पितः ॥ ३६ ॥

अप्रकाशो यथादित्ये नास्ति ज्योतिःस्वभावतः ।
नित्यबोधस्वरूपत्वान्नाज्ञानं तद्वदात्मनि ॥ ३७ ॥

तथाविक्रियरूपत्वान्नावस्थान्तरमात्मनः ।
अवस्थान्तरवत्त्वे हि नाशोऽस्य स्यान्न संशयः ॥ ३८ ॥

मोक्षोऽवस्थान्तरं यस्य कृतकः स चलो ह्यतः ।
न संयोगो वियोगो वा मोक्षो युक्तः कथंचन ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

संयोगस्याप्यनित्यत्वाद्वियोगस्य तथैव च ।
गमनागमने चैव स्वरूपं तु न हीयते ॥ ४० ॥

स्वरूपस्यानिमित्तत्वात्सनिमित्ता हि चापरे ।
अनुपात्तं स्वरूपं हि स्वेनात्यक्तं तथैव च ॥ ४१ ॥

स्वरूपत्वान्न सर्वस्य त्यक्तुं शक्यो ह्यनन्यतः ।
ग्रहीतुं वा ततो नित्योऽविषयत्वात्पृथक्त्वतः ॥ ४२ ॥

आत्मार्थत्वाच्च सर्वस्य नित्य आत्मैव केवलः ।
त्यजेत्तस्मात्क्रियाः सर्वाः साधनैः सह मोक्षवित् ॥

आत्मलाभः परो लाभ इति शास्त्रोपपत्तयः ।
अलाभोऽनात्मलाभस्तु त्यजेत्तस्मादनात्मताम् ॥ ४४ ॥

गुणानां समभावस्य भ्रंशो न ह्युपपद्यते ।
अविद्यादेः प्रसुप्तत्वान्न चान्यो हेतुरिष्यते ॥ ४५ ॥

इतरेतरहेतुत्वे प्रवृत्तिः स्यात्सदा न वा ।
नियमो न प्रवृत्तीनां गुणेष्वात्मनि वा भवेत् ॥ ४६ ॥

विशेषो मुक्तबद्धानां तादर्थ्ये न च युज्यते ।
अर्थार्थिनोस्तु संबन्धो नार्थी ज्ञो नेतरोऽपि वा ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

प्रधानस्य च पारार्थ्यं पुरुषस्याविकारतः ।
न युक्तं सांख्यशास्त्रेऽपि विकारेऽपि न युज्यते ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च प्रकृतेः पुरुषस्य च ।
मिथोऽयुक्तं तदर्थत्वं प्रधानस्याचितित्वतः ॥ ४९ ॥

क्रियोत्पत्तौ विनाशित्वं ज्ञानमात्रे च पूर्ववत् ।
निर्निमित्ते त्वनिर्मोक्षः प्रधानस्य प्रसज्यते ॥ ५० ॥

न प्रकाश्यं यथोष्णत्वं ज्ञानेनैवं सुखादयः ।
एकनीडत्वतोऽग्राह्याः स्युः कणादादिवर्त्मनाम् ॥ ५१ ॥

युगपत्समवेतत्वं सुखविज्ञानयोरपि ।
मनोयोगैकहेतुत्वादग्राह्यत्वं सुखस्य च ॥ ५२ ॥

तथान्येषां च भिन्नत्वाद्युगपज्जन्म नेष्यते ।
गुणानां समवेतत्वं ज्ञानं चेन्न विशेषणात् ॥ ५३ ॥

ज्ञानेनैव विशेष्यत्वाज्ज्ञानाप्यत्वं स्मृतेस्तथा ।
सुखं ज्ञातं मयेत्येवं तवाज्ञानात्मकत्वतः ॥ ५४ ॥

सुखादेर्नात्मधर्मत्वमात्मनस्तेऽविकारतः ।
भेदादन्यस्य कस्मान्न मनसो वाविशेषतः ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

स्यान्मालापरिहार्या तु ज्ञानं चेज्ज्ञेयतां व्रजेत् ।
युगपद्वापि चोत्पत्तिरभ्युपेतात इष्यताम् ॥ ५६ ॥

अनवस्थान्तरत्वाच्च बन्धो नात्मनि युज्यते ।
नाशुद्धिश्चाप्यसङ्गत्वादसङ्गो हीति च श्रुतेः ॥ ५७ ॥

सूक्ष्मैकागोचरेभ्यश्च न लिप्यत इति श्रुतेः ।
एवं तर्हि न मोक्षोऽस्ति बन्धाभावात्कथंचन ॥ ५८ ॥

शास्त्रानर्थक्यमेव स्यान्न बुद्धेर्भ्रान्तिरिष्यते ॥
बन्धो मोक्षश्च तन्नाशः स यथोक्तो न चान्यथा ॥ ५९ ॥

बोधात्मज्योतिषा दीप्ता बोधमात्मनि मन्यते ।
बुद्धिर्नान्योऽस्ति बोद्धेति सेयं भ्रान्तिर्हि धीगता ॥

बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्नित्यं तत्रोपचर्यते ।
अविवेकोऽप्यनाद्योऽयं संसारो नान्य इष्यते ॥ ६१ ॥

मोक्षस्तन्नाश एव स्यान्नान्योऽस्त्यनुपपत्तितः ।
येषां वस्त्वन्तरापत्तिर्मोक्षो नाशस्तु तैर्मतः ॥ ६२ ॥

अवस्थान्तरमप्येवमविकारान्न युज्यते ।
विकारेऽवयवित्वं स्यात्ततो नाशो घटादिवत् ॥ ६३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

तस्माद्भ्रान्तिरतोऽन्या हि बन्धमोक्षादिकल्पनाः ।
सांख्यकाणादबौद्धानां मीमांसाहतकल्पनाः ॥ ६४ ॥

शास्त्रयुक्तिविरोधात्ता नादर्तव्याः कदाचन ।
शक्यन्ते शतशो वक्तुं दोषास्तासां सहस्रशः ॥ ६५ ॥

अपि निन्दोपपत्तेश्च यान्यतोऽन्यानि चेत्यतः ।
त्यक्त्वातो ह्यन्यशास्त्रोक्तीर्मतिं कुर्याद्दृढां बुधः ॥ ६६ ॥

श्रद्धाभक्ती पुरस्कृत्य हित्वा सर्वमनार्जवम् ।
वेदान्तस्यैव तत्त्वार्थे व्यासस्याभिमते तथा ॥ ६७ ॥

इति प्रणुन्ना द्वयवादिकल्पना
निरात्मवादाश्च तथा हि युक्तितः ।
व्यपेतशङ्काः परवादतः स्थिरा
मुमुक्षवो ज्ञानपथे स्युरित्यतः ॥ ६८ ॥

स्वसाक्षिकं ज्ञानमतीव निर्मलं
विकल्पनाभ्यो विपरीतमद्वयम् ।
अवाप्य सम्यग्यदि निश्चितो भवे-
न्निरन्वयो निर्वृतिमेति शाश्वतीम् ॥ ६९ ॥

इदं रहस्यं परमं परायणं
व्यपेतदोषैरभिमानवर्जितैः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

समीक्ष्य कार्या मतिरार्जवे सदा
न तत्त्वदृक्शाठ्यमतिर्हि कश्चन ॥ ७० ॥

अनेकजन्मान्तरसंचितैर्नरो
विमुच्यतेऽज्ञाननिमित्तपातकैः ।
इदं विदित्वा परमं च पावनं
न लिप्यते व्योमवदेव कर्मभिः ॥ ७१ ॥

प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय च
प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ।
गुणान्वितायानुगताय सर्वदा
प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे ॥ ७२ ॥

परस्य देहे न यथात्ममानिता
परस्य तद्वत्परमार्थमीक्ष्य च ।
इदं हि विज्ञानमतीव निर्मलं
संप्राप्य मुक्तोऽथ भवेच्च सर्वतः ॥ ७३ ॥

न हीह लाभोऽभ्यधिकोऽस्ति कश्चन
स्वरूपलाभात्स इतो हि नान्यतः ।
न देयमैन्द्रादपि राज्यतोऽधिकं
स्वरूपलाभं त्वपरीक्ष्य यत्नतः ॥ ७४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

सम्यङ्मतिप्रकरणम् ॥

आत्मा ज्ञेयः परो ह्यात्मा यस्मादन्यन्न विद्यते ।
सर्वज्ञः सर्वदृक्शुद्धस्तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ १ ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञैर्दीपभूतैः प्रकाशितम् ।
ब्रह्म वेदरहस्यं यैस्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥

यद्वाक्सूर्यांशुसंपातप्रणष्टध्वान्तकल्मषः ।
प्रणम्य तान्गुरून्वक्ष्ये ब्रह्मविद्याविनिश्चयम् ॥ ३ ॥

आत्मलाभात्परो नान्यो लाभः कश्चन विद्यते ।
यदर्था वेदवादाश्च स्मार्ताश्चापि तु याः क्रियाः ॥ ४ ॥

आत्मार्थोऽपि हि यो लाभः सुखायेष्टो विपर्ययः ।
आत्मलाभः परः प्रोक्तो नित्यत्वाद्ब्रह्मवेदिभिः ॥ ५ ॥

स्वयं लब्धस्वभावत्वाल्लाभस्तस्य न चान्यतः ।
अन्यापेक्षस्तु यो लाभः सोऽन्यदृष्टिसमुद्भवः ॥ ६ ॥

अन्यदृष्टिस्त्वविद्या स्यात्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।
ज्ञानेनैव तु सोऽपि स्याद्विरोधित्वान्न कर्मणा ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कर्मकार्यस्त्वनित्यः स्यादविद्याकामकारणः ।
प्रमाणं वेद एवात्र ज्ञानस्याधिगमे स्मृतः ॥ ८ ॥

ज्ञानैकार्थपरत्वात्तं वाक्यमेकं ततो विदुः ।
एकत्वं ह्यात्मनो ज्ञेयं वाक्यार्थप्रतिपत्तितः ॥ ९ ॥

वाच्यभेदात्तु तद्भेदः कल्प्यो वाच्योऽपि तच्छ्रुतेः ।
त्रयं त्वेतत्ततः प्रोक्तं रूपं नाम च कर्म च ॥ १० ॥

असदेतत्त्रयं यस्मादन्योन्येन हि कल्पितम् ।
कृतो वर्णो यथाशब्दाच्छ्रुतोऽन्यत्र धिया बहिः ॥ ११ ॥

दृष्टं चापि यथा रूपं बुद्धेः शब्दाय कल्पते ।
एवमेतज्जगत्सर्वं भ्रान्तिबुद्धिविकल्पितम् ॥ १२ ॥

असदेतत्ततो युक्तं सच्चिन्मात्रं न कल्पितम् ।
वेदश्चापि स एवाद्यो वेद्यं चान्यत्तु कल्पितम् ॥ १३ ॥

येन वेत्ति स वेदः स्यात्स्वप्ने सर्वं तु मायया ।
येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ १४ ॥

येन स्वप्नगतो वक्ति सा वाग्घ्राणं तथैव च ।
रसनस्पर्शने चैव मनश्चान्यत्तथेन्द्रियम् ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

कल्प्योपाधिभिरेवैतद्भिन्नं ज्ञानमनेकधा ।
आधिभेदाद्यथा भेदो मणेरेकस्य जायते ॥ १६ ॥

जाग्रतश्च तथा भेदो ज्ञानस्यास्य विकल्पितः ।
बुद्धिस्थं व्याकरोत्यर्थं भ्रान्त्या तृष्णोद्भवक्रियः ॥ १७ ॥

स्वप्ने तद्वत्प्रबोधे यो बहिश्चान्तस्तथैव च ।
आलेख्याध्ययने यद्वत्तदन्योन्यधियोद्भवम् ॥ १८ ॥

यदायं कल्पयेद्भेदं तत्कामः सन्यथाक्रतुः ।
यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं यत्तत्प्रपद्यते ॥ १९ ॥

अविद्याप्रभवं सर्वमसत्तस्मादिदं जगत् ।
तद्वता दृश्यते यस्मात्सुषुप्ते न च गृह्यते ॥ २० ॥

विद्याविद्ये श्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्यधियौ हि नः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रे विद्या विधीयते ॥ २१ ॥

चित्ते ह्यादर्शवद्यस्माच्छुद्धे विद्या प्रकाशते ।
यमैर्नित्यैश्च नियमैस्तपोभिस्तस्य शोधनम् ॥ २२ ॥

शारीरादि तपः कुर्यात्तद्विशुद्ध्यर्थमुत्तमम् ।
मनआदिसमाधानं तत्तद्देहविशोषणम् ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ २४ ॥

दृष्टं जागरितं विद्यात्स्मृतं स्वप्नं तदेव तु ।
सुषुप्तं तदभावं च स्वमात्मानं परं पदम् ॥ २५ ॥

सुषुप्त्याख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोः ।
स्वात्मबोधप्रदग्धं स्याद्बीजं दग्धं यथाभवम् ॥ २६ ॥

तदेवैकं त्रिधा ज्ञेयं मायाबीजं पुनः क्रमात् ।
मायाव्यात्माविकारोऽपि बहुधैको जलार्कवत् ॥ २७ ॥

बीजं चैकं यथा भिन्नं प्राणस्वप्नादिभिस्तथा ।
स्वप्नजाग्रच्छरीरेषु तद्वच्चात्मा जलेन्दुवत् ॥ २८ ॥

मायाहस्तिनमारुह्य मायाव्येको यथा व्रजेत् ।
आगच्छंस्तद्वदेवात्मा प्राणस्वप्नादिगोचरः ॥ २९ ॥

न हस्ती न तदारूढो मायाव्यन्यो यथा स्थितः ।
न प्राणादि न तद्द्रष्टा तथा ज्ञोऽन्यः सदादृशिः ॥ ३० ॥

अबद्धचक्षुषो नास्ति माया मायाविनोऽपि वा ।
बद्धाक्षस्यैव सा मायामायाव्येव ततो भवेत् ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

साक्षादेव स विज्ञेयः साक्षादात्मेति च श्रुतेः ।
भिद्यते हृदयग्रन्थिर्न चेदित्यादितः श्रुतेः ॥ ३२ ॥

अशब्दादित्वतो नास्य ग्रहणं चेन्द्रियैर्भवेत् ।
सुखादिभ्यस्तथान्यत्वाद्बुद्ध्या वापि कथं भवेत् ॥ ३३ ॥

अदृश्योऽपि यथा राहुश्चन्द्रे बिम्बं यथाम्भसि ।
सर्वगोऽपि तथैवात्मा बुद्धावेव स गृह्यते ॥ ३४ ॥

भानोर्बिम्बं यथा चौष्ण्यं जले दृष्टं न चाम्भसः ।
बुद्धौ बोधो न तद्धर्मस्तथैव स्याद्विधर्मतः ॥ ३५ ॥

चक्षुर्युक्ता धियो वृत्तिर्या तां पश्यन्नलुप्तदृक् ।
दृष्टेर्द्रष्टा भवेदात्मा श्रुतेः श्रोता तथा श्रुतेः ॥ ३६ ॥

केवलां मनसो वृत्तिं पश्यन्मन्ता मतेरजः ।
विज्ञातालुप्तशक्तित्वात्तथा शास्त्रान्न हीत्यतः ॥ ३७ ॥

ध्यायतीत्यविकारित्वं तथा लेलायतीत्यपि ।
अत्र स्तेनेति शुद्धत्वं तथानन्वागतश्रुतेः ॥ ३८ ॥

शक्त्यलोपात्सुषुप्ते ज्ञस्तथा बोधेऽविकारतः ।
ज्ञेयस्यैव विशेषस्तु यत्र वेति श्रुतेर्मतः ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

व्यवधानाद्धि पारोक्ष्यं लोकदृष्टेरनात्मनः ।
दृष्टेरात्मस्वरूपत्वात्प्रत्यक्षं ब्रह्म यत्स्मृतम् ॥ ४० ॥

न हि दीपान्तरापेक्षा यद्वद्दीपप्रकाशने ।
बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्न बोधोऽन्यस्तथेष्यते ॥ ४१ ॥

विषयत्वं विकारित्वं नानात्वं वा न हीष्यते ।
न हेयो नाप्युपादेय आत्मा नान्येन वा ततः ॥ ४२ ॥

सबाह्याभ्यन्तरोऽजीर्णो जन्ममृत्युजरातिगः ।
अहमात्मेति यो वेत्ति कुतो न्वेव बिभेति सः ॥ ४३ ॥

प्रागेवैतद्विधेः कर्म वर्णित्वादेरपोहनात् ।
तदस्थूलादिशास्त्रेभ्यस्तत्त्वमेवेति निश्चयात् ॥ ४४ ॥

पूर्वदेहपरित्यागे जात्यादीनां प्रहाणतः ।
देहस्यैव तु जात्यादिस्तस्याप्येवं ह्यनात्मता ॥ ४५ ॥

ममाहं चेत्यतोऽविद्या शरीरादिष्वनात्मसु ।
आत्मज्ञानेन हेया स्यादसुराणामिति श्रुतेः ॥ ४६ ॥

दशाहाशौचकार्याणां पारिव्राज्ये निवर्तनम् ।
यथा ज्ञानस्य संप्राप्तौ तद्वज्जात्यादिकर्मणाम् ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं त्वज्ञः प्रपद्यते ।
यदा स्वात्मदृशः कामाः प्रमुच्यन्तेऽमृतस्तदा ॥ ४८ ॥

आत्मरूपविधेः कार्यं क्रियादिभ्यो निवर्तनम् ।
न साध्यं साधनं वात्मा नित्यतृप्तश्रुतेर्मतः ॥ ४९ ॥

उत्पाद्याप्यविकार्याणि संस्कार्यं च क्रियाफलम् ।
नातोऽन्यत्कर्मणा कार्यं त्यजेत्तस्मात्ससाधनम् ॥ ५० ॥

तापान्तत्वादनित्यत्वादात्मार्थत्वाच्च या बहिः ।
संहृत्यात्मनि तां प्रीतिं सत्यार्थी गुरुमाश्रयेत् ॥ ५१ ॥

शान्तं प्राज्ञं तथा मुक्तं निष्क्रियं ब्रह्मणि स्थितम् ।
श्रुतेराचार्यवान्वेद तद्विद्धीति स्मृतेस्तथा ॥ ५२ ॥

स गुरुस्तारयेद्युक्तं शिष्यं शिष्यगुणान्वितम् ।
ब्रह्मविद्याप्लवेनाशु स्वान्तध्वान्तमहोदधिम् ॥ ५३ ॥

दृष्टिः स्पृष्टिः श्रुतिर्घ्रातिर्मतिर्विज्ञातिरेव च ।
शक्तयोऽन्याश्च भिद्यन्ते चिद्रूपत्वेऽप्युपाधिभिः ॥ ५४ ॥

अपायोद्भूतिहीनाभिर्नित्यं दीप्यन्रविर्यथा ।
सर्वदृक्सर्वगः शुद्धः सर्वं जानाति सर्वदा ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

अन्यदृष्टिः शरीरस्थस्तावन्मात्रो ह्यविद्यया ।
जलेन्द्वाद्युपमाभिस्तु तद्धर्मा च विभाव्यते ॥ ५६ ॥

दृष्ट्वा बाह्यं निमील्याथ स्मृत्वा तत्प्रविहाय च ।
अथोन्मील्यात्मनो दृष्टिं ब्रह्म प्राप्नोत्यनध्वगः ॥ ५७ ॥

प्राणाद्येवं त्रिकं हित्वा तीर्णोऽज्ञानमहोदधिम् ।
स्वात्मस्थो निर्गुणः शुद्धो बुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥

अजोऽहं चामरोऽमृत्युरजरोऽभय एव च ।
सर्वज्ञः सर्वदृक्शुद्ध इति बुद्धो न जायते ॥ ५९ ॥

पूर्वोक्तं यत्तमोबीजं तन्नास्तीति विनिश्चयः ।
तदभावे कुतो जन्म ब्रह्मैकत्वं विजानतः ॥ ६० ॥

क्षीरात्सर्पिर्यथोद्धृत्य क्षिप्तं तस्मिन्न पूर्ववत् ।
बुद्ध्यादेर्ज्ञस्तथासत्यान्न देही पूर्ववद्भवेत् ॥ ६१ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं च रसादेः पञ्चकात्परम् ।
स्यामदृश्यादिशास्त्रोक्तमहं ब्रह्मेति निर्भयः ॥ ६२ ॥

यस्माद्भीताः प्रवर्तन्ते वाङ्मनःपावकादयः ।
तदात्मानन्दतत्त्वज्ञो न बिभेति कुतश्चन ॥ ६३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, J

नामादिभ्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये चेत्स्थितोऽद्वये ।
प्रणमेत्कं तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥ ६४ ॥

विराड्वैश्वानरो बाह्यः स्मरन्नन्तः प्रजापतिः ।
प्रविलीने तु सर्वस्मिन्प्राज्ञोऽव्याकृतमुच्यते ॥ ६५ ॥

वाचारम्भणमात्रत्वात्सुषुप्तादि त्रिकं त्वसत् ।
सत्यो ज्ञश्चाहमित्येवं सत्यसंधो विमुच्यते ॥ ६६ ॥

भारूपत्वाद्यथा भानोर्नाहोरात्रे तथैव तु ।
ज्ञानाज्ञाने न मे स्यातां चिद्रूपत्वाविशेषतः ॥ ६७ ॥

शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वाद्ब्रह्मैव स्यामहं सदा ।
ब्रह्मणो मे न हेयं स्याद्ग्राह्यं वेति च संस्मरेत् ॥

अहमेव च भूतेषु सर्वेष्वेको नभो यथा ।
मयि सर्वाणि भूतानि पश्यन्नेवं न जायते ॥ ६९ ॥

न बाह्यं मध्यतो वान्तर्विद्यतेऽन्यत्स्वतः क्वचित् ।
अबाह्यान्तःश्रुतेः किंचित्तस्माच्छुद्धः स्वयंप्रभः ॥ ७० ॥

नेति नेत्यादिशास्त्रेभ्यः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ।
अविज्ञातादिशास्त्राच्च नैव ज्ञेयो ह्यतोऽन्यथा ॥ ७१ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

सर्वस्यात्माहमेवेति ब्रह्म चेद्विदितं परम् ।
स आत्मा सर्वभूतानामात्मा ह्येषामिति श्रुतेः ॥ ७२ ॥

जीवश्चेत्परमात्मानं स्वात्मानं देवमञ्जसा ।
देवोपास्यः स देवानां पशुत्वाच्च निवर्तते ॥ ७३ ॥

अहमेव सदात्मज्ञः शून्यस्त्वन्यैर्यथाम्बरम् ।
इत्येवं सत्यसंधत्वादसद्धानान्न बध्यते ॥ ७४ ॥

कृपणास्तेऽन्यथैवातो विदुर्ब्रह्म परं हि ये ।
स्वराड्योऽनन्यदृक्स्वस्थस्तस्य देवा असन्वशे ॥ ७४ ॥

हित्वा जात्यादिसंबन्धं वाचोऽन्याः सह कर्मभिः ।
ओमित्येवं स्वमात्मानं सर्वं शुद्धं प्रपद्यथ ॥ ७६ ॥

सेतुं सर्वव्यवस्थानामहोरात्रादिवर्जितम् ।
तिर्यगूर्ध्वमधः सर्वं सकृज्ज्योतिरनामयम् ॥ ७७ ॥

धर्माधर्मविनिर्मुक्तं भूतभव्यात्कृताकृतात् ।
स्वमात्मानं परं विद्याद्विमुक्तं सर्वबन्धनैः ॥ ७८ ॥

अकुर्वन्सर्वकृच्छुद्धस्तिष्ठन्नत्येति धावतः ।
मायया सर्वशक्तित्वादजः सन्बहुधा मतः ॥ ७९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

राजवत्साक्षिमात्रत्वात्सांनिध्याद्भ्रामको यथा ।
भ्रामयञ्जगदात्माहं निष्क्रियोऽकारकोऽद्वयः ॥ ८० ॥

निर्गुणं निष्क्रियं नित्यं निर्द्वन्द्वं यन्निरामयम् ।
शुद्धं बुद्धं तथा मुक्तं तद्ब्रह्मास्मीति धारयेत् ॥ ८१ ॥

बन्धं मोक्षं च सर्वं यत इदमुभयं हेयमेकं द्वयं च
ज्ञेयाज्ञेयाभ्यतीतं परममधिगतं तत्त्वमेकं विशुद्धम् ।
विज्ञायैतद्यथावच्छ्रुतिमुनिगदितं शोकमोहावतीतः
सर्वज्ञः सर्वकृत्स्याद्भवभयरहितो ब्राह्मणोऽवाप्तकृत्यः ॥

न स्वयं स्वस्य नान्यस्य नान्यश्चात्मा च हेयगः ।
उपादेयो न चाप्येवमिति सम्यङ्मतिः स्मृता ॥ ८३ ॥

आत्मप्रत्यायिका ह्येषा सर्ववेदान्तगोचरा ।
ात्वैतां हि विमुच्यन्ते सर्वसंसारबन्धनैः ॥ ८४ ॥

रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि दुर्लभम् ।
पवित्रं परमं ह्येतत्तदेतत्संप्रकाशितम् ॥ ८५ ॥

नैतद्देयमशान्ताय रहस्यं ज्ञानमुत्तमम् ।
विरक्ताय प्रदातव्यं शिष्यायानुगताय च ॥ ८६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

ददतश्चात्मनो ज्ञानं निष्क्रयोऽन्यो न विद्यते ।
ज्ञानमिच्छंस्तरेत्तस्माद्युक्तः शिष्यगुणैः सदा ॥ ८७ ॥

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता यस्मादन्यन्न विद्यते ।
सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ८८ ॥

विद्यया तारिताः स्मो यैर्जन्ममृत्युमहोदधिम् ।
सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्योऽज्ञानसंकुलम् ॥ ८९ ॥

तत्त्वमतिप्रकरणम् ॥

येनात्मना विलीयन्त उद्भवन्ति च वृत्तयः ।
नित्यावगतये तस्मै नमो धीप्रत्यगात्मने ॥ १ ॥

प्रमथ्य वज्रोपमयुक्तिसंभृतैः
श्रुतेररातीञ्शतशो वचोबलैः ।
ररक्ष वेदार्थनिधिं विशालधी-
र्नमो यतीन्द्राय गुरोर्गरीयसे ॥ २ ॥

नित्यमुक्तः सदेवास्मीत्येवं चेन्न भवेन्मतिः ।
किमर्थं श्रावयत्येवं मातृवच्छ्रुतिरादृता ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

सिद्धादेवाहमित्यस्माद्युष्मद्धर्मो निषिध्यते ।
रज्ज्वामिवाहिधीर्युक्त्या तत्त्वमित्यादिशासनैः ॥ ४ ॥

शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेया धर्मादेरस्तिता यथा ।
विषापोहो यथा ध्यानान्निवृत्तिः पाप्मनस्तथा ॥ ५ ॥

सद्ब्रह्माहं करोमीति प्रत्ययावात्मसाक्षिकौ ।
तयोरज्ञानजस्यैव त्यागो युक्ततरो मतः ॥ ६ ॥

सदस्मीति प्रमाणोत्था धीरन्या तन्निभोद्भवा ।
प्रत्यक्षादिनिभा वापि बाध्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ७ ॥

कर्ता भोक्तेति यच्छास्त्रं लोकबुद्ध्यनुवादि तत् ।
सदस्मीति श्रुतेर्जाता बाध्यतेऽन्या तयैव धीः ॥ ८ ॥

सदेव त्वमसीत्युक्ते नात्मनो मुक्तता स्थिरा ।
प्रवर्तते प्रसंचक्षामतो युक्त्यानुचिन्तयेत् ॥ ९ ॥

सकृदुक्तं न गृह्णाति वाक्यार्थज्ञोऽपि यो भवेत् ।
अपेक्षतेऽत एवान्यदवोचाम द्वयं हि तत् ॥ १० ॥

नियोगोऽप्रतिपन्नत्वात्कर्मणां स यथा भवेत् ।
अविरुद्धो भवेत्तावद्यावत्संवेद्यतादृढा ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

चेष्टितं च यतो मिथ्या स्वच्छन्दः प्रतिपद्यते ।
प्रसंख्यानमतः कार्यं यावदात्मानुभूयते ॥ १२ ॥

सदस्मीति च विज्ञानमक्षजो बाधते ध्रुवम् ।
शब्दोत्थं दृढसंस्कारो दोषैश्चाकृष्यते बहिः ॥ १३ ॥

श्रुतानुमानजन्मानौ सामान्यविषयौ यतः ।
प्रत्ययावक्षजोऽवश्यं विशेषार्थौ निवारयेत् ॥ १४ ॥

वाक्यार्थप्रत्ययी कश्चिन्निर्दुःखो नोपलभ्यते ।
यदि वा दृश्यते कश्चिद्वाक्यार्थश्रुतिमात्रतः ॥ १५ ॥

निर्दुःखोऽतीतदेहेषु कृतभावोऽनुमीयते ।
चर्या नो शास्त्रसंवेद्या स्यादनिष्टं तथा सति ॥ १६ ॥

सदसीति फलं चोक्त्वा विधेयं साधनं यतः ।
न तदन्यत्प्रसंख्यानात्प्रसिद्धार्थमिहेष्यते ॥ १७ ॥

तस्मादनुभवायैव प्रसंचक्षीत यत्नतः ।
त्यजन्साधनतत्साध्यविरुद्धं शमनादिमान् ॥ १८ ॥

नैतदेवं रहस्यानां नेति नेत्यवसानतः ।
क्रियासाध्यं पुरा श्राव्यं न मोक्षो नित्यसिद्धतः ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

पुत्रदुःखं यथाध्यस्तं पित्रा दुःखे स्व आत्मनि ।
अहंकर्ता तथाध्यस्तो नित्यादुःखे स्व आत्मनि ॥

सोऽध्यासो नेति नेतीति प्राप्तवत्प्रतिषिध्यते ।
भूयोऽभ्यासविधिः कश्चित्कुतश्चिन्नोपपद्यते ॥ २१ ॥

आत्मनीह यथाध्यासः प्रतिषेधस्तथैव च ।
मलाध्यासनिषेधौ खे क्रियेते च यथाबुधैः ॥ २२ ॥

प्राप्तश्चेत्प्रतिषिध्येत मोक्षोऽनित्यो भवेद्ध्रुवम् ।
अतोऽप्राप्तनिषेधोऽयं दिव्यग्निचयनादिवत् ॥ २३ ॥

संभाव्यो गोचरे शब्दः प्रत्ययो वा न चान्यथा ।
न संभाव्यौ तदात्मत्वादहंकर्तुस्तथैव च ॥ २४ ॥

अहंकर्त्रात्मनि न्यस्तं चैतन्ये कर्तृतादि यत् ।
नेति नेतीति तत्सर्वं साहंकर्त्रा निषिध्यते ॥ २५ ॥

उपलब्धिः स्वयंज्योतिर्दृशिः प्रत्यक्सदाक्रियः ।
साक्षात्सर्वान्तरः साक्षी चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः ॥

संनिधौ सर्वदा तस्य स्यात्तदाभोऽभिमानकृत् ।
आत्मात्मीयं द्वयं चातः स्यादहंममगोचरः ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

जातिकर्मादिमत्त्वाद्धि तस्मिञ्शब्दास्त्वहंकृति ।
न कश्चिद्वर्तते शब्दस्तदभावात्स्व आत्मनि ॥ २८ ॥

आभासो यत्र तत्रैव शब्दाः प्रत्यग्दर्शि स्थिताः ।
लक्षयेयुर्न साक्षात्तमभिदध्युः कथंचन ॥ २९ ॥

न ह्यजात्यादिमान्कश्चिदर्थः शब्दैर्निरूप्यते ।
आत्माभासो यथाहंकृदात्मशब्दैस्तथोच्यते ॥ ३० ॥

उल्मुकादौ यथाग्न्यर्थाः परार्थत्वान्न चाञ्जसा ।
मुखादन्यो मुखाभासो यथादर्शानुकारतः ॥ ३१ ॥

आभासान्मुखमप्येवमादर्शाननुवर्तनात् ।
अहंकृत्यात्मनिर्भासो मुखाभासवदिष्यते ॥ ३२ ॥

मुखवत्स्मृत आत्मान्योऽविविक्तौ तौ तथैव च ।
संसारी च स इत्येक आभासो यस्त्वहंकृतिः ॥ ३३ ॥

वस्तु च्छाया स्मृतेरन्यन्माधुर्यादि च कारणम् ।
शैकदेशो विकारो वा तदाभासाश्रयः परे ॥ ३४ ॥

अहंकर्तैव संसारी स्वतन्त्र इति केचन ।
अहंकारादिसंतानः संसारी नान्वयी पृथक् ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

इत्येवं सौगता आहुस्तत्र न्यायो विचार्यताम् ।
संसारिणां कथा त्वास्तां प्रकृतं त्वधुनोच्यते ॥ ३६ ॥

मुखाभासो य आदर्शे धर्मो नान्यतरस्य सः ।
द्वयोरेकस्य चेद्धर्मो विविक्तेऽन्यतरे भवेत् ॥ ३७ ॥

मुखेन व्यपदेशात्स मुखस्यैवेति चेन्मतम् ।
नादर्शानुविधानाच्च मुखे सत्यप्यभावतः ॥ ३८ ॥

द्वयोरेवेति चेत्तन्न द्वयोरेवाप्यदर्शनात् ।
अदृश्यस्य सतो दृष्टिः स्याद्राहोश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ ३९ ॥

राहोः प्रागेव वस्तुत्वं सिद्धं शास्त्रप्रमाणतः ।
छायापक्षे त्ववस्तुत्वं तस्य स्यात्पूर्वयुक्तितः ॥ ४० ॥

छायाक्रान्तेर्निषेधोऽयं न तु वस्तुत्वसाधकः ।
न ह्यर्थान्तरनिष्ठं सद्वाक्यमर्थान्तरं वदेत् ॥ ४१ ॥

माधुर्यादि च यत्कार्यमुष्णद्रव्याद्यसेवनात् ।
छायाया न त्वदृष्टत्वादपामेव च दर्शनात् ॥ ४२ ॥

आत्माभासाश्रयाश्चैवं मुखाभासाश्रया यथा ।
गम्यन्ते शास्त्रयुक्तिभ्यामाभासासत्त्वमेव च ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

न दृशेरविकारित्वादाभासस्याप्यवस्तुतः ।
नाचितित्वादहंकर्तुः कस्य संसारिता भवेत् ॥ ४४ ॥

अविद्यामात्र एवातः संसारोऽस्त्वविवेकतः ।
कूटस्थेनात्मना नित्यमात्मवानात्मनीव सः ॥ ४५ ॥

रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा सात्मकः प्राग्विवेकतः ।
अवस्तुसन्नपि ह्येष कूटस्थेनात्मना तथा ॥ ४६ ॥

आत्माभासाश्रयश्चात्मा प्रत्ययैः स्वैर्विकारवान् ।
सुखी दुःखी च संसारी नित्य एवेति केचन ॥ ४७ ॥

आत्माभासापरिज्ञानाद्याथात्म्येन विमोहिताः ।
अहंकर्तारमात्मेति मन्यन्ते ते निरागमाः ॥ ४८ ॥

संसारो वस्तुसंस्तेषां कर्तृभोक्तृत्वलक्षणः ।
आत्माभासाश्रयाज्ञानात्संसरन्त्यविवेकतः ॥ ४९ ॥

चैतन्याभासता बुद्धेरात्मनस्तत्स्वरूपता ।
स्याच्चेत्तं ज्ञानशब्दैश्च वेदः शास्तीति युज्यते ॥ ५० ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थौ यौ भिन्नावेकाश्रयौ यथा ।
करोति गच्छतीत्यादौ दृष्टौ लोकप्रसिद्धितः ॥ ५१ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

नानयोर्द्व्याश्रयत्वं तु लोके दृष्टं स्मृतौ तथा ।
जानात्यर्थेषु को हेतुर्द्व्यर्थाश्रयत्वे निगद्यताम् ॥ ५२ ॥

आत्माभासस्तु तिङ्वाच्यो धात्वर्थश्च धियः क्रिया ।
उभयं चाविवेकेन जानातीत्युच्यते मृषा ॥ ५३ ॥

न बुद्धेरवबोधोऽस्ति नात्मनो विद्यते क्रिया ।
अतो नान्यतरस्यापि जानातीति च युज्यते ॥ ५४ ॥

नाप्यतो भावशब्देन ज्ञप्तिरित्यपि युज्यते ।
न ह्यात्मा विक्रियामात्रं नित्य आत्मेति शासनात् ॥

न बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्वं करणं न ह्यकर्तृकम् ।
नापि ज्ञायत इत्येवं कर्मशब्दैर्निरूप्यते ॥ ५६ ॥

न येषामेक एवात्मा निर्दुःखोऽविक्रियः सदा ।
तेषां स्याच्छब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं चात्मनः सदा ॥ ५७ ॥

यदाहंकर्तुरात्मत्वं तदा शब्दार्थमुख्यता ।
नाशनायादिमत्त्वात्तु श्रुतौ तस्यात्मतेष्यते ॥ ५८ ॥

हन्त तर्हि न मुख्यार्थो नापि गौणः कथंचन ।
जानातीत्यादिशब्दस्य गतिर्वाच्या तथापि तु ॥ ५९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

शब्दानामयथार्थत्वे वेदस्याप्यप्रमाणता ।
सा च नेष्टा ततो ग्राह्या गतिरस्य प्रसिद्धितः ॥ ६० ॥

प्रसिद्धिर्मूढलोकस्य यदि ग्राह्या निरात्मता ।
लौकायतिकसिद्धान्तः स चानिष्टः प्रसज्यते ॥ ६१ ॥

अभियुक्तप्रसिद्धिश्चेत्पूर्ववद्दुर्विवेकता ।
गतिशून्यं न वेदोऽयं प्रमाणं संवदत्युत ॥ ६२ ॥

आदर्शमुखसामान्यं मुखस्येष्टं हि मानवैः ।
मुखस्य प्रतिबिम्बो हि मुखाकारेण दृश्यते ॥ ६३ ॥

यत्र यस्यावभासस्तु तयोरेवाविवेकतः ।
जानातीति क्रियां सर्वो लोको वक्ति स्वभावतः ॥ ६४ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वमध्यस्य जानातीति ज्ञ उच्यते ।
तथा चैतन्यमध्यस्य ज्ञत्वं बुद्धेरिहोच्यते ॥ ६५ ॥

स्वरूपं चात्मनो ज्ञानं नित्यं ज्योतिःश्रुतेर्यतः ।
न बुद्ध्या क्रियते तस्मादात्मनान्येन वा सदा ॥ ६६ ॥

देहेऽहंप्रत्ययो यद्वज्जानातीति च लौकिकाः ।
वदन्ति ज्ञानकर्तृत्वं तद्वद्बुद्धेस्तथात्मनः ॥ ६७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

बौद्धैस्तु प्रत्ययैरेवं क्रियमाणैश्च चिन्निभैः ।
मोहिताः क्रियते ज्ञानमित्याहुस्तार्किका जनाः ॥ ६८ ॥

तस्माज्ज्ञाभासबुद्धीनामविवेकात्प्रवर्तिताः ।
जानातीत्यादिशब्दश्च प्रत्ययो या च तत्स्मृतिः ॥ ६९ ॥

आदर्शानुविधायित्वं छायाया अस्यते मुखे ।
बुद्धिधर्मानुकारित्वं ज्ञाभासस्य तथेष्यते ॥ ७० ॥

बुद्धेस्तु प्रत्ययास्तस्मादात्माभासेन दीपिताः ।
ग्राहका इव भासन्ते दहन्तीवोल्मुकादयः ॥ ७१ ॥

स्वयमेवावभास्यन्ते ग्राहकाः स्वयमेव च ।
इत्येवं ग्राहकास्तित्वं प्रतिषेधन्ति सौगताः ॥ ७२ ॥

यद्येवं नान्यदृश्यास्ते किं तद्वारणमुच्यताम् ।
भावाभावौ हि तेषां यौ नान्यग्राह्यौ सता यदि ॥ ७३ ॥

अन्वयी ग्राहकस्तेषामित्येतदपि तत्समम् ।
अचित्त्वस्यापि तुल्यत्वादन्यस्मिन्ग्राहके सति ॥ ७४ ॥

अध्यक्षस्य समीपे तु सिद्धिः स्यादिति चेन्मतम् ।
नाध्यक्षेऽनुपकारित्वादन्यत्रापि प्रसङ्गतः ॥ ७५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अर्थी दुःखी च यः श्रोता स त्वध्यक्षोऽथवेतरः ।
अध्यक्षस्य च दुःखित्वमर्थित्वं च न ते मतम् ॥ ७६ ॥

कर्ताध्यक्षः सदस्मीति नैव सद्ग्रहमर्हति ।
सदेवासीति मिथ्योक्तिः श्रुतेरपि न युज्यते ॥ ७७ ॥

अविविच्योभयं वक्ति श्रुतिश्चेत्स्याद्ग्रहस्तथा ।
अस्मदस्तु विविच्यैव त्वमेवेति वदेद्यदि ॥ ७८ ॥

प्रत्ययान्वयिनिष्ठत्वमुक्तदोषः प्रसज्यते ।
त्वमित्यध्यक्षनिष्ठश्चेदहमध्यक्षयोः कथम् ॥ ७९ ॥

संबन्धो वाच्य एवात्र येन त्वमिति लक्षयेत् ।
द्रष्टृदृश्यत्वसंबन्धो यद्यध्यक्षेऽक्रिये कथम् ॥ ८० ॥

अक्रियत्वेऽपि तादात्म्यमध्यक्षस्य भवेद्यदि ।
आत्माध्यक्षो ममास्तीति संबन्धाग्रहणेन धीः ॥ ८१ ॥

संबन्धग्रहणं शास्त्रादिति चेन्मन्यसे न हि ।
पूर्वोक्ताः स्युस्त्रयो दोषा ग्रहो वा स्यान्ममेति च ॥ ८२ ॥

अदृशिर्दृशिरूपेण भाति बुद्धिर्यदा तदा ।
प्रत्यया अपि तस्याः स्युस्तप्तायोविस्फुलिङ्गवत् ॥ ८३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

आभासस्तदभावश्च दृशेः सीम्नो न चान्यथा ।
लोकस्य युक्तितः स्यातां तद्ग्रहश्च तथा सति ॥ ८४ ॥

नन्वेवं दृशिसंक्रान्तिरयःपिण्डेऽग्निवद्भवेत् ।
मुखाभासवदित्येतदादर्शे तन्निराकृतम् ॥ ८५ ॥

कृष्णायो लोहिताभासमित्येतद्दृष्टमुच्यते ।
दृष्टदार्ष्टान्ततुल्यत्वं न तु सर्वात्मना क्वचित् ॥ ८६ ॥

तथैव चेतनाभासं चित्तं चैतन्यवद्भवेत् ।
मुखाभासो यथादर्शे आभासश्चोदितो मृषा ॥ ८७ ॥

चित्तं चेतनमित्येतच्छास्त्रयुक्तिविवर्जितम् ।
देहस्यापि प्रसङ्गः स्याच्चक्षुरादेस्तथैव च ॥ ८८ ॥

तदप्यस्त्विवति चेत्तन्न लौकायतिकसंगतेः ।
न च धीर्दृशिरस्मीति यद्याभासो न चेतसि ॥ ८९ ॥

सदस्मीति धियोऽभावे व्यर्थं स्यात्तत्त्वमस्यपि ।
युष्मदस्मद्विभागज्ञे स्यादर्थवदिदं वचः ॥ ९० ॥

ममेदंप्रत्ययौ ज्ञेयौ युष्मद्येव न संशयः ।
अहमित्यस्मदीष्टः स्यादयमस्मीति चोभयोः ॥ ९१ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

अन्योन्यापेक्षया तेषां प्रधानगुणतेष्यते ।
विशेषणविशेष्यत्वं तथा ग्राह्यं हि युक्तितः ॥ ९२ ॥

ममेदं द्वयमप्येतन्मध्यमस्य विशेषणम् ।
धनी गोमान्यथा तद्वद्देहोऽहंकर्तुरेव च ॥ ९३ ॥

बुद्धयारूढं सदा सर्वं साहंकर्ता च साक्षिणः ।
तस्मात्सर्वावभासो ज्ञः किंचिदप्यस्पृशन्सदा ॥ ९४ ॥

प्रतिलोममिदं सर्वं यथोक्तं लोकबुद्धितः ।
अविवेकधियामस्ति नास्ति सर्वं विवेकिनाम् ॥ ९५ ॥

अन्वयव्यतिरेकौ हि पदार्थस्य पदस्य च ।
स्यादेतदहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणे ॥ ९६ ॥

नाद्राक्षमहमित्यस्मिन्सुषुप्तेऽन्यन्मनागपि ।
न वारयति दृष्टिं स्वां प्रत्ययं तु निषेधति ॥ ९७ ॥

स्वयं ज्योतिर्न हि द्रष्टुरित्येवं संविदोऽस्तिताम् ।
कौटस्थ्यं च तथा तस्याः प्रत्ययस्य तु लुप्तताम् ।
स्वयमेवाब्रवीच्छास्त्रं प्रत्ययावगती पृथक् ॥ ९८ ॥

एवं विज्ञातवाक्यार्थे श्रुतिलोकप्रसिद्धितः ।
श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह श्रोतुर्मोहापनुत्तये ॥ ९९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

ब्रह्मा दाशरथेर्यद्वदुक्त्यैवापानुदत्तमः ।
तस्य विष्णुत्वसंबोधे न यत्नान्तरमूचिवान् ॥ १०० ॥

अहंशब्दस्य या निष्ठा ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि ।
सैवोक्ता सदसीत्येवं फलं तत्र विमुक्तता ॥ १०१ ॥

श्रुतमात्रेण चेन्न स्यात्कार्यं तत्र भवेद्ध्रुवम् ।
व्यवहारात्पुरापीष्टः सद्भावः स्वयमात्मनः ॥ १०२ ॥

अशनायादिनिर्मुक्त्यै तत्काला जायते प्रमा ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थे त्रिषु कालेष्वसंशयः ॥ १०३ ॥

प्रतिबन्धविहीनत्वात्स्वयं चानुभवात्मनः ।
जायेतैव प्रमा तत्र स्वात्मन्येव न संशयः ॥ १०४ ॥

किं सदेवाहमस्मीति किं वान्यत्प्रतिपद्यते ।
सदेव चेदहंशब्दः सता मुख्यार्थ इष्यताम् ॥ १०५ ॥

अन्यच्चेत्सदहंग्राहिप्रतिपत्तिर्मृषैव सा ।
तस्मान्मुख्यग्रहे नास्ति वारणावगतेरिह ॥ १०६ ॥

प्रत्ययी प्रत्ययश्चैव यदाभासौ तदर्थता ।
तयोरचितिमत्त्वाच्च चैतन्ये कल्प्यते फलम् ॥ १०७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कूटस्थेऽपि फलं योग्यं राजनीव जयादिकम् ।
तदनात्मत्वहेतुभ्यां क्रियायाः प्रत्ययस्य च ॥ १०८ ॥

आदर्शस्तु यदाभासो मुखाकारः स एव सः ।
यथैवं प्रत्ययादर्शो यदाभासस्तदा ह्यहम् ॥ १०९ ॥

इत्येवं प्रतिपत्तिः स्यात्सदस्मीति च नान्यथा ।
तत्त्वमित्युपदेशोऽपि द्वाराभावादनर्थकः ॥ ११० ॥

श्रोतुः स्यादुपदेशश्चेदर्थवत्त्वं तदा भवेत् ।
अध्यक्षस्य न चेदिष्टं श्रोतृत्वं कस्य तद्भवेत् ॥ १११ ॥

अध्यक्षस्य समीपे स्याद्बुद्धेरेवेति चेन्मतम् ।
न तत्कृतोपकारोऽस्ति काष्ठाद्यद्वन्न कल्प्यते ॥ ११२ ॥

बुद्धौ चेत्तत्कृतः कश्चिन्नन्वेवं परिणामिता ।
आभासेऽपि च को दोषः सति श्रुत्याद्यनुग्रहे ॥ ११३ ॥

आभासे परिणामश्चेन्न रज्ज्वादिनिभत्ववत् ।
सर्पादेश्च तथावोचमादर्शे च मुखत्ववत् ॥ ११४ ॥

नात्माभासत्वसिद्धिश्चेदात्मनो ग्रहणात्पृथक् ।
मुखादेश्च पृथक्सिद्धिरिह त्वन्योन्यसंश्रयः ॥ ११५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

अध्यक्षस्य पृथक्सिद्धावाभासस्य तदीयता ।
आभासस्य तदीयत्वे ह्यध्यक्षव्यतिरिक्तता ॥ ११६ ॥

नैवं स्वप्ने पृथक्सिद्धेः प्रत्ययस्य दृशेस्तथा ।
रथादेस्तत्र शून्यत्वात्प्रत्ययस्यात्मना ग्रहः ॥ ११७ ॥

अवगत्या हि संव्याप्तः प्रत्ययो विषयाकृतिः ।
जायते स यदाकारः स बाह्यो विषयो मतः ॥ ११८ ॥

कर्मेप्सिततमत्वात्स तद्वान्कार्ये नियुज्यते ।
आकारो यत्र चार्प्येत करणं तदिहोच्यते ॥ ११९ ॥

यदाभासेन संव्याप्तः संज्ञातेति निगद्यते ।
त्रयमेतद्विविच्यात्र यो जानाति स आत्मवित् ॥

सम्यक्संशयमिथ्योक्ताः प्रत्यया व्यभिचारिणः ।
एकैवावगतिस्तेषु भेदस्तु प्रत्ययार्पितः ॥ १२१ ॥

आधिभेदाद्यथा भेदो मणेरवगतेस्तथा ।
अशुद्धिः परिणामश्च सर्वं प्रत्ययसंश्रयात् ॥ १२२ ॥

प्रथनं ग्रहणं सिद्धिः प्रत्ययानामिहान्यतः ।
आपरोक्ष्यात्तदेवोक्तमनुमानं प्रदीपवत् ॥ १२३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

किमन्यद्ग्राहयेत्कश्चित्प्रमाणेन तु केनचित् ।
विनैव तु प्रमाणेन निवृत्त्यान्यस्य शेषतः ॥ १२४ ॥

शब्देनैव प्रमाणेन निवृत्तिश्चेदिहोच्यते ।
अध्यक्षस्याप्रसिद्धत्वाच्छून्यतैव प्रसज्यते ॥ १२५ ॥

चेतनस्त्वं कथं देह इति चेन्नाप्रसिद्धितः ।
चेतनस्यान्यतः सिद्धावेवं स्यादन्यहानतः ॥ १२६ ॥

अध्यक्षः स्वयमस्त्येव चेतनस्यापरोक्षतः ।
तुल्य एवं प्रबोधः स्यादन्यस्यासत्त्ववादिना ॥

अहमज्ञासिषं चेदमिति लोकस्मृतेरिह ।
करणं कर्म कर्ता च सिद्धास्त्वेकक्षणे किल ॥ १२८ ॥

प्रामाण्येऽपि स्मृतेः शैघ्र्याद्यौगपद्यं विभाव्यते ।
क्रमेण ग्रहणं पूर्वं स्मृतेः पश्चात्तथैव च ॥ १२९ ॥

अज्ञासिषमिदं मां चेत्यपेक्षा जायते ध्रुवम् ।
विशेषोऽपेक्ष्यते यत्र तत्र नैवैककालता ॥ १३० ॥

आत्मनो ग्रहणे चापि त्रयाणामिह संभवात् ।
आत्मन्यासक्तकर्तृत्वं न स्यात्करणकर्मणोः ॥ १३१ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

व्याप्तुमिष्टं च यत्कर्तुः क्रियया कर्म तत्स्मृतम् ।
अतो हि कर्तृतन्त्रत्वं तस्येष्टं नान्यतन्त्रता ॥ १३२ ॥

शब्दाद्वानुमितेर्वापि प्रमाणाद्वा ततोऽन्यतः ।
सिद्धिः सर्वपदार्थानां स्यादज्ञं प्रति नान्यथा ॥ १३३ ॥

अध्यक्षस्यापि सिद्धिः स्यात्प्रमाणेन विनैव वा ।
विना स्वस्य प्रसिद्धिस्तु नाज्ञं प्रत्युपयुज्यते ॥ १३४ ॥

तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेज्ज्ञानत्वेऽन्या मतिर्भवेत् ।
अन्यस्यैवाज्ञतायां च तद्विज्ञाने ध्रुवा भवेत् ॥ १३५ ॥

ज्ञातता स्वात्मलाभो वा सिद्धिः स्यादन्यदेव वा ।
ज्ञातत्वेऽनन्तरोक्तौ त्वं पक्षौ संस्मर्तुमर्हसि ॥ १३६ ॥

सिद्धिः स्यात्स्वात्मलाभश्चेद्यत्नस्तत्र निरर्थकः ।
सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्स्वहेतुभ्यस्तु वस्तुनः ॥ १३७ ॥

ज्ञानज्ञेयादिवादेऽतः सिद्धिर्ज्ञातत्वमुच्यते ।
अध्यक्षाध्यक्ष्ययोः सिद्धिर्ज्ञेयत्वं नात्मलाभता ॥

स्पष्टत्वं कर्मकर्त्रादेः सिद्धिता यदि कल्प्यते ।
स्पष्टतास्पष्टते स्यातामन्यस्यैव न चात्मनः ॥ १३९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

अद्रष्टुर्नैव चान्धस्य स्पष्टीभावो घटस्य तु ।
कर्त्रादेः स्पष्टतेष्टा चेद्द्रष्टृताध्यक्षकर्तृका ॥ १४० ॥

अनुभूतेः किमन्यस्मिन्स्यात्तवापेक्षया वद ।
अनूभवितरीष्टा स्यात्सोऽप्यनूभूतिरेव नः ॥ १४१ ॥

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ १४२ ॥

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ।
सत्त्वं नाशित्वमस्याश्चेत्सकर्तृत्वं तथेष्यताम् ॥

न कश्चिच्चेष्यते धर्म इति चेत्पक्षहानता ।
नन्वस्तित्वादयो धर्मा नास्तित्वादिनिवृत्तयः ॥

न भूतेस्तर्हि नाशित्वं स्वालक्षण्यं मतं हि ते ।
स्वलक्षणावधिर्नाशो नाशोऽनाशनिवृत्तिता ॥ १४५ ॥

अगोरसत्त्वं गोत्वं ते न तु तद्गोत्वलक्षणम् ।
क्षणवाच्योऽपि योऽर्थः स्यात्सोऽप्यन्याभाव एव ते ॥

भेदाभावेऽप्यभावस्य भेदो नामभिरिष्यते ।
नामभेदैरनेकत्वमेकस्य स्यात्कथं तव ॥ १४७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

अपोहो यदि भिन्नानां वृत्तिस्तस्य कथं गवि ।
नाभावा भेदकाः सर्वे विशेषा वा कथंचन ।
नामजात्यादयो यद्वत्संविदस्तेऽविशेषतः ॥ १४८ ॥

प्रत्यक्षमनुमानं वा व्यवहारे यदिच्छसि ।
क्रियाकारकभेदैस्तदभ्युपेयं ध्रुवं भवेत् ॥ १४९ ॥

तस्मान्नीलं तथा पीतं घटादिर्वा विशेषणम् ।
संविदस्तदुपेयं स्याद्येन चाप्यनुभूयते ॥ १५० ॥

रूपादीनां यथान्यः स्याद्ग्राह्यत्वाद्ग्राहकस्तथा ।
प्रत्ययस्य तथान्यः स्याद्व्यञ्जकत्वात्प्रदीपवत् ॥

अध्यक्षस्य दृशेः कीदृक्संबन्धः संभविष्यति ।
अध्यक्ष्येण तु दृश्येन मुक्त्वान्यो द्रष्टृदृश्यताम् ॥

अध्यक्षेण कृता दृष्टिर्दृश्यं व्याप्नोत्यथापि वा ।
नित्याध्यक्षकृतः कश्चिदुपकारो भवेद्धियाम् ॥ १५३ ॥

स चोक्तस्तन्निभत्वं प्राक्संव्याप्तिश्च घटादिषु ।
यथा लोकादिसंव्याप्तिर्व्यञ्जकत्वाद्धियस्तथा ॥

आलोकस्थो घटो यद्वद्बुद्ध्यारूढो भवेत्तथा ।
धीव्याप्तिः स्याद्घटारोहो धियो व्याप्तौ क्रमो भवेत् ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पूर्वं स्यात्प्रत्ययव्याप्तिस्ततोऽनुग्रह आत्मनः ।
कृत्स्नाध्यक्षस्य नो युक्तः कालाकाशादिवत्क्रमः ॥

विषयग्रहणं यस्य कारणापेक्षया भवेत् ।
सत्येव ग्राह्यशेषे च परिणामी स चित्तवत् ॥ १५७ ॥

अध्यक्षोऽहमिति ज्ञानं बुद्धेरेव विनिश्चयः ।
नाध्यक्षस्याविशेषत्वान्न तस्यास्ति परो यतः ॥

कर्त्रा चेदहमित्येवमनुभूयेत मुक्तता ।
सुखदुःखविनिर्मोको नाहंकर्तरि युज्यते ॥ १५९ ॥

देहादावभिमानोत्थो दुःखीति प्रत्ययो ध्रुवम् ।
कुण्डलीप्रत्ययो यद्वत्प्रत्यगात्माभिमानिना ॥ १६० ॥

बाध्यते प्रत्ययेनेह विवेकेनाविवेकवान् ।
विपर्यासेऽसदन्तं स्यात्प्रमाणस्याप्रमाणतः ॥

दाहच्छेदविनाशेषु दुःखित्वं नान्यथात्मनः ।
नव ह्यन्यस्य दाहादावन्यो दुःखी भवेत्कचित् ॥

अस्पर्शत्वाददेहत्वान्नाहं दाह्यो यतः सदा ।
तस्मान्मिथ्याभिमानोत्थं मृते पुत्रे मृतिर्यथा ॥ १६३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

कुण्डल्यहमिति ह्येतद्बाध्येतैव विवेकिना ।
दुःखीति प्रत्ययस्तद्वत्केवलाहंधिया सह ॥ १६४ ॥

सिद्धे दुःखित्व इष्टं स्यात्तच्छक्तिश्छन्दसात्मनः ।
मिथ्याभिमानतो दुःखी तेनार्थापादनक्षमः ॥

अस्पर्शोऽपि यथा स्पर्शमचलश्चलनादि च ।
अविवेकात्तथा दुःखं मानसं चात्मनीक्षते ॥ १६६ ॥

विवेकात्मधिया दुःखं नुद्यते चलनादिवत् ।
अविवेकस्वभावेन मनो गच्छत्यनिच्छतः ॥

तदा नु दृश्यते दुःखं नैश्चल्ये नैव तस्य तत् ।
प्रत्यगात्मनि तस्मात्तद्दुःखं नैवोपपद्यते ॥ १६८ ॥

त्वंसतोस्तुल्यनीडत्वान्नीलाश्ववदिदं भवेत् ।
निर्दुःखवाचिना योगात्त्वंशब्दस्य तदर्थता ॥

प्रत्यगात्माभिधानेन तच्छब्दस्य युतेस्तथा ।
दशमस्त्वमसीत्येवं वाक्यं स्यात्प्रत्यगात्मनि ॥ १७० ॥

स्वार्थस्य ह्यप्रहाणेन विशिष्टार्थसमर्पकौ ।
प्रत्यगात्मावगत्यन्तौ नान्योऽर्थोऽर्थाद्विरोध्यतः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नवबुद्ध्यपहाराद्धि स्वात्मानं दशपूरणम् ।
अपश्यञ्ज्ञातुमेवेच्छेत्स्वमात्मानं जनस्तथा ॥ १७२ ॥

अविद्याबद्धचक्षुष्ट्वात्कामापहृतधीः सदा ।
विविक्तं दृशिमात्मानं नेक्षते दशमं यथा ॥ १७३ ॥

दशमस्त्वमसीत्येवं तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ।
स्वमात्मानं विजानाति कृत्स्नान्तःकरणेक्षणम् ॥

इदं पूर्वमिदं पश्चात्पदं वाक्यं भवेदिति ।
नियमो नैव वेदेऽस्ति पदसांगत्यमर्थतः ॥ १७५ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ततो वाक्यार्थबोधनम् ।
वाक्ये हि श्रूयमाणानां पदानामर्थसंस्मृतिः ॥

यदा नित्येषु वाक्येषु पदार्थस्तु विविच्यते ।
वाक्यार्थज्ञानसंक्रान्त्यै तदा प्रश्नो न युज्यते ॥

अन्वयव्यतिरेकोक्तिः पदार्थस्मरणाय तु ।
स्मृत्यभावे न वाक्यार्थो ज्ञातुं शक्यो हि केनचित् ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थाविवेकतः ।
व्यज्यते नैव वाक्यार्थो नित्यमुक्तोऽहमित्यतः ॥ १७९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

अन्वयव्यतिरेकोक्तिस्तद्विवेकाय नान्यथा ।
त्वंपदार्थविवेके हि पाणावर्पितबिल्ववत् ॥ १८० ॥

वाक्यार्थो व्यज्यते चैवं केवलोऽहंपदार्थतः ।
दुःखीत्येतदपोहेन प्रत्यगात्मविनिश्चयात् ॥ १८१ ॥

तत्रैवं संभवत्यर्थे श्रुतहानाश्रुतार्थधीः ।
नैव कल्पयितुं युक्ता पदवाक्यार्थकोविदैः ॥ १८२ ॥

प्रत्यक्षादीनि बाधेरन्कृष्णलादिषु पाकवत् ।
अक्षजादिनिभैरेतैः कथं स्याद्वाक्यबाधनम् ॥ १८३ ॥

दुःख्यस्मीति सति ज्ञाने निर्दुःखीति न जायते ।
प्रत्यक्षादिनिभत्वेऽपि वाक्यान्न व्यभिचारतः ॥

स्वप्ने दुःख्यहमध्यासं दाहच्छेदादिहेतुतः ।
तत्कालभाविभिर्वाक्यैर्न बाधः क्रियते यदि ॥ १८५ ॥

समाप्तेस्तर्हि दुःखस्य प्राक्तद्बाध इष्यताम् ।
न हि दुःखस्य संतानो भ्रान्तेर्वा दृश्यते क्वचित् ॥

प्रत्यगात्मन आत्मत्वं दुःख्यस्मीत्यस्य बाधया ।
दशमं नवमस्येव वेद चेदविरुद्धता ॥ १८७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्भवति नान्यतः ।
वाक्यार्थस्यापि विज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ १८८ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम् ।
एवं निर्दुःखमात्मानमक्रियं प्रतिपद्यते ॥ १८९ ॥

सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुटतरा भवेत् ।
दशमस्त्वमसीत्यस्माद्यथैवं प्रत्यगात्मनि ॥ १९० ॥

प्रबोधेन यथा स्वाप्नं सर्वदुःखं निवर्तते ।
प्रत्यगात्मधिया तद्वद्दुःखित्वं सर्वदात्मनः ॥

कृष्णलादौ प्रमाजन्म तदन्यार्थामृदुत्वतः ।
तत्त्वमस्यादिवाक्येषु न त्वेवमविरोधतः ॥ १९२ ॥

वाक्ये तत्त्वमसीत्यस्मिन्ज्ञातार्थे तदसिद्धयम् ।
त्वमर्थे सत्यसाहाय्याद्वाक्यं नोत्पादयेत्प्रमाम् ॥

तत्त्वमोस्तुल्यनीडार्थमसीत्येतत्पदं भवेत् ।
तच्छब्दः प्रत्यगात्मार्थस्तच्छब्दार्थस्त्वमस्तथा ॥

दुःखित्वात्प्रत्यगात्मत्वं वारयेतामुभावपि ।
एवं च नेति नेत्यर्थं गमयेतां परस्परम् ॥ १९५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

एवं तत्त्वमसीत्यस्य गम्यमाने फले कथम् ।
अप्रमाणत्वमस्योक्त्वा क्रियापेक्षत्वमुच्यते ॥ १९६ ॥

तस्मादाद्यन्तमध्येषु कुर्वित्येतद्विरोध्यतः ।
न कल्प्यमश्रुतत्वाच्च श्रुतत्यागोऽप्यनर्थकः ॥

यथानुभूयते तृप्तिर्भुजेर्वाक्यान्न गम्यते ।
वाक्यस्य विधृतिस्तद्वद्दोशकृत्पायसीक्रिया ॥

सत्यमेवमनात्मार्थवाक्यात्पारोक्ष्यबोधनम् ।
प्रत्यगात्मनि न त्वेवं संख्याप्राप्तिवदध्रुवम् ॥

स्वयंवेद्यत्वपर्यायः स्वप्रमाणक इष्यताम् ।
निवृत्ताविदमः सिद्धः स्वात्मनोऽनुभवश्च नः ॥ २०० ॥

बुद्धीनां विषयो दुःखं नो यस्य विषया मताः ।
कुतोऽस्य दुःखसंबन्धो दृशेः स्यात्प्रत्यगात्मनः ॥

दृशिरेवानुभूयेत स्वेनैवानुभवात्मना ।
तदाभासतया जन्म धियोऽस्यानुभवः स्मृतः ॥ २०२ ॥

अशनायादिनिर्मुक्तः सिद्धो मोक्षस्त्वमेव सः ।
श्रोतव्यादि तवेत्येतद्विरुद्धं कथमुच्यते ॥ २०३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

सेत्स्यतीत्येव चेत्तत्स्याच्छ्रवणादि तदा भवेत् ।
मोक्षस्यानित्यतैवं स्याद्विरोधे नान्यथा वचः ॥ २०४ ॥

श्रोतृश्रोतव्ययोर्भेदो यदीष्टः स्याद्भवेदिदम् ।
इष्टार्थकोप एवं स्यान्न युक्तं सर्वथा वचः ॥

सिद्धो मोक्षोऽहमित्येव ज्ञात्वात्मानं भवेद्यदि ।
चिकीर्षुर्यः स मूढात्मा शास्त्रं चोद्घाटयत्यपि ॥

न हि सिद्धस्य कर्तव्यं सकार्यस्य न सिद्धता ।
उभयालम्बनं कुर्वन्नात्मानं वञ्चयत्यपि ॥ २०७ ॥

सिद्धो मोक्षस्त्वमित्येतद्वस्तुमात्रं प्रदर्श्यते ।
श्रोतुस्तथात्वविज्ञाने प्रवृत्तिः स्यात्कथं त्विति ॥

कर्ता दुःख्यहमस्मीति प्रत्यक्षेणानुभूयते ।
कर्ता दुःखी च मा भूवमिति यत्तो भवेत्ततः ॥ २०९ ॥

तद्विज्ञानाय युक्त्यादि कर्तव्यं श्रुतिरब्रवीत् ।
कर्तृत्वाद्यनुवादेन सिद्धत्वानुभवाय तु ॥ २१० ॥

निर्दुःखो निष्क्रियोऽकामः सिद्धो मोक्षोऽहमित्यपि ।
गृहीत्वैव विरुद्धार्थमादध्यात्कथमेव सः ॥ २११ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

सकामः सक्रियोऽसिद्ध इति मेऽनुभवः कथम् ।
अतो मे विपरीतस्य तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २१२ ॥

इहैव घटते प्रश्नो न मुक्तत्वानुभूतये ।
प्रमाणेन विरोधी यः सोऽत्रार्थः प्रश्नमर्हति ॥ २१३ ॥

अहं निर्मुक्त इत्येव सदसीत्यन्यमानजः ।
प्रत्यक्षाभासजन्यत्वाद्दुःखित्वं प्रश्नमर्हति ॥ २१४ ॥

पृष्टमाकाङ्क्षितं वाच्यं दुःखाभावमभीप्सितम् ।
कथं हीदं निवर्तेत दुःखं सर्वात्मना मम ॥ २१५ ॥

इति प्रश्नानुरूपं यद्वाच्यं दुःखनिवर्तकम् ।
श्रुतेः स्वात्मनि नाशङ्का प्रामाण्ये सति विद्यते ॥

तस्मादात्मविमुक्तत्वं प्रत्याययति तद्वचः ।
वक्तव्यं तत्तथार्थं स्याद्विरोधेऽसति केनचित् ॥

इतोऽन्योऽनुभवः कश्चिदात्मनो नोपपद्यते ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातारमिति श्रुतेः ॥ २१८ ॥

त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ।
साधनत्वं व्रजत्येव शान्तो दान्तानुशासनात् ॥ २१९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

त्वमर्थं प्रत्यगात्मानं पश्येदात्मानमात्मनि ।
वाक्यार्थं तत आत्मानं सर्वं पश्यति केवलम् ॥ २२० ॥

सर्वमात्मेति वाक्यार्थे विज्ञातेऽस्य प्रमाणतः ।
असत्त्वे ह्यन्यमानस्य विधिस्तं योजयेत्कथम् ॥

तस्माद्वाक्यार्थविज्ञानान्नोर्ध्वं कर्मविधिर्भवेत् ।
न हि ब्रह्मास्मि कर्तेति विरुद्धे भवतो धियौ ॥ २२२ ॥

ब्रह्मास्मीति च विद्येयं नैव कर्तेति बाध्यते ।
सकामो बद्ध इत्येवं प्रमाणाभासजातया ॥ २२३ ॥

शास्त्राद्ब्रह्मास्मि नान्योऽहमिति बुद्धिर्भवेद्दृढा ।
यदा युक्ता तदैवंधीर्यथा देहात्मधीरिति ॥ २२४ ॥

सभयादभयं प्राप्तस्तदर्थं यतते च यः ।
स पुनः सभयं गन्तुं स्वतन्त्रश्चेन्न हीच्छति ॥ २२५ ॥

यथेष्टाचरणप्राप्तिः संन्यासादिविधौ कुतः ।
पदार्थाज्ञानबुद्धस्य वाक्यार्थानुभवार्थिनः ।
अतः सर्वमिदं सिद्धं यत्प्रागस्माभिरीरितम् ॥ २२६ ॥

यो हि यस्माद्विरक्तः स्यान्नासौ तस्मै प्रवर्तते ।
लोकत्रयाद्विरक्तत्वान्मुमुक्षुः किमितीहते ॥ २२७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

क्षुधया पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति ।
मृष्टान्नध्वस्ततृड् जानन्नामूढस्ताञ्जिघत्सति ॥ २२८ ॥

वेदान्तवाक्यपुष्पेभ्यो ज्ञानामृतमधूत्तमम् ।
उज्जहारालिवद्यो नस्तस्मै सद्गुरवे नमः ॥ २२९ ॥

भेषजप्रयोगप्रकरणम् ॥

प्रयुज्य तृष्णाज्वरनाशकारणं
चिकित्सितं ज्ञानविरागभेषजम् ।
न याति कामज्वरसंनिपातजां
शरीरमालाशतयोगदुःखिताम् ॥ १ ॥

अहं ममेति त्वमनर्थमीहसे
परार्थमिच्छन्ति तवान्य ईहितम् ।
न तेऽर्थबोधो न हि मेऽस्ति चार्थिता
ततश्च युक्तः शम एव ते मनः ॥ २ ॥

यतो न चान्यः परमात्सनातना-
त्सदैव तृप्तोऽहमतो न मेऽर्थिता ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

सदैव तृप्तश्च न कामये हितं
यतस्व चेतः प्रशमाय तेऽधिकम् ॥ ३ ॥

षडूर्मिमालाभ्यतिवृत्त एव यः
स एव चात्मा जगतश्च नः श्रुतेः ।
प्रमाणतश्चापि मया प्रवेद्यते
मुधैव तस्माच्च मनस्तवेहितम् ॥ ४ ॥

त्वयि प्रशान्ते न हि चास्ति भेदधी-
र्यतो जगन्मोहमुपैति मायया ।
ग्रहो हि मायाप्रभवस्य कारणं
ग्रहाद्विमोके न हि सास्ति कस्यचित् ॥ ५ ॥

न मेऽस्ति मोहस्तव चेष्टितेन हि
प्रबुद्धतत्त्वस्त्वसितो ह्यविक्रियः ।
न पूर्वतत्त्वोत्तरभेदता हि नो
वृथैव तस्माच्च मनस्तवेहितम् ॥ ६ ॥

यतश्च नित्योऽहमतो न चान्यथा
विकारयोगे हि भवेदनित्यता ।
सदा प्रभातोऽहमतो हि चाद्वयो
विकल्पितं चाप्यसदित्यवस्थितम् ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

अभावरूपं त्वमसीह हे मनो
निरीक्ष्यमाणे न हि युक्तितोऽस्तिता।
सतो ह्यनाशादसतोऽप्यजन्मतो
द्वयं च चेतस्तव नास्तितेष्यते ॥ ८ ॥

द्रष्टा च दृश्यं च तथा च दर्शनं
भ्रमस्तु सर्वस्तव कल्पितो हि सः।
दृशेश्च भिन्नं न हि दृश्यमीक्ष्यते
स्वपन्प्रबोधेन तथा न भिद्यते ॥ ९ ॥

विकल्पना वापि तथाद्वया भवे-
दवस्तुयोगात्तदलातचक्रवत्।
न शक्तिभेदोऽस्ति यतो न चात्मनां
ततोऽद्वयत्वं श्रुतितोऽवसीयते ॥ १० ॥

मिथश्च भिन्ना यदि ते हि चेतनाः
क्षयस्तु तेषां परिमाणयोगतः।
ध्रुवो भवेद्भेदवतां हि दृष्टतो
जगत्क्षयश्चापि समस्तमोक्षतः ॥ ११ ॥

न मेऽस्ति कश्चिन्न च सोऽस्मि कस्यचि-
द्यतोऽद्वयोऽहं न हि चास्ति कल्पितम्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अकल्पितश्चास्मि पुरा प्रसिद्धितो
विकल्पनाया द्वयमेव कल्पितम् ॥ १२ ॥

विकल्पना चाप्यभवे न विद्यते
सदन्यदित्येवमतो न नास्तिता ।
यतः प्रवृत्ता तव चापि कल्पना
पुरा प्रसिद्धेर्न च तद्धि कल्पितम् ॥ १३ ॥

असद्द्वयं तेऽपि हि यद्यदीक्ष्यते
न दृष्टमित्येव न चैव नास्तिता ।
यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना
विचारवद्वापि तथाद्वयं च सत् ॥ १४ ॥

सदभ्युपेतं भवतोपकल्पितं
विचारहेतोर्यदि तस्य नास्तिता ।
विचारहानाच्च तथैव संस्थितं
न चेत्तदिष्टं नितरां सदिष्यते ॥ १५ ॥

असत्समं चैव सदित्यपीति चे-
दनर्थवत्त्वान्नरशृङ्गतुल्यतः ।
अनर्थवत्त्वं त्वसति ह्यकारणं
न चैव तस्मान्न विपर्ययेऽन्यथा ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

असिद्धितश्चापि विचारकारणा-
द्द्वयं च तस्मात्प्रसृतं च मायया ।
श्रुतेः स्मृतेश्चापि तथा हि युक्तितः
प्रसिध्यतीत्थं न तु युज्यतेऽन्यथा ॥ १७ ॥

विकल्पनाच्चापि विधर्मकं श्रुतेः
पुरा प्रसिद्धेश्च विकल्पितोऽद्वयम् ।
न चेति नेतीति यथा विकल्पितं
निषिध्यतेऽत्राप्यविशेषसिद्धये ॥ १८ ॥

अकल्पितेऽप्येवमजेऽद्वयेऽक्षरे
विकल्पयन्तः सदसच्च जन्मभिः ।
स्वचित्तमायाप्रभवं च ते भवं
जरां च मृत्युं च नियान्ति संततम् ॥ १९ ॥

भवाभवत्वं तु न चेदवस्थिति-
र्न चास्य चान्यस्थितिजन्म नान्यथा ।
सतो ह्यसत्त्वादसतश्च सत्त्वतो
न च क्रियाकारकमित्यतोऽप्यजम् ॥ २० ॥

अकुर्वदिष्टं यदि वास्य कारकं
न किंचिदन्यन्ननु नास्त्यकारकम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

सतोऽविशेषादसतश्च सच्च्युतौ
तुलान्तयोर्यद्वदनिश्चयान्न हि ॥ २१ ॥

न चेत्स इष्टः सदसद्विपर्ययः
कथं भवः स्यात्सदसद्द्वयवस्थितौ ।
विभक्तमेतद्द्वयमप्यवस्थितं
न जन्म तस्माच्च मनो हि कस्यचित् ॥ २२ ॥

अथाभ्युपेत्यापि भवं तवेच्छतो
ब्रवीमि नार्थस्तव चेष्टितेन मे ।
न हानवृद्धी न यतः स्वतोऽसतो
भवोऽन्यतो वा यदि वास्तिता तयोः ॥ २३ ॥

ध्रुवा ह्यनित्याश्च न चान्ययोगिनो
मिथश्च कार्यं न च तेषु युज्यते ।
अतो न कस्यापि हि किंचिदिष्यते
स्वयं च तत्त्वं न निरुक्तिगोचरम् ॥ २४ ॥

समं तु तस्मात्सततं विभातव-
द्द्वयाद्विमुक्तं सदसद्विकल्पितात् ।
निरीक्ष्य युक्त्या श्रुतितस्तु बुद्धिमा-
नशेषनिर्वाणमुपैति दीपवत् ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

अवेद्यमेकं यदनन्यवेदिनां
कुतार्किकाणां च सुवेद्यमन्यथा ।
निरीक्ष्य चेत्थं त्वगुणग्रहोऽगुणं
न याति मोहं ग्रहदोषमुक्तितः ॥ २६ ॥

अतोऽन्यथा न ग्रहनाश इष्यते
विमोहबुद्धेर्ग्रह एव कारणम् ।
ग्रहोऽप्यहेतुस्त्वनलस्त्वनिन्धनो
यथा प्रशान्तिं परमां तथा व्रजेत् ॥ २७ ॥

विमथ्य वेदोदधितः समुद्धृतं
सुरैर्महाब्धेस्तु यथा महात्मभिः ।
तथामृतं ज्ञानमिदं हि यैः पुरा
नमो गुरुभ्यः परमीक्षितं च यैः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगव-
त्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
उपदेशसहस्र्यां पद्यप्रबन्धः समाप्तः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ विवेकचूडामणिः ॥

श्लोकानुक्रमणिका ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

——*——

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अ		अतः परं ब्रह्म सद०	४८
अकर्ताहमभोक्ताहम्	९५	अतः पृथङ् नास्ति	४७
अकृत्वा दृश्यविलयं	१३	अतः प्रमादान्न परो	६६
अकृत्वा शत्रुसंहारं	१३	अतः प्राहुर्मनोऽविद्यां	३७
अखण्डनित्याद्वय०	२८	अतः समाधत्स्व यते	७४
अखण्डबोधात्मनि	१०२	अतस्तौ मायया क्लृप्तौ	१०९
अखण्डानन्दमात्मानं	८४	अतस्मिंस्तद्बुद्धिः	२८
अजरममरमस्ता०	८३	अतीताननुसंधानं	८७
अजो नित्य इति ब्रूते	९०	अतीव सूक्ष्मं परमा०	७३
अज्ञानमालस्यजडत्व	२३	अतो नायं परात्मा	४२
अज्ञानमूलोऽयमनात्म	३०	अतोऽभिमानं त्यज	६०
अज्ञानयोगात्परमात्मनः	१०	अतो विचारः	५
अज्ञानसर्पदष्टस्य	१३	अतो विमुक्त्यै	४
अज्ञानहृदयग्रन्थेर्नि०	७१	अतोऽस्य जीवभावोऽपि	४०
अज्ञानहृदयग्रन्थेर्वि०	८५	अत्यन्तकामुकस्यापि	८८

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अत्यन्तवैराग्यवतः	७६	अन्तः श्रितानन्तदुरन्त	५६
अत्रात्मत्वं दृढीकुर्वन्	७७	अन्तः स्वयं चापि	७९
अत्रानात्मन्यहमिति	२७	अन्तर्बहिः स्वं स्थिर	६८
अत्रात्मबुद्धिं त्यज	३२	अन्तस्त्यागो बहि०	७५
अत्राभिमानादह०	१८	अन्धत्वमन्दत्व	२०
अत्रैव सत्त्वात्मनि	२६	अन्नदानविसर्गाभ्या०	५७
अथ ते संप्रवक्ष्यामि	२५	अपि कुर्वन्नकुर्वाणः	१०५
अथात आदेश इति	५०	अभावना वा विप०	२३
अधिकारिणमाशास्ते	५	अमृतत्वस्य नाशास्ति	४
अध्यस्तस्य कुतः सत्त्वं	९१	अयं स्वभावः	९
अध्यासदोषात्पुरु०	३७	अयमात्मा नित्य	१०३
अनन्यत्वमधिष्ठानात्	८२	अयोऽग्नियोगादिव	७०
अनात्मचिन्तनं त्यक्त्वा	७७	अर्थस्य निश्चयो	५
अनात्मवासनाजालै०	५६	अविज्ञाते परे तत्त्वे	१२
अनादिकालोऽयमहं	३८	अविद्याकामकर्मादि	१२
अनादित्वमविद्यायाः	४१	अविनाशी वा अरे	१०७
अनादेरपि विध्वंसः	४१	अव्यक्तनाम्नी परमेश	२१
अनिरूप्यस्वरूपं यत्	९२	अव्यक्तमेतत्त्रिगुणै०	२४
अनुक्षणं यत्परिहृत्य	१६	अव्यक्तादिस्थूल	९९
अनुव्रजच्चित्प्रतिबिम्ब	३८	अशरीरं सदा सन्तं	१०५
अन्तःकरणमेतेषु	२०	असङ्गचिद्रूपममुं	३६

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
असङ्गोऽहमनङ्गोऽहम्	९५	अहमोऽत्यन्तनिवृत्त्या	६१
असत्कल्पो विकल्पो	८१	अहिनिर्ल्वयनीवायं	१०६
असत्पदार्थानुभवे	१०१	अहेयमनुपादेयं	४८
असन्निवृत्तौ तु	४२	अहेयमनुपादेयं	९१
असौ स्वसाक्षिको	४४	**आ**	
अस्तभेदमनपास्त	५३	आकाशवत्कल्पविदू०	९७
अस्ति कश्चित्स्वयं	२५	आकाशवन्निर्मल	८०
अस्तीति प्रत्ययो यश्च	१०९	आत्मानात्मविवेकः	३१
अस्त्युपायो महान्	१०	आत्मार्थत्वेन हि	२१
अस्थूलमित्येतदस०	५१	आदौ नित्यानित्य	६
अहंकर्तर्यस्मिन्नहमिति	६१	आनन्दप्रतिबिम्ब	४२
अहंकारः स विज्ञेयः	२१	आनन्दमयकोशस्य	४२
अहंकारग्रहान्मुक्तः	६०	आपातवैराग्यवतो	१६
अहंकारादिदेहान्तान्	७	आप्तोक्तिं खननं	१३
अहंकारादिदेहान्ता	२६	आरूढशक्तेरहमो	६९
अहंपदार्थस्त्वहमा	५९	आरोपितं नाश्रयदूषकं	९७
अहंबुद्धयैव मोहिन्या	६९	आवरणस्य निवृ०	७०
अहं ब्रह्मेति विज्ञानात्	८८	आवृतेः सदसत्त्वाभ्यां	१०९
अहंभावस्य देहे	५८	आशां छिन्द्धि विषो०	७६
अहं ममेति प्रथितं	१५	**इ**	
अहं ममेति यो भावो	५५	इतः को न्वस्ति	४

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
इति गुरुवचनाच्छ्रु०	९३	**ए**	
इति नतमवलोक्य	१०१	एकमेव सदनेक	५३
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं	११०	एकात्मके परे तत्त्वे	८१
इत्थं विपश्चित्सद०	७१	एकान्तस्थितिरिन्द्रियो०	७५
इत्याचार्यस्य शिष्यस्य	११०	एतत्त्रितयं दृष्टं	७०
इदं शरीरं शृणु सूक्ष्म०	१९	एतमच्छिन्नया वृत्त्या	७७
इष्टानिष्टार्थसंप्राप्तौ	८७	एतयोर्मन्दता यत्र	७
ई		एताभ्यामेव शक्तिभ्यां	२९
ईश्वरो वस्तुतत्त्वज्ञो	४७	एतावुपाधी परजीवयो०	४९
उ		एवं विदेहकैवल्यं	१०८
उक्तमर्थमिममात्मनि	५४	एष स्वयं ज्योतिर०	१०३
उच्छ्वासनिःश्वास	२०	एष स्वयंज्योतिरशे०	७७
उद्धरेदात्मना	४	एषावृतिर्नाम	२२
उपसीदेद्गुरुं प्राज्ञं	७	एषोऽन्तरात्मा पुरुषः	२६
उपाधितादात्म्य	८९	**ऐ**	
उपाधिभेदात्स्वय०	७२	ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न	४९
उपाधिरायाति स एव	९७	**क**	
उपाधिसंबन्धवशात्	३९	कंचित्कालं समाधाय	९४
उभयेषामिन्द्रियाणां	६	कः पण्डितः सन्सद०	६८
ऋ		कथं तरेयं भव०	९
ऋणमोचनकर्तारः	११	कवलितदिननाथे	२९

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
कर्तापि वा कारयिता	९८	क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं	१०८
कर्तृत्वभोक्तृत्वखलत्व	९९	क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा	१०४
कर्मणा निर्मितो देहः	९०	ग	
कर्मेन्द्रियैः पञ्चभि०	३३	गच्छंस्तिष्ठन्नुपवि०	१०२
कल्पार्णव इवात्यन्त	८१	गुणदोषविशिष्टेऽस्मिन्	८७
कस्तां परानन्द	१०१	गुरुरेष सदानन्द	११०
कामः क्रोधो लोभ	२२	घ	
कामान्नी कामरूपी	१०४	घटं जलं तद्गतमर्क	४४
कार्यप्रवर्धनाद्बीज	६३	घटकलशकुसूल	७८
किं हेयं किमुपादेयं	९४	घटाकाशं महाकाश	५८
किमपि सततबोधं	८२	घटे नष्टे यथा व्योम	१०८
कुल्यायामथ नद्यां	१०७	घटोदके बिम्बितमर्क	४४
कृपया श्रूयतां	११	घटोऽयमिति विज्ञातुं	१०३
केनापि मृद्भिन्नतया	४६	च	
को नाम बन्धः	११	चलत्युपाधौ प्रतिबिम्ब०	९९
कोशैरन्नमयाद्यैः	३०	चित्तमूलो विकल्पो	८२
क्रियानाशे भवेच्चिन्ता	६४	चित्तस्य शुद्धये	५
क्रियान्तरासक्तिम०	७३	चिदात्मनि सदानन्दे	५८
क्रियासमभिहारेण	७९	चिन्ताशून्यमदैन्य०	१०४
क्व गतं केन वानीतं	९४	छ	
क्वचिन्मूढो विद्वान्	१०५	छायया स्पृष्टमुष्णं वा	९८

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्
छायाशरीरे प्रति०	३३
छायेव पुंसः परि	८३
ज	
जन्तूनां नरजन्म	३
जन्मवृद्धिपरिणत्य०	५३
जलं पङ्कवदस्पष्टं	४१
जलादिसंपर्कवशात्	५६
जले वापि स्थले वापि	९९
जहि मलमयकोशे	८०
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु	४४
जातिनीतिकुलगोत्र	५२
जीवतो यस्य कैवल्यं	६६
जीवत्वं न ततोऽन्यत्तु	४१
जीवन्नेव सदा मुक्तः	१०६
ज्ञ	
ज्ञाता मनोहंकृति	२६
ज्ञातृज्ञेयज्ञानशून्य०	४८
ज्ञाते वस्तुन्यपि बल०	५५
ज्ञात्वा स्वं प्रत्यगात्मानं	५५
ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य	९१
ज्ञानेन्द्रियाणि च	३४

	पृष्ठम्
ज्ञानोदयात्पुरारब्धं	८९
त	
तच्छैवालापनये	३०
तटस्थिता बोधयन्ति	९३
ततः श्रुतिस्तन्मननं	१४
ततः स्वरूपविभ्रंशो	६६
तत आत्मा सदानन्दो	२१
ततस्तु तौ लक्षणया	५०
ततो विकाराः प्रकृते	७१
ततोऽहमादेर्विनि०	६२
तत्त्वं पदाभ्यामभि०	४९
तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ	५७
तत्साक्षिकं भवेत्तत्तत्	४३
तथा वदन्तं शरणा०	९
तदात्मानात्मनोः सम्य०	४१
तद्वत्परे ब्रह्मणि	९०
तद्वद्देहादिबन्धेभ्यो	१०५
तन्निवृत्त्या मुनेः सम्यक्	७५
तन्मनःशोधनं कार्यं	३७
तमसा ग्रस्तवद्भानात्	१०५
तमस्तमःकार्यं	६४

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
तमाराध्य गुरुं	८	दृष्टदुःखेष्वनुद्वेगो	८५
तमो द्वाभ्यां रजः	५७	देवदत्तोऽहमित्ये०	१०३
तयोर्विरोधोऽयमुपाधि	४९	देहं धियं चित्प्रतिबिम्ब	४४
तरङ्गफेनभ्रमबुद्बुद	७९	देहतद्धर्मतत्कर्म	३२
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन	१३	देहप्राणेन्द्रियमनो	७५
तस्मादहंकारमिमं	६२	देहस्य मोक्षो नो	१०७
तस्मान्मनः कारणमस्य	३६	देहात्मधीरेव	३३
ताभ्यां प्रवर्धमाना सा	६३	देहात्मना संस्थित०	६३
तिरोभूते स्वात्मन्यमल०	२८	देहादिनिष्ठाश्रम	३९
तूष्णीमवस्था पर०	१०२	देहादिब्रह्मपर्यन्ते	६
तेजसीव तमो यत्र	८१	देहादिसंसक्तिमतो	६८
त्यजाभिमानं कुल०	६०	देहादिसर्वविषये	३५
त्वङ्मांसमेदोस्थि	३२	देहेन्द्रियप्राणमनो	२५
त्वङ्मांसरुधिरस्नायु	१७	देहेन्द्रियप्राण	७८
त्वमहमिदमितीयं	७२	देहेन्द्रियादावसति	३३
द		देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये	८७
दिगम्बरो वापि च	१०४	देहेन्द्रियेष्वहंभाव	८७
दुर्लभं त्रयमेवै०	३	देहोऽयमन्नभवनो	३१
दुर्वारसंसार	८	देहोऽहमित्येव	३२
दृश्यं प्रतीतं प्रवि०	६४	दोषेण तीव्रो विषयः	१५
दृश्यस्याग्रहणं	६९	द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः	९५

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
द्रष्टृदर्शनदृश्यादि	८१	न योगेन न सांख्येन	१२
ध		न साक्षिणं साक्ष्य०	९८
धन्योऽसि कृत०	११	न हि प्रबुद्धः प्रतिभास	९०
धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं	९५	न ह्यस्ति विश्वं	८२
धीमात्रकोपाधि	२०	न ह्यस्त्यविद्या	३४
न		नारायणोऽहं नरकान्त०	९६
न किंचिदत्र पश्यामि	९४	नास्ति निर्वासनान्मौ०	१०२
न खिद्यते नो विषयैः	१०३	नास्त्रैर्न शस्त्रैर०	३०
न गच्छति विना	१३	नाहं जीवः परं ब्रह्मे०	५७
न जायते नो म्रियते	२७	नाहमिदं नाहमदो	९५
न तस्य मिथ्यार्थ	९०	निगद्यतेऽन्तःकरणं	१८
न तु देहादिसत्यत्व	९१	निगृह्य शत्रोरहमो	६३
न देशकालासन	१०२	नित्यं विभुं सर्वगतं	४५
न नभो घटयोगेन	८९	नित्याद्वयाखण्डचि०	७१
न विरोधो न चोत्पत्तिः	१०९	निदिध्यासनशीलस्य	८८
न प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदं	८७	निद्राकल्पितदेश	५१
न प्रमादादनर्थोऽन्यो	६५	निद्राया लोकवार्ताया	५८
नमस्तस्मै सदेकस्मै	१०१	नियमितमनसामुं	२७
न मे देहेन संबन्धो	९७	निरन्तराभ्यासवशात्	७३
न मे प्रवृत्तिर्न च मे	९७	निरस्तमायाकृत	४८
नमो नमस्ते गुरवे	९५	निरस्तरागा निरपास्त	९२

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
निरुपममनादितत्त्वं	९६	पाणिपादादिमान्	३२
निर्गुणं निष्कलं सूक्ष्मं	९१	पाषाणवृक्षतृण	१०८
निर्धनोऽपि सदा	१०५	पुण्यानि पापानि	९८
निर्विकल्पकमनल्प	५३	पूर्वं जनेरपि मृतेः	३१
निर्विकल्पकसमाधिना	७४	प्रकृतिविकृतिभिन्नः	२७
निष्क्रियोऽस्म्यविका०	१००	प्रकृतिविकृतिशून्यं	८२
नेदं नेदं कल्पितत्वान्न	५०	प्रज्ञानघन इत्यात्म	१०७
नैवात्मापि प्राण०	३४	प्रज्ञावानपि पण्डितोऽपि	२३
नैवायमानन्दमयः	४२	प्रतीतिर्जीवजगतोः	५८
नैवेन्द्रियाणि विषयेषु	१०६	प्रत्यगेकरसं पूर्णम्	९१
प		प्रबोधे स्वप्नवत्सर्वं	४१
पञ्चानामपि कोशानां	४३	प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायां	६५
पञ्चानामपि कोशानाम्	३१	प्राचीनवासनावेगात्	८८
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः	१७	प्राणापानव्यानोदान	१९
पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव	३४	प्रारब्धं पुष्यति वपुः	५७
पठन्तु शास्त्राणि	४	प्रारब्धं बलवत्तरं	८९
पत्रस्य पुष्पस्य	१०७	प्रारब्धं सिध्यति तदा	९०
पथ्यमौषधसेवा	१२	प्रारब्धकर्मपरिकल्पि०	१०६
परस्परांशैर्मिलितानि	१५	प्रारब्धसूत्रग्रथितं	८४
परावरैकत्वविवेक	७०	ब	
परिपूर्णमनाद्यन्तम्	९१	बन्धश्च मोक्षश्च	१०९

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
बन्धो मोक्षश्च तृप्तिश्च	९३	**भ**	
बहिस्तु विषयैः सङ्ग०	७६	भवानपीदं परतत्त्वमा०	९२
बाह्यानुसंधिः परि०	६७	भानुप्रभासंजनिताभ्र	२९
बाह्ये निरुद्धे मनसः	६७	भुङ्क्ते विचित्रास्वपि	३८
बाह्येन्द्रियैः स्थूल	१७	भ्रमेणाप्यन्यथा वास्तु	४०
बीजं संसृतिभूमिजस्य	२९	भ्रान्तस्य यद्यद्भ्रमतः	४८
बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियैः	३८	भ्रान्तिं विना त्वसङ्गस्य	४०
बुद्धिर्विनष्टा गलिता	९४	भ्रान्तिकल्पितजगत्	५२
बुद्धीन्द्रियाणि श्रवणं	१८	**म**	
बुद्धौ गुहायां सदस०	५५	मज्जास्थिमेदःपल	१४
ब्रह्मण्युपरतः शान्तो	८	मनः प्रसूते विषयान०	३६
ब्रह्मप्रत्ययसंततिः	१०१	मनो नाम महाव्याघ्रो	३६
ब्रह्मभूतस्तु संसृत्यै	४५	मनोमयो नापि भवेत्	३७
ब्रह्माकारतया	८६	मन्दमध्यमरूपापि	७
ब्रह्मात्मनोः शोधितयोः	८६	मय्यखण्डसुखाम्भोधौ	९६
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता	७८	मस्तकन्यस्तभारादेः	११
ब्रह्मानन्दनिधिर्महा०	६१	महामोहग्राह	२८
ब्रह्मानन्दरसानु०	९	महास्वप्ने मायाकृत	१००
ब्रह्मानन्दरसास्वाद	८७	मातापित्रोर्मलोद्भूतं	५८
ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञानं	४५	मा भैष्ट विद्वन्	१०
ब्रह्मैवेदं विश्वमित्येव	४७	मायाक्लृप्तौ बन्धमोक्षौ	१०८

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्
मायामात्रमिदं द्वैतं	८२
माया मायाकार्यं	२५
मिथ्यात्वेन निषिद्धेषु	४३
मिश्रस्य सत्त्वस्य	२४
मुञ्जादिषीकामिव	३१
मृत्कार्यं सकलं घटादि	५१
मृत्कार्यभूतोऽपि मृदो	४६
मेधावी पुरुषो	५
मोक्षकारणसामग्र्यां	७
मोक्षस्य काङ्क्षा यदि	१६
मोक्षस्य हेतुः प्रथमो	१४
मोक्षैकसक्त्या विषयेषु	३७
मोहं जहि महामृत्युं	१७
मोह एव महामृत्युः	१७
य	
यः पश्यति स्वयं	२५
य एषु मूढा विषयेषु	१५
यच्चकास्त्यनपरं	५४
यतिरसदनुसंधिं	६७
यत्कटाक्षशशि	९५
यत्कृतं स्वप्नवेलायां	८९
यत्परं सकलवागगोचरं	५२
यत्र क्वापि विशीर्णं	१०७
यत्र प्रविष्टा विषयाः	८८
यत्र भ्रान्त्या कल्पितं	७८
यत्रैष जगदाभासो	५८
यत्सत्यभूतं निजरूप	५९
यथा प्रकृष्टं शैवालं	६५
यथा यथा प्रत्यगव०	५६
यथा सुवर्णं पुटपाक	७३
यदा कदा वापि विप०	६६
यदिदं सकलं विश्वं	४६
यदि सत्यं भवेद्विश्वं	४७
यद्बोद्धव्यं तवेदानीं	१४
यद्युत्तरोत्तराभावः	८५
यद्विभाति सदनेकधा	५४
यस्त्वयाद्य कृतः	१४
यस्मिन्नस्ताशेष	१००
यस्य संनिधिमात्रेण	२६
यस्य स्थिता भवेत्	८६
यावत्स्यात्स्वस्य	६०
यावद्भ्रान्तिस्तावदेव	४०

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
यावद्वा यत्किंचिद्विष	६१	वागादिपञ्च श्रवणादि	१९
येन विश्वमिदं व्याप्तं	२६	वाग्वैखरी शब्दझरी	१२
योगस्य प्रथमं द्वारं	७५	वाचं नियच्छात्मनि	७५
योऽयं विज्ञानमयः	३९	वाचा वक्तुमशक्यमेव	९४
योऽयमात्मा स्वयं	४३	वायुनानीयते मेघः	३५
यो वा पुरैषोऽहमिति	६०	वासनानुदयो भोग्ये	८५
यो विजानाति सकलं	२५	वासनावृद्धितः कार्यं	६३
र		विकारिणां सर्व	५९
रवेर्यथा कर्मणि सा०	९८	विक्षेपशक्तिविजयो	६९
ल		विक्षेपशक्ती रजसः	२२
लक्ष्यच्युतं चेद्यदि	६५	विज्ञात आत्मनो	८७
लक्ष्यालक्ष्यगतिं	१०६	विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य	८८
लक्ष्ये ब्रह्मणि मानसं	७७	विद्याफलं स्यादसतो	८५
लब्ध्वा कथंचिन्नरजन्म	३	विद्वान्स तस्मा उप०	९
लीनधीरपि जागर्ति	८६	विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य	४१
लोकवासनया जन्तोः	५५	विमानमालम्ब्य	१०४
लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा	५५	विलक्षणं यथा ध्वान्तं	१०८
व		विवेकवैराग्यगुणा०	३६
वक्तव्यं किमु विद्यते	८०	विवेकिनो विरक्तस्य	५
वर्तमानेऽपि देहेऽस्मिन्	८६	विशुद्धमन्तःकरणं	७८
वस्तुस्वरूपं स्फुट	१२	विशुद्धसत्त्वस्य गुणाः	२४

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
विशोक आनन्दघनो	४५	शल्यराशिर्मांसलिप्तो	३२
विषमविषयमार्गे	१६	शवाकारं यावद्भजति	८०
विषयाख्यग्रहो येन	१६	शान्तसंसारकलनः	८६
विषयाणामानुकूल्ये	२१	शान्ता महान्तो	८
विषयाभिमुखं दृष्ट्वा	६५	शान्तो दान्तः पर०	७२
विषयाशामहा०	१६	शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य	६
विषयेष्वाविशच्चेतः	६५	शुद्धाद्वयब्रह्म	२२
वीणाया रूपसौन्दर्यं	१२	शृणुष्वावहितो	१४
वेदशास्त्रपुराणानि	१०३	शैलूषो वेषसद्भावा०	१०६
वेदान्तसिद्धान्त	९३	श्रद्धाभक्तिध्यान	१०
वेदान्तार्थविचारेण	१०	श्रुतिप्रमाणैकमतेः	३०
वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं	७	श्रुतिस्मृतिन्याय	६६
वैराग्यबोधौ पुरुषस्य	७६	श्रुतेः शतगुणं विद्या	७४
वैराग्यस्य फलं बोधः	८५	श्रुत्या युक्त्या स्वानुभूत्या	५७
वैराग्यान्न परं सुखस्य	७६	**ष**	
व्याघ्रबुद्ध्या विनिर्मुक्तः	८९	षड्भिरूर्मिभिरयोगि	५२
श		**स**	
शब्दजालं महारण्यं	१३	संन्यस्य सर्वकर्माणि	४
शब्दादिभिः पञ्चभिरेव	१५	संलक्ष्य चिन्मात्रतया	५१
शमादिषट्क	६	संसारकारागृहमोक्ष	५६
शरीरपोषणार्थी	१७	संसारबन्धविच्छित्त्यै	६३

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
संसाराध्वनि ताप	१११	सन्त्यन्ये प्रतिबन्धाः	६०
संसिद्धस्य फलं	८४	सन्नाप्यसन्नाप्यु०	२१
सकलनिगमचूडा	११०	समाधिनानेन	७४
सततविमलबोधानन्द	८४	समाधिना साधु	९२
सति सक्तो नरो	७३	समाहितान्तःकरणः	८३
सत्त्वं विशुद्धं जल	२३	समाहितायां सति	८१
सत्यं ज्ञानमनन्तं	४५	समाहिता ये प्रवि०	७२
सत्यं यदि स्याज्जग०	४७	समूलकृत्तोऽपि	६२
सत्यमुक्तं त्वया विद्वन्	४३	समूलमेतत्परिदह्य	८४
सत्याभिसंधानरतो	६७	सम्यक्पृष्टं त्वया	४०
सत्समृद्धं स्वतःसिद्धं	९२	सम्यगास्थापनं	७
सदात्मनि ब्रह्मणि	१०७	सम्यग्विचारतः	५
सदात्मैकत्वविज्ञान	१०८	सम्यग्विवेकः स्फुट	७०
सदिदं परमाद्वैतं	४६	सर्वत्र सर्वतः सर्व	६४
स देवदत्तोऽयमितीह	५०	सर्वप्रकारप्रमिति	२४
सदेवेदं सर्वं जग०	७९	सर्ववेदान्त	३
सदैकरूपस्य चिदा०	६२	सर्वव्यापृतिकरणं	२०
सद्घनं चिद्घनं नित्यं	९१	सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं	१००
सद्ब्रह्मकार्यं सकलं	४६	सर्वात्मना दृश्यमिदं	५९
सद्वासनास्फूर्तिवि०	६४	सर्वात्मना बन्ध	६८
सन्तु विकाराः प्रकृतेः	९९	सर्वाधारं सर्ववस्तु	९९

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
सर्वे येनानुभूयन्ते	४३	स्वप्नो भवत्यस्य	१९
सर्वेषु भूतेष्वहमेव	९६	स्वप्रकाशमधिष्ठानं	५८
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं	८३	स्वमसङ्गमुदासीनं	८९
सर्वोऽपि बाह्यः संसारः	१८	स्वमेव सर्वतः पश्यन्	१०२
सहनं सर्वदुःखानां	६	स्वयं परिच्छेदमुपेत्य	३९
साधनान्यत्र चत्वारि	५	स्वयं ब्रह्मा स्वयं विष्णुः	७९
साधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन्	८८	स्वलक्ष्ये नियता	६
सार्वात्म्यसिद्धये	६९	स्वस्य द्रष्टुर्निर्गुणस्या०	४०
सुखाद्यनुभवो यावत्	८८	स्वस्याविद्याबन्ध	९३
सुषुप्तिकाले मनसि	३५	स्वात्मतत्त्वानुसंधानं	७
सोऽयं नित्यानित्य	६	स्वात्मन्यारोपिताशेष	८१
स्थितप्रज्ञो यतिरयं	८६	स्वात्मन्येव सदा स्थित्या	५७
स्थूलस्य संभवजरा	१८	स्वानुभूत्या स्वयं	९३
स्थूलादिभावा मयि	९६	स्वामिन्नमस्ते	८
स्थूलादिसंबन्धवतो	१०५	स्वाराज्यसाम्राज्य	१००
स्रोतसा नीयते दारु	१०६	**ह**	
स्वं बोधमात्रं परिशुद्ध	५४	हितमिदमुपदेशम्	११०
स्वप्नेऽर्थशून्ये सृजति	३५		

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

॥ श्रीः ॥

॥ उपदेशसहस्री ॥

श्लोकानुक्रमणिका ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अ		अज्ञासिषमिदं मां	२२७
अकल्पितेऽप्येवमजे	२४४	अतोऽन्यथा न ग्रह०	२४६
अकार्यशेषमात्मानम्	१७८	अत्यरेचयदित्युक्तो	१५५
अकालत्वाददेशत्वात्	१८०	अथाभ्युपेत्यापि	२४५
अकुर्वदिष्टं यदि	२४४	अदृशिर्दृशिरूपेण	२२१
अकुर्वन्सर्वकृच्छुद्धः	२०९	अदृश्योऽपि यथा राहुः	२०४
अक्रियत्वेऽपि तादात्म्यं	२२१	अदृष्टं द्रष्टृविज्ञातं	१८७
अगोरसत्त्वं गोत्वं ते	२२९	अद्रष्टुर्नैव चान्धस्य	२२९
अचक्षुष्कादिशास्त्राच्च	१७३	अध्यक्षः स्वयमस्त्येव	२२७
अचक्षुष्कादिशास्त्रोक्तं	१७३	अध्यक्षस्य दृशेः कीदृक्	२३०
अचक्षुष्ट्वान्न दृष्टिर्मे	१७२	अध्यक्षस्य पृथक्सिद्धौ	२२६
अजोऽमरश्चैव तथा	१६४	अध्यक्षस्य समीपे तु	२२०
अजोऽहं चामरो	२०७	अध्यक्षस्य समीपे स्यात्	२२५
अज्ञानं कल्पनामूलं	१९२	अध्यक्षस्यापि सिद्धिः	२२८
अज्ञानं तस्य मूलं	१५४	अध्यक्षेण कृता दृष्टिः	२३०

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्
अध्यक्षोऽहमिति ज्ञानं	२३१
अनवस्थान्तरत्वाच्च	१९७
अनादितो निर्गुणतो	१६५
अनित्या साविशुद्धेति	१७३
अनुभूतेः किमन्यस्मिन्	२२९
अनेकजन्मान्तर	१९९
अन्यच्चेत्सदहंग्राहि	२२४
अन्यदृष्टिः शरीरस्थः	२०७
अन्यदृष्टिस्त्वविद्या	२००
अन्योन्यापेक्षया तेषां	२२३
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां	२३३
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां	२३५
अन्वयव्यतिरेकोक्तिः	२३३
अन्वयव्यतिरेकोक्तिस्त०	२३४
अन्वयव्यतिरेकौ हि	२२३
अन्वयी ग्राहकस्तेषां	२२०
अपायोद्भूतिहीनाभिः	२०६
अपि निन्दोपपत्तेश्च	१९८
अपेक्षा यदि भिन्नेऽपि	१९३
अपोहो यदि भिन्नानां	२३०
अप्रकाशो यथादित्ये	१९४

	पृष्ठम्
अप्राणस्य न कर्मास्ति	१७२
अप्राणस्यामनस्कस्य	१७९
अप्राप्यैव निवर्तन्ते	१८६
अबद्धचक्षुषो नास्ति	२०३
अभावरूपं त्वमसीह	२४२
अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा	२२९
अभियुक्तप्रसिद्धिश्चेत्	२१९
अमनस्कस्य का चिन्ता	१८०
अमनस्कस्य शुद्धस्य	१७३
अमूर्तमूर्तानि च	१८२
अमृतं चाभयं नार्ते	१६९
अमृतत्वं श्रुतं तस्मात्	१५६
अर्थी दुःखी च यः	२२१
अलुप्ता त्वात्मनो दृष्टिः	१७१
अवगत्या हि संव्याप्तः	२२६
अवस्थान्तरमप्येवं	१९७
अविकल्पं तदस्त्येव	१९२
अविद्यया भावनया	१६५
अविद्याप्रभवं सर्वं	२०२
अविद्याबद्धचक्षुष्ट्वात्	२३३
अविद्यामात्र एवातः	२१७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अविविच्योभयं वक्ति	२२१	अहंधीरिदमात्मोत्था	१५७
अविवेकात्पराभावं	१६१	अहं निर्मुक्त इत्येव	२३८
अवेद्यमेकं यदनन्य	२४६	अहं परं ब्रह्म	१६६
अशनायादिनिर्मुक्तः	२३६	अहं प्रत्ययबीजं यत्	१५८
अशनायादिनिर्मुक्त्यै	२२४	अहं ब्रह्मास्मि कर्ता च	१६८
अशनायाद्यतिक्रान्तं	१७६	अहं ब्रह्मास्मि सर्वोऽस्मि	१७४
अशब्दादित्वतो नास्य	२०४	अहं ममेति त्वमनर्थ	२४०
असत्समं चैव	२४३	अहं ममेत्येषण	१८०
असदेतत्ततो युक्तं	२०१	अहं ममैको न	१६२
असदेतत्त्रयं यस्मात्	२०१	अहंशब्दस्य या निष्ठा	२२४
असद्द्वयं तेऽपि हि	२४३	अहमज्ञासिषं चेदं	२२७
असमाधिं न पश्यामि	१७९	अहमित्यात्मधीर्या च	१७९
असिद्धितश्चापि	२४४	अहमेव च भूतेषु	२०८
अस्ति तावत्स्वयं नाम	१९३	अहमेव सदात्मज्ञः	२०९
अस्पर्शत्वाददेहत्वात्	२३१	**आ**	
अस्पर्शत्वान्न मे	१७२	आत्मज्ञस्यापि यस्य	१७७
अस्पर्शोऽपि यथा	२३२	आत्मनीह यथाध्यासः	२१४
अहं कर्ता ममेदं	१५५	आत्मनो ग्रहणे चापि	२२७
अहंकर्तैव संसारी	२१५	आत्मनोऽन्यस्य चेत्	१५७
अहंकर्त्रात्मनि न्यस्तं	२१४	आत्मप्रत्यायिका ह्येषा	२१०
अहंक्रियाद्या हि	१८१	आत्मबुद्धिमन०	१८७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
आत्मबुद्धिमनश्चक्षु०	१९२	आभासस्तदभावश्च	२२२
आत्मरूपविधेः	२०६	आभासान्मुखमप्येवं	२१५
आत्मलाभः परो लाभः	१९५	आभासो यत्र तत्रैव	२१५
आत्मलाभात्परो	२००	आरब्धस्य फले ह्येते	१५८
आत्माग्नेरिन्धना	१८५	आलोकस्थो घटो	२३०
आत्मा ज्ञेयः परो	२००	इ	
आत्मानं सर्वभूतस्थं	१७९	इतरेतरहेतुत्वे	१९५
आत्माभासस्तु	२१८	इति प्रणुन्ना द्वयवादि	१९८
आत्माभासापरिज्ञानात्	२१७	इति प्रश्नानुरूपं यत्	२३८
आत्माभासाश्रयश्च	२१७	इतीदमुक्तं परमार्थ	१६७
आत्माभासाश्रयाश्चैवं	२१६	इतोऽन्योऽनुभवः कश्चित्	२३८
आत्मार्थत्वाच्च सर्वस्य	१९५	इत्येतद्यावदज्ञानं	१७३
आत्मार्थोऽपि हि यो	२००	इत्येवं प्रतिपत्तिः स्यात्	२२५
आत्मा ह्यात्मीय इत्येष	१७७	इत्येवं सर्वदात्मानं	१७५
आत्मैकः सर्वभूतेषु	१८४	इत्येवं सौगता आहुः	२१६
आदर्शमुखसामान्यं	२१९	इदं तु सत्यं मम	१६५
आदर्शस्तु यदाभासो	२२५	इदं पूर्वमिदं पश्चात्	२३३
आदर्शानुविधायित्वं	२२०	इदं रहस्यं परमं	१९८
आधारस्याप्यसत्त्वाच्च	१९३	इदं वनमतिक्रम्य	१५७
आधिभेदाद्यथा भेदो	२२६	इदमंशोऽहमित्यत्र	१६०
आपोषात्प्रतिबुद्धस्य	१६८	इहैव घटते प्रश्नो	२३८

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
ई		कर्त्रा चेदहमित्येवं	२३१
इक्षितृत्वं स्वतः सिद्धं	१६७	कर्मकार्यस्त्वनित्यः	२०१
ईश्वरत्वेन किं तस्य	१७८	कर्मस्वात्मा स्वतन्त्रश्चेत्	१८३
ईश्वरश्चेदनात्मा स्यात्	१५७	कर्माणि देहयोगार्थं	१५३
उ		कर्मेप्सिततमत्वात्स	२२६
उत्पाद्याप्यविकार्याणि	२०६	कल्प्योपाधिभिरेवैतत्	२०२
उपलब्धिः स्वयंज्योतिः	२१४	कारकाण्युपमृद्नाति	१५५
उल्मुकादौ यथाग्न्यर्थाः	२१५	किं सदेवाहमस्मीति	२२४
ए		किमन्यद्ग्राहयेत्कश्चित्	२२७
एतावद्ध्यमृतत्वं न	१६७	कुण्डल्यहमिति ह्येतत्	२३२
एतेनैवात्मनात्मनो	१९१	कूटस्थेऽपि फलं	२२५
एवं तत्त्वमसीत्यस्य	२३६	कृतकृत्यश्च सिद्धश्च	१७५
एवं विज्ञातवाक्यार्थे	२२३	कृपणास्तेऽन्यथैवातो	२०९
एवं शास्त्रानुमानाभ्यां	१७१	कृष्णलादौ प्रमाजन्म	२३५
क		कृष्णायो लोहिताभासम्	२२२
करणं कर्म कर्ता च	१७६	कृष्यादिवत्फलार्थत्वात्	१५६
कर्ता दुःख्यहमस्मीति	२३७	केवलां मनसो वृत्तिं	२०४
कर्ताध्यक्षः सदस्मीति	२२१	कोशादिव विनिष्कृष्टः	१६८
कर्ता भोक्तेति यच्छास्त्रं	२१२	क्रियोत्पत्तौ विनाशित्वं	१९६
कर्तृकर्मफलाभावात्	१७७	क्षणिकं हि तदत्यर्थं	१९२
कर्तृत्वं कारकापेक्षं	१७१	क्षीरात्सर्पिर्यथोद्धृत्य	२०७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्
क्षुधया पीड्यमानोऽपि	२४०
ग	
गन्तव्यं च तथा	१७९
गुणानां समभावस्य	१९५
घ	
घटादिरूपं यदि	१८१
घ्राणादीनि तदर्थाश्च	१९०
च	
चक्षुर्युक्ता धियो वृत्तिः	२०४
चक्षुर्वत्कर्मकर्तृत्वं	१९१
चितिः स्वरूपं स्वत	१६१
चित्तं चेतनमित्येतत्	२२२
चित्ते ह्यादर्शवद्यस्मात्	२०२
चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः	१७६
चिन्मात्रज्योतिषो नित्यं	१८०
चेतनस्त्वं कथं देह	२२७
चेतनोऽचेतनो वापि	१८६
चेष्टितं च यतो मिथ्या	२१३
चैतन्यं सर्वगं सर्वं	१५३
चैतन्यप्रतिबिम्बेन	१५९
चैतन्यभास्यताहमः	१५९
चैतन्याभासता बुद्धेः	२१७
छ	
छायाक्रान्तेर्निषेधोऽयं	२१६
छित्त्वा त्यक्तेन हस्तेन	१५९
ज	
जनिमज्ज्ञानविज्ञेयं	१६३
जन्ममृत्युप्रवाहेषु	१८९
जाग्रतश्च तथा भेदो	२०२
जाग्रत्स्वप्नौ तयोर्बीजं	१९२
जातिकर्मादिमत्त्वाद्धि	२१५
जात्यादीन्संपरित्यज्य	१८४
जिघत्सा वा पिपासा वा	१७२
जीवश्चेत्परमात्मानं	२०९
ज्ञातता स्वात्मलाभो वा	२२८
ज्ञातायत्नोऽपि तद्वज्ज्ञः	१८९
ज्ञातुर्ज्ञातिर्हि नित्योक्ता	१६३
ज्ञातुर्ज्ञेयः परो	१७७
ज्ञातैवात्मा सदा ग्राह्यो	१६०
ज्ञातैवाहमविज्ञेयः	१७१
ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता	२११
ज्ञानज्ञेयादिवादेऽतः	२२८

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्
ज्ञानयत्नाद्यनेकत्व	१९१
ज्ञानेनैव विशेष्यत्वात्	१९६
ज्ञानैकार्थपरत्वात्तं	२०१
ज्योतिषो द्योतकत्वेऽपि	१९१
त	
तं च मूढं च यद्यन्यं	१७०
तत्त्वमस्यादिवाक्येषु	२३३
तत्त्वमोस्तुल्यनीडार्थे	२३५
तत्रैवं संभवत्यर्थे	२३४
तत्रैवं सति बुद्धीर्ज्ञः	१८६
तथा ध्रुवफला विद्या	१५४
तथान्येन्द्रिययुक्ता	१७२
तथान्येषां च भिन्नत्वात्	१९६
तथाविक्रियरूपत्वात्	१९४
तथैव चेतनाभासं	२२२
तदप्यस्त्विति चेत्तन्न	२२२
तदा नु दृश्यते दुःखं	२३२
तदेवैकं त्रिधा ज्ञेयं	२०३
तद्विज्ञानाय युक्त्यादि	२३७
तस्माज्ज्ञाभासबुद्धीनां	२२०
तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन	१५९
तस्मादज्ञानहानाय	१५६
तस्मादनुभवायैव	२१३
तस्मादात्मविमुक्तत्वं	२३८
तस्मादाद्यन्तमध्येसु	२३६
तस्माद्भ्रान्तिरतोऽन्या हि	१९८
तस्माद्वाक्यार्थविज्ञानात्	२३९
तस्मान्नीलं तथा पीतं	२३०
तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेत्	२२८
तापान्तत्वादनित्यत्वात्	२०६
तुल्यकालसमुद्भूतौ	१९३
त्वं कुरु त्वं तदेवेति	१६९
त्वंपदार्थविवेकाय	२३८
त्वंसतोस्तुल्यनीडत्वात्	२३२
त्वमर्थं प्रत्यगात्मानं	२३९
त्वयि प्रशान्ते न हि	२४१
द	
दक्षिणाक्षिप्रधानेषु	१८५
दृग्धैवमुष्णः सत्तायां	१८८
ददतश्चात्मनो ज्ञानं	२११
दशमस्त्वमसीत्येवं	२३३
दशमस्य नवात्मत्व	१६९

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्
दशाहाशौचकार्याणां	२०५
दाहच्छेदविनाशेषु	२३१
दुःखित्वात्प्रत्यगात्मत्वं	२३५
दुःखी स्याद्दुःख्यहंमानात्	१९१
दुःख्यस्मीति सति ज्ञाने	२३४
दृशिरूपे सदा नित्ये	१७०
दृशिरेवानुभूयेत	२३६
दृशिस्तु शुद्धोऽहम्	१६४
दृशिस्वरूपं गगनोपमं	१६४
दृशिस्वरूपेण हि	१८१
दृशेश्छाया यदारूढा	१७०
दृश्यत्वादहमित्येष	१८५
दृष्टं चापि यथा रूपं	२०१
दृष्टं जागरितं विद्यात्	२०३
दृष्टं हित्वा स्मृतिं तस्मिन्	१८७
दृष्टवच्चेत्प्ररोहः स्यात्	१५८
दृष्टिः श्रुतिर्मतिर्ज्ञातिः	१७८
दृष्टिः स्पृष्टिः श्रुतिर्घ्रातिः	२०६
दृष्ट्वा बाह्यं निमील्याथ	२०७
देहलिङ्गात्मना कार्या	१६९
देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं	१५८

	पृष्ठम्
देहात्मबुद्ध्यपेक्षत्वात्	१७१
देहादावभिमानोत्थो	२३१
देहाद्यारम्भसामर्थ्यात्	१५८
देहाद्यैरविशेषेण	१५५
देहाभिमानिनो दुःखं	१७०
देहेऽहंप्रत्ययो	२१९
द्रष्टा च दृश्यं च	२४२
द्रष्टुश्चान्यद्भवेद्दृश्यं	१८३
द्रष्टृ श्रोतृ तथा मन्तृ	१७७
द्वयोरेवेति चेत्तन्न	२१६
ध	
धर्माधर्मफलैर्योगः	१६८
धर्माधर्मविनिर्मुक्तं	२०९
धर्माधर्मौ ततोऽज्ञस्य	१५३
धीरेवार्थस्वरूपा हि	१७६
ध्यायतीत्यविकारित्वं	२०४
ध्रुवा ह्यनित्याश्च न	२४५
न	
न कश्चिच्चेष्यते धर्मः	२२९
न चास्ति शब्दादिः	१८०
न चेत्स इष्टः सद०	२४५

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्
न चेद्भूयः प्रसूयेत	१५५
न ततोऽमृतताशास्ति	१६९
न तस्यैवान्यतोऽपेक्षा	१८८
न दृशेरविकारित्वात्	२१७
न दृष्टिर्लुप्यते द्रष्टुः	१८५
ननु कर्म तथा नित्यं	१५४
ननु ध्रुवफला विद्या	१५४
नन्वेवं दृशिसंक्रान्तिः	२२२
न प्रकाश्यं यथोष्णत्वं	१९६
न प्रियाप्रिय इत्युक्तेः	१८३
न बाह्यं मध्यतो वा	२०८
न बुद्धेरवबोधोऽस्ति	२१८
न बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्वं	२१८
न भूतेस्तर्हि नाशित्वं	२२९
न मेऽस्ति कश्चिन्न च	२४२
न मेऽस्ति मोहस्तव	२४१
न मे हेयं न चाहेयं	१७४
न येषामेक एवात्मा	२१८
नवबुद्ध्यपहाराद्धि	२३३
न सच्चाहं न चासच्च	१७४
न स्मरत्यात्मनो ह्यात्मा	१७७
न स्वयं स्वस्य नान्यस्य	२१०
न हस्ती न तदारूढो	२०३
न हि दीपान्तरापेक्षा	२०५
न हि सिद्धस्य कर्तव्यं	२३७
न हीह लाभो	१९९
न ह्यजात्यादिमान्	२१५
नात्माभासत्वसिद्धिश्चेत्	२२५
नाद्राक्षमहमित्यस्मिन्	२२३
नानयोर्द्वयाश्रयत्वं तु	२१८
नान्यदन्यद्भवेद्यस्मात्	१८३
नान्येन ज्योतिषा कार्यं	१८८
नाप्यतो भावशब्देन	२१८
नामरूपक्रियाभ्योऽन्यो	१६८
नामादिभ्यः परे भूम्नि	२०८
नाहोरात्रे यथा सूर्ये	१८९
नित्यमुक्तः सदेवास्मि	२११
नित्यंमुक्तत्वविज्ञानं	२३५
नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य	१७२
निमीलोन्मीलने स्थाने	१९२
नियोगोऽप्रतिपन्नत्वात्	२१२
निर्गुणं निष्क्रियं नित्यं	२१०

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
निर्दुःखोऽतीतदेहेषु	२१३	पूर्वोक्तं यत्तमोबीजं	२०७
निर्दुःखो निष्क्रियोऽकामः	२३७	पृष्टमाकाङ्क्षितं वाच्यं	२३८
निवृत्ता सा कथं भूयः	१५५	प्रकाशस्थं यथा देहं	१६९
निश्चयार्था भवेद्बुद्धिः	१९०	प्रकृतिप्रत्ययार्थौ यौ	२१७
नेति नेतीति देहादीन्	१५५	प्रज्ञाप्राणानुकार्यात्मा	१७९
नेति नेत्यादिशास्त्रेभ्यः	२०८	प्रतिबन्धविहीनत्वात्	२२४
नैककारकसाध्यत्वात्	१५६	प्रतिलोममिदं सर्वं	२२३
नैतदेवं रहस्यानां	२१३	प्रतिषिद्धेदमंशो ज्ञः	१७०
नैतद्द्वेयमशान्ताय	२१०	प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्	१५६
नैवं स्वप्ने पृथक्सिद्धेः	२२६	प्रत्यक्षमनुमानं वा	२३०
नौस्थस्य प्रातिलोम्येन	१५९	प्रत्यक्षादीनि बाधेरन्	२३४
प		प्रत्यगात्मन आत्मत्वं	२३४
पदवाक्यप्रमाणज्ञैः	२००	प्रत्यगात्माभिधानेन	२३२
परलोकभयं यस्य	१७८	प्रत्ययान्वयिनिष्ठत्वं	२२१
परस्य देहे न	१९९	प्रत्ययी प्रत्ययश्चैव	२२४
पारगस्तु यथा नद्याः	१७७	प्रत्यवायस्तु तस्यैव	१५६
पार्थिवः कठिनो	१९०	प्रथनं ग्रहणं सिद्धिः	२२६
पुत्रदुःखं यथाध्यस्तं	२१४	प्रधानस्य च पारार्थ्ये	१९६
पूर्वं स्यात्प्रत्ययव्याप्तिः	२३१	प्रबोधरूपं मनसो	१८२
पूर्वदेहपरित्यागे	२०५	प्रबोधेन यथा स्वाप्नं	२३५
पूर्वबुद्धिमबाधित्वा	१५७	प्रमथ्य वज्रोपम	२११

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
प्रयुज्य तृष्णाज्वर	२४०	बुद्धौ चेत्तत्कृतः कश्चित्	२२५
प्रशान्तचित्ताय	१९९	बुद्धौ दृश्यं भवेद्बुद्धौ	१६१
प्रसन्ने विमले व्योम्नि	१७९	बुद्ध्यर्थान्याहुरेतानि	१९०
प्रसिद्धिर्मूढलोकस्य	२१९	बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं	१७६
प्रागेवैतद्विधेः कर्म	२०५	बुद्ध्यादौ सत्युपाधौ	१७९
प्राणाद्येवं त्रिकं	२०७	बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं	१६०
प्राप्तश्चेत्प्रतिषिध्येत	२१४	बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं	२२३
प्रामाण्येऽपि स्मृतेः	२२७	बुभुत्सोर्यदि चान्यत्र	१५७
फ		बोधस्यात्मस्वरूपत्वात्	१९७
फलान्तं चानुभूतं यत्	१८३	बोधात्मज्योतिषा दीप्ता	१९७
फले च हेतौ च	१६२	बौद्धैस्तु प्रत्ययैरेवं	२२०
ब		ब्रह्मा दाशरथेर्यद्वत्	२२४
बन्धं मोक्षं च सर्वं	२१०	ब्रह्माद्याः स्थावरान्ता ये	१६३
बाध्यते प्रत्ययेनेह	२३१	ब्रह्मास्मीति च विज्ञेयं	२३९
बाह्याकारत्वतो	१९३	भ	
बिलात्सर्पस्य निर्याणे	१८८	भवाभवत्वं तु न	२४४
बीजं चैकं यथा भिन्नं	२०३	भानोर्बिम्बं यथा चौष्ण्यं	२०४
बुद्धिस्थश्चलतीवात्मा	१५९	भारूपत्वाद्यथा	२०८
बुद्धीनां विषयो दुःखं	२३६	भिक्षामटन्यथा स्वप्ने	१७५
बुद्धेः कर्तृत्वमध्यस्य	२१९	भिद्यते हृदयग्रन्थिः	१८९
बुद्धेस्तु प्रत्ययास्तस्मात्	२२०	भूतदोषैः सदास्पृष्टं	१६३

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
भूतिर्येषां क्रिया सैव	२२९	मायाहस्तिनमारुह्य	२०३
भेदाभावेऽप्यभावस्य	२२९	मिथश्च भिन्ना यदि	२४२
भेदोऽभेदस्तथा चैको	१७४	मिथ्याध्यासनिषेधार्थं	१५७
म		मुखवत्स्मृत आत्मान्यो	२१५
मच्चैतन्यावभास्यत्वात्	१६३	मुखाभासो य आदर्शे	२१६
मणौ प्रकाश्यते यद्वत्	१६०	मुखेन व्यपदेशात्स	२१६
मदन्यः सर्वभूतेषु	१७४	मूढया मूढ इत्येवं	१७३
मनसश्चेन्द्रियाणां च	२०३	मूत्राशङ्को यथोदङ्को	१५८
मनोबुद्धीन्द्रियाणां च	१८६	मूषासिक्तं यथा ताम्रं	१७५
मनोवृत्तं मनश्चैव	१६७	मृषाध्यासस्तु यत्र	१९३
ममात्मास्य त आत्मेति	१७४	मोक्षस्तन्नाश एव	१९७
ममाहंकारयत्नेच्छाः	१७८	मोक्षोऽवस्थान्तरं यस्य	१९४
ममाहं चेत्यतोऽविद्या	२०५	य	
ममाहमित्येतत्	१८९	य आत्मा नेति नेतीति	१७६
ममेदं द्वयमप्येतत्	२२३	यतश्च नित्योऽहमतो	२४१
ममेदंप्रत्ययौ ज्ञेयौ	२२२	यतो न चान्यः पर०	२४०
ममेदमित्थं च तथे०	१६६	यतोऽभूत्वा भवेद्यच्च	१८८
महाराजादयो लोका	१६८	यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा	२०६
माधुर्यादि च यत्कार्यं	२१६	यत्र यस्यावभासस्तु	२१९
मानसे तु गृहे व्यक्ता	१८६	यत्स्थस्तापो रवेर्देहे	१७०
मानस्यस्तद्वदन्यस्य	१७२	यथात्मबुद्धिचाराणां	१६०

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
यथानुभूयते तृप्तिः	२३६	या माहारजनाद्यास्ता	१६८
यथान्यत्वेऽपि तादात्म्यं	१७८	यावान्स्यादिदमंशो यः	१६०
यथा विद्या तथा	१५४	युगपत्समवेतत्वं	१९६
यथा विशुद्धं गगनं	१८२	येन वेत्ति स वेदः स्यात्	२०१
यथा सर्वान्तरं व्योम	१७१	येन स्वप्नगतो वक्ति	२०१
यथा ह्यन्यशरीरेषु	१८४	येनात्मना विलीयन्ते	२११
यथेष्टाचरणप्राप्तिः	२३९	येनाधिगम्यतेऽभावः	१९४
यथोक्तं ब्रह्म यो वेद	१८९	यो वेदालुप्तदृष्टित्वं	१७१
यदद्वयं ज्ञानमतीव	१६६	योऽहंकर्तारमात्मानं	१७८
यदा नित्येषु वाक्येषु	२३३	यो हि यस्माद्विरक्तः	२३९
यदाभासेन संव्याप्तः	२२६	**र**	
यदायं कल्पयेद्भेदं	२०२	रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा	२१७
यदाहंकर्तुरात्मत्वं	२१८	रहस्यं सर्ववेदानां	२१०
यदेव दृश्यते लोके	१६९	रागद्वेषक्षयाभावे	१५४
यद्धर्मा यः पदार्थो	१९१	राजवत्साक्षिमात्रत्वात्	२१०
यद्येवं नान्यदृश्यास्ते	२२०	राहोः प्रागेव वस्तुत्वं	२१६
यद्वाक्सूर्यांशु	२००	रूपवत्त्वाद्यसत्त्वान्न	१६३
यन्मनास्तन्मयोऽन्यत्वे	१८४	रूपसंस्कारतुल्याधी	१८४
यस्माद्भीताः प्रवर्तन्ते	२०७	रूपस्मृत्यन्धकारार्थाः	१८७
यस्मिन्देवाश्च वेदाश्च	१८०	रूपादीनां यथान्यः स्यात्	२३०
या तु स्यान्मानसी	१७२	**व**	

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
वस्तु च्छाया स्मृतेरन्यत्	२१५	विद्यैवाज्ञानहानाय	१५४
वाक्यार्थप्रत्ययी कश्चित्	२१३	विमथ्य वेदोदधितः	२४६
वाक्यार्थो व्यज्यते चैवं	२३४	विमुच्य मायामय	१६१
वाक्ये तत्त्वमसीत्यस्मिन्	२३५	विराड्वैश्वानरो बाह्यः	२०८
वाचारम्भणमात्रत्वात्	२०८	विरुद्धत्वादतः शक्यं	१५५
वाचारम्भणशास्त्राच्च	१९४	विविच्यास्मात्स्वमात्मानं	१८७
वाच्यभेदात्तु तद्भेदः	२०१	विवेकात्मधिया दुःखं	२३२
वाय्वादीनां यथोत्पत्तेः	१६३	विशुद्धिश्चात एवास्य	१९४
वासुदेवो यथाश्वत्थे	१८४	विशेषणमिदं सर्वं	१५९
विकल्पना चाप्यभवे	२४३	विशेषो मुक्तबद्धानां	१९५
विकल्पनाच्चापि	२४४	विषयग्रहणं यस्य	२३१
विकल्पना वापि तथा	२४२	विषयत्वं विकारित्वं	२०५
विकल्पोद्भवतोऽसत्त्वं	१९४	विषया वासना वापि	१८६
विकारित्वमशुद्धत्वं	१६०	वेदान्तवाक्यपुष्पेभ्यो	२४०
विक्षेपो नास्ति तस्मान्मे	१७३	वेदार्थो निश्चितो ह्येष	१७५
विज्ञातुर्नैव विज्ञाता	१७०	व्यक्तिः स्यादप्रकाशस्य	१८८
विज्ञातेर्यस्तु विज्ञाता	१७०	व्यञ्जकत्वं तदेवास्या	१७६
विदिताविदिताभ्यां	१८९	व्यञ्जकस्तु यथालोको	१९०
विद्यया तारिताः स्मो यैः	२११	व्यञ्जको वा यथालोको	१७५
विद्यायाः प्रतिकूलं हि	१५४	व्यवधानाद्धि पारोक्ष्यं	२०५
विद्याविद्ये श्रुतिप्रोक्ते	२०२	व्यस्तं नासं समस्तं वा	१८५

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

	पृष्ठम्
व्यापकं सर्वतो व्योम	१८७
व्याप्तुमिष्टं च यत्कर्तुः	२२८
व्योमवत्सर्वभूतस्थो	१६८
व्रणस्राव्योरभावेन	१८४
श	
शक्त्यलोपात्सुषुप्ते	२०४
शब्दादीनामभावश्च	१७३
शब्दाद्वानुमितेर्वापि	२२८
शब्दानामयथार्थत्वे	२१९
शब्देनैव प्रमाणेन	२२७
शरीरबुद्धीन्द्रिय	१६५
शरीरबुद्ध्योर्यदि	१८१
शरीरेन्द्रियसंघातः	१९०
शान्तं प्राज्ञं तथा	२०६
शान्तेश्चायत्नसिद्धत्वात्	१९३
शारीरादि तपः कुर्यात्	२०२
शारीरा पृथिवी तावत्	१६३
शास्त्रप्रामाण्यतो	२१२
शास्त्रयुक्तिविरोधात्	१९८
शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वात्	२०८
शास्त्राद्ब्रह्मास्मि नान्योऽहं	२३९

	पृष्ठम्
शास्त्रानर्थक्यमेव स्यात्	१९७
शिरोदुःखादिनात्मानं	१९१
शून्यतापि न युक्तैवं	१९१
श्रद्धाभक्ती पुरस्कृत्य	१९८
श्रुतमात्रेण चेन्न	२२४
श्रुतानुमानजन्मानौ	२१३
श्रोतुः स्यादुपदेशश्चेत्	२२५
श्रोतृश्रोतव्ययोर्भेदो	२३७
ष	
षडूर्मिमालाभ्यति	२४१
स	
संकल्पाध्यवसायौ	१९२
संघातो वास्मि भूतानां	१८५
संनिधौ सर्वदा तस्य	२१४
संबन्धग्रहणं शास्त्रात्	२२१
संबन्धानुपपत्तेश्च	१९६
संबन्धो वाच्य एवात्र	२२१
संभाव्यो गोचरे शब्दः	२१४
संयोगस्याप्यनित्यत्वात्	१९५
संवादमेतं यदि	१६२
संसारो वस्तुसंस्तेषां	२१७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
सकामः सक्रियोऽसिद्धः	२३८	सभयादभयं प्राप्तः	२३९
सकृदुक्तं न गृह्णाति	२१२	समं तु तस्मात्सततं	२४५
स गुरुस्तारयेद्युक्तं	२०६	समस्तं सर्वगं शान्तं	१८७
स चोक्तस्तन्निभत्वं	२३०	समाधिर्वासमाधिर्वा	१७४
सत्तामात्रे प्रकाशस्य	१८८	समापय्य क्रियाः सर्वाः	१५३
सत्यं ज्ञानमनन्तं च	२०७	समाप्तेस्तर्हि दुःखस्य	२३४
सत्यमेवमनात्मार्थ	२३६	सम्यक्संशयमिथ्योक्ताः	२२६
सदभ्युपेतं भवतोप०	२४३	सर्वज्ञोऽप्यत एव	१८६
सदसत्सदसच्चेति	१९४	सर्वप्रत्ययसाक्षित्वात्	१८५
सदसीति फलं चोक्त्वा	२१३	सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञः	१८७
सदस्मीति च विज्ञानं	२१३	सर्वमात्मेति वाक्यार्थे	२३९
सदस्मीति धियोऽभावे	२२२	सर्वमूर्तिविमुक्तं यत्	१७४
सदस्मीति प्रमाणोत्था	२१२	सर्वस्यात्माहमेवेति	२०९
सदा च भूतेषु	१६१	सर्वेषां मनसो वृत्तं	१६७
सदा च भूतेषु समो	१६५	साक्षादेव स विज्ञेयः	२०४
सदेरुपनिपूर्वस्य	१५६	सादित्यं हि जगत्प्राणः	१७७
सदेव त्वमसीत्युक्ते	२१२	सिद्धादेवाहमित्यस्मात्	२१२
सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः	२३५	सिद्धिः स्यात्स्वात्मलाभ०	२२८
सद्ब्रह्माहं करोमीति	२१२	सिद्धे सुखित्व इष्टं	२३२
सबाह्याभ्यन्तरे शुद्धे	१७६	सिद्धो मोक्षस्त्वमित्येतत्	२३७
सबाह्याभ्यन्तरोऽजीर्णो	२०५	सिद्धो मोक्षोऽहमित्येव	२३७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
सुखादेर्नात्मधर्मत्वं	१९६	स्वप्ने दुःख्यहमध्यासं	२३४
सुषुप्तजाग्रत्स्वपतश्च	१६४	स्वभावशुद्धे गगने	१८२
सुषुप्तवज्जाग्रति	१६६	स्वमिवैकरसा ज्ञप्तिः	१८४
सुषुप्त्याख्यं तमोऽज्ञानं	२०३	स्वयं ज्योतिर्न हि द्रष्टुः	२२३
सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये	१६२	स्वयं लब्धस्वभावत्वात्	२००
सूक्ष्मैकागोचरेभ्यश्च	१९७	स्वयंवेद्यत्वपर्यायः	२३६
सेतुं सर्वव्यवस्थानां	२०९	स्वयमेवावभास्यन्ते	२२०
सेत्स्यतीत्येव चेत्तत्स्यात्	२३७	स्वरूपं चात्मनो ज्ञानं	२१९
सोऽध्यासो नेति नेतीति	२१४	स्वरूपत्वान्न सर्वस्य	१९५
सोपाधिश्चैवमात्मोक्तो	१८६	स्वरूपस्यानिमित्तत्वात्	१९५
स्थानावच्छेददृष्टिः	१९२	स्वरूपाव्यवधानाभ्यां	१८८
स्थावरं जङ्गमं चैव	१७८	स्वसाक्षिकं ज्ञानम्	१९८
स्थितो दीपो यथायत्नः	१९०	स्वाकारान्यावभास्यं	१९३
स्पष्टत्वं कर्मकर्त्रादेः	२२८	स्वात्मबुद्धिमपेक्ष्यासौ	१८३
स्मरतो दृश्यते दृष्टं	१८३	स्वार्थस्य ह्यप्रहाणेन	२३२
स्यान्मालापरिहार्या तु	१९७	**ह**	
स्वप्नः सत्यो यथाबोधात्	१६७	हन्त तर्हि न मुख्यार्थौ	२१८
स्वप्नस्मृत्योर्घटादेर्हि	१७५	हित्वा जात्यादिसंबन्धं	२०९
स्वप्ने तद्वत्प्रबोधे यो	२०२	हूयन्ते तु हवींषीति	१८५

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

zed by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry